

T I J D S C H R I F T

VOOR

I N D I S C H E

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

INDISCHES

INDISCHES

TAFEL I. LAND- EN WERKTEKENINGEN

WATTAHARA GEBIEDT EN DE WATTAHARA

WATTAHARA GEBIEDT EN DE WATTAHARA

WATTAHARA GEBIEDT EN DE WATTAHARA

WATTAHARA

WATTAHARA

WATTAHARA

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN;

ONDER REDAKTIE DER HEEREN

E. Netscher en M^r. J. A. van der Chijs.

DEEL X.

VIERDE SERIE.

DEEL I.

BATAVIA;
LANGE & CO.
1861.

THE HISTORY OF

THE CITY OF BOSTON

FROM 1630 TO 1800

BY JOHN H. COOPER

VOLUME I

THE FOUNDING OF THE CITY

1630

The first settlement was made by a group of Puritan ministers and their families, who came to Boston in 1630. They were led by John Winthrop, who gave the city its name. The settlement was founded on a small island in the harbor, and was surrounded by water on three sides. The city grew rapidly, and by 1634 it had a population of about 1000 people.

1634

1635

1636

1637

1638

1639

1640

1641

1642

1643

1644

1645

1646

1647

1648

1649

1650

INHOUD

VAN

HET TIENDE DEEL.

BLADZ.

19de opgave van boekwerken, waarmede de bibliotheek van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen is verrijkt	1
Vergadering van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen.	
Bestuursvergaderingen, gehouden: den 3den december 1859.	8
den 28sten januarij 1860.	13
den 3den maart 1860.	16
den 12den mei 1860	291
den 2den junij 1860	305
den 7den juli 1860.	315
den 28sten juli 1860.	444
den 1sten september 1860.	450
den 6den october 1860	459
Verslagen van de commissie tot verbetering der indische zee-kaarten, over de jaren 1857, 1858 en 1859.	62 26
Honderd-en-een Soendasche spreekwoorden, door K. F. Holle.	62
Verslag van eenen togt naar Lingga, Reteh en Manda, door J. H. Tobias.	81

Aanteekeningen omtrent de Wester-afdeeling van Borneo, door R. C. van Prehn Wiese.	104
Beschrijving van het eiland Bangka (Moluksche eilanden), door Jhr. W. C. F. Goldman (<i>met eene kaart</i>).	145
De Latijnsche scholen van 1642 en 1666, alsmede het Se- minarium van 1745 te Batavia, door Mr. J. A. van der Chijs.	163
De landbouw in de Minahasa van Menado in 1853, door A. J. F. Jansen.	221
Bijdrage tot de kennis der volksinstellingen in de oostelijke Soenda-landen, door A. W. Kinder de Camarecq.	259
Reizen over Sumatra. Uittreksel uit het dagboek van wijlen L. Hörner.	322
Sangi-manganitusch woordenlijstje, door J. G. F. Riedel.	375
Notice sur les Mantras, tribu sauvage de la péninsule ma- laise, par Borie.	413
Reis naar de Kapoeas en Kahajan, in de Zuider- en Ooster- afdeeling van Borneo, in de maanden maart, april en mei 1859, door H. G. Maks.	466

 BERIGTEN.

Afgodsbeeld uit Benkoelen.	80
Javaansche ligtgeloovigheid.	161

19de O P G A V E

V A N

B O E K W E R K E N ,

W A A R M E D E D E

BIBLIOTHEEK VAN HET BATAVIAASCH GENOOT-
SCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN
IS VERRIJKT.

---

*Hollandsche, Fransche, Engelsche, Hoogduitsche,
Latijnsche en andere boeken, kaarten,
plaatwerken.*

- *G. J. Filet, De inlandsche plantennamen. Batav. 1859. (v.
d. schr.).
- E. Francis, Herinneringen uit den levensloop van een' Indisch
ambtenaar, deel III, st. 1. Batav. 1859.
- E. Frank, Eenige woorden tot geruststelling op alarmberigten
uit Indië. 'sGravenh. 1859.
- J. Pijnappel Gz., De koninklijke akademie te Delft enz. Amstd.
1859.
- C. P. A. bar. de Salis, Een woord over de vereeniging van
het leger in Nederland met dat in Nederlandsch Indië.
'sGravenh. 1859.

- Indie's grieven en Nederland's onregt, getoetst aan de waarheid en de feiten, door Philalethes. 'sGravenh. 1859.
- P. Vreede Bik, De vrije arbeid te Socrabaija, getoetst aan de waarheid. 'sGravenh. 1859.
- * J. David, Rijmbijbel van Jacob van Maerlant, dl. II. Bruss. 1859. (v. d. kon. Belg. akad.).
- * P. A. Leupe, Invoering van de koffijkultuur op Java, 1700 tot 1750. (v. d. schr.)
- * Id., De Raden van Indië Van Imhoff, De Hase en Van Schinne in Holland. 1741—1742. (v. d. schr.)
- * Id., Beschrijving der kaart voorstellende de belegering van de stad Batavia. 1628. (v. d. schr.)
- * C. Leemans, Aegyptische monumenten van het museum van oudheden te Leijden. 19de aflev. Leijd. (v. h. gvnt.)
- Jkhr. R. G. B. de Vaynes van Brakell, De verdediging van Ned. Indië. 2de st. Java. Amstd. 1859.
- R. J. W. C. Bake, Zal het opperbestuur over de kolonien den koning ontnomen worden? Amstd. 1859.
- * P. Bleeker, Over eenige vischsoorten van de Kaap de Goede Hoop. (v. d. schr.)
- * Id., Bijdrage tot de kennis der vischfauna van Nieuw-Guinea. (v. d. schr.)
- Eene waarschuwende stem tot allen, die Indië voor Nederland wenschen te behouden. Rotterd. 1859.
- R. J. W. C. Bake, De vrije arbeid op Java. 1859.
- * Id., Welk aandeel heeft het volk van Engeland en bij ons in Nederland in het beheer der kolonien gehad? enz. 's Gravenh. 1859.
- A. A. Brendonck, Mijne reize naar Ned. Indië enz. Dordt. 1859.
- Paseroeansche almanak over het jaar 1830. Pas.
- * S. van Deventer Js., Weeklagt bij het vertrek van mijn' oudsten zoon van Java naar Nederland, 1858. (v. d. schr.)

- * P. Bleeker, Achtste bijdrage tot de kennis der vischfauna van Sumatra. (v. d. schr.)
- R. J. W. C. Bake, Iets over de Oost-Indische aangelegenheden van den dag. Amsterd. 1859.
- De parlementaire regeringsvorm enz. door Philalethes. 's Gravenh. 1859.
- C. F. Deeleman, Bataviaasch album. Verzameling van een tiental gezigten van de hoofdstad van Ned. Indië. Batav. 1859.
- * Verzameling van indische zeekaarten, uitgeg. door de commissie tot verbet. der zeek. Batav. (v. h. gvnt.)
- * F. Junghuhn en J. E. de Vrij, De kina-kultuur op Java; op het einde van 1859. Batav. 1860. (v. h. gvnt.)
- Het eiland Java. Een handboekje voor den militair. Kamp. 1860.
- Beschouwingen van den toestand van Ned. Indië enz., uitgeg. d. h. Ind. gen. te 's Gravenh. 1859.
- J. de Mol van Otterloo, De vrije arbeid te Rembang en Kediri. Utr. 1859.
- De Nieuwe Rotterdamsche Courant contra Philalethes. 's Gravenh. 1859.
- E. Douwes Dekker, Brief aan de kiezers te Amsterdam enz. Amstd. 1859.
- Beschouwingen over het leger der Nederlanden en dat in Oost Indië. Zutph. 1859.
- C. L. M. van der Goes, Java. Dordt. 1858.
- C. H. F. Riesz, Eenige woorden over Indië enz. 's Gravenh. 1860.
- Blik op de tien laatste jaren in Ned. Indië. Amstd. 1860.
- G. G. Couperus, Voorstel tot het uitgeven van nieuwe suikercontracten op Java. 's Gravenh. 1860.
- Open brief betreffende den vrijen arbeid op Java enz. 's Gravenh. 1859.
- Vervolg op id. 's Gravenh. 1859.
- H. C. Becking, Eenige proeven tot wederlegging van de bro-

- chure betreffende den vrijen arbeid van P. Vreede Bik. 's Gravenh. 1859.
- C. Sandenbergh Matthiessen, Iets over regeling en uitbesteding der suiker-contracten op Java. 's Gravenh. 1859.
- C. H. F. Riesz, Cultuurstelsel en vrije arbeid op Java enz. 's Gravenh. 1860.
- L. Vitalis, Opmerkingen over den indruk in Holland te weeg gebracht bij de tijding van eene onverwachte gebeurtenis in den Oost-Indischen archipel. 's Gravenh. 1860.
- G. G. Couperus, Nadere toelichting van mijn voorstel tot het uitgeven van nieuwe suiker-contracten op Java. 's Gravenh. 1860.
- J. J. Hasselman, Beschouwingen omtrent het kultuurstelsel enz. Zalt-Bomm. 1860.
- Mijmeringen over Indië, door een oud gediende. Leijd. 1860.
- * Verzameling van stukken betreffende de regeling van het muntwezen in Ned. Ind. (v. d. heer J. S. van Coevorden).
- A. Ising, De strijd om Italie. Rotterd. 1859.
- A. J. S. Lempe, Kort begrip der wetenschappen en kunsten. dl. I en II. Amstd. 1850, 1852.
- * C. J. van Assen, Het collegie van vredemakers te Leijden. (v. d. schr.).
- * Id., Over leven, geluk en dood, naar de begrippen der ouden. Leijd. 1850 (v. d. schr.)
- * F. W. C. Krecke, Handboek der algemeene natuurkundige aardrijkskunde. Nijmeg. 1853. (v. d. schr.)
- * W. Bisschop, Justus van Effen in zijn leven en werken geschetst. Utr. 1859. (v. h. Prov. Utr. gen.)
- * Chronologisch register op het vervolg van het Groot Charterboek van Van Mieris. Uitgeg. d. h. Prov. Utr. gen. Utr. 1859 (v. h. gen.).
- * E. Quetelet, Note sur l'aurore boréale du 21 Avril 1859. (v. d. kon. Belg. akad.).

- * M. Reinaud, Question scientifique et personnelle soulevée au sein de l'institut au sujet des dernières découvertes sur la géographie et l'histoire de l'Inde. Nouv. édit. Paris. 1859. (v. h. Fransche inst).
- * Observations des phénomènes périodiques. (v. d. kon. Belg. akad.)
J. J. Coenraets, Episodes de ma vie militaire aux Indes orientales. Paris. 1859.
- Oeuvres complètes de François Arago. Tom X. Paris. 1858.
- * C. Leconte, L'oeuvre de Fogelberg. Paris. 1856 (v. d. schr.)
- * C. W. M. van de Velde, Map of the Holy Land. Memoir. Gotha. 1858. (v. d. heer van de Velde).
- * A. Wyley, Report upon the mineral and geological structure of South Namaqualand and the adjoining mineral districts. Cape Town. 1857. (v. h. gouv. der Kaap de Goede Hoop).
- * Id., Notes of a journey in two directions across the colony (1857—1858) etc. Cape Town. 1859. (v. id.)
- * F. B. Bayley, Notes on the horse-sickness at the Cape of Good Hope, in 1854—55. Cape Town. 1856. (v. id.)
- * L. Pappe and W. Rawson, Synopsis filicum Africae australis. Cape Town. 1858. (v. id.)
- * Report of the General committee, instituted at the Cape of Good Hope, for the Universal exhibition, 1855. Cape Town. 1855. (v. id.)
- * Results from meteorological observations made at the Royal observatory, Cape of Good Hope, between January 1842, and January 1856. (v. id.)
- K. Schmarda, Die geographische Verbreitung der Thiere. Wien. 1853.
- * A. Hardeland, Versuch einer Grammatik der Dajackschen Sprache. Amstd. 1858 (v. h. gvnt.)
- * J. P. Lange, Theologisch-homiletisches Bibelwerk. Bielefeld. 1859. (v. d. schr.)
- * Th. L. W. Bischoff, Ueber Johannes Müller etc. Festrede. Münch. 1858. (v. d. kön. Bayer. Akad. d. W.)

- * J. v. Görres, Die Japhetiden etc. Festrede. Münch. 1844.
(v. dezelfde).
- * F. B. W. von Hermann, Ueber den Anbau und Ertrag des Bodens im Königreiche Bayern. I. Abth. Vortrag. Münch. 1857. (v. dezelfde).
- * Jolly, Ueber die Physik der Molecularkräfte. Rede. Münch. 1857. (v. dezelfde).
- * F. von Kobell, Denkrede auf Johann Nepomuk von Fuchs. Münch. 1856. (v. dezelfde).
- * F. von Thiersch, Ueber den „Begriff und die Stellung des Gelehrten.“ Rede. Münch. 1856. (v. dezelfde).
- * C. F. Ph. v. Martius, Denkrede auf Christian Samuel Weisz. Münch. 1857. (v. dezelfde).
- * Uebersicht der Witterung im nördlichen Deutschland nach den Beobachtungen des meteorologischen Instituts zu Berlin. Jahrg. 1855—1858. (v. d. kön. Preuss. Akad. d. W.)
- * Novo orbe serafico Brasileiro, por Fr. Antonio de Santa Maria Jabatam, reimpress. Vol II. Rio de Jan. 1858. (v. h. Brazil. instit.).
- L. Pfeiffer, Monographia pneumonopomorum viventium. Suppl. I. Cassell. 1858.
- H. W. Buek, Genera, species et synonyma Candolleana etc. P. III. Hamburg. 1858.
- A. H. van der Boon Mesch, Disput. geolog. de incendiis montium igni ardentium insulae Javae etc. Lugd. Bat. 1826.
- * H. N. van der Tuuk, Het boek Genesis in het Tobasch vertaald. Amstd. 1859. (v. h. gvnt.).
- * Id., Het Evangelie van Johannes in het Tobasch vertaald. Amstd. 1859 (v. h. gvnt.).
- * B. F. Matthes, Makassaarsche spraakkunst. Amstd. 1859 (v. h. gvnt.).
- * P. B. Keasberry, De vier Evangelien in het Maleisch. Singapore (v. h. Gen. v. In- en Uitw. zending).

- * Id., De Handelingen der Apostelen in het Maleisch vertaald. Singapore (v. h. gen. vnd.).
- * Lettergravures van het Japansch, Mandaliengsch, Makassaarsch en Boegineesch (v. d. heer R. F. Matthes).
- * De geschiedenis van Ibrahim. Soendaasch dichtstuk, bewerkt door K. F. Holle. (v. d. heer Holle).
- * Pesindan bedojo. Mss. (v. d. heer E. Netscher).
- * A. Krafft, Die arabischen, persischen and turkischen Handschriften der K. K. orientalischen Akademie zu Wien. Ibid. 1842 (v. d. akad.).
- * C. L. Blume, Flora Javae et insularum adjacentium. Nova series. Fasc. 1—12. Lugd. Bat. 1858 (v. h. Ministerie v. Kol.)
- * A. Hardeland, Dajaksch-Deutsches Worterbuch. Amstd. 1859 (v. h. gvnt.).
-

VERGADERINGEN
VAN HET
BATAVIAASCH GENOOTSCHAP
VAN
KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

BESTUURSVERGADERING GEHOUDEN DEN 3^u DECEMBER 1859.

Tegenwoordig zijn de direktoren de HH.

Dr. G. Wassink, vice-president.

Mr. A. Prins,

Dr. J. A. C. Oudemans,

W. F. Versteeg,

E. Netscher,

G. F. de Bruijn Kops,

G. A. de Lange,

J. J. van Emmerik, thesaurier.

J. Munnich, bibliothekaris.

Dr. P. Bleeker, sekretaris.

I. De notulen der bestuursvergadering gehouden den 17 november 1859 worden voorgelezen en goedgekeurd.

II. De heer Versteeg deelt mede, dat hij met de overland-mail een schrijven naar Dresden heeft afgezonden, de strekking

hebbende om met juistheid te weten te komen, het bedrag der kosten van het lithografieren in kleurendruk der afbeeldingen, behoorende bij de voor de verhandelingen van het genootschap bestemde bijdrage van het lid den heer Van Rosenberg, over het eiland Nias.

Aangenomen voor kennisgeving.

III. Ter tafel worden gebracht:

Brieven van de leden, de HH. Hoogeveen en Visscher van Gaasbeek, waarbij zij kennis geven van hunnen wensch, niet meer als leden des genootschaps beschouwd te worden.

Is verstaan:

de namen van genoemde heeren van de ledenlijst aftevoeren.

2. Brief van den kolonialen sekretaris van de Kaap de Goede Hoop, van den 30 september jl., onder mededeeling, in antwoord op 's genootschaps schrijven van den 28 maart jl., dat het in de Kaapkolonie bestaand wetenschappelijke genootschap sedert jaren geene teekenen van leven heeft gegeven, aanbiedende eenige boekwerken, op last van het gouvernement der kolonie uitgegeven, en berigtende, dat de heer Layard, curator van het museum der Kaapstad, met den directeur van 's genootschaps museum in overleg wenscht te treden over het ruilen van voorwerpen.

Is verstaan:

de boekwerken te plaatsen in de boekerij des genootschaps, en den dank der direktie voor de toezending te betuigen, terwijl de bibliothekaris op zich neemt betrekkelijk de voorgestelde ruiling in korrespondentie te treden met den heer Layard.

3. Brief van den schout-bij-nacht, kommandant van Z. M. Zeemagt in Oost-Indie en inspecteur der marine, van Batavia 1 december 1859 2de bureau no. 4241, inlichting verzoekende ten aanzien van de bij de verschillende volken van den Indischen Archipel in gebruik zijnde oorlogs- en handelsvlaggen van steden, welke in deze gewesten mogten bestaan.

In aanmerking genomen zijnde dat de gegevens bij het genootschap in de verte niet voldoende zijn om de gevraagde inlichtingen te verschaffen,

Is verstaan:

den schout-bij-nacht voornoemd te antwoorden dat het genootschap niet bij magte is aan het gedane verzoek te voldoen en dat wel de beste weg zal zijn om tot de verkrijging van het gewenschte te geraken, dat de bedoelde inlichtingen worden gevraagd aan de hoofden van gewestelijk bestuur.

4. Konzeptbrief aan de hoofden van gewestelijk bestuur over het verzamelen van opschriften van oudheden op Java en Madura, opgemaakt naar aanleiding van het desbetreffelijk besluit in de laatste bestuursvergadering.

Het concept goedgekeurd zijnde is verstaan, het te laten drukken ter rondzending aan de betrokken autoriteiten.

IV. Wordt in overweging gegeven en bepaald, het openen van eene nieuwe serie van 's genootschaps tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, zullende de daartoe benoodigde circulaires en prospectus worden opgemaakt, en den hoofden van gewestelijk bestuur in Nederlandsch-Indie aangeboden.

V. De heer Oudemans deelt mede dat de door het genootschap uitgegevene werken hem slechts voor een gering gedeelte en ongeregeld zijn toegezonden. Ten einde te voorzien in de steeds aanhoudende van verschillende zijden inkomende klagen over de onvoldoende expeditie van 's genootschaps werken, wordt bepaald, dat expeditieboeken van de firma Lange en Co. betreffelijk 's genootschaps tijdschrift en verhandelingen, na elke expeditie door een lid der direktie zullen worden afgeteekend, waartoe de bibliothekaris wordt uitgenoodigd, doch waartoe, na het opperen van eenige bedenkingen van den bibliothekaris, de heer Versteeg zich bereid verklaart.

VI. Ter bezigtiging is ter tafel eene kunstig bewerkte sirih-doos, gevonden onder de tijdens de jongste expeditie te Reteh

buit gemaakte voorwerpen en met andere voorwerpen het genootschap aangeboden door den resident van Riouw en onderhoorigheden.

Is verstaan :

onder dankbetuiging de ontvangst te erkennen.

VII. De heer Netscher deelt mede dat het lid de heer van Coevorden te Soerabaja zijn ontslag verzoekt als lid des genootschaps, wegens vertrek naar Nederland.

In overweging genomen zijnde dat de heer van Coevorden steeds betoond heeft te zijn een ijverig lid des genootschaps, en dat het lidmaatschap buiten Nederlandsch-Indie de leden geene geldelijke verpligting oplegt,

Is verstaan :

den heer van Coevorden mede te deelen, dat het genootschap er prijs op stelt dat hij het lidmaatschap behoude, te meer daar hij gedurende zijn afwezigheid uit Nederlandsch-Indie niet gehouden is tot eenige kontributie aan het genootschap.

VIII. De heer Netscher biedt ten geschenke aan een exemplaar van den Pasoeroeanschen almanak voor het jaar 1830, welk geschenk in dank wordt aangenomen.

IX. Wordt voorgesteld en benoemd tot gewoon lid des genootschaps de heer J. J. Peeters te Pontianak.

X. De thesaurier zegt toe, in de eerstvolgende bestuursvergadering verslag te zullen doen van den stand van 's genootschaps finantien.

XI. Ter sprake wordt gebracht het opmaken van algemeen verslagen omtrent de verrigtingen des genootschaps.

De wd. president licht dit punt toe en wijst er op dat telken jare een algemeen verslag wordt opgemaakt en aan de regering ingezonden.

XII. De wd. president geeft in overweging, voortaan, in afwachting dat het genootschap over eene meer doelmatige ruimte tot het houden van vergaderingen zal kunnen beschikken, de

bestuursvergaderingen te doen plaats hebben ten huize van de bestuursleden, biedende hij tot dat einde zijne woning aan voor de bestuursvergadering te houden in januarij 1860.

Dit voorstel wordt met algemeene stemmen aangenomen.

XIII. Niets meer aan de orde van den dag zijnde, wordt de vergadering gesloten.

De direktieur sekretaris,

Dr. P. BLEEKER.

BESTUURSVERGADERING GEHOUDEN DEN 28° JANUARIJ 1860,

ten huize van den waarn. president DR. G. WASSINK.

Tegenwoordig zijn de direktoren de HH.

Dr. G. Wassink, *vice-president*.

Mr. A. Prins,

W. F. Versteeg,

G. F. de Bruijn Kops,

J. Munnich,

E. Netscher.

Bij afwezigheid, wegens ongesteldheid, van den sekretaris wordt zijne betrekking waargenomen door den direktor E. Netscher.

De notulen der vorige vergadering, gehouden op den 3 december 1859, worden voorgelezen en goedgekeurd.

De wd. president deelt mede, dat het verslag der werkzaamheden van het genootschap zal worden ingediend met het sluiten van het maatschappelijk jaar in april aanstaande.

Hierna kwamen ter tafel:

1. een brief, gedagteekend Maastricht 27 november 1859, van den heer A. W. P. Weitzel, zijnen dank betuigende voor zijne benoeming tot honorair lid des genootschaps en zijne diensten in het belang van hetzelfde aanbiedende.

Aangenomen voor kennisgave.

2. een brief van den resident van Soerakarta van 12 december 1859 no. 153, naar aanleiding der circulaire van de direktie van 20 november te voren, over het corpus inscriptio-

num, berigtende dat onder de oudheden van Brambanan en Soekoe zich geen beschreven steenen bevinden.

De direktie aan de juistheid dezer mededeeling twijfelende, wordt besloten den wd. sekretaris optedragen nategaan, wat hieromtrent blijkt, en den brief van den resident inmiddels te kolligeren.

3. eene missive van den 1^u gouvernements sekretaris van 17 januarij jl. no. 142, ten vervolge op zijnen brief van 5 oktober 1859 no. 2250, aanbiedende eene door den heer A. A. Voorneman vervaardigde transcriptie in arabische karakters van de bij laatstgenoemde missive bedoelde maleische schoolboekjes, met verzoek ook die transcriptie te willen beoordeelen.

Is besloten dit optedragen aan den heer E. Netscher.

4. een brief van denzelfden van 5 januarij jl. no. 34 ten behoeve van 's genootschaps tijdschrift aanbiedende het verslag over den zeeroof in den Indischen Archipel over 1858.

Is besloten dit verslag aftegeven aan de redaktie van het tijdschrift.

5. een brief van het lid den heer mr. C. Hultman van 19 december 1859, mededeelende dat hij zich met 1° januarij 1860 van het lidmaatschap van het genootschap ontheven acht.

6. een brief van het lid den heer mr. J. R. Couperus, van 28 december 1859, verzoekende om wegens vertrek naar Nederland met ultimo dier maand te worden afgevoerd als lid des genootschaps.

7. een brief van het lid den heer J. A. Krajenbrink, van 19 december, voor zijn lidmaatschap bedankende, daar het genootschap zich niet beweegt op een terrein dat hij wetenschappelijk beoefent.

Is besloten de namen der heeren mr. C. Hultman, mr. J. R. Couperus en J. A. Krajenbrink aftevoeren van de ledenlijst.

8. een brief van den heer J. S. van Coevorden van 22 december 1859, naar aanleiding van 's genootschaps schrijven van

den 10den te voren; zijne erkentelijkheid betuigende wegens de mededeeling dat het genootschap er prijs op stelt hem als lid te behouden, achtende de heer van Coevorden zich vereerd door daaraan te voldoen.

Aangenomen voor kennisgave.

9. een brief van de Literary en Philosophical Society of Manchester, van 18 oktober 1859, houdende aanbod om met het genootschap in ruil der uitgegeven wordende werken te treden.

Is besloten dit aanbod aantemen, en den bibliothekaris optedragen hiervoor het noodige te verrigten.

10. eene nota van de HH. Munnich en Netscher over de voorstellen van het lid den heer F. G. Beckman tot het verzamelen van bibliografische opgaven voor de geschiedenis van Nederlandsch Indie sedert den aanvang dezer eeuw (zie de notulen 17 van november 1859).

Is besloten:

a. eene oproeping tot medewerking te rigten aan het publiek in Indie en in Nederland, door middel van de Javasche Courant en van de Kunst- en Letterbode;

b. in gelijken zin eene cirkulaire te rigten aan al de leden des genootschaps, zoo gewone, honoraire als korresponderende, in Indie en in Nederland;

c. de medewerking te verzoeken van den rijks-archivaris dr. R. C. Bakhuizen van den Brink te 's Hage en van den boekhandelaar Frederik Muller te Amsterdam;

d. de tusschenkomst van den gouverneur generaal te verzoeken, om de bij *a* bedoelde oproeping ook te doen opnemen in de nederlandsche staatscourant;

e. den heer Beckman 's genootschaps dank te betuigen voor zijne in deze betoonde belangstelling.

11. eene nota van den heer J. Munnich over den uitslag van de hem opgedragene proefneming met een plankje bestreken met eene zelfstandigheid, die gezegd wordt niet door witte mie-

ren te worden aangefast, ingezonden door den heer H. van Blommestein.

Uit het verslag van den heer Munnich blijkt dat het plankje van 1 mei tot 31 december 1859 is begraven geweest op eene plek waar veel witte mieren waren en ongedeed is gebleven.

Deze proef echter nog niet als afdoende beschouwd wordende neemt de heer Versteeg op zich met het plankje andere proeven te nemen.

12. een brief van den eersten gouvernements secretaris van 27 december 1859 no. 2991, onder aanbieding van een extrakt uit de ministeriele depeche van 21 oktober te voren la. A no. 1/1292 verzoekende toelichting van de door den minister geopperde bedenkingen, wegens den toestand en de handelingen des genootschaps, in verband tot de door hetzelfde van het gouvernement gevraagde geldelijke ondersteuning, en tevens mededeeling van 's genootschaps vigerende wetten.

Het daarop door den heer president spoedshalve buiten vergadering gegeven antwoord, gedagteekend 25 januarij, wordt goedgekeurd.

13. De aandacht wordt gevestigd op art. 30 van het nieuwe reglement voor 's lands drukkerij, ten gevolge waarvan buiten effekt is gesteld 's gouvernements besluit van 22 maart 1858 no. 44, waarbij vergunning is verleend om van elk werk ter lands drukkerij gedrukt een exemplaar kosteloos aan het genootschap te verstrekken.

Is besloten Z. E. den gouverneur generaal te verzoeken het aangehaald besluit van blijvende kracht te verklaren.

14. een brief van den eersten gouvernements sekretaris van 29 oktober 1858 no. 2464, reeds verhandeld bij de notulen van 17 november 1859 en in handen gesteld van den heer Netscher.

Wordt besloten te antwoorden dat de daarbij overgelegde verzameling fabelen in het maleisch, vervaardigd door radhen ba-

goes Moedjarad te Soerakarta, thans voor het inlandsch onderwijs geschikt wordt geacht.

15. Worden aangeboden de volgende geschenken:

a. van het lid J. S. van Coevorden, een bundel gedrukte stukken betreffende de invoering van het nieuwe muntwezen in Nederl. Indie;

b. van het buitengewoon lid F. C. Wilsen, twee versierde koperen platen, opgegraven in Bagelen;

c. van den heer W. J. Olland, een boegiesch strijdbaadje (badjoe rantee);

d. van de residenten van Pasoeroean en Probolinggo en van den heer J. W. B. Wardenaar, door tusschenkomst van den heer J. Hageman Jcz. te Soerabaja, diverse oude beelden en bas-reliefs, afkomstig van Malang, Probolinggo en Modjopait.

e. van het lid C. J. H. Fransen, door tusschenkomst als voren, een baliesch handschrift op lontarbladen.

Is besloten: 1° de schenkers dezer voorwerpen den dank der direktie toetebrengen; 2° de voorwerpen te plaatsen in 's genootschaps museum of bibliotheek; 3° den direktur R. H. Th. Friederich te verzoeken inlichting te willen geven, nopens den titel en de waarde van het sub *e* bedoelde handschrift.

16. Wordt besloten den direktur dr. P. Bleeker te verzoeken, te willen dienen van berigt, omtrent de vraag of het natuurkundige gedeelte der voor 's genootschaps Verhandelingen bestemde beschrijving van Nias, zonder nadere bewerking kan worden gepubliceerd.

17. Wordt besloten den bibliothekaris optedragen, om nategaan of zeker in 's genootschaps archief voorhanden handschrift getiteld: Uittreksels uit het dagboek van wijlen dr. L. Horner, uit het hoogduitsch vertaald door mr. C. Visscher, niet reede door den druk bekend is.

18. Wordt besloten den resident van Ternate te verzoeken eenige mededeelingen te doen, nopens de overblijfselen van eenen

volksstam dien men zegt op de Mapia- of St. Davids-eilanden te wonen.

19. Niets meer aan de orde zijnde, wordt de vergadering gesloten, zullende die van de maand februarij, op voorstel van den wd. president, mede ten huize van ZWEd. worden gehouden.

De direktour wd. sekretaris,

E. NETSCHER.

BESTUURSVERGADERING GEHOUDEN DEN 3^u MAART 1860,

ten huize van den wd. president.

Tegenwoordig zijn de HH.

Dr. G. Wassink, *vice-president*,

E. Netscher,

J. Munnich, *bibliothekaris*,

G. A. De Lange,

Dr. P. Bleeker, *sekretaris*.

Worden voorgelezen en goedgekeurd de notulen der bestuursvergadering, gehouden den 28 januarij 1860.

I. De direktur, de kolonel J. J. van Emmerik, berigt verhinderd te zijn de vergadering bij te wonen.

II. Ter tafel worden gebragt:

1. Brief van den heer H. A. des Amorie van der Hoeven, van Batavia den 23 februarij 1860, verzoekende ontslag als lid des genootschaps.

Is verstaan:

den naam van den heer van der Hoeven van de ledenlijst af te voeren.

2. Brief van den heer E. H. 's Jacob van Batavia den 1 maart, verklarende geen lid des genootschaps te zijn.

Is verstaan:

den naam van den heer 's Jacob van de ledenlijst af te voeren.

3. Brief van den heer Drouyn de Lhuys, gedagteekend Amblainvilliers 15 december 1859, dank betuigende voor zijne

benoeming tot het honorair lidmaatschap des genootschaps.

Aangenomen voor notifikatie.

4. Gouvernements besluit van den 28 februarij 1860 no. 2, in beschikking op een rekwest van den ambtenaar bestemd tot wetenschappelijke nasporingen in Nederlandsch-Indie R. H. Th. Friederich, van den 25 oktober jl., houdende dat, hoezeer rekwestrants bekwaamheden op het gebied van taal- en oudheidkunde bij het opperbestuur ook worden gewaardeerd, er echter geene termen zijn gevonden om tot eene nadere regeling van zijne financiële positie over te gaan.

Aangenomen voor notifikatie.

5. Gouvernements besluit van den 25 februarij jl. no. 73, te kennen gevende dat aan het verzoek des genootschaps, vervat in zijnen brief van den 18 februarij jl. is voldaan.

Aangenomen voor kennigave.

6. Brief van den resident van Palembang van den 28 januarij jl., mededeelende, in antwoord op den brief des genootschaps van den 20 november jl., dat in de residentie Palembang geene oudheden gevonden worden van eenige waarde voor de wetenschap.

De wd. president merkt ten deze op dat hij zich herinnert tijdens zijn verblijf in de Palembangsche binnenlanden, voornamelijk in Goemai-oeloe en Pasoemah (kampong Tobat-seroet), vele beelden en steenen van inscriptien voorzien gezien te hebben.

Is verstaan:

den resident van Palembang zulks medetedeelen.

7. Brief van den gouvernements sekretaris, van Batavia den 24 februarij no. 411, toezendende eene aan den redakteur van het tijdschrift voor taal-, land- en volkenkunde in Nederlandsch Indie, E. Netscher, gerigte missive van den heer van Prehn Wiese, gedagteekend Buitenzorg 30 november 1859 en bijlage, houdende aanbieding ten behoeve van het tijdschrift des ge-

nootschaps van eene aanteekening uit het dagboek van genoemden heer.

Gesteld in handen van den redakteur, den heer Netscher.

8. Brief van den assistent-resident van Buitenzorg, van den 25 februarij jl. no. 225, in voldoening van den brief des genootschaps van 20 november jl., aanbiedende 2 teekeningen benevens eene beschrijving van oudheden, in de afdeeling Buitenzorg aanwezig, vervaardigd door radhen Widjaja Koesoema en radhen Soema dhi Ningrat.

Is verstaan:

teekeningen en beschrijving te verzamelen in eenen afzonderlijken bundel voor de ingewacht wordende kopien van inscriptien van oudheden te bestemmen, en den assistent-resident van Buitenzorg den dank der direktie te betuigen voor zijne bemoeijingen ten deze, almede hem uittenoodigen den dank der direktie ook te willen overbrengen aan de vervaardigers.

9. Brief van den eersten gouvernements sekretaris, van Batavia den 20 februarij no. 373, verzoekende mededeeling of het genootschap genegen is eenige oude koperen voorwerpen, opgedolven nabij de dessa Nahillon in het distrikt Gemoela, afdeeling Ponorogo, overtenemen tegen de getaxeerde waarde.

De bedoelde voorwerpen nog niet bij de direktie ontvangen zijnde, is verstaan den brief te deponeren tot dat de voorwerpen zullen zijn aangekomen.

10. Brief van den eersten gouvernements sekretaris, van den 16 februarij jl. no. 346, de voorlichting van het genootschap inroepende om afdoende maatregelen te nemen tot blijvende regeling van het onderhoud der oudheden op Java.

Is verstaan:

dezen brief te stellen in handen van het lid des genootschaps den heer A. W. Kinder de Camarecq.

11. Brief van den direktie van finantien van den 7 februarij jl. no. 1258, in antwoord op den brief des genootschaps

van den 25 november jl., mededeelende dat niet is kunnen worden nagegaan of de indische gulden, bedoeld bij staatsblad 1815 no. 4 en de drie gulden stukken bedoeld bij staatsblad 1821 no. 48, ooit zijn aangemunt en in Indie in cirkulatie geweest, terwijl evenmin gebleken is dat sedert 1816 hier te lande tinnen dubbele duiten zijn gemunt.

Is verstaan:

Ten opzichte der tinnen duiten, welke gezegd worden op Banka in omloop te zijn geweest, inlichting te vragen aan het lid des genootschaps den heer J. R. van den Bossche, resident van Banka, en daarbij tevens de uitnoodiging te voegen tot overzending van monsters dier duiten voor 's genootschaps munt- en penningkabinet.

12. Gouvernements besluit van den 17 januarij jl. no. 28, bij hetwelk de kommissie tot verbetering der indische zeekaarten en het militair departement gemagtigd worden tot kostelooze verstrekking aan het genootschap van een exemplaar van al de door hen bereids uitgegevene en nog uit te geven kaarten.

Aangenomen voor kennisgave.

13. Brief van het lid des genootschaps den heer A. J. W. van Ophuijsen, van Benkoelen den 3den februarij jl., begeleidende een Oeloe-handschrift als geschenk voor de bibliotheek des genootschaps.

Is verstaan:

Den heer Van Ophuijsen den dank der direktie voor zijne schenking te betuigen en het handschrift te stellen in handen van den heer Netscher.

14. Bijdrage tot de kennis van Nias, van het lid des genootschaps den heer H. von Rosenberg, welke arbeid vroeger reeds voor de verhandelingen des genootschaps is aangenomen, doch welke de redakteur wenscht te doen herzien wat de opsomming der soorten van dieren en planten betreft.

Is verstaan:

den heer Bleeker uittenoodigen deze herziening op zich te willen nemen.

15. Brieven van de hoofden van gewestelijk bestuur van Madura, Banjoemaas, Madioen, Riouw en Probolingo, begeleidende intekeninglijsten op de nieuwe serie van het tijdschrift des genootschaps, waaruit blijkt dat zich in de genoemde residentien één nieuwe intekenaar heeft opgedaan.

16. De maleische manuskript-werkjes van den heer A. A. Voorneman, het genootschap toegezonden bij brief van den eersten gouvernements sekretaris van Batavia den 17^u januarij jl. no. 142.

Het advies van den heer Netscher betrekkelijk deze werkjes luidt, dat niet de geringste zweem van systeem in spelling is te herkennen en dezelve alzoo onbruikbaar zijn, met welk advies de direktie zich vereenigt;

Is verstaan:

het gouvernement, onder terugaanbieding der werkjes, in dien geest te berigten.

III. Worden voorgesteld en benoemd tot gewone leden des genootschaps de HH.:

N. Trakranen, te Batavia.

A. R. J. Cramerus, idem.

G. L. Brocx, idem.

N. P. van den Berg, idem.

H. D. Canne, in de Lampongsche distrikten.

IV. De heer Netscher brengt ter sprake het wenschelijke dat 's genootschaps ethnologische verzamelingen van Borneo nader worden bepaald, en geeft in overweging den heer Von Gaffron, die zich thans tijdelijk te Batavia bevindt, uittenoodigen zich met die bepaling te willen belasten. Wordt dien overeenkomstig besloten.

V. Ter sprake wordt voorts gebracht dat gebleken is, dat de Koninklijk Pruissische akademie van wetenschappen in het denkbeeld verkeert, dat het Genootschap en de Natuurkundige vereeniging in Nederlandsch-Indie eene en dezelfde instelling zijn.

Is verstaan :

Voornoemde akademie hieromtrent voor te lichten.

VI. De heer Netscher komt terug op in de residentie Kediri, regentschap Brebek enz. nog aanwezige beelden, welke belangrijk geacht worden voor 's genootschaps oudheidkundig museum.

Is verstaan :

den resident van Kediri op nieuw uittenoodigen aan het genootschap te willen doen toezenden de meer belangrijken en gemakkelijk vervoerbaren dier beelden.

VII. Wordt herinnerd dat de beelden uit Kadoe, door den resident van Kadoe met bestemming voor het genootschap naar Samarang gezonden, alhier nog niet zijn aangekomen, weshalve

Is verstaan :

den resident van Samarang te verzoeken der direktie hieromtrent zoo mogelijk te willen voorlichten.

VIII. Wordt besloten voortaan een exemplaar van het tijdschrift des genootschaps ten geschenke aante bieden aan de eereleden des genootschaps alsmede aan de redaktie van het tijdschrift van Nederlandsch-Indie te 's Gravenhage.

IX. De heer Netscher biedt aan, namens het lid des genootschaps pangeran adhipati Ario Mangkoe Negoro, een stel koelocks van Soerakarta.

Is verstaan :

Het geschenk in dank aantenemen voor 's genootschaps museum en den schenker den dank der direktie te betuigen.

Niets meer ter sprake gebragt wordende, wordt de vergadering gesloten.

De directeur-sekretaris,

Dr. P. BLEEKER.

BIJLAGE DER NOTULEN VAN 8 MAART 1860.

Verklaring van eene verzameling koeloeks (staatsie-hoofdeksels), door den pangeran adhipati Ario Mangkoe Negoro te Soerakarta geschonken aan het Batav. Gen. van K. en W.

- No. 1. Bertji biroe, met 11 strepen. Wordt gedragen door den soesoehoenan en den pangeran adhipati Anom (kroonprins) met de staatsiekleeding, bij plegtige gelegenheden.
- No. 2. Bertji biroe kanigoro, met 11 strepen. Wordt mede door den soesoehoenan en den kroonprins gedragen, wanneer zij, in gewone kleeding, in de pandopo zich aan den volke vertoonen.
- No. 3. Bertji biroe, met 10 strepen. Wordt gedragen door de pangerans en hunne aanverwanten en door den rijksbestierder, met hunne staatsiekleeding, bij plegtige gelegenheden.
- No. 4. Bertji hirem kanigoro, met 10 strepen. Wordt gedragen door dezelfden als bij no. 3, wanneer zij zich ten hove verzamelen.
- No. 5. Bertji poetih, met 9 strepen. Wordt gedragen door regenten, kliwons, panewoes, mantris en mindere hoofden, met de staatsiekleeding, bij plegtige gelegenheden.
- No. 6. Bertji hirem,
- No. 7. als boven van satijn,
- No. 8. als boven van zijde,
met 9 strepen.
- Deze worden door regenten, kliwons enz. gedragen wanneer zij ten hove bijeenkomen.
- No. 9. Blibar poetih, met 9 strepen. Wordt gedragen door de geringen, die hunne heeren bij plegtige gelegenheden vergezellen.
- No. 10. Tjita (sits), met 9 strepen. Wordt gedragen door de onmiddellijke dienaren van den soesoehoenan.

VERSLAGEN
VAN DE
KOMMISSIE TOT VERBETERING
DER
INDISCHE ZEEKAARTEN,
OMTRENT DE VERRIGTINGEN IN HET BELANG DER HYDRO-
GRAPHIE VAN NEDERLANDSCH-INDIE GEDURENDE
DE JAREN 1857, 1858 EN 1859.

1857.

Het is de kommissie eene aangename taak bij het einde van dit jaar, hare werkzaamheden alsmede de krachtige ondersteuning in het bevorderen der hydrographie dezer gewesten, in het bijzonder door de koninklijke nederlandsche marine onderzonden, te overzien.

Met de bestaande gegevens en middelen zijn in dit jaar uitkomsten verkregen, die groot mogen genoemd worden, wanneer men de geringheid der middelen in aanmerking neemt.

De kommissie was in staat dit jaar in het licht te geven, de volgende kaarten:

Nieuwe editie Vaarwaters Tjilatjap, door J. Groll.

Straat Makassar, door A. C. J. Edeling.

Eilanden nabij Padang, door id.

Noordelijk gedeelte westkust Sumatra, door J. A. C. Edeling;
 Zuidelijk " " " " idem.

Voorzeker eene groote aanwinst voor de zeevaart vooral ter westkust van Sumatra, alwaar men tot nu toe genoodzaakt was zich meerendeels van oude engelsche kaarten te bedienen. Met de uitgave der kaarten van de westkust van Sumatra zijn de algemeene kaarten van den Indischen archipel voltooid en blijven nog slechts bijzondere kaarten, zooals van kustgedeelten enz. ter zamenstelling over.

Hoewel hiermede reeds een groot werk is verrigt moet de kommissie sterk tegen het spoedig oprijzend gevoelen opkomen, dat de hydrographie geene krachtige hulp meer noodig zoude hebben. De uitgegevene kaarten waren de vruchten van de ijverige medewerking der koninklijke nederlandsche marine, doch bestonden door den aard der dienst van dit korps hoofdzakelijk uit schetsen en kleine opnemingen van baaijen, ankerplaatsen, enz. uit welke heterogene gegevens alleen met ijver en geduld iets is zamentestellen, hetwelk wel verre in naauwkeurigheid verheven is boven de vroegere kaarten, echter op verre na niet is te vergelijken met kaarten voortvloeiende uit aaneengeschakelde opnamen.

De zamenstelling der bovengenoemde kaarten heeft op eene duidelijke wijze doen zien, wat voor de hydrographie nog overblijft, doch ook tevens de overtuiging doen geven, dat alleen door eene systematische opname de gewenschte naauwkeurigheid is te verkrijgen.

Dat de uitgegevene kaarten nog niet de gewenschte naauwkeurigheid bezitten, bewijst de somtijds noodzakelijke geheele nieuwe zamenstelling van verschillende kaarten, door later ingekomene opgaven, waardoor geheele kuststreken niet kunnen verbeterd, maar geheel moeten veranderd worden.

De kommissie door dit werk getoond hebbende, wat door bekwame zamenstelling uit zoovele heterogene gegevens is te

verkrijgen, hoopt dat de tijd niet ver af zal zijn, waarop zij zal kunnen bewijzen, wat, met krachtige hulpmiddelen toegerust, door haar voor de hydrographie is ten uitvoer te brengen.

Het aantal kaartjes in dit jaar van de koninklijke nederlandsche marine ontvangen, getuigt weder van de onvermoeide werkzaamheid van dat korps; dezelve moeten echter grootendeels tot kleine opnemingen van baaijen en ankerplaatsen bepaald blijven, niettegenstaande dit zijn het echter schoone aanwinsten voor de hydrographische kennis van gewesten waarvan somtijds nog niet of zeer weinig bekend is, en verdienen ook alle officieren die zich met zulke werkzaamheden bezig hielden den grootsten lof voor hunnen onvermoeiden arbeid.

De ingekomene kaartjes zijn vermeld in den hierbijgaanden staat A, terwijl eerlang eene opname van de Rodon-groep, door den luitenant ter zee 1^e klasse J. van Maurik wordt tegemoet gezien. De luitenant ter zee 1^e klasse J. van Maurik is een der officieren die zich met den meesten ijver op de uitbreiding der hydrographie heeft toegelegd; getuigen onder anderen zijne naauwkeurige opnemingen van een gedeelte der Batoe-eilanden, Poeloe Banjak groep, westkust Sumatra van af Singkel tot Sibogha, Oostkust Java, enz.

Verscheidene hydrographische rapporten, plaatsbepalingen en ontdekkingen van reven kwamen dit jaar in, waarvan de laatste onverwijld in de Java-courant werden bekend gemaakt, en hierbij voorkomen op staat B, terwijl even als in het vorige jaar al de opgaven der reven aan de verschillende overheden der kustplaatsen zullen worden rondgestuurd, om ter inzage te liggen voor gezagvoerders die hunne kaarten wenschen te verbeteren.

Door 'sgouvernements besluit dd. 28 april 1857 no. 32 werd de kommissie, ingevolge haar daartoe gedaan voorstel, van het toezigt over de bebakening der reede van Batavia ontheven, hetwelk haar was opgedragen ingevolge artikel 2 van het besluit van 9 september 1850 no. 2. Ook werd aan Zijne

Excellentie een voorstel gedaan tot voorziening in de werkzaamheden bij den tijdbal en de telegraaf bij de aanstaande ontbinding van het tjunia-veer.

De werking van den tijdbal was van zeer veel nut voor de scheepvaart, doch vereischt nog eenige veranderingen in hare inrigting, ten einde beter aan het doel harer instelling te kunnen voldoen.

Door middel van 's gouvernements tusschenkomst, mogt de kommissie eenige spaansche kaarten der Philippijnen en omliggende vaarwaters ontvangen, die zeer belangrijk zullen zijn bij de samenstelling van kaarten van noordelijke vaarwaters, zooals de Celebes zee, enz.

De kommissie het wenschelijk achtende dat alle gidsen in Nederland worden gedrukt en uitgegeven, had de eer Zijner Excellentie aantebieden een voorstel, tot het doen uitgeven van eene tweede editie van de gids der eilanden beoosten Java door den luitenant ter zee H. D. A. Smits, door middel van den hydrograaph, beheerder en bewaarder der zee-instrumenten J. Swart waarop door Zijne Excellentie aan den minister van kolonien een voorstel werd gedaan.

De werkzaamheden der geographische dienst, onder leiding van den ingenieur G. A. de Lange, hebben bestaan in de becijfering van vroegere metingen, waarna den 11^{en} maart werd begonnen met de triangulatie der residentien Bagelen en Kadoe, in welk net tevens Samarang werd opgenomen; tot de bijzonderheden dezer werkzaamheden, neemt de kommissie de vrijheid korthedshalve naar de driemaandelijksche rapporten van evengemeld ingenieur te verwijzen, die in de Java-courant zijn opgenomen.

Door eene onvoldoende inpakking werd het universaal instrument van de fabriek van Pistor en Martens te Berlijn, aangebragt door het schip Pauline Constance Eleonore, in onbruikbaren staat ontvangen, en ging dit schoone werktuig voor dadelijk gebruik voor de geographische dienst verloren.

Ingevolge daartoe gedaan voorstel werd bij besluit van 26 oktober no. 1 evengemeld instrument naar Nederland terug gezonden, ten einde de noodige reparatie te ondergaan.

Het hoofdbestuur benoemde in mei tot hoofd-ingenieur der geographische dienst dr. J. A. C. Oudemans. Alhoewel het de kommissie aangenaam was te vernemen, dat iemand als dr. Oudemans, die zich reeds door verscheidene belangrijke astronomische onderzoekingen had bekend gemaakt, tot plaatsbepaling alhier werd bestemd, zoo deed het echter de kommissie leed dat hierin de oorzaak lag, dat de geographische ingenieur G. A. de Lange, die steeds met het beste gevolg hier werkzaam was geweest, zijn eervol ontslag uit de dienst verzocht, waardoor een ambtenaar, die bekend was met deze streken, de bewoners enz. en die verscheidene malen 'sgouvernements goedkeuring over zijne werkzaamheden mogt ontvangen, voor 'slands dienst verloren ging.

Het personeel der kommissie onderging door het vertrek van den luitenant ter zee 1° klasse P. M. Collard eenige veranderingen. In zijne plaats werd als lid de luitenant ter zee 1° klasse H. D. Slegt benoemd. Ook werd in het begin van het jaar de luitenant ter zee 2° klasse A. C. J. Edeling, tijdelijk gedetacheerd bij de kommissie, tot waarn. sekretaris en administrateur van het depôt zeekaarten benoemd.

De werkzaamheden op het hydrographisch bureau gingen met den meesten ijver voort en bepaalden zich hoofdzakelijk tot de samenstelling, het lithographeren en de uitgave der bovenvermelde kaarten.

Ten gevolge der verplaatsing van het hydrographisch bureau en de hierdoor verkregene meerdere lokaliteit, werd de geregelde loop der werkzaamheden zeer bevorderd.

Het debiet van kaarten bedroeg in dit jaar / 7958,22⁵, zijnde f 790,225 meer dan in het vorige jaar.

Uit het hieronder volgend overzicht van de verstrekte kaarten;

in tijdvakken van vier tot vier jaar, blijkt de steeds sterke toename van het debiet, hetwelk naar mate meer kaarten het licht zien, als ook door de bijvoeging der maleische namen in arabische karakters, steeds zal toenemen.

De werkzaamheden alleen aan dit gedeelte der dienst verbonden, nemen hand over hand toe, en maken in verband met de overige drukke bezigheden, alsmede de wenschelijkheid om in het bestaande archief de noodige orde en regelingen te maken, opdat de toegang tot alle gegevens daarin bevat gemakkelijk gemaakt wordt, het allernoodzakelijkst dat het personeel op het hydrographisch bureau wordt vermeerderd, waardoor de chef van het bureau zich meer uitsluitend met het vervaardigen van kaarten en gidsen zal kunnen bezig houden.

De verstrekte kaarten, over tijdperken van vier tot vier jaren berekend, hebben bedragen :

Van 1840 tot en met 1843	287 stuks.
" 1844 " " 1847	869 "
" 1848 " " 1851	2746 "
" 1852 " " 1855	4085 "
" 1856 en 1857	2593 "

waaruit duidelijk het grootere debiet in de laatste jaren blijkt, terwijl eindelijk de groote navraag voor kaarten met arabische karakters overtuigend bewijst, dat hierdoor in ecne groote behoefte der inlandsche scheepvaart is voorzien.

STAAT A.

Lijst der in 1857 ingekomen kaarten en schetsen.

Schets der reede van Amoerang, stoomschip Samarang.

Schets der baai van Togean, " "

Reede van Benkoelen, door den luitenant ter zee 1^e klasse
H. A. Modderman.

Zuid- en Oostkust van Nias, schoenerbrik Banda en Padang.

Schets der baai van Negeri Baroe, luitenant ter zee 2^e klasse
W. Sluijterman van Loo.

Schets der kust bezuiden kaap Donda, schroefschoener Mon-
trado.

Schets der Zeven Eilanden, luitenant ter zee 2^e klasse F.
van Alphen.

Schets der Kapoeas rivier van Pontianak naar Sanggouw,
door den gezaghebber A. H. Kuipers, van de civiele schoener
Haai.

Monding der rivier Batoe, stoomschip Merapi.

Schetskaart der Siak rivier " "

Schetskaart der reede Geliting, luitenant ter zee 2^e klasse
J. D. Buis en C. F. F. van Woeldereren.

Verbetering der schetskaart van de baaijen Rioem en Lo-
kasoembi, schroefschoener Montrado.

Schets der baai van Rioem, schroefschoener Montrado.

Loodingen in straat Banka, Noordoostkust Celebes, stoom-
schip Phoenix.

Trek van Z. M. stoomschip Phoenix, benoorden Celebes,
stoomschip Phoenix.

Verbetering in de bogt van Kwandang, stoomschip Phoenix.

Noordkust van Oeki, Noordkust Celebes, " "

Karang Gossong in de bogt van Lassam, luitenant ter zee
2^e klasse J. M. L. A. P. Wirix.

Monding der Pontianak rivier, civiele schoener Haai.

Siak rivier, luitenant ter zee 1e klasse J. van Maurik.

Reede Lirang, oostkust Salibaboe, luitenant ter zee A. F. R. E. Haersolte van den Doorn.

Reede Taroena, westkust Groot Sangir, luitenant ter zee H. Dijserinck.

Schets der Kapoeas rivier tusschen Pontianak en Padang Tikarbaai, door den gezagvoerder der civiele schoener Haai.

Trek van Z. M. stoomschip Etna in de Geelvinksbaai, stoomschip Etna.

Reede Mandamoeij op Wandammer, stoomschip Etna.

Vaarwater naar de ankerplaats te Rou, " "

Zutphens Eilanden, luitenant ter zee 1^e kl. H. G. Jordens.

Gedeelte der kust van Sumatra bij Tandjong Rou, door den Luitenant ter zee M. H. Jansen.

Landverkenningen, luitenant ter zee 2e klasse W. Steffens.

Reede van Ambogaga en figurative schets van de baai van Ende, luitenant ter zee 2e kl. P. ten Bosch.

Reede Atapoepoe, " "

Dito " état-major stoomschip Amsterdam.

Schetskaart straat Semaou, état-major stoomschip Amsterdam.

Schets van Christmass eiland, Bedford Pim, luitenant der Engelsche Marine.

Schets der reede Lalenteh op Misole, stoomschip Etna.

Schets der Westgroep eilanden bezuiden Misole, "

Verbetering op de Noordkust van Celebes, stoomschip Phoenix.

Noordkust Celebes van af Tandjong Marireh tot Bolango Banka, stoomschip Phoenix.

Baai Bolang Hitam, Kaidipang, stoomschip Phoenix.

Reede Bwool, Noordkust Celebes " "

Schets der baai van Himana " "

STAAT B.

Lijst der in 1857 ontdekte reven en nader bepaalde gevaren.

Westkust Sumatra.

De luitenant ter zee 1^e klasse P. van Bleiswijk Ris ontdekte een koraalrif in de peiling:

Goenoeng Karakara N. 38° O.

Oosthoek Poeloe Pini Z. 1° 30' W.

Goenoeng Laboan-loeloe Z. 72° O.

op hetzelfde stond 2½ vadem water, terwijl de omtrek nagenoeg 4 kabellengten bedroeg.

Ten N. O. van dit rif werd eene duidelijke verkleuring gezien op ongeveer ¼ mijl afstand.

De luitenant ter zee 1^e klasse H. A. Modderman ontdekte de volgende reven:

Een rif op 0° 30' N. br. en 98° 48' O. l.; hetzelfde werd in de peiling Karakara N. 72° 5' O. en Toean Z 52° 5' O. in het Z. Z. O. ½ O. op ½ mijl afstand gezien.

Een rif op ongeveer 0° 30' N. br. en 98° 22' O. l.; hetzelfde werd aan eene zware rolling gezien in het W. N. W. uit de gegiste standplaats van 0° 51' N. br. 98° 25' O. l.; hetzelfde draagt den naam van Karang Hawee.

Straat Banka.

De gezagvoerder Schuit, van de Nederlandsche bark Banka, ontdekte een koraalrif in het O. ten N. op ¼ mijl afstand, staande op 3° 21' Z. br. en 106° 41' O. l. Hetzelfde is ongeveer ¾ mijl groot en heeft naar gissing 6 voet water.

Men peilde het zichtbare land in het N. N. W.

Gezagvoerder J. Prins, van de stoomboot Koningin der Nederlanden ontdekte eene droogte, bestaande uit zeer zachte mod.

der met 8 à 9 voet water, liggende in de peiling Lalari punt Z. O. ten O. op $\frac{1}{2}$ mijl afstand.

Het Fransche fregat Nemesis ontdekte op den 9 junij eene droogte, bestaande uit zand met 5 Ned. el water in de peiling: Tandjong Lalari N. 30° W.

Heuvel op Tandjong Lalari N. 30° W.

Stolze straat.

De gezagvoerder H. von Noël, van de Nederlandsche bark Laura & Adèle, bevond het rif rond Poeloe Kasenga aan de noordwestzijde $\frac{1}{4}$ mijl uitstekende. Een gedeelte van hetzelfde, ongeveer zoo groot als het eiland, valt met laag water droog.

Chinesche zee.

De luitenant ter zee Francis R. Purvis, van de Engelsche marine, stootte op een rif liggende $1^{\circ} 40'$ N. br. en $106^{\circ} 38'$ O. l. Het is waarschijnlijk de Severnbank, die als onzeker op de kaart van straat Banka door H. D. A. Smits is aange-teekend.

De Nederlandsche driemastschoener Admiraal van Stellingwerf, gezagvoerder Mispelblom Beijer, bleef op een rif in $0^{\circ} 36' 30''$ N. br. en $105^{\circ} 4' 30''$ O. l. Beoosten dit rif werd een tweede gezien. Dit laatste is waarschijnlijk het rif aange-teekend op de kaart: vaarwaters tusschen Sumatra en Borneo 1^e gedeelte, door P. Melvill van Carnbee.

Door een Portugeesch vaartuig werd op $4\frac{1}{4}$ mijl Z. Z. W. van Noord Hooiberg eiland een rif met 2 vademen ontdekt. In dezelfde peiling ligt op de kaart van de vaarwaters tusschen Sumatra en Borneo 1^e gedeelte, door P. Melvill van Carnbee, de Yong Sabel droogte, waarvan de ligging als onzeker is op-gegeven.

Karimatta passage.

De Engelsche gezagvoerder Rodgers ontdekte eene droogte, met waarschijnlijk minder dan 4 vadem water: in de peiling:
 Oosthoek Karimatta Z. $\frac{1}{2}$ W.
 Poeloe Lima N. W. ten W. $\frac{1}{2}$ W.

Straat Riouw.

Volgens opgaven van den luitenant ter zee 1e klasse J. van Maurik, strekt de oosthoek der Iréne droogte en de westhoek der bank rond Poeloe Terkoli zich verder uit dan op de kaart van straat Riouw door E. G. van der Plaat. De steile rand van eerstgenoemde bank werd bevonden te liggen in de peiling:

Hoek Radja N. $38\frac{1}{2}^{\circ}$ O.

Zuidhoek Terkoli Z. $71\frac{1}{2}^{\circ}$ O.

Noordhoek Terkoli Z. 80° O.

terwijl de bank rond Terkoli met 3 vadem (hoog water) werd aangelood in de peiling:

Hoek Radja N. 16° O.

Noodhoek Terkoli N. 77° O.

1858.

Mogt de kommissie bij vroegere verslagen steeds den ijver roemen der zeeofficieren, die onvermoeid, daar waar zich de gelegenheid aanbood, voor de hydrographie bezig waren, over dit jaar voorzeker verdient dit korps geen minderen lof. Door al de streken van den archipel werd menige wetenschappelijke verovering ten nutte van de zeevaart gemaakt. Was het ontvangen van al deze gegevens en het ondervinden eener krachtige medehulp in de haar opgedragen taak de kommissie hoogst aangenaam, zij bejammert het echter dat al deze krachten zonder ver-

band, zonder rigting over het uitgebreide gebied van den archipel werkzaam waren. En kon dit wel anders? Voor den zee-officier voorzeker niet. Hij toch kan alleen die oogenblikken aan deze zoo noodzakelijke werkzaamheden besteden, wanneer de drukke dienst zijner betrekking hem eenige rust gedooft. Waar het vaartuig zich dan bevindt is hij werkzaam, doch het verband met het vroegere werk bestaat niet, terwijl de beschikbare tijd en middelen de graad van de te verkrijgen nauwkeurigheid bepalen.

Zonder het minste van de groote verdiensten en nuttigheid dezer werkzaamheden aftenemen, die zoo onwedersprekelijk van den ijver der vervaardigers getuigen, is het echter duidelijk dat op deze wijze nimmer eene volledige hydrographische kennis dezer gewesten is te verkrijgen. Dit kan alleen bereikt worden door daartoe speciaal bestemde middelen, waardoor aaneengeschakelde opnemingen kunnen ten uitvoer worden gebracht en een geheel geleverd hetwelk aan de tegenwoordige eischen voldoet.

Ingevolge de bovenstaande beschouwingen was het der kommissie eene heugelijke gebeurtenis dat Z. M. adviesbrik Pylades als opnemingsvaartuig werd bestemd. Wel is slechts één vaartuig voor eene uitgestrektheid als de Indische archipel te gering, doch de kommissie zag hierin eene eerste stap tot eene betere hydrographische kennis van zoo menig weinig bekend vaarwater.

Zijn de voorstellen tot reorganisatie der kommissie bij het gouvernement gunstig ontvangen, dan zullen de noodzakelijke middelen tot eene opneming van den archipel een der eerste punten van rijpe overweging bij haar uitmaken.

De opnemingen met Z. M. opnemingsvaartuig Pylades hadden, in gevolge advies dezer kommissie, plaats in straat Banka.

De straten toch tusschen Sumatra en Borneo vereischten wegens de drukke vaart aldaar de eerste hulp.

Ten einde tot een goed geheel te geraken heeft de kommissie voorgesteld (met welk voorstel de hoofd-ingenieur van de geographische dienst zich geheel heeft vereenigd), om door de geographische dienst een astronomisch net over deze vaarwaters te doen slaan, bestaande uit eenige ongeveer 15 duitsche mijlen uit elkander liggende, ten opzichte van Muntok bepaalde punten. Het hoofdpunt Muntok als uitgangspunt bij deze tijdmetr expeditie bepaald, zou door latere observatien met Batavia worden verbonden.

Door de bepaling van dit net zal als het ware een geraamte dezer vaarwaters zijn daargesteld, waar tusschen het opnemingsvaartuig trigonometrisch zal opnemen.

Het is bij deze opneming de kommissie zeer wenschelijk voorgekomen de hoofdpunten van het trigonometrisch net, als ook de astronomische punten, op de eene of andere wijze te verzekeren; hierdoor heeft men het voordeel, bij eene latere noodige revisie van het vaarwater wegens het verlopen van hetzelfde enz., terstond van de vroegere bepaalde punten gebruik te kunnen maken, waardoor zeer veel tijd en geld zal kunnen worden bespaard.

De kommissie verneemt dat op deze wijze eens een geheel zal te verkrijgen zijn, hetwelk voor de hydrographie niets te wenschen zal overlaten.

Wat eindelijk de werkzaamheden door het opnemingsvaartuig gedurende de maanden september, oktober en november betreft, deze werden door bijzondere omstandigheden zeer vertraagd. De kommissie vleit zich echter dat deze spoedig uit den weg zullen worden geruimd, en men overal die ondersteuning en hulp moge vinden, waarop men billijker wijze bij het verrigten van diergelijke zoo hoog noodzakelijke bezigheden mag rekenen.

Gedurende het afgelopen jaar werden een veertigtal kleine opnemingen, schetsen en landverkenningen ontvangen van verschillende gedeelten der archipel, waaronder vooral als zeer

belangrijk voor de hydro- en geographische kennis dezer gewesten in aanmerking dienen te komen een tiental opnemingen en schetsen van Nieuw-Guinea door het état-major van Z. M. stoomschip Etna, onder bevel van den luitenant ter zee 1e klasse G. Royer. Dit werk vormt eene zeer belangrijke vermeerdering tot de kennis die men tot nu toe van die vaarwaters bezat.

De kommissie neemt verder de vrijheid naar den hierachter gevoegden staat A te verwijzen, waarop alle ontvangen opnemingen enz. voorkomen.

Ook de berigten van hydrographischen aard waren zeer belangrijk. Zij bestonden meerendeels uit verschillende peilingen en plaatsbepalingen, die van zeer groot gewigt zullen zijn bij de zamenstelling en het verbeteren der verschillende kaarten. Verscheidene berigten van ontdekte reven werden wederom ontvangen en terstond voor de scheepvaart gepubliceerd. Zij komen voor op den hierbij gevoegden staat B, welke staat aan de verschillende autoriteiten is verzonden, om bij de havenmeesters voor iederen zeevarende ter inzage te liggen.

Door de kommissie werden in dit jaar de navolgende kaarten uitgegeven:

Nieuwe editie der Java-zee, door de luitenants ter zee Melville van Carnbee en Smits,

Ankerplaatsen beoosten van Java, en

Straat Banka, door den luitenant ter zee A. C. J. Edeling, terwijl de uitgave van de kaart van een gedeelte der westkust van Sumatra van af Oedjoeng Taboejong tot Singkel, door den luitenant ter zee A. C. J. Edeling, wegens het springen van een paar steenen tot het volgende jaar moest worden uitgesteld.

De lithographische steenen alhier voorhanden zijn van zeer slechte kwaliteit. Reeds meermalen had het ongeluk plaats van bij het drukken eene kostbare lithographie te verliezen. Dientengevolge werden door de kommissie voorstellen gedaan tot ontbieding van een twaalfstal nieuwe steenen, terwijl bij deze aan-

vraag tevens die van eene lineiermachine werd gevoegd, om de zoo duidelijke wijze van teekenen bij de kaart van straat Banka gevolgd op alle volgende kaarten te kunnen toepassen.

De werkzaamheden op het hydrographisch bureau bepaalden zich meerendeels tot het samenstellen en uitgeven der bovengenoemde kaarten.

Naar mate er tijd en gelegenheid was werden tevens eenige ankerplaatsen op steen gebragt, die terstond in druk kunnen verschijnen, wanneer de daartoe door de kommissie gedane voorstellen zijn goedgekeurd.

De geringheid van het aanwezig personeel deed zich echter weder sterk gevoelen, en zal naar mate het debiet van kaarten vermeerdert steeds dringender worden. Een groot gedeelte van den tijd moet aan dit gedeelte van de dienst worden besteed, terwijl voorzeker het geringste gedeelte van den tijd aan het eigenlijke doel, de zamenstelling van kaarten en gidsen, kan worden gewijd. De kommissie vleit zich met eene spoedige goedkeuring van de hiertoe ingediende voorstellen, waardoor op eene meer krachtige wijze aan de belangen der hydrographie zal kunnen worden gearbeid en het werk worden verdeeld, hetwelk op den duur de krachten van slechts een persoon te boven zou gaan.

Het aantal kaarten door de kommissie gepubliceerd is in de laatste jaren belangrijk vermeerderd, terwijl weldra diegene zullen gereed zijn waaraan voor de zamenstelling de bijzondere zorg van den sekretaris der kommissie noodig is. Is dit werk voleindigd dan eerst kan worden overgegaan tot het samenstellen van gidsen voor de verschillende vaarwaters. Intusschen hoopt de kommissie voor dit uitgebreide werk nog verschidene gegevens te mogen ontvangen, ten einde hierdoor den zeeman een veilige wegwijzer worde aangeboden.

Het debiet van kaarten bedroeg gedurende het afgelopen jaar eene som van f 8927,35, zijnde dus weder f 969,120 meer dan in het vorige jaar. Dit vermeerderd debiet is een ge-

volg van de meerdere kaarten die worden uitgegeven, alsmede van de steeds vermeerderende navraag naar hollandsche kaarten dezer vaarwaters, terwijl het bijvoegen der namen in maleische karakters tot dit meerdere debiet zeer veel bijdraagt.

Aan het oostenrijksche fregat Novara werden bij deszelfs verblijf alhier de voornaamste kaarten dezer vaarwaters bij wijze van geschenk aangeboden.

Op daartoe gedane voorstellen werd een pilaar in het gebouw van den tijdbal gemetseld, om de reguleur van Knebel te plaatsen, even als dit met de andere klok het geval is. Tot nu toe was dit uurwerk steeds tegen de muur geplaatst, waardoor hetzelfde aan verschillende storende invloeden was blootgesteld. Door deze verbeterde stelling is eene betere gang van hetzelfde te verwachten. In het belang van deze zoo nuttige inrigting hoopt de kommissie spoedig een gunstig besluit op hare voorstellen ten opzichte van het personeel te mogen ontvangen.

De plaatsing in het gebouw van den tijdbal van een standaard baro- en thermometer is voorzeker eene stap voorwaarts in de wetenschappelijke zeevaart. Tot nog toe was aan dergelijke instrumenten, voor de onderlinge vergelijking, eene groote behoefte.

De aanwijzingen van deze standaard barometer, die met de standaard van het koninklijk meteorologische instituut te Utrecht is vergeleken, worden steeds ten 11½ uur door de telegraaf naar het wachtschip overgebracht, dat daarop terstond door Poolmans seinen den stand aan een ieder bekend stelt. Buiten en behalve dit middel van vergelijking kon een ieder, des verkiezende, zijn instrument gedurende eenige dagen ter vergelijking met de standaard in het gebouw van den tijdbal ophangen.

Lijst der in 1858 ingekomen kaarten en schetsen.

Landverkenning der Tiffoe-baai op Boeroe, door het état-major Z. M. stoomschip Etna.

Schets der rivieren Pladjoe, Padang en Koembang, door het état-major Z. M. schroefschoener Montrado.

Schets van een gedeelte der Palembang rivier, id. id.

Kaart der eilanden Gombara en Salawama, id. id.

Schets der Selat Borang, id. id. id.

Opname van af Oedjong Sedekat tot Oedjong Bankoengan, door den luitenant ter zee 2e klasse W. H. F. van Oordt.

De Brouwerstraat, door den kapitein luitenant ter zee J. van Maurik.

Schets der Melawi rivier, Z. M. stoomschip Onrust.

Loodingen voor de Koeala Retch, door den kapitein luitenant ter zee J. van Maurik.

Loodingen in de wester vaarwaters van Soerabaja, door den 1^u stuurman D. O. Schwencke.

Loodingen te Tjilatjap, door den luitenant ter zee 2^e klasse M. J. Bijleveld.

Loodingen te Tjilatjap, door den luitenant ter zee 2^e klasse K. C. Bunnik.

Reede Lalenteh, door den luitenant ter zee 2^e klasse H. Dijserinck.

Reede Dalolo, door den luitenant ter zee 1^e klasse J. K. Pilaar.

Reede Weringin, door de luitenants ter zee 2^e klasse J. D. J. Hegge Spies en Visser.

Schets Oostkust Zuid Poggeh, door den luitenant ter zee 1^e klasse R. L. de Haes.

Baaijen Semelopenh en Siberoet, door den luitenant ter zee 2e klasse J. Uijtenhoven.

Schets straat Lepar, door den civielen gezaghebber A. H. Kuipers.

Landverkenningen op de N. W. kust van Borneo, door den luitenant ter zee 2e klasse W. Steffens.

Schets der Sadong rivier, état-major Z. M. stoomschip Celebes.

Binnenreede van Riouw, door den luitenant ter zee 2e klasse K. C. Bunnik.

Reede Likoepang, door den luitenant ter zee 2e klasse H. D. Reede van Oudtshoorn.

Reede Tandjong, door het état-major Z. M. schroefkorvet Amelia.

Schets Karoefa rivier, door het état-major Z. M. stoomschip Etna.

Telok Lintjoe, id, id. id.

De Waardenburgsgroep enz, id. id.

Oostelijk gedeelte Kamrau baai, id. id.

Binnenbaai in de bogt van Lakahia, id. id.

Landverkenning Telok Lintjoe, id. id.

Bogt van Kaimana, id. id.

Bogt van Lakahia, id. id.

Kust van af de bogt van Kaimana tot de Triton baai.

Reede Ampenan, door den luitenant ter zee 2^e klasse D. G. E. W. Wolterbeek Muller.

Westkust Nieuw-Guinea van Ati-Ati tot de golf Maccluer, door den luitenant ter zee 2^e klasse H. Dijscrinck.

Golf Maccluer, id. id. id.

Schets reede Kamboe, door den civielen gezaghebber te Bima.

Landverkenningen bezuiden Indrapoera, door den luitenant ter zee 2^e klasse E. H. P. van Alphen.

Zuidwest gedeelte eiland Lucipara, door Z. M. opnemingsvaartuig Pylades.

Bank voor de rivier van Batavia, id. id.

STAAT B.

Ontdekte reven en nader bepaalde gevaren in den Indischen archipel gedurende 1858.

Westkust Sumatra.

Door den luitenant ter zee 1^e klasse P. van Bleiswijk Ris, kommandant van Z. M. schroefschoener Montrado, werd eene verkleuring van water gezien in het Z. W. ten Z. op twee kabellengte afstand, zijnde alstoen in de peiling:

Goenoeng Karakara, N. 2° O.

Westhoek P. Temang, N. 10° O.

P. Panka, Z. 70° 40' O.

P. Robia, N. 56° O.

Tandjong Biang, N. 85° O.

Door Z. M. schroefschoener Montrado, kommandant luitenant ter zee 1^e klasse R. L. de Haes, werd eene branding gezien bezuiden het eiland Pini in het O. ten Z. op ongeveer $\frac{1}{4}$ duitsche mijl afstand, zijnde alstoen in de peiling:

Oosthoek Poelo Pini, N. O. $\frac{3}{8}$ N.

Westhoek Poelo Pini, N. W. $\frac{5}{8}$ W.

Later werd evengemelde branding in den Oosthoek Poeloe Pini gepeild N. N. O. $\frac{1}{8}$ O.

Java-zee.

Door het stoomschip Padang werd op eene reis van Batavia naar Pontianak een rif ontdekt met 6 voet water, liggende op ongeveer $\frac{5}{8}$ duitsche mijl W. ten N. van het Zand-eiland.

Ingevolge opgave van den gezagvoerder A. Kooij, van het schip Mary Goddard, ligt de in 1856 door den gezagvoerder Abdulla bin Mohamat Bahomaris ontdekte branding Z. Z. W. op 5 duitsche mijlen van het Ondiepwater-eiland, hebbende het rif

eene diepte van niet meer dan 1 vadem.

Door Z. M. opnemingsvaartuig Pylades, kommandant luitenant ter zee 1e klasse J. Vos, werden O. Z. O. van het eiland Lucipara twee reven ontdekt. Het buitenste, op eenen afstand van $\frac{3}{4}$ duitsche mijl, heeft met laag water $2\frac{3}{4}$ vadem, terwijl het binnenste op $\frac{1}{2}$ mijl van het eiland gelegen, droog valt. Tusschen de reven en het eiland heeft men ongelijke diepte van 5 tot 12 vadem.

Door den luitenant ter zee A. C. J. Edeling werd de Brouwers droogte bepaald op $5^{\circ} 17' 30''$ Z. br. en $107^{\circ} 4' 20''$ O. l. van Greenwich.

Oostkust Biliton.

Door den gezagvoerder Waleson, van de Engelsche brik Corcyra, werd op den oostkust van Biliton een klip ontdekt van ongeveer $\frac{1}{2}$ kabellengte in omtrek, met eene diepte van $2\frac{1}{2}$ vadem, liggende in de peiling.

Ronde berg op Biliton, Z. 57° W.

Het noordelijkste eilandje van Tokokema, even } miswijzend.
vrij van het groote eiland, N. $61^{\circ} 15'$ W.

Het westelijke eilandje, even vrij van de zuidelijkste hompel van het groote eiland Tokokema, O. 20° N.

Eilanden beoosten Java.

Door Z. M. schroefkorvet Medusa, kommandant kapitein luitenant ter zee G. Fabius, werd ter reede Ampenan een rif gevonden, hebbende met laag water eene diepte van $2\frac{1}{2}$ vadem, liggende in de peiling:

Tandjong Rombeh, N. ten W.

De groote boom, O. ten N.

Vlaggestok Karang Assam, Z. Z. O. $\frac{3}{4}$ O.

Oostkust Celebes.

Door Z. M. stoomschip Etna, kommandant luitenant ter zee 1^e klasse G. Roijer, werd ter reede Kema eene zandbank ontdekt, liggende op $7\frac{1}{2}$ kabellengte van het havenhoofd in de rigting O. $\frac{1}{8}$ N. Deze bank heeft eene halve scheepslengte uitgestrektheid, met eene diepte van 5 vadem. Volgens opgave der inlanders is deze bank, gedurende het laatste jaar, een vadem in diepte afgenomen.

Chinesche zee.

Volgens opgave van den gezagvoerder L. E. Lundegren, van den op 14 april 1859 in de Chinesche zee verongelukte Nederlandsche bark Mathilda Cornelia, heeft het rif, waarop evengemeld vaartuig is gebleven, eene uitgestrektheid van ongeveer 150 voet, met eene diepte van $1\frac{1}{2}$ vadem, terwijl op eene kleine scheepslengte met 130 vadem geen grond werd gevonden.

Hetzelve ligt op $9\frac{1}{2}$ duitsche mijl O. ten Z. van Bombay Shoal, tusschen de Paracels- en Macclesfield-bank.

1859.

De hydrographische verrigtingen gedurende het afgelopen jaar waren zeer belangrijk zoowel op het terrein als op het hydrographische bureau.

De werkzaamheden op het terrein kunnen in twee deelen worden verdeeld: 1^e de bevolene, 2^e de vrijwillige opnemingen. Tot de bevolene opnemingen komen in de eerste plaats in aanmerking de verrigtingen van Z. M. opnemingsvaartuig Pylades in straat Bawka.

Bij het begin dezer opneming had men met eenige moeilijkheden te kampen, die aan het begin van zoodanig werk

onafscheidelijk verbonden zijn, doch die langzamerhand geheel uit den weg werden geruimd. De triangulatie werd zooveel mogelijk over het geheele eiland Banka uitgebreid, waardoor niet alleen de hydrographische werkzaamheden aan de overige kusten van dit eiland worden vergemakkelijkt en eene goede aaneensluiting zal worden verkregen, maar welke triangulatie ook van groot gewigt zal zijn voor alle verdere topographische opnemingen, alsmede bij de onderzoekingen van de ingenieurs van het mijnwezen. Hierdoor zal bij beide laatstgenoemde werkzaamheden veel tijd en moeite worden bespaard.

De ondersteuning en medehulp van den resident van Banka J. F. R. S. van den Bossche werd in ruime mate ondervonden, hetgeen niet weinig zal bijdragen tot de bespoediging van het werk.

Behalve een gedeelte der triangulatie met het meten eener uitgestrekte basis, werd in dit jaar de kust opgenomen van af Tandjong Bersajap tot Karang Brom Brom, van welke gedeelte de reede van Muntok op 1/20,000 terstond werd in het licht gegeven.

Daar het marine departement op eene andere wijze over den luitenant ter zee 1^e klasse J. Vos wenschte te beschikken werd door evengemeld departement genoemde officier door den luitenant ter zee 1^e klasse A. W. Keuchenius als kommandant van de Pylades vervangen.

Het engelsche vaartuig Saracen bevond zich gedurende eenigen tijd in de vaarwaters van Banka tot het verrigten van eenige opnemingen, waarvan onder anderen de opname van het vaarwater beoosten Lucipara het resultaat was. Dit vaarwater levert eene ruimere toegang tot straat Banka dan bewesten het eiland Lucipara, en werd reeds in der tijd door eenige vaartuigen der koloniale marine bevaren, doch was tot nog toe niet met genoegzame zekerheid in kaart gebracht.

Was het voor de commissie onaangenaam door vreemden deze wateren te zien opnemen, de belangrijkheid daarvan was haar

echter niet ontgaan, doch de zoo noodzakelijke middelen om op het terrein te werken waren niet aanwezig. Toen Z. M. brik Pylades voor de hydrographische dienst werd beschikbaar gesteld en met de opname van straat Banka belast, was in de instructie, door de kommissie voor deze opname ontworpen, het oog in de eerste plaats op dit vaarwater gerigt. Ondervondene bezwaren en moeilijkheden deden echter de kommissie later besluiten de opname van af Muntok te beginnen.

Menig belangrijk vaarwater blijft nog over, doch waaraan in de eerste jaren niet valt te denken, zoo niet het aantal opnemingsvaartuigen wordt vermeerderd. Eén vaartuig toch voor zulk een uitgestreken archipel is voorzeker te gering, te meer wanneer men in aanmerking neemt dat het hier niet alleen de vraag is kaarten te verbeteren, doch geheele nieuwe te ontwerpen. Na afdoening der aanhangige voorstellen zal dit punt, zooals reeds in het verslag van het vorige jaar werd aangeteekend, een der eerste van overweging der kommissie uitmaken.

Gedurende drie maanden werd de opname gestaakt en kwam Z. M. opnemingsvaartuig Pylades naar Batavia op om eenige kleine reparaties te ondergaan en de equipage te ververschen en te verpoozen. De laatste berigten omtrent deze opname bij de kommissie ontvangen waren zeer gunstig en beloven, ondersteund door de onophoudelijke medehulp van het plaatselijke bestuur, schoone resultaten.

Ten gevolge van een advies van de kommissie op eene missive van den assistent-resident van Banjoewangi, gekommitteerde voor de zaken van Bali en Lombok, aan het Marine departement, omtrent de belangrijkheid van de Laboean Tring baai op de zuidwestkust van Lombok, werd door het Marine departement de opname dezer baai aan Z. M. stoomschip Samarang opgedragen, welke opneming terstond door de kommissie werd uitgegeven.

Ook had in dit jaar een opzettelijk onderzoek plaats omtrent de

klip waarop het Nederlandsche schip Soeburg was gebleven, welk gevaar vroeger, uithoofde hetzelfde nimmer is kunnen terug gevonden worden, als niet bestaande werd aangemerkt.

In de Moluksche vaarwaters hadden met Z. M. brik Cachelot eenige dieploodingen op last van het Marine departement plaats, die, door de groote diepte op sommige plaatsen bevonden, van zeer veel gewigt zullen zijn wanneer eenmaal door deze streken telegraafkabels zullen worden gelegd. Wegens dit hooge belang is de voortzetting dier werkzaamheden allerwenschelijkst.

Aan het verrigten van vrijwillige opnemingen ontbrak het in dit jaar niet, zooals blijkt uit den hierbij gevoegden staat A.

Belangrijk vooral waren: de opnamen van den kapitein luitenant ter zee J. van Maurik van de eilanden groepen benoorden Lingga, de verrigtingen in de baai van Boni, alsmede de verschillende schetsen van eenige vaarwaters van Japan, waaronder vooral de Binnensee door Z. M. schroefschoener Bali, en de zuidwestkust van Kiusiu door den luitenant ter zee 2^e klasse H. O. Wichers. Vooral de opnamen van den kapitein luitenant ter zee J. van Maurik dienen hier met lof vermeld te worden en getuigen wederom van de werkzaamheid en den ijver van dien verdienstelijken hoofdofficier, die de kommissie in hare vroegere verslagen reeds dikwerf de gelegenheid had speciaal te noemen.

De werkzaamheden in de Japansche vaarwaters waren mede zeer belangrijk en zullen den handel van bijzonder veel nut zijn bij de bevaring van deze zoo weinig bekende streken. De kommissie vermeende niet beter aan de belangen der zeevaart in deze gewesten te kunnen voldoen dan door onmiddellijk evengemelde kaarten in het licht te geven.

Behalve de op staat A vermelde opnemingen en schetsen werden verscheidene belangrijke hydrographische rapporten en aantekeningen ontvangen, op de verschillende reizen van Z. M. oorlogschepen verzameld. Ook kwamen verschillende berigten van nieuwe ontdekte gevaren, die terstond in de Java courant

werden bekend gemaakt en voorkomen op staat B.

De commissie zal, even als in vorige jaren, aan de verschillende havenmeesters diergelijke staten rond zenden, ten einde bij hen ter inzage te liggen voor alle schepen die hunne kaarten voor deze gevaren wenschen te verbeteren.

Aan den wensch der commissie om bekend te worden met de verschillende inlandsche namen der kapen, eilanden enz., niet alleen zoo belangrijk voor de vaart in dezen archipel, maar ook uit een wetenschappelijk oogpunt zeer gewichtig, werd op eene zeer belangrijke wijze voldaan, wat de kust van Celebes betreft, door den referendaris bij de algemeene secretarie E. Netscher, in der tijd toegevoegd aan den vice-president van den raad van Nederlandsch-Indie P. J. B. de Perez, kommissaris voor het eiland Celebes en onderhoorigheden. De commissie stelt zich voor, zoodra het personeel van het hydrographisch bureau zal zijn vermeerderd en hiertoe eenige tijd zal worden gevonden, een afzonderlijk register hiertoe aanteleggen, vermeldende de inlandsche namen van alle kustplaatsen, hoeken, rivieren, baaijen, enz., zooveel mogelijk met derzelver beteekenis. De commissie roept hiertoe de welwillende medewerking in van hen, die hieraan eenigzins bevorderlijk kunnen zijn.

De werkzaamheden op het hydrographisch bureau mogen voorzeker in dit jaar als zeer groot worden aangemerkt. Behalve toch de behandeling van de stukken der commissie met den aanleve van dien, de administratieve bezigheden, die ongeveer in de laatste vier jaren zijn verdubbeld, het debiet en de verzending van kaarten naar de onderdepôts enz., zagen niet minder dan zestien kaarten het licht, die op den hierbij gevoegden staat C zijn verzameld.

Het debiet van kaarten gedurende het afgelopen jaar bedroeg eene som van f 7958.90, waaronder de verantwoording van het tweede semester van het onderdepôt te Makassar nog niet is kunnen worden gerekend. Het depôt onderging alleen door

de uitgave der kaarten eene vermeerdering van *f* 5840, zonder de gewone 25 pct. verhooging bij verstrekking.

De steenen bij het hydrographische bureau in gebruik leverde gedurende dit jaar wederom menige vertraging op door derzelve slechte kwaliteit. De kommissie hoopt dat op haar voorstel om 12 nieuwe steenen alsmede eene linieer-machinc uit Europa te doen komen eene spoedige goedkeuring zal volgen.

Eenige vreemde oorlogschepen bezochten gedurende het afgelopen jaar de reede van Batavia en werden, zooals gebruikelijk is, door de kommissie kosteloos van kaarten voorzien. Deze schepen waren het engelsche stoomtransportschip Arthur, een russisch eskader, het engelsche fregat Esk, en het russische fregat Askold.

Ingevolge daartoe gedane stappen had eene toezending van kaarten van den direktieur der hydrographie in Spanje, betrekkelijk dezen archipel, de Filippijnen enz., plaats, waarop even eens eenige der alhier uitgegevene kaarten voor Spanje naar Nederland werden verzonden. De kommissie gelooft dat diergelijke ruilingen zeer nuttig zijn en zou gaarne dit ook met andere mogendheden zien plaats hebben; de kennis toch van deze vaarwaters verkregen wordt op die wijze het spoedigste algemeen bekend gemaakt, terwijl de vreemde kaarten nog hier onbekende ontdekkingen kunnen bevatten.

De goedkeuring van de daartoe door de kommissie gedane voorstellen omtrent het aanstellen van eenen persoon bij den tijdbal werd in dit jaar ontvangen, en op voordragt van het marine departement deze betrekking opgedragen aan den 1° stuurman D. O. Swencke, om, na het bekomen van zijn ontslag uit Z. M. zeedienst, in deze betrekking te worden bevestigd.

In het vallen van de klep tot aangeving van den tijd voor de regeling der tijdmeters van de op de reede liggende schepen had ingevolge 's gouvernements besluit dd. 21 december 1859 no. 1 eene kleine wijziging plaats, voortvloeiende uit

de lengte bepaling van de geographische ingenieurs S. H. de Lange en G. A. de Lange en den hoofd-ingenieur der geographische dienst A. C. J. Oudemans. De vroegere aangenomene lengte van den tijdbal te Batavia $106^{\circ}52'$ oost werd door de laatstgenoemde onderzoekingen in $106^{\circ}48'7,5$ oost veranderd.

Het personeel der kommissie onderging door het vertrek naar Nederland van den luitenant ter zee 1^e klasse H. D. Slegt eene kleine verandering, wordende, in de plaats van dien officier, de luitenant ter zee 1^e klasse W. F. van Erp Taalman Kip als lid der kommissie benoemd.

Mogt in vroegere jaren uit de verslagen der kommissie blijken hoe zij, worstelende met de bezwaren van een klein personeel, toch zooveel mogelijk aan hare roeping trachtte te beantwoorden, in dit jaar waren voorzeker de verkregene vruchten, zoo als staat C aanduidt, buitengemeen groot. Zij vertrouwt dat de belangstelling van het gouvernement in de hydrographie steeds meer en meer moge worden ondervonden, opdat de hydrographie spoedig dat standpunt moge innemen waarop zij, krachtens hare hooge belangrijkheid voor moederland en kolonie, regt heeft en waarop zij de trouwe gids en wegwijzer voor handel en beschaving wordt.

STAAT A.

Lijst der in 1859 ingekomen kaarten en schetsen.

Trek van Lagoendie-baai naar P. Pini, door den luitenant ter zee 1e klasse R. L. de Haes.

Schets der baai Tapeh-kot, door Z. M. schroefschoener Montrado.

Schets der baai Sikitji, door den luitenant ter zee 2e klasse J. L. Isselmuden.

Figuratieve schets van Selaboe-laboe, door het état-major Z. M. schroefschoener Montrado.

Schets van de Westkust Lombok, door den djoeragan Sada van de kruisboot no. 29.

Reede van Baros, door den luitenant ter zee 2e klasse R. P. Struick, adelborst 1e klasse G. Kruijs en 1^u stuurman A. van Huët.

Reede van Singkel, door de luitenants ter zee 2e klasse R. P. Struick, L. C. Holtzapffel en 1^u stuurman A. van Huët.

Mentawi-eilanden en Zuidoostkust Nias, door het état-major Z. M. schroefschoener Montrado.

Landverkenningen in de Molukken, door het état-major Z. M. brik Cachelot.

Straat La Place, door den luitenant ter zee 2e klasse P. ten Bosch.

Laboean Tring baai, door het état-major Z. M. stoomschip Samarang.

Zuidelijk gedeelte van Straat Siberoet, door het état-major Z. M. schoenerbrik Makassar.

Tomori of Tampika rivier door den luitenant ter zee 1e klasse J. E. Cornelissen.

Figurative schets van Kwalla Aijer Hitam, door de luitenants ter zee 2e klasse H. C. Bunnik en J. J. Braam.

Poeloe Brahala, door de luitenants ter zee 2e klasse L. F. H. Tuckerman en J. J. Braam.

Vaarwaters van Badjoa naar Tjinrana, door den luitenant ter zee 2^e klasse W. M. Visser en — Welvaart.

Reede Muntok, door Z. M. opnemingsvaartuig Pylades.

Van af Tandjong Bersajap tot Karang Brom, door het opnemingsvaartuig Pylades.

Triangulatie der opname, id. id.

Japansche Binnensee, door de luitenants ter zee 2e klasse G. C. C. Thierens en P. E. Tegelberg.

Landverkenningen der Japansche Binnensee, door het état-major Z. M. schroefschoner Bali.

Reede Nigata, id. id. id.

Baai van Jedo, id. id. id.

Straat Padang door den kapitein luitenant ter zee J. van Maurik.

Vaarwaters beoosten Lucipara, door W. Stanton, bevelhebber van het Britsche opnemingsvaartuig Saracen.

Reede Mandono, door den luitenant ter zee 2^e klasse J. E. Cornelissen.

Reede Bocah-lemo, id. id.

Koerslijn Z. M. stoomschip Suriname nabij Peling, door id. id.

Schets der reede van Toetekoe, door den kapitein luitenant ter zee A. F. Siedenburg en adelborst 1e klasse L. J. E. Hajenius.

Schets van Tandjong Enni Merah, Wokor, door den kapitein luitenant ter zee A. F. Siedenburg.

Ankerplaats bij Batoe Merah, id. id.

Landverkenningen Lettij, id. id.

Schets van een gedeelte der golf van Boni, door het état-major Z. M. stoomschip Celebes.

Schets der vaarwaters van Tima Boeroe enz., door den luitenant ter zee 2e klasse H. Dijserinck.

Schets der monding van de Tjinrana rivier.

Schetskust bezuiden Patiro, door den luitenant ter zee 1e klasse J. C. H. van de Velde.

Schets der zuidkust van Celebes, door den luitenant ter zee 2^e klasse H. Dijserinck.

Schets van de monding en bank der Tjinrana rivier, door den luitenant ter zee 2e klasse W. Steffens.

Schets van de noordmonding der Tjinrana, door den luitenant ter zee 1e klasse J. A. van de Velde.

Verbeteringen op de kaart van Boni door H. A. Modderman, door den luitenant ter zee H. Dijserinck.

Reede van Badjoa, verbeterd door het état-major Z. M. stoomschip Admiraal van Kingsbergen.

Reede Badjoa, verbeterd voor verschillende opnamen door J. F. van Kervel.

Golf van Boni, verbeterd door id.

Straat Padang (vervolg), door den kapitein luitenant ter zee J. van Maurik.

Makassar-reven en eenige loodingen op de oostkust van Nias, door Z. M. schoenerbrik Makassar.

Reede Tapa, eiland Babber, kapitein luitenant ter zee A. F. Siedenburg.

Baai van Sopa, door het état-major Rembang.

Bankje bij Tandjong Brani, door Z. M. opnemingsvaartuig Pylades.

Schetskaart van het westgedeelte Kambeina, door Z. M. stoomschip Soembing.

Zuidwestkust eiland Kiusiu, door den luitenant ter zee 2e klasse H. O. Wichers.

Ankerplaatsen id. id.

Schets van de Koetei rivier, door den luitenant ter zee 2^e klasse C. A. Jeekel.

Straat Padang, door den kapitein luitenant ter zee J. van der Meersch.

*Ontdekte reven en nader bepaalde gevaren gedurende
het jaar 1859.*

Westkust Sumatra.

Door den luitenant ter zee 1^e klasse P. W. Stort werden de navolgende reven ontdekt:

Een rif met ongeveer 3 vadem water, in de peiling:

Poeloe Lakotta, W. N. W. wz. W.

Zandbank boven water, W. t. Z.

Zuidhoek Mansalar, Z. O. t. O. wz. O.

Noordhoek Mansalar, O. Z. O. $\frac{3}{4}$ O.

Tusschen Poeloe Doea en Mansalar:

Een rif met $4\frac{3}{4}$ vadem water, van eene uitgestrektheid van ongeveer 4 à 5 kabellengten, liggende op $98^{\circ} 16' 30''$ O. l. en $1^{\circ} 28' 25''$ N. br.

Eene zandbank op $98^{\circ} 17' 50''$ O. l. en $1^{\circ} 27'$ N. br.

Eene branding op $98^{\circ} 18' 40''$ O. l. en $1^{\circ} 29' 20''$ N. br.

Terwijl volgens opgaaf van den loods hier nog een groot koraalrif moet gelegen zijn, hetwelk zich ongeveer tot op 1 mijl afstand van Mansalar uitstrekt.

Een rif met ongeveer $3\frac{1}{2}$ vadem water, in de peiling:

Poeloe Bando, N. $\frac{1}{3}$ O.

Poeloe Pi, O. N. O. $\frac{1}{2}$ O. gr.

Poeloe Pandang, O. Z. O. $\frac{1}{2}$ O.

hetzelve is door verkleuring te onderscheiden en heeft eene lengte van 1300 ned. el N. t. W. en Z. t. O., met eene breedte van 500 ned. el.

Lingga Archipel.

Door den kapitein luitenant ter zee J. van Maurik, kommandant van Z. M. brik Haai, werd in de nabijheid van Poeloe Rondo een rif ontdekt met eene diepte van $2\frac{1}{4}$ vadem water bij laag water, liggende in de peiling:

Zuidelijkste hoek van Gallat in de zuidelijkste hoek van het be-
westen en nabij gelegene grootste der twee eilanden, N. $57\frac{1}{2}^{\circ}$ W.

Westkant Dumpo, $28\frac{1}{2}^{\circ}$ W.

Oostkant Dumpo, $13\frac{1}{2}^{\circ}$ W.

hetzelve is niet door verkleuring te onderscheiden en ligt op
 $\frac{3}{4}$ à 1 kabellengte van Poeloe Rondo of Dumpo.

Straat Banka.

Volgens gezagvoerder B. P. Wijland, voerende het neder-
landsche schip Ida Willemina, ligt eene zandbank van 12 voet
in de peiling:

Parmassang gebergte, N. O. $\frac{1}{2}$ O.

Groot Nanka, N. t. W.

Sumatra 2° punt, W. t. Z.

Tambaga rotsen, Z. O. $\frac{1}{2}$ Z.

Oostkust Banka.

De gezagvoerder S. Nutzhorn, van het Bremer vaartuig Asia,
ontdekte nabij Tandjong Berikat, in de peiling:

Gaspar-eiland, N. O.

Tandjong Berikat, N. N. W.

eene bank met 9 voet water. Ongeveer $\frac{1}{2}$ mijl bezuiden deze
werd nog eene bank met $3\frac{1}{2}$ vadem water gevonden.

Gaspar straten.

Door Z. M. stoomschip Soembing, kommandant luitenant
ter zee 1^e klasse A. J. Kroef, werd onderzoek gedaan naar
een wrak, hetwelk ongeveer W. Z. W. van het Zand-eiland was
gezonken, en waarvan het tuig nog voor een gedeelte boven
water kwam. De ligging van hetzelve werd bepaald op $3^{\circ} 35'$
 $27'' 5'$ Z. br. en $106^{\circ} 58' 25''$ O. l. Rondom het wrak
werd 9 vadem hard zand gelood.

Gezagvoerder Howes, van het engelsche vaartuig Hippogriffe, ontdekte een gevaarlijk rif op $3^{\circ} 33' 20''$ Z. br. en $106^{\circ} 57'$ O. l. Hetzelve bestaat uit drie koraalreven, liggende N. N. O. en Z. Z. W., met eene middellijn van eene kabellengte. Op de twee zuidelijksten werd 18 voet, op het noordelijkste 9 voet water gevonden. De drie reven liggen op eene onderlinge afstand van $\frac{1}{8}$ duitsche mijl.

Karimatta straat.

Door den gezagvoerder Waleson, van de engelsche brik Coreyra, werd eene bank ontdekt van hard zand met eene diepte van 12 voet, liggende in de peiling:

Westpunt Krompal, N. 26° O.

Het Noordelijkste groote eiland in een met de Noordpunt van het laageiland Z. 62° O.

Deze bank heeft ongeveer eene kabellengte in diameter.

De Engelsche bark Kate of Auckland, gezagvoerder Grange, ontdekte aan den noordelijken ingang van het vaarwater tusschen de Papan-eilanden een gevaarlijk rif waarop slechts 6 à 8 voet water. Hetzelve op eenen afstand van 20 yards in het N. O. hebbende werd gepeild:

Piek middelste eiland Westgroep, Z.

Midden Oostelijkste eiland Westgroep, Z. O.

Kleine rots boven water, aan het westelijkste einde van dezelfde groep door een rif verbonden, Z. Z. W.

Midden grootste eiland westgroep, O. $\frac{1}{2}$ Z.

Oostelijkste kleine eilandje, O. wz. N.

Het rif bestaat waarschijnlijk uit zandsteen en is door verkleuring niet te onderscheiden.

Door den gezagvoerder P. Logan, van het Engelsche vaartuig Rob Roy, werd een rif met 4 vadem water ontdekt in de Papan straat in de peiling:

Zuidhoek Papan, Z. O. t. O.

Grootste eiland aan den noordelijken ingang, N. O. t. O. Waarschijnlijk is dit rif van eene kleine uitgestrektheid.

Westkust Borneo.

Het stranden van het Engelsche barkschip Sabina, gezagvoerder Arnold, zoude, volgens daaromtrent bekomene opgave, hebben plaats gehad op een onbekend koraalrif liggende op $1^{\circ} 44'$ à $1^{\circ} 43'$ N. br. op eenen afstand van 9 à 12 Engelsche mijlen van de kust.

Straat Sunda.

Het Nederlandsche barkschip Hoop van Capelle, gezagvoerder Bok, ontdekte een rif met 16 voet water, in de peiling:

Vierde punt Java, Z. W.

Brabands hoedje, N. W. t. W. $\frac{1}{3}$ W.
tusschen het rif en den wal werd nog eene diepte van 8 vadem gelood.

Noordkust Java.

Het Nederlandsch Indische schip Columbus Almansoor, gezagvoerder Sech Oemar bin Matarief Ameri, vond in de peiling:

Middelburg, Z. Z. O.

kleine Kombuis, W. $\frac{1}{2}$ Z. eene diepte van slechts $15\frac{1}{2}$ voet water.

Straat Madura.

Ingevolge een onderzoek door de luitenants ter zee 2^e klasse G. F. Servatius en A. F. Meijer, ligt de klip waarop het Nederlandsche barkschip Soeburg is gebleven in de peiling:

Berg Lamongan. Z. $19^{\circ} 41' 30''$ O.

Berg Laros, Z. $58^{\circ} 38' 30''$ O.

Poeloe Kambing (hoogste boom), N. $12^{\circ} 51'$ O.

Een der Zadelbergen, N. $32^{\circ} 12' W$.

Baak op Zwaantjes droogte, N. $70^{\circ} W$.

De klip heeft eene uitgestrektheid van ongeveer 50 ned. el met eene diepte, op de droogste plaats, van $1\frac{1}{2}$ vadem met gewoon laag water.

Straat Makassar.

Het rif waarop de Engelsche brik Emelie Amina verongelukte ligt, volgens de opgaaf van den gezagvoerder, op $2^{\circ} 4' Z. br.$ en $117^{\circ} 2' O. l.$ hebbende slechts 8 à 9 voet water.

Westkust Saleijer.

Door het Nederlandsche schip Helmers werd een koraalrif ontdekt, waarop een weinig rafeling werd bespeurd, liggende op $6^{\circ} 17' Z. br.$ en $120^{\circ} 27' 30'' O. l.$ Volgens opgaaf der inlanders zoude op hetzelfde 2 vadem water staan.

Oostkust Celebes.

Door den kapitein luitenant ter zee J. H. Beelaerts, kommandant van Z. M. stoomschip Suriname, werd een uitgestrekt rif langs de westkust van het eiland Togean ontdekt, op sommige plaatsen tot op eenen afstand van $\frac{2}{4}$ à 2 duitsche mijlen in zee uitstekende.

Bij de opgave der lengte is van de oude lengte bepaling $106^{\circ} 52' O.$ nog gebruik gemaakt.

STAAT C.

Westkust Sumatra, van af Taboejong tot Singkel, door den luitenant ter zee 1e klasse A. C. J. Edeling.

Reede Padang, door den adelborst 1e klasse H. O. Wichers en stuurman G. Verspiek.

Reede Natal, door H. L. Osthoff.

Reede Priaman door P. J. B. de Perez en J. F. Jansen.

Reede Tiko, door H. L. Osthoff.

Reede Baros, door den luitenant ter zee 2e klasse R. P. Struick, adelborst 1e klasse G. Kruijs en 4^u stuurman A. van Huet.

Reede Singkel, door de luitenant ter zee 2e klasse R. P. Struick, L. C. Holtzapffel en 4^u stuurman A. van Huet.

Reede Muntok, door Z. M. opnemingsvaartuig Pylades.

Laboean Tring baai, door het état-major Z. M. stoomschip Samarang.

Reede Ampenan, door den luitenant ter zee 2e klasse D. G. E. Wolterbeek Muller.

Reeden Tapallang en Kait, door het état-major van Z. M. fregat Palembang.

Japansche Binnenzee, door de luitenants ter zee 2e klasse G. C. C. Thierens en P. E. Tegelberg.

Japansche landverkenningen, door het état-major Z. M. schoefschoener Bali.

Baai van Jedo, id. id. id.

Reede Nigata, id. id. id.

Benkoelen en Poeloe baai, door luitenant ter zee 1e klasse H. A. Modderman.

HONDERD EN EEN
SOENDASCHE SPREEKWOORDEN,

DOOR

K. F. HOLLE.

Van de spreekwoorden zegt Vader Cats o. a.: „dat se de
„ rechte eigenschappen en ingeboren aert van de natiën en
„ volcken, uit de welke deselve hunnen oorsprong trecken,
„ sonderlinge wel uijtdrucken en aan den lezer levendigh ver-
„ toonen”.

De juistheid hiervan erkennende, acht ik het niet geheel
der moeite onwaardig, eenige der bij den Soendanees in gebruik
zijnde spreekwoorden op te teekenen, te beschrijven en op
te helderen en der redactie van het tijdschrift voor Indische
taal-, land- en volkenkunde ter openbaarmaking aantebieden.

Spreekwoorden zijn bij den Soendanees bekend onder den
naam van *paribasa* (பரிபாசா) en *saloka* (சாலோகம்).

Paribasa beteekent beeldspraak, toespeling; *saloka* gelijke-
nis, voorbeeld.

De spreekwoorden worden door den inlander niet alleen
gebruikt, om zoo als Cats alverder zegt: „de bijtende waar-
„ heijt (die in haar eijgen gestalte bij 't meerendeel der
„ mensschen veeltijds niet ten beste en wort opgenomen) met
„ eene verbloemde omrede tot in het binnenste der gemoe-
„ deren behendelijk in te dringen,”—maar zij speelden eer-
tijds eene aanzienlijke rol in den gang en de beslechting

6. ဤကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီ Njioe rombêngen.
 W. Gelijk een stukke wan (tampier) (alles valt er door).
 B. Hij weet niet wat hij zeggen of zwijgen moet.
7. ဤကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီ Tikoro kottok-
 kên, tjareham hajammên.
 W. Als de keel van een kip (gulzig).
 B. Een zelfzuchtige of gulzigaard.
8. ဤကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီ Tëbboes poeroen paradah wani.
 W. Niet bang om (de schuld) aftelossen, niet bevreesd
 om voor te gaan.
 B. Een meerdere, een hoofd is verantwoordelijk voor
 zijne ondergeschikten.
9. ဤကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီ Néjangan langir kalijên.
 W. Naar een scorpioen graven.
 B. Zijn ongeluk zoeken, zich willens en wetens schade
 berokkenen, kwaaddoen.
10. ဤကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီ Noe nagih di pipangngarit.
 W. Gras doen snijden door hem die u komt manen.
 B. Niets voor niets.
 De eene dienst is de andere waard. Voordeel trekken
 van eens anders nood. Iemand vraagt u iets te leen;
 voor ge het geeft laat ge hem eerst voor u werken.
11. ဤကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီ Noe asih di poelang moha.
 W. Den goede kwaad terugdoen.
 B. Goed met kwaad vergelden.—Stank voor dank.
12. ဤကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီ Malëskên djoerig patêh.
 W. Zich niet bekommeren om een kreupel spook.
 B. Iemand laten loopen, zoodra hij niets meer over u
 te zeggen heeft of u geen kwaad meer kan berok-
 kenen, gij buiten zijn bereik zijt.
13. ဤကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီကုမ္ပဏီ Gëllëtoek batoe këtjêboer tjai.
 W. Zoo als de steen valt of het water plast, stort.
 B. Ge moet het voor lief nemen zoo als het valt.—Niet
 vooruit te bepalen.

14. တွဲတိုက်မိသော အခါ၌ တွဲတိုက်မိသော အခါ၌။ Toenggoel di pagoet tjatang di roempak.
 W. Tegen een boomstronk aanloopen, over een boomstam struikelen.
 B. Willens en wetens kwaad doen.
15. တွဲတိုက်မိသော အခါ၌ တွဲတိုက်မိသော အခါ၌။ Tjétjéndét madé kiara.
 W. Een tjétjéndét boompje wil zich als een kiara boom voordoen.
 B. Zich voor grooter of beter doen doorgaan, dan men werkelijk is.
16. တွဲတိုက်မိသော အခါ၌ တွဲတိုက်မိသော အခါ၌။ Ngawoer oejah kasagara.
 W. Zout in de zee strooijen.
 B. Iemand helpen die het niet noodig heeft. Noodeloos werk doen.
17. တွဲတိုက်မိသော အခါ၌ တွဲတိုက်မိသော အခါ၌။ Ngoeroeggan goenoeng koe tanèh.
 W. Een berg met aarde bestrooijen.
 B. Iemand teregtwijzen die het niet noodig heeft.
18. တွဲတိုက်မိသော အခါ၌ တွဲတိုက်မိသော အခါ၌။ Banténg ngalawan kadoe.
 W. Een komkommer wil tegen een doerian vechten.
 B. Met het hoofd tegen den muur loopen.
19. တွဲတိုက်မိသော အခါ၌ တွဲတိုက်မိသော အခါ၌။ Moentjang laboeh ka poehoe.
 W. De moentjang (vrucht) valt bij den wortel neér.
 B. De appel valt niet ver van den stam. Wordt ook wel gebruikt in den zin van terugkeeren naar het ouderlijke huis.
20. တွဲတိုက်မိသော အခါ၌ တွဲတိုက်မိသော အခါ၌။ Moending moelih pakandanggan.
 W. Buffels keeren naar de kraal terug.
 B. Oost west, t' huis best.
21. တွဲတိုက်မိသော အခါ၌ တွဲတိုက်မိသော အခါ၌။ Ngodok lijang boentoe.
 W. Door een doodlopend, digt gat trachten te steken.
 B. Moeite te vergeefs doen. Noodeloos werk verrigten.
22. တွဲတိုက်မိသော အခါ၌ တွဲတိုက်မိသော အခါ၌။ Ngalijarkén talès atél.
 W. Talès atél (een blad dat jeuk veroorzaakt) strooijen.
 Eenen domme of onverstandige een slechte raad

- geven; iets slechts vertellen, hetgeen deze weder verspreidt.
23. *အိယကယုဂ္ဂုဒေဓိဗ္ဗေယျံ* Aija djalan komo mēntas.
 W. Als er een weg is, kunt ge zeker aan den overkant komen.
 B. Als iemand u aanleiding, de woorden in den mond geeft, kunt ge gerust spreken. Zie ook no. 65.
24. *ဂျာသီသယုဂ္ဂိဗ္ဗိတဓိဗ္ဗေယျံ* Néjangngan djoerig tē kadələ.
 W. Een onzichtbaar spook zoeken.
 B. In 't blinde zoeken; ook, spijkers op laag water zoeken.
25. *ဗျိဂ္ဂါယုဂ္ဂိဗ္ဗိတဓိဗ္ဗေယျံ* Njijar hoerang mēnang kantjra.
 W. Naar garnalen visschen en tambra vangen.
 B. Men weet niet hoe eene koe een' haas vangt. Met een weinig geluk brengt men 't ver.
26. *မာမာဗ္ဗိဂ္ဂိဗ္ဗိတဓိဗ္ဗေယျံ* Mobok manggih gorowong.
 W. Hakken en op eene holte stooten.
 B. De gebraden hoenders vliegen hom in den mond.
27. *ဗိဂ္ဂိဗ္ဗိဂ္ဂိဗ္ဗိတဓိဗ္ဗေယျံ* Bērit ninggang béas.
 W. Eene muis valt op de rijst.
 B. Als no. 26.
28. *ဂိဗ္ဗေယျံ ဂိဗ္ဗေယျံ ဂိဗ္ဗေယျံ ဂိဗ္ဗေယျံ ဂိဗ္ဗေယျံ* Ngēndēkr gēsān ēnjēh, gēgdag' gēsān ragrag.
 W. (Een boom) heen en weder bewegen tot (hij) omvalt; (een tak) schudden tot (men) valt.
 B. Willens en wetens zich in 't ongeluk storten. Die zijne b. . . . brandt moet op de blaren zitten. Met opzet kwaad doen.
29. *ကတုဂ္ဂိဗ္ဗိဂ္ဂိဗ္ဗိတဓိဗ္ဗေယျံ* Noktrok kasintoe njieh-ken hajam.
 W. Wilde kippen roepen en tamme wegdoen.
 B. Zijn vijanden, vreemden, naloopen en zijne vrienden en degenen die u na zijn, links laten liggen. B. v. Een getrouwd inlander, die zich met eene dansmeid afgeeft.

- B. Waar het hart vol van is loopt de mond over.
Ook zich uit eigen beweging van zijne slechte zijde
doen kennen.
38. မိမိညှိညှိကိုင်မိမိ။ Mottong tjoeroek dina pingping.
W. Uw wijsvinger op uw dij doorhakken.
B. Die zijn neus schendt, schendt zijn aangezigt.
Hakt ge uw vinger op uw dij door, zoo wondt ge
ook deze.
39. တမိမိမိမိမိကိုင်မိမိ။ Tamijang mëliti ka bitis.
W. De tamijang (bamboe) kronkelt zich om zijn stam.
B. Zoo de waard, zoo vertrouwt hij zijne gasten. Ook:
die kwaad doet, moet straf verwachten.
40. မိမိကိုင်မိမိမိမိ။ Morétékën lijang tai di pasar.
W. Met bloote b. . . . over de markt loopen (op
handen en voeten).
B. Met zijne ondeugden, feilen, te koop loopen.
41. မိမိမိမိမိမိမိမိ။ Halodo satahoen lan-
tis koe hoedjan sakali.
W. Eén regen is genoeg om eene droogte van een jaar
te doen ophouden.
B. Ééne slechte daad is genoeg om over uw geheel
leven een blaam te werpen.
42. မိမိမိမိမိမိမိမိ။ Di tjoeng bëtëng hoedjan.
W. Een regenscherf gebruiken als men reeds door-
rend is.
B. De put dempen als het kalf verdronken is.
43. မိမိမိမိမိမိမိမိ။ Tjaäng boelan dadamarran.
W. Met lichte maan met een lamp loopen.
B. Zich voor den domme houden, ziende blind zijn.
44. မိမိမိမိမိမိမိမိ။ Mindinggan bêngët koe sawëj
W. Zijn gezigt met een doek bedekken.
B. Door veel praten zijne schaamte trachten te be-
dekken. Er over heen praten.
45. မိမိမိမိမိမိမိမိ။ Ngëndol ngagëndol gantjang
pintjang.

- W. Langzaam doch de heele boel, gaauw maar hinkend.
 B. Langzaam maar zeker. Haastige spoed is zelden goed.
46. ဘာဟူကွေ့ဝိဟူကွေ့ဝါ။ Ngahoeroen baloeng koetoelang.
 W. Been (beenderen) om been geslagen.
 B. Met zijne handen in het haar zitten.
 Wanneer de inlander geen raad weet te schaffen, er in zit, ook wel als hij in vertwijfeling is, omarmt hij (zittend) zijne beenen en laat zijn hoofd op zijne kniën zinken.
47. ဘာဘာဝံ့ကွေ့ဝါ။ Tjatjag nangkaën.
 W. In de nangka hakken.
 B. Alles door elkander praten.
 Wanneer men de melk uit de nangka wil halen voor vogelijm, hakt men in de vrucht „waar men maar raken kan.”
48. ဝါဝါဝါဝါဝါဝါဝါ ဘာဟူကွေ့ဝါ။ Nilas sapatna, ngadék satjékna.
 W. In eens doorhakken, op dezelfde plaats hakken.
 B. Zich steeds gelijk blijven, ook wel den spijker op den kop slaan.
49. ဝါဝါဝါဝါဝါဝါဝါဝါ။ Di borongkos kéjong.
 W. Als alikruik in een blad pakken.
 B. Alles, allen over ééne kam scheren.
50. ဘာဝါဝါဝါဝါ။ Indit sirib.
 W. Op weg gaan als (in) een kruisnet.
 B. Bij eene geheele troep en door elkander op weg gaan, of loopen.
 In een kruisnet vangt men soms allerlei soorten van visch te gelijk. Groot en klein door elkander.
51. ဝါဝါဝါဝါဝါဝါ။ Gebrag toembila.
 W. De wandluizen uitschudden, opjagen.
 B. Met pak en zak, met kind en kraai vertrekken; het huis geheel leég maken.

dient om het sap uit den arénboom op te vangen.

B. Iets met hart en ziel doen, aanpakken.

58. *နိင်္ဂါဝါဂျာနီဝါဝါ* Nëndën poetjock ti girang.

W. Jonge (klapper) bladeren aan den bovenkant (der rivier) in het water gooijen.

B. Iemand heeft kwaad gedaan, en om zich niet geheel zonder berouw te toonen, bekent hij uit eigen beweging een weinig schuld.

Jonge klapperbladeren zijn wit en de rivier afdrijvende gemakkelijk te volgen, hetgeen zeggen wil: heeft iemand eens wat schuld bekend, dan moet of kan de andere de zaak onderzoeken en uitmaken in welke mate hij schuldig is.

59. *ဝိင်္ဂါဝါဂျာနီဝါဝါ* Bengkoeng ngarijoeng bongkok ngaronnjok.

W. Gebogen bij gebogen, krom bij krom.

B. Soort zoekt soort. Waar men meê verkeert daar wordt men meê geëerd.

Schaap bij schaaap, aap bij aap.

60. *ယုဆာဂျာနီယုဆာဂျာနီယုဆာဂျာနီ* Rempoe djoekoeng rempag tihang lajar.

W. Slaat de schuit om, dan valt de mast (ook) om.

B. Te zamen staan of vallen.

61. *ကတိဝါဂျာနီဝါဝါ* Katjai djadi salēwi, kadarat djadi salēbbak.

W. Is het water, dan is het één kom, is het op 't land, één dal.

B. Goed en leed zamen deelen. Gaat het u wel, laat het mij dan ook goed gaan; loopt het u tegen, dan deel ik in uw ongeluk.

62. *ဝိင်္ဂါဝါဂျာနီဝါဝါ* Di hoeroen soeloehkēn.

W. Alles door elkander bij elkaâr rapen of pakken, voor brandhout.

B. Allen met dezelfde maat meten, over ééne kam scheren. Hij kent geen ander geluid.

- W. De bezem verliest zijn band (valt uit elkander).
 B. Door het afsterven van het hoofd des huisgezins raken de leden verstrooid.
73. ကျန်ကျန်အိမ်ကျန်ကျန် Koedjang doewa pangadékkān.
 W. Een koedjang (ouderwetsch kapmes) heeft twee kanten om meê te hakken.
 B. Dat mes snijdt aan alle kanten. Dubbel voordeel trekken.
74. ကျန်ကျန်အိမ်ကျန်ကျန် Boeloe kapaoet.
 W. De haren uittrekken.
 B. Iemand alles afnemen, afpersen plukken, (de veêren).
75. ငါပိုဆီမိမိကျန်ကျန် Tě mais të mëlēm.
 W. Ik pof noch rooster.
 B. Ik heb er part noch deel aan.
76. မာမိမိကျန်ကျန် Mahēm lëgēt.
 W. Vogellijm kaauwen.
 B. Mij brandt iets op de tong. Iets in het hart smoren.
77. ဒိန်ကျန်ကျန်ကျန်ကျန် Dekët^r annak talēs.
 W. Digt bij, jonge talēs (jonge talēs heet in het soendaasch sélér, hetgeen bijna luidt als télér: doof, hardhoorig). Annak talēs is dus eene dubbele woordspeling en wordt hier in plaats van télér gebruikt, om het ding niet bij zijn regten naam te noemen en onbeleefd te zijn.
 B. Het bovenstaande beteekent dus: digt bij en toch niets gehoord, of ook wel: hij is te Rome geweest en heeft den Paus niet gezien.
78. အိမ်ကျန်ကျန်ကျန်ကျန် Andjing ngagoggān kalong.
 W. De hond blaft tegen den kalong (vleermuis).
 B. Tegen iemand uitvaren, het op iemand voorzien hebben, dien men toch niets kan doen. Blaffende honden bijten niet.
79. အိမ်ကျန်ကျန်ကျန်ကျန် Andjing ka dempét koelintjar.

W. De hond zit geklemd onder den deurbalk.

B. Iemand kwaad doen, plagen die zich niet verwe-
ren kan, die geheel in uwe magt is.

80. *ᠠᠨᠠᠭᠤᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠨ* Balég tampélé.

W. Dapper als een tampélé.

B. Veel praats hebben en als het er op aan komt in
zijne schulp kruipen.

Tampélé is een kleine visch, die om de roofvis-
schen, zoo lang als ze stil zijn, brutaal heen en we-
der zweemt, doch zoodra die maar eenigen zweem
van leven geven zich dadelijk uit de voeten maakt,
het op een zwemmen zet.

81. *ᠨᠵᠠᠬᠤᠳᠢᠷᠢᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠨ* Njaho di rën-
dekking kitjöp, di kërètégging angên r.

W. Den oogopslag kennen, het hart doorgronden.

B. Iemand die menschenkennis heeft.

82. *ᠠᠨᠠᠭᠤᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠨ* Bisa mérésr madé.

W. Veel in orde kunnen maken.

B. Hij weet iemands onrust, angst te stillen, de ge-
moederen te bedaren.

83. *ᠠᠨᠠᠭᠤᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠨ* Bisa ngitjöp ngölégät.

W. Hij kan wenken, lijmen.

B. Weet iemand te vangen, in te nemen.

84. *ᠭᠢᠳᠡᠭᠣᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠨ* Gëdé goenoeng gës nanggëh.

W. Groot is de berg die daar staat.

B. Trotsch zijn op zijne grootheid, zijne magt.

85. *ᠷᠠᠮᠠᠪᠠᠳᠤᠰᠤᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠨ* Roembak tjaringngin di boeroewan.

W. De waringin op het voorplein, erf is omgevallen.

B. Als b. v. kinderen hunnen vader verloren hebben en
niemand meer hebben om hen te beschermen (woorde-
lijk om onder te schuilen). Het omvallen van een
waringinboom wordt als een groot ongeluk beschouwd.
Van daar de toepassing op het verlies van eenen
vader of weldoener.

Dit spreekwoord vindt onder de inlanders, helaas!
nog dikwerf zijne toepassing.

90. $\text{Adéjan koe koeda bërém}$ Adéjan koe koeda bërém.

W. Met een vos (rood paard) tellen (inlandsche draf).

B. Van andermans leer is goed riemen snijden; met eens anders veëren pronken.

Bërém (rood) moet eigenlijk zijn dëngën (van een ander) hetgeen ter verzachting in het bijna gelijk-luidend woord bërém is veranderd.

Dit neemt evenwel niet weg, dat iedereen weet wat bërém hier moet beteekenen.

De inlander vermijdt zoo veel mogelijk iemand crâmant de waarheid te zeggen, grof te zijn. Le ton fait la musique, denkt hij; zie ter zake ook no. 77. Eene flinke schrobbering, mits op een' betamelijken toon, zal hem minder zeer doen en meer ter harte gaan, dan een klein verwijt op eenen beleedigenden toon.

Het spreekwoord moet dus eigenlijk luiden: Adéjan koe koeda dëngën: met het paard van een ander tellen.

91. $\text{Aja di sihoeng maoeng}$ Aja di sihoeng maoeng.

W. Tusschen de slag tanden van eenen tijger zitten.

B. Bij eenen groote in dienst zijn, eenen aanzienlijke volgen.

(Men schijnt aldaar minder op zijn gemak te zijn).

92. Ngadoekën gadjah Ngadoekën gadjah.

W. Olifanten laten vechten.

B. Een mindere die tusschen twee aanzienlijken twist stookt, ze met elkaar in ommin brengt.

93. $\text{Ngadoekën radja wisoena}$ Ngadoekën radja wisoena.

W. Den vorst der driften laten vechten.

B. Een tong als een slang. Hij brengt door zijn praten alle menschen in ommin.

B E R I G T E N .

Afgodsbeeld uit Benkoelen.— Het oudheidkundig museum van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen is dezer dagen verrijkt met een afgodsbeeld uit Benkoelen, ten geschenke gegeven door den vinder, den controleur der 1e klasse te Krochi C. M. G. A. M. Ecoma Verstege.

Het beeld is gevonden in het landschap Liwa, een der bergdistrikten van Krochi.

Het is gemaakt van kalksteen en zeer ruw bewerkt. Eigenlijk stelt het niets voor dan een kop met wijd open gesperden mond, uitpuilende oogen en zware wenkbrauwen; de neus is beschadigd en van haar of hoofdtooisel is geen spoor te herkennen. Eene korte dikke hals verbindt den kop aan een kegelvormig voetstuk, dat geen ligchaam kan hebben voorgesteld, daar het geheel glad rond is en geen spoor van schouders of armen heeft, en van onderen heel glad afgesneden is. Van voren is het voorzien van vier naar elkander toeloopeude sleuven, aldus $\wedge$, die geene bijzondere beteekenis schijnen te hebben. De geheele hoogte is 36 ned. duim, waarvan de helft voor het hoofd. Tot den huidigen dag werd door de bevolking aan dat beeld geofferd, door gele rijst in den mond er van te steken en wierook voor hetzelfde te branden. Het werd genoemd Pemanoekan.

Errata in het stuk getiteld Kota Tjandi, in deel IX van dit tijdschrift:

Blz. 533, regel 6 v. b. voor „kuststeenen” lees „kunststeenen”
" " " 8 " " " „bovengehaalde” lees „boven aangehaalde.”

De letters *a* en *b* van fig. 3 der plaat hebben betrekking op fragmenten van het lijstwerk, door den heer Cs. de Groot medegebragt en in het Bataviaasch genootschap berustende.

V E R S L A G

VAN EENEN TOGT

NAAR

LINGGA, RETEH EN MANDA,

DOOR

J. H. TOBIAS.

Resident van Riouw.

Op zaterdag den 11 december 1858 mij ingescheept hebbende aan boord van Z. M. stoomschip Soembing, in gezelschap van den onderkoning van Riouw en diens gevolg, verlieten wij onmiddelijk daarna de reede van Tandjong Pinang en kwamen den volgenden morgen omstreeks 10 uur op Lingga voor de Kwala Dai ten anker, waarop de onderkoning en gevolg zich dadelijk onder het gebruikelijk ceremonieel van boord en naar den wal begaven en, weinige uren later, eene kommissie, aan welker hoofd de laksamana, mij namens Z. H. den sultan kwam verwelkomen, onder mededeeling dat Z. H. de toebereidselen had gemaakt ten einde mij aan den wal te kunnen ontvangen en aldaar een voegzaam logement aan te bieden.

Ik gaf der kommissie te kennen dat ik genegen was om eenige dagen aan land te vertoeven, met het oog op de moeije-

lijkheden die de gemeenschap met den wal aanboden, door den grooten afstand op welchen het stoomschip van de hoofdplaats verwijderd moest blijven liggen, en dat ik mij voorstelde om den volgenden morgen te debarkeren.

Hierna verwijderde zich de kommissie met welke ik mede naar den wal zond den inlandschen schrijver datoe setia Aboe Hasan, die ter hoofdplaats Dai zeer bekend is en aldaar aanverwanten heeft, met last om zich te vergewissen van den geest der bevolking en zoo mogelijk het een en ander te weten te komen omtrent den indruk die de laatste gebeurtenissen (*) aldaar hadden gemaakt, terwijl ik hem tevens gelastte den sultan te verzoeken hem te willen mededeelen op welk uur van den dag Z. H. zoude wenschen mij te ontmoeten.

Des avonds nog ontving ik het bericht dat de woning van den gewezen sultan voor mijne ontvangst was in gereedheid gebracht, welke echter, zeer afgelegen liggende op ongeveer twee palen van de hoofdplaats, de voorzorg niet overbodig zoude maken om eene wacht mede te debarkeren; dat overigens Z. H. den wensch had te kennen gegeven om mijne ontvangst te doen plaats hebben op den volgenden middag om 4 uur.

Naar aanleiding van het een en ander werd, na ruggespraak met den kommandant, besloten om een detachement van 12 militairen uit het garnizoen te Riouw, die mede van daar waren ingescheept om de ekwipage van het stoomschip te versterken en de dienst van mariniers te verrigten, van de noodige levensmiddelen enz. te voorzien en mede naar den wal te nemen. Den volgenden dag had het debarkement plaats, wordende ik met den kommandant en den officier van gezondheid van de Soembing, onder de gebruikelijke eerbewijzen, ontvangen aan den oever der rivier, in de nabijheid van de voor ons verblijf bestemde woning, alwaar wij omstreeks ten 6 ure aankwamen en ontvangen werden door Z. H. den sultan en den onderkoning.

(*) De val van Reteh.

Ik mogt reeds in die zamenkomst van den sultan vernemen dat alle vrees voor verzet tegen zijn gezag thans bij Z. H. geweken was en hoezeer het mij veel moeite kostte om de bedeesdheid en achterhoudendheid, Z. H. eigen, eenigzins te overwinnen, bekwam ik toch de overtuiging, dat de sultan geheel bekend was met de tot nog toe minder gunstige gevoelens ten zijnen aanzien van de hoofden van Singkep en Mapar, hetwelk trouwens ook gebleken was uit de laatst ontvangene brieven van Lingga, en mij de hoop geheel benomen had van een wantrouwen voortekomen, hetwelk nu reeds geheel gevestigd was, zoodat het er thans meer op aan kwam om zulks zoo veel mogelijk te trachten weg te nemen en daartegen te stellen een vol vertrouwen op het gouvernement, met verwijzing op het lot, dat hen te wachten stond, die zich tegen het gevestigde gezag zouden willen verzetten. Ik vernam dat de jongere broeder van den gewezen sultan, tongkoe Embong, sedert een veertiental dagen vertrokken was naar eene kampong gelegen op Singkep waarvan hij de inkomsten genoot, en zich gereed maakte, om naar Singapore te vertrekken, indien hij niet reeds derwaarts was afgevaren, terwijl de radja van Singkep, tongkoe Long, zich nog ter plaatse bevond en sedert den val van Retch en het bestaande wantrouwen minder met den sultan in aanraking kwam; ook bemerkte ik dat er te Lingga meer scheen bekend te zijn ten opzichte van zijne betrekkingen tot den panglima besar van Retch dan ik had durven vermoeden.

Na het gebruik van eenige ververschingen gaf Z. H. den wensch te kennen om zich te verwijderen, waarop de onderkoning mede vertrok en wij onder bewaking van eenige mindere hoofden en de mede genomen wacht achterbleven.

Den volgende dag had ik eene zamenkomst met den onderkoning, ten gevolge waarvan na rijp beraad werd besloten, om eene konferentie uittelokken met den sultan en de voornaamste rijks grooten, en daarin den toestand van zaken, voor zoo verre

ons die bekend was uit de onderschepte brieven, geheel bloot te leggen, ten einde Z. H. met juistheid die zoude kunnen beoordeelen, en daarna zijn gedrag in de toekomst zoude kunnen regelen; vervolgens te trachten eene verzoening tusschen Z. H. en de schuldigen te bewerkstelligen, en hen op nieuw door een openbaar bewijs hunner onderwerping en hulde aan hunnen vorst te verbinden, onder de stellige belofte van diens zijde, dat het verledene als vergeten zoude worden beschouwd, indien geene nieuwe reden tot klagten werden gegeven.

De stellige overtuiging die den onderkoning bezielde, dat de indruk die het gebeurde te Reteh had gemaakt alle denkbeeld van verzet bij de radja's van Singkep en de overige eilanden had doen verdwijnen, en dat zij zich zeer gelukkig zouden achten op die wijze hunne schuld te zien uitgewischt, en van de vrees te worden ontslagen dat ook tegen hen nog bestraffende maatregelen zouden worden genomen, zoomede de verzekering, dat de sultan geheel den Z. H. gegeven raad was toegedaan, om door vergevingsgezindheid en zachtheid zijn gezag verder te vestigen, deden veel af om mij den voormelden gedragslijn als de best te volgen in de gegeven omstandigheden te doen beschouwen, en werd dan ook nog dien dag een vertrouwd persoon aan den sultan afgezonden, om Z. H. tegen den volgenden dag tot die konferentie uit te noodigen, welke werd bepaald op des namiddags om 5 uur, zijnde woensdag den 15 december.

Op het bepaalde uur vereenigde ik mij aldus in een afzonderlijk vertrek met den sultan, den onderkoning en vier rijks-grooten, op welke III. ten volle vermeenden te kunnen vertrouwen.

Alstoen de toestand van zaken in het rijk van Lingga ter sprake gebragt zijnde, werd gereedelijk door allen erkend, dat alle vrees voor verzet tegen het gezag van den sultan geheel en al geweken was door de volkomene vernietiging van de

kern van dat verzet, welke alleen in staat was hetzelfde eenigzins geducht te maken; evenwel werd mede de bekentenis gedaan, dat er nog vele moeilijkheden te overwinnen zouden zijn, alvorens de schrik en ontzetting onder de bevolking der eilanden door het gebeurde ontstaan, plaats zouden hebben gemaakt voor vertrouwen en rust, en dat de honderden gezinnen, die naar Singapore de wijk hadden genomen, naar hunne haardsteden zouden zijn teruggekeerd, waartoe vooral veel zou kunnen bijdragen de invloed der oude radja's van Singkep en Mapar, welker bedoelingen echter moeilijk konden worden gegist, met het oog op hunne dubbelzinnige handelingen, tot nog toe aan den dag gelegd en die hen het vertrouwen van den sultan geheel hadden doen verliezen.

De vrees werd daarbij te kennen gegeven, dat hoezeer een openlijk verzet onmogelijk in de bedoelingen dier hoofden konde opkomen, het evenwel te vreezen was, dat de zwervende toestand waarin die bevolking verkeerde, gevoegd bij de heimelijke aanmoedigingen hunner hoofden, er toe leiden zoude om de strooperijen in deze wateren weder te doen toenemen, te meer daar de uitrustingen daartoe van uit Singapore gemakkelijk en veelvuldig waren. De sultan, die tot nog toe gezwegen had, nam alstoen de gelegenheid van eene oogenblikkelijke stilte te baat, om mij de verzekering te geven dat alle maatregelen door mij aangegeven in het belang van zijn rijk en ter verzekering der verkregen voordeelen, door Z. H. zouden worden opgevolgd, steunende Z. H. geheel op de hulp van het Nederlandsch Indisch gouvernement. Ik vond daarin aanleiding om Z. H. te verwijzen op de reeds in het belang van Z. H. gedane opofferingen, onder opmerking evenwel, dat de regering ook vertrouwde dat van des sultans zijde alle mogelijke inspanning zoude worden in het werk gesteld, om door een verstandig en beleidvol bestuur, in overleg met zijnen rijksbestuurder den onderkoning van Riouw, alle mogelijke voordeelen van

die opofferingen te bekomen, en dat het der hooge regering niet anders dan aangenaam konde zijn te vernemen, dat ook door Z. H. werd gesteund op eigen krachten in de bevordering van orde en een klemvol bestuur, waardoor handel en nijverheid zich meer en meer in het rijk van Lingga zouden ontwikkelen, terwijl ik overigens ten volle bereid was om Z. H. met mijne zienswijze deswege bekend te maken, welke door mij bereids aan den onderkoning van Riouw was mededeeld en besproken.

Hierop ging ik over tot de mededeeling, dat ik reeds voor het ontvangen van Z. H. laatsten brief de overtuiging had bekomen van de dubbelzinnige rollen door de hoofden der eilanden gespeeld, en vroeg ik Z. H. kategorisch af: of Z. H. mede van gevoelen en bereid was om ten hunnen opzichte in den geest te handelen van vergevingsgezindheid en, wat Z. H. ook later mogt vernemen, van de ernstige zucht om het verledene te vergeten en alleen op het toekomstige te letten. Zulks werd door Z. H. toestemmend beantwoord, en door al de aanwezigen werd mede erkend, dat het nemen van strenge maatregelen tegen andere schuldigen dan de reeds gestraften tot niets zoude leiden dan tot het verwekken van nieuwe moeilijkheden door eene algemeene ontvolking der eilanden en de vernietiging van alle bronnen die den handel nog eenigzins voeden.

Vervolgens werd in de konferentie geroepen de tongkoe Long, radja van Singkep, zijnde de hoofden van Mapar nog niet aangekomen, waardoor de vrees bij mij opkwam, dat wellicht schrik en angst voor straf hen zouden beletten om zich te vertoonen, en dat zij zich op de verschijning van het stoomschip door de vlugt hadden verwijderd, doch weinige oogenblikken later werd de tijding aangebragt, dat zij voornemens waren den volgenden morgen aan de ontvangen oproeping van den sultan te voldoen.

Nadat tongkoe Long gezeten was werd hem voorgehouden,

dat het dubbelzinnig gedrag van hem en de zijnen des sultans vertrauwen zeer geschokt hebbende, zoo als hem trouwens reeds was te kennen gegeven, thans echter hem de gelegenheid werd aangeboden, om dat vertrouwen te herwinnen, door eene ijverige medewerking om weder rust en orde onder de bevolking van Singkep te doen herleven, en door zijnen invloed te bewerken dat de gevlugte huisgezinnen van lieverlede hunne woningen weder betrokken. Nog naauwelijks waren die woorden tot hem gesproken, toen tongkoe Long in de hevigste bewoordingen zijn leed te kennen gaf over het, volgens hem, onverdiende wantrouwen tegen hem opgevat, verzekerende immer met lijf en ziel de belangen van Z. H. te zijn toegegaan geweest, maar dat het geheel buiten zijne schuld en medeweten was, dat zijne ondergeschikten meer de belangen van den panglima besar van Retch schenen toegedaan en zich aan zijne stellige bevelen hadden onttrokken.

Doch zijne verzekeringen hadden geene andere uitwerking dan op de aangezigten der aanwezigen de onverholen blijken te doen zichtbaar worden van ongeloof, minachting en wantrouwen, terwijl het mij verdroot, om, na hem den weg te hebben opengelaten om over het verledene heen te stappen, zich daarop zoo schaamteloos als het ware te hooren beroepen, zoodat ik niet konde nalaten optemerken, dat wij allen te zeer overtuigd waren, dat het gedrag van hem, tongkoe Long, niet altijd zoodanig geweest was als zijne verplichtingen tegen zijnen wettigen vorst vereischten; dat het onnoodig geoordeeld was om daarop verder terug te komen, daar de geneigdheid bestond om zulks te vergeten, en alleen hier hem werd bekend gesteld wat voor de toekomst van hem gevorderd werd; dat het mij echter leed deed zijne verontschuldigungen te moeten aanhooren, en mij die meer voorkwamen als een bewijs dat hij met geen zuiver gemoed voor zijnen vorst verscheen; zoodat ik hem in overweging gaf om verder niet over het

verledene uit te wijden, daar hij mij zoude noodzaken om hem hier zijn gedrag in meer uitvoerige bewoordingen te verwijten, ten bewijze dat zulks genoegzaam bekend was. Toen daarop zijue verontschuldgingen en betuigingen van nimmer zich verloochend hebbende gehechtheid niet minder werden maar zelfs den schijn aannamen van gekrenkte eigenwaarde, begreep ik dat het tijd was om hem ten volle te overtuigen dat hij door zijne halstarrigheid niemand dan zich zelven misleide, en na mij eenige oogenblikken te hebben verwijderd, keerde ik weder met eenen brief door hem aan den panglima besar gerigt, waarvan de inhoud bij niemand der aanwezigen bekend was, dan aan den onderkoning. Ik verzocht hadji Ibrahim dien brief te willen voorlezen, waaraan onmiddelijk voldaan werd.

De uitwerking dier lezing op de aanwezigen was treffend, zoodat zelfs bij den sultan de gewone schijnbare onverschilligheid geheel geweken was en plaats had gemaakt voor de duidlijkste teekenen van verwondering en verontwaardiging; wat den schuldige aanbelangt, deze was geheel verbijsterd en gaf door flaauwe onzamenhangende uitroepen genoegzaam de verwarring te kennen waarin hij gebragt werd, tot hij eindelijk onder hevige aandoeningen zich het gelaat dekte en achter in zijnen stoel viel. Na eenige oogenblikken die uitwerking te hebben aanschouwd gaf ik hem te kennen, dat niettegenstaande de grootheid zijner schuld er nog vergiffenis voor hem te bekomen was, doch hem thans niets overschoot, dan die te verwerven aan de voeten van zijnen vorst. Tot mijne innige vreugde ontdeed hij zich daarop van zijne kris en stortte zich neder aan de voeten van den sultan, terwijl hij in door aandoening afgebroken woorden om vergiffenis smeekte, welke hem na eenige oogenblikken door Z. H. werd verleend, waarop hij dezelfde bewijzen van onderwerping vernieuwde bij den onderkoning van Riouw, die hem mede weder in genade aannam,

onder beding evenwel, dat hij zijne hulde en onderwerping den volgenden dag in het openbaar zoude herhalen en op den koran bezweren. Hierin werd dadelijk door tongkoe Long toegestemd, die zich daarop geheel ontsteld verwijderde, evenwjl blijkbaar gerust gesteld door zoo gemakkelijk uit die voor hem onaangename positie te zijn geraakt.

Alstoen mogt ik het genoeg smaken van bij den sultan eenige aandoeningen te zien opgewekt, blijkbaar aan de meer opgewonden gemoedsstemming waarin Z. H., van zijne zitplaats oprijzende, mij in de warmste bewoordingen bedankte voor de moeite en zorgen in het belang van Z. H. aan den dag gelegd in de laatste verloopende tijden, wordende ook den kommandant, den officieren en den manschappen door wie de schoone overwinning te Reteh was bevochten den meesten lof toegezwaaid en in die dankbetuigingen begrepen, en gevende Z. H. mij de verzekering, dat hoe meer hij over zijnen toestand nadacht, hoe meer hij inzag dat de raadgevingen omtrent den te volgen gedragslijn de beste waren waaraan hij zich konde houden, en eindigende met de verzekering van zijne ernstige voornemens om die geheel op te volgen.

Ik antwoorde daarop, dat ik geheel overeenkomstig de inzichten der Nederlandsche regering vermeende gehandeld te hebben, en het ook aan haar moest toegeschreven worden, dat ik in staat gesteld was om die hulp te verleenen welke ter handhaving van het gezag van Z. H. gevorderd werd, waarop de sultan mij zijnen wensch te kennen gaf, om der regering nader schriftelijk zijnen dank te betuigen voor de krachtige ondersteuning genoten ter bevestiging van zijn miskend gezag.

Ik gaf daarop te kennen dat ik dat besluit van Z. H. met genoeg vernam, en mij verder voorstelde, om zoodra de hoofden van Mapar zouden zijn aangekomen en ik de overtuiging zoude hebben erlangd van hunne goede gezindheid, ik alsdan mijnen togt naar Reteh wenschte voortzetten, ten einde mij

van den stand van zaken aldaar te vergewissen, eenige infor-
 matien in te winnen, omtrent de nog te Riouw aanwezige ge-
 vangenen, en eindelijk den onderkoning in de gelegenheid te
 stellen die maatregelen te nemen die verder voor een gere-
 geld bestuur zouden noodig geacht worden; gevende ik daarbij
 den wensch te kennen, dat daaromtrent de noodige schikken-
 gen zouden worden besproken tusschen Z. H. en den onder-
 koning, welke laatste met mijne denkbeelden deswege bekend
 was.

Het een en ander droeg des sultans goedkeuring ten volle
 weg, doch Z. H. rigtte het verzoek aan mij, om mijn vertrek
 eenige dagen uittstellen, daar hij van de gelegenheid wenschte
 gebruik te maken om de volgens de oude instellingen vereischt
 wordende inhuldiging van den nieuw benoemden onderkoning
 in de hoofdplaats van het rijk, te doen plaats hebben nog on-
 der den indruk van het gebeurde en van de tegenwoordigheid
 van een van Z. M. schepen van oorlog.

Daar de noodige voorbereidselen daartoe eenigen tijd vereisch-
 ten, om ook de mindere hoofden der naburige eilanden te ver-
 zamelen, die bereids ontboden waren op de verschijning van
 het stoomschip, zoo meende Z. H. dat op zaterdag daaraanvol-
 gende die plegtigheid zoude kunnen plaats vinden, waarom ik,
 na in overleg te zijn getreden met den kommandant der Soem-
 bing, in het verzochte uitstel toestemde, onder voorwaarde dat
 in den nacht volgende op dien dag, de onderkoning en gevolg
 zich aan boord van het stoomschip zouden bevinden, ten einde
 in den morgen van zondag den 19 december van Lingga te
 kunnen vertrekken, waarin gereedelijk werd toegestemd; daarop
 keerden Z. H. zoomede de onderkoning en gevolg huiswaarts.

Den volgenden dag mogt ik de overtuiging erlangen, dat
 het gebeurde op den vorigen eenen merkbaar gunstigen in-
 druk had te weeg gebragt, en bleek mij zulks weldra toen om-
 streeks 9 uur in den voormiddag, de drie voornaamste hoofden

van Mapar, waarvan twee broeders van wijlen den beruchten intjé Montil, zich bij mij aanmeldden op last van den sultan.

Zoodra zij in mijne tegenwoordigheid waren toegelaten en de eerste pligtplegingen voorbij waren, vingen zij aan met zich zelve te beschuldigen over hun gehouden gedrag tegenover den sultan en verzochten mij vergiffenis voor hunne verkeerde handelingen, waarvoor zij als verontschuldiging aanvoerden, dat de onlangs overleden orang-kaja toemenggong van Mapar, Montil, immer eene twijfelachtige rol had gespeeld, en dat zij wel noodzaak waren dien als hun hoofd en oudste van hun geslacht te volgen, terwijl na zijnen dood nog geene benoeming in zijne waardigheid door den sultan zijnde gedaan, zij weinige magt over hunne ondergeschikten hadden en geen invloed genoeg over hen bezittende om des sultans bevelen op te volgen, zij geëindigd waren met den stroom te volgen, doch thans geheel bereid waren om op nieuw hunne onderwerping aan Z. H. te betuigen en hem trouw te zweren, wordende mijne tusschenkomst ingeroepen om Z. H. te bewegen aan den oudsten hunner, intjé Abd'oelmanan, eene schriftelijke benoeming te doen toekomen als opvolger van den overleden orang-kaja, als wanneer hunne pogingen om de thans wijd en zijd verspreide bevolking van lieverlede weder terug te doen keeren, meer kans van slagen zouden erlangen.

Ik deed hen opmerken dat mijne komst alhier van eenen geheel vredelievenden aard zijnde, ik met genoegen had bespeurd dat de kastijding welke de wederspanningen te Reteh hadden ondergaan hen tot inkeer scheen te hebben gebragt ten opzichte hunner verplichtingen aan hunnen wettigen vorst, dat ik hen aanmaande om de gevraagde vergiffenis van den sultan af te smeeken, en aan Z. H. hunne onderwerping met een opregt gemoed aan te bieden, terwijl ik overigens bij HH. den sultan en den onderkoning zoude trachten te bewerken, dat intjé Abd'oelmanan zijne schriftelijke aanstelling ontving als orang-kaja toemenggong van Mapar.

Hierop begaven zich die hoofden naar de woning van den sultan, alwaar alstoen in het openbaar plaats vond het aanbieden der onderwerping van den radja van Singkep en de hoofden van Mapar, die daarbij op den koran den eed van getrouwheid aan HH. den sultan en den onderkoning aflegden, terwijl Z. H. bovendien aan tongkoe Long eenen schriftelijken eed liet afleggen, waarin hij de straf van het Opperwezen op zijn hoofd neder riep, indien hij of wel een van zijn geslacht zich immer aan ontrouw of meined ten opzichte van de wettige vorsten van het rijk van Lingga, Riouw en onderhoorigheden schuldig maakte.

Na het volbrengen dier plegtigheid, waarin eenen voldoende waarborg gevonden werd om voorloopig van de medewerking der bedoelde hoofden verzekerd te zijn, werden alle toebereidselen gemaakt om de inhuldiging van den onderkoning op zaterdag middag te doen plaats hebben.

Op dien dag begaven wij ons op het bepaalde uur naar de woning van den sultan, alwaar wij, onder de gebruikelijke eerbewijzen, onder eene pandopo werden ontvangen, terwijl de gansche bevolking in feestgewaad op de been scheen te zijn.

Nadat de sultan zich midden in het vertrek op inlandsche wijze op eenige tapijten had geplaatst, werd de onderkoning in staatsie binnen geleid, en plaatste zich op dezelfde wijze tegen over den sultan. Hierop werden de vijf voornaamste rijksgrooten een voor een afgeroepen, en plaatsten zich ter zijde van de vorsten, waarop zij hunne krissen trokken, en onder zeer hartstogtelijke gebaren op dat ontbloote wapen zwoeren alle ontvangene bevelen van den sultan en van den onderkoning ten stipste op te volgen en daarvoor hun leven veil te hebben.

Hiermede was het eerste bedrijf dier plegtigheid afgelopen, en plaatste de onderkoning, na den sultan op inlandsche wijze zijnen eerbied te hebben betuigd, in eenen ruimen vrij smaakvol versierden draagzetel, waarin mede eenigen der rijksgrooten, verder een viertal volgelingen, als zwaard- en sirihdoosdragers, zich

plaatsten, waarop de geheele toestel door eenige honderden mannen werd opgenomen en onder het knallen van vreugdeschoten begeleid door inlandsche muziek werd overgebracht naar de woning van den onderkoning, alwaar dezelfde plegtigheid volvoerd werd door alle grooten, aanzienlijken en mindere hoofden der eilanden, waarbij sommigen in eenen toestand van opgewondenheid geraakten die onder andere omstandigheden hen tot uitersten zoude hebben doen overgaan.

Na het einde van het eerste bedrijf namen wij afscheid van Z. H. den sultan en keerden naar boord van het stoomschip terug.

In den loop van den nacht de onderkoning en gevolg mede geëmbarkeerd zijnde, verlieten wij des morgens om 6 uur de reede van Lingga en stelden koers naar Reteh, stoomende zoo dicht mogelijk langs de oost- en zuidkusten van het eiland Singkep.

In den avond van den 19 december, omstreeks 7 uur, kwamen wij ten anker in 5 vadem water, naar gissing voor de middenste monding der Reteh-rivier, welke veronderstelling ook bevestigd werd met het aanbreken van den dag.

Maandag den 20 december scheepten de onderkoning en gevolg zich in op eene prauw, en ik in gezelschap van den kommandant van het stoomschip op een tweede prauw, welke beide vaartuigen tot dat einde van Lingga waren medegenomen, terwijl een detachement van zes inlandsche fuseliers werd medegenomen in de groote sloep van het stoomschip.

Na drie uren roeijens liepen wij de middenste monding (kuala tengah) der Reteh-rivier binnen en vervolgden met den vloed den togt rivier opwaarts, terwijl gedurende het tegengetij die gestaakt moest worden.

Begunstigd door den sterker dan gewoonlijk loopenden vloed, ten gevolge der invallende springgetijden, waren wij reeds den volgenden morgen met het aanbreken van den dag tot voor Kota Baroe gevorderd, als wanneer wij onzen intrek namen op de meer ruimte aanbiedende gouvernements kruisboot die nog aldaar gestationeerd lag.

Dien dag besteedden wij om de beide armen te Kota Baroe in welke zich de rivier verdeelt op te varen en zoo veel mogelijk den stand van zaken aldaar te onderzoeken.

Aangenaam is het mij te kunnen mededeelen dat de berigten die ik daaromtrent mogt inwinnen, in verband tot de schokken waaraan de bevolking door de jongste gebeurtenissen was blootgesteld geweest, als zeer voldoende en zelfs gunstig mogten geacht worden, zijnde van lieverlede vele vliegtelingen weder teruggekeerd en men overal in den omtrek langs de oevers druk bezig met het opbouwen van woningen waarvan de materialen gevonden werden uit de verwoeste huizen aan de soengei's Sampei en Batang. Eene menigte dier woningen waren geheel of gedeeltelijk voltooid en nog verscheidene groote vloten lagen in de rivier of werden opgevoerd, zamengesteld uit houtwerken en bouwstoffen, waarvan de eigenaren met hunne gezinnen verblijf hielden in noodhuizen, opgericht op de plekken voor hun volgend verblijf uitgekozen. Het een en ander veroorzaakte eene groote bedrijvigheid, zoodat de rivier den geheelen dag bedekt was met eene menigte kleine praauwen die over en weder voeren. Van verschillende zijden vernamen wij, dat hoezeer de overvloed van rijst ter plaatse niet groot was omdat veel van dat graan verloren was gegaan en in de laatste tijden van het bestuur van den panglima besar weinig was kunnen worden aangeplant door de veelvuldige werkzaamheden waartoe de bevolking gedwongen was, er echter geen vrees voor gebrek bestond tot den tijd dat de nog te veld staande en sedert eene maand aangeplante rijst zoude kunnen worden geoogst. Al verder vernamen wij dat de bevolking over het algemeen zich gelukkig en tevreden gevoelde onder de nieuwe orde van zaken, hoezeer bij eenige lieden, voornamelijk afstammelingen van Soloksche zeeschuimers, wel eenige spijt en wrevel merkbaar was. Zij maakten echter de groote minderheid uit en onder hen waren geene personen van rang of invloed

meer aanwezig, zijnde de drie laatste mannen die vroeger eenigen invloed hadden, radja Idries, radja Merdan en radja Ismail, steeds voortvlugtig en, naar luid van geruchten, te Toengkal aanwezig, alwaar de beide laatsten nog aan hunne wonden leden. Het bewijs dat de mededeelingen omtrent den toestand der bevolking de waarheid bevatten, vond ik, behalve door hetgeen ik in persoon in de gelegenheid was om waar te nemen, daarin, dat toen ik overal had laten aankondigen dat diegenen der bewoners die van vreemden oorsprong waren en naar hunne geboorteplaatsen wenschten terugtekeeren zich bij mij konden aanmelden en kosteloos zouden kunnen overgevoerd worden, geene enkele zich daartoe aanbod en verscheidene inlanders van vreemden landaard, zooals Javanen, Lampongers, inboorlingen van Banka, en zelfs enkelen van Siam, mij zelve verklaarden thans liever te willen blijven waar zij zich bevonden, als zijnde met verschillende familien vermaagschapt en in het bezit van rijstvelden en tuinen.

Woensdag den 22 december vereenigden zich al de nieuw aangestelde hoofden in de woning van radja Berima, zoon van radja Hoesein van Poeloe Terong, welke woning gelegen was juist aan den boek gevormd door de twee rivierarmen, waarvan die om de zuid loopende den naam van Soengei Reteh behoudt, en de meer noordelijk, naar het gebied van Indragiri loopende, de Soengei Gansal genaamd wordt. Die woning is opgericht op de plek waar vroeger het huis van den panglima besar had gestaan, omringd van eenen aarden wal die nog grootendeels aanwezig was.

Om 9 uur begaven wij ons derwaarts en ontmoetten aldaar den onderkoning, waarop door Z. H. namens den sultan van Lingga het bestuur over het landschap Reteh werd opgedragen aan den reeds genoemden radja Berima, terwijl de vroegere door den kommandant der expeditie in overleg met radja Hoesein aangestelde mindere hoofden in hunne waardigheden wer-

den bevestigd; vervolgens werden die hoofden aangemaand, in het bijzijn van een groot gedeelte der mannelijke bevolking van verschillende zijden zamengevloed, om met billijkheid en regtvaardigheid hunne ondergeschikten te besturen en geene willekeurige afpersingen te vergen boven hetgeen van hooger hand zoude worden vastgesteld als de verpligte opbrengst voor elk huisgezin aan het bestuur, en hetwelk hen nader zoude worden bekend gemaakt. Zoo mede werd hen aanbevolen om zoo veel mogelijk handel en nijverheid onder de bevolking op te wekken, onder de bescherming der vorsten die door het Nederlandsch Indische gouvernement over hen gesteld waren en die tegen de pogingen van alle kwaadwilligen zouden worden gehandhaafd zooals zulks geschied was tegen den wederspannigen panglima besar.

Nadat alstoen door den onderkoning eene regeling was vastgesteld omtrent de lasten die van de bevolking jaarlijks zouden geheven worden en de verdeeling dier opbrengsten, werd het een en ander aan de aanwezigen bekend gemaakt, onder opmerking dat verder geene heffingen meer zouden gedoogd worden, waarvoor radja Berima beloofde te zullen waken.

Ik nam alstoen het oogenblik waar om eenige informatien te nemen omtrent de nog te Riouw aanwezige gevangenen, ten gevolge waarvan een twaalfstal derzelve niet gevaarlijk voor de algemeene rust ter plaatse werden geoordeeld en de wensch werd te kennen gegeven, dat die aan hunne familien mogten worden wedergegeven; ten opzichte van een zestal echter werd de terugkomst niet wenschelijk, ja zelfs gevaarlijk geacht, en werd mij dringend verzocht, die buiten de gelegenheid te stellen om immer weder in die streken terugtekeeren.

Nadat die werkzaamheden afgeloopen waren ontving ik het verzoek van den onderkoning, om op de terugreis naar Riouw een kort bezoek te willen brengen te Manda, alwaar de diepte voor en in de rivier ruim voldoende was voor het stoomschip om tot voor de hoofdkampong op te varen.

De aanleiding tot dat verzoek vond Z. H. in de omstandigheid dat te Manda sedert eenen geruimen tijd groote oneenigheden onder verschillende hoofden, aanverwanten van Z. H., bestonden, zoodat zelfs eenigen dier verwanten, uit haat tegen den overleden onderkoning radja hadji Abd'oellah, diens pogingen om de strooperijen waaraan zich de aanhangers van den panglima besar vroeger steeds op die van Manda schuldig maakten, tegen te gaan, vrij openlijk tegenwerkten, en met den panglima besar geheuld hadden; dat Z. H. thans bij den aanvang van zijn bestuur ook gaarne die oneenigheden, waarvan de oorsprong thans niet meer bestond, uit den weg wenschte te ruimen, en hoofdzakelijk van daar zoude willen verwijderen een zijner ooms, radja Mohamad, onechte zoon van radja Djafar, welke vroeger aldaar aan het hoofd van het bestuur gestaan had, doch die, sedert geruimen tijd aan vlagen van zinsverbijs-tering lijdende, aldaar door zijne onhandige inmenging in de bestaande onaangenaamheden veel moeite veroorzaakte. De opgegeven redenen tot dit verzoek allezins geldig vindende, en daardoor weinig tijd behoevende te worden opgeofferd, zoo deelde ik zulks mede aan mijnen reisgenoot, en ik vond dien braven officier onmiddellijk bereid om in het belang eener algeheele afdoening van zaken te beproeven, om de nimmer door een stoomschip bezochte rivier van Manda binnen te loopen, waartoe eenige aldaar goed bekende lieden uit het gevolg des onderkonings als loodsen werden aangewezen.

Wij besloten evenwel om het vertrek van Kota Baroe te bespoedigen ten einde den volgenden dag te besteden tot een bezoek op het terrein dat het tooneel der jongste worsteling was geweest, en stelden dus in overleg met den onderkoning vast, dat wij om zes uur in den vooravond met de doorkomende eb zouden vertrekken. Hieraan gevolg gegeven zijnde bevonden wij ons, na de gewone belemmeringen door de tegenstroom- men, den volgenden dag des voormiddags om 11 uur met twee

kruisbooten, de prauw die den onderkoning tot verblijf diende, en de groote sloep der Soembing in de monding van de soengei Sampei, welke, met den vloed weder opgevaren zijnde, ons om twee uur na den middag bragt voor de vernielde hoofdversterking van den panglima besar.

Het tooneel van verwoesting dat zich hier opdeed, maakte op ons allen eenen pijnlijken indruk. Wij bezochten achtereenvolgend de overblijfselen der vijandelijke versterkingen, zoomede die door de onzen opgerigt, en bevonden dat hoewel de eerste nagenoeg geheel uit een gewerkt waren, op den hoofdwal na, echter niet eens de moeite genomen was om de lijken der gevallenen op te ruimen, waarvan de nog versch ontvleeschde beenderen overal verspreid lagen, als zoo vele getuigen dat de strijd hevig geweest was. De soengei's verder in de sloep opvarende ontwaarden wij geen menschelijk wezen meer, doch alleen aan de overblijfselen van afgebroken of verbrande woningen en kleine tuinen met pisang en suikerriet beplant, de bewijzen dat de streek nog zeer onlangs eene talrijke bevolking tot verblijf strekte. Door eene hevige regenbui gedwongen om naar de kruisbooten terug te keeren, namen wij omstreeks vier uur met de invallende eb den terugtocht aan en zakten binnen twee uren de soengei Sampei af, waarna wij verder de groote rivier afvoeren tot voor de monding, toen wij in de duisternis op de aldaar gelegen modderbank vast raakten, en niet voor vier uren na middernacht weder vlot zijnde, kwamen wij des morgens van den 24 december aan boord van de Soembing terug, wordende toen onmiddelijk stoom opgemaakt en de reis naar Manda aangenomen.

Door tegenwind en den tegenstand veroorzaakt door de op sleeptouw medegenomen kruisbooten, kwamen wij te laat voor de monding der Manda-rivier om die nog binnen te loopen, doch werd zulks bewerkstelligd in den morgen van zaterdag den 25 december, als wanneer het ons bleek dat bij gewoon hoog water, vaartuigen van 16 tot 18 voeten diepgang de ri-

vier gemakkelijk zouden kunnen binnenkomen. Omstreeks anderhalf uur opgestoomd zijnde, ankerden wij voor eene smalle kreek aan welke eene kleine kampong en waarin eenige prauwen onder linggasche vlag gelegen waren. Door het ongewone verschijnsel van een stoomschip en vermoedelijk nog onder den invloed der indrukken die het gebeurde te Reteh had gemaakt, was de bevolking grootendeels in hare prauwen verder de rivier op gevngt, en het duurde eenige uren alvorens wij van lieverlede kleine vaartuigen met vrouwen en kinderen beladen zagen terugkeeren en sluipende langs en tusschen de boomen die de oevers der rivier afbakenden hunne woningen weder betrekken. Dadelijk na onze aankomst begaf de onderkoning zich naar den wal, zijnde het hoofd van Manda zekeren tongkoe Sjarif, een zijner neven, gelast om ten spoedigste de mindere hoofden en aanzienlijken ook van de naburige kwala's de Igal, Anak-serka, Gaon enz. bijeen te roepen. Des namiddags omstreeks vijf uur begaf ik mij in gezelschap van den kommandant en eenige officieren naar den wal, alwaar wij aan de landingsplaats vier kanonnen van 6 ℞ op zeer goede affuiten achter eene stevige palisadering in batterij zagen staan, terwijl de werkzaamheden aan eene tweede palisadering, op eenige ellen afstands van de eerste, en waarvan de tusschenruimte met aarde opgevuld werd, al vrij ver gevorderd was. De buitenste der twee bedoelde omheiningen omgaf verder een vrij ruim vierkant stuk gronds, waarop de woning van tongkoe Sjarif en eenige kleinere gebouwen van hout vervaardigd en met atap gedekt, opgerigt waren. Het terrein voor het vierkant tot aan de groote rivier was geheel open gekapt, en ons werd verhaald dat die voorzorgsmaatregelen genomen waren ten einde beveiligd te zijn tegen de gedurige kwellingen van de Illanons van Reteh, die tot in de rivier hunne strooperijen vervolgden, zijnde het plan tot eene geregelde versterking eerst uitgegaan, onder toezending van eenige kanonnen, van den

onlangs overleden onderkoning van Riouw, en zulks op het vernemen van de geruchten dat de panglima besar eenen geregelde aanval op Manda in den zin had, waartoe hij aldaar zoude worden in de hand gewerkt door eenige der aanzienlijke en invloedrijke leden van des onderkonings familie, die te Manda en Igal woonachtig en niettegenstaande aan Z. H. verwant, dien vorst echter een kwaad hart toedroegen.

Onder een salut van 15 schoten dat van boord der Soembing bedankt werd, namen wij plaats onder eene kleine op palen gebouwde pandopo, en vonden in en om dezelve verzameld al de aanverwanten van den onderkoning, behalve zijnen oom radja Mohamad, en verder alle hoofden en mannen van eenig aanzien.

Even als te Kota Baroe werden zij door Z. H. den onderkoning bij monde van zijnen geheimschrijver hadji Ibrahim aangemaand om hunne verplichtingen met stiptheid na te komen, en werd tongkoe Sjarif op nieuw aangesteld en bevestigd als hoofd van Manda en onderhoorigheden, wordende een ieder aanbevolen hem in die hoedanigheid te erkennen en te gehoorzamen. Overigens werd te kennen gegeven dat Z. H. in geen onderzoek meer wenschte te treden omtrent het verledene, maar van nu af aan alle verzet tegen het wettig ingesteld gezag als strafbaar zoude beschouwen, wordende zij vermaand om zich te spiegelen aan het voorbeeld van den panglima besar van Reteh. Al verder werd aan tongkoe Sjarif aanbevolen, om zich, zoomede de onder zijn gezag staande hoofden en grooten, te onthouden van willekeurige afpersingen, maar met de aangenomen en sedert jaren gebruikelijke heffingen, welke te Penjingat waren goedgekeurd en erkend zich te vergenoegen, ten einde de bevolking onbelemmerd zich kunne overgeven aan de behartiging van hare eigene belangen, na aan hare verplichtingen jegens het bestuur te hebben voldaan, waartoe de levendige handel in sago van uit deze streken op Singapoera ruim-

schoots gelegenheid aanbod.

In de daad wordt van deze kusten de meeste sago ter verwerking voor de europesche markt te Singapoera aangevoerd, voor welken handel zelfs prauwen gebezigd worden die meer dan 15 kojans laadruimte aanbieden.

Na het een en ander der verzamelde menigte te hebben voorgehouden werden van wege de hoofden en aanzienlijken de bewijzen van onderwerping en hulde door den onderkoning ontvangen, die ten overvloede aan eenigen die als vrienden van den panglima besar bekend stonden een geschrift deed onderteeke- nen, waarin de gelofte der nakoming hunner verplichtingen onder eenen duren eed werd bekend gesteld, even als zulks te Lingga met den radja van Singkep had plaats gevonden.

Na die verrigtingen was het avond geworden, en namen wij afscheid van Z. H. den onderkoning, na afspraak dat zoodra den volgenden morgen den verwacht wordenden radja Mohamad van Igal zoude zijn aangekomen, wij met het eerst invallend hoogwater getij zouden vertrekken, hetwelk des namiddags om drie uur nagenoeg zoude vallen. Bij ons vertrek naar boord werden wij andermaal met een salut van 15 schoten vereerd.

Den volgenden dag, nagenoeg op den middag, kwam de onderkoning en gevolg aan boord terug, zijnde dat gevolg thans vermeerderd met den meergenoemden oom radja Mohamad en de voornaamste hoofden en grooten, welke laatsten aan boord bleven tot op het oogenblik van vertrek, dat om half vier uur plaats vond, als wanneer de rivier voor de kreek letterlijk bedekt was met kleine prauwen, beladen met vrouwen en kinderen die op eenigen afstand het voor hen ongewone schouw- spel aanstaarden.

Het was ongeveer vijf uur toen wij de laatste personen van boord lieten gaan, welke ons als loodsen gediend hadden, zijnde alstoen geheel buiten de rivier van Manda, omtrent welke ik nog het navolgende opmerk.

De kwala Manda, die zich slechts weinige mijlen landwaarts in uitstrekt, is eigenlijk geene rivier, maar meer eene zeeboezem of liever, even als de naburige kwala's Igal, Danam, Anak-serka, Balam-tongo en Gaon, een afloop voor de massa regenwater, hetwelk daarin zamenvloeit van uit de nitgestrekte moerassen die alhier de oostkust van Sumatra omzoomen. Eene genoegzame diepte en breedte voor groote schepen biedt de kwala aan, en onderscheidene smallere kreeken veroorloven aan vrij groote en diepgaande vaartuigen, om van de eene kwala in de naburige te komen zonder de mondingen uit en in te loopen. Het water in de rivier heeft niet de eigenschappen van dat der groote rivieren, die haren oorsprong vinden in het centraal gebergte van Sumatra, namelijk van zeer troebel en met aarddeelen doormengd te zijn; het water in deze boezems of kreeken is zeer bruin gekleurd doch helder, en schijnt eene groote hoeveelheid plantaardige zelfstandigheden te bevatten, hetwelk ook wel de oorzaak zal zijn, dat voor deze kwala's minder uitgestrekte en ondiepe modderbanken zich bevinden, die zoo belemmerend voor handel en scheepvaart zijn. De getijden loopen hier ook niet zoo snel, en schijnen veel minder verval van water te veroorzaken dan in de groote rivieren van Siak, Indragiri en Reteh, terwijl de vegetatie langs de oevers der kwala Manda ook minder verscheidenheid aanbiedt, als die welke langs de boorden van evengenoemde stroomen wordt opgemerkt, ontbrekende er ook geheel de uitgestrekte velden van nipa-palmen, terwijl bijna de eenige boomsoort die men ontwaart, bestaat uit de zoogenaamde kajoe bakoe (mangrove). De maleische bevolking aan al deze kwala's verspreid ernerft zich uitsluitend met den handel in sago, welk zetmeel in overvloed in de uitgestrekte moerassen gevonden wordt, zijnde zulks ook het eenige artikel van uitvoer langs dat gedeelte der kust. Behalve die bevolking houden gaarne hun verblijf aan de mondingen dier kwala's de leden van den

stam der zoogenaamde orang-kwala, die uitsluitend hun leven slijten in kleine prauwen en zich met niets dan met de vischvangst onledig houden. Die lieden houden zich uitsluitend op aan de uitwateringen der rivier van Indragiri, vermengen zich nimmer met andere inlanders, en leven steeds op het water en op de modderbanken, over welke zij met eene verwonderlijke snelheid zich bewegen door middel van een plankje, waarop zij, voorover liggende, zich met eene hand en een been met groot gemak voortstuwen. Op den vasten wal bewegen zij zich zeer moeilijk, zijnde hunne beenen geheel krom gegroeid naar den vorm der kleine vaartuigen die hen steeds tot verblijf strekken. Zeer beperkt zijn de begrippen omtrent godsdienst of maatschappelijke verplichtingen onder die menschen, die den schakel schijnen uit te maken welke het menschdom aan de visschen verbindt, en hun aantal blijft zeer gering, daar behalve de ellendige wijze van leven welke hunne vermeerdering in den weg staat, het bekend is dat vele pas geboren kinderen onder hen omkomen door zorgeloosheid der ouders, die in hunnen slaap niet gestoord wordende door het indringen van water in hunne prauwen, hunne zuigelingen dikwijls reeds daarin gestikt vinden bij hun ontwaken.

Op maandag den 27^{en}, des namiddags ten half zes ure, kwamen wij ten anker op de binnenreede te Tandjong Pinang en debarkeerden onder de gewone eerbewijzen.

A A N T E E K E N I N G E N

OMTRENT DE

WESTER-AFDEELING VAN BORNEO,

DOOR

R. C. VAN PREHN WIESE.

Van Pontianak naar Mampawa.

Toen ik in het voorjaar van 1851 bij afwezigheid van den resident tijdelijk was belast met de politieke leiding der zaken te Pontianak, was het volstrekt noodig, dat ik eens ging naar Mampawa, waar een pangeran als civiel gezaghebber van ons geplaatst was. Ik had hem beloofd den 3^u maart te zijnent te zullen komen. Om nu geen tijd te verliezen, zakte ik den 2^u ten 11 ure 'savonds de rivier af in een snelroeijend vaartuigje (pelili), hetwelk ik bij mij wilde houden om de reis te vervolgen over zee als er soms tegen- of geen wind was. Aan de monding der rivier gekomen, ging ik over op een laadvaartuig (bandong), om te slapen en intusschen zeilende met den landwind over te steken. Met het aanbreken van den dag was ik niet ver gevordend. In de pelili over willende stappen, bleek het dat de opvarenden met dat vaartuigje onder den wal waren gaan liggen. Op ons gesein roeiden zij onder den wal door, in stede van naar ons toetekomen. Het laveren met den zeewind bragt ons ook niet ver. Gelukkig kwam een an-

der klein kruisvaartuig, dat ook den vorigen dag naar zee gezonden was, ons achterop. Met dit konde men vrij goed roeijen, ten minste zoo goed dat ik er mede aan den wal konde komen, binnen het riviertje Poeroen-besaar. Ik had wel hoo- ren spreken van een weg over land tot Mampawa, en ik kreeg nu lust dien aftewandelen. Het zal 11 uren geweest zijn, toen ik hier aan wal stapte. Aan de rivier wonen vele maleijers onder een maleisch hoofd of pembekel; zij erneren zich met een weinig landbouw, visschen en smokkelhandel. Een eind verder binnen 's lands woont een chineesch hoofd van Mandor met rang van kapitein; zijne woning is van eene sterke houten palisadering omringd. Verder wonen eene menigte chinezen in een uitgestrekt terrein sawahvelden. Die woningen liggen bijna alle op zich zelve verspreid. Men deelde mij hier mede dat de weg zeer goed te begaan was, waarom ik dan ook te half twaalf uur op marsch ging, gevolgd door een chine- schen tolk, twee oppassers en een der opvarenden van het vaartuig, die den weg kende en zoude aanwijzen.

Wij marcheerden drie kwart uur lang op een smal doch goed pad, toen wij aan soengei Poeron-ketjil kwamen. Dit is een gehucht bestaande uit eene straat bezet met chineesche woningen. Hier vond ik mijn vaartuigje liggen en liet de opvarenden opsporen. Nu ik eens besloten had den landweg te bekijken gaf ik den roeijers een geduchten uitbrander en aanbeveling te zorgen dat zij spoedig te Mampawa kwamen.

Weldra trokken wij verder door vlakke sawahvelden tot aan het bergje van soengei Poeroen-ketjil, waar een paar huizen van inlanders stonden, die ons eene schuilplaats aanboden tegen zwaren regen, die een kwartier uurs aanhield. Nog met zachten regen vervolgden wij onzen marsch, het bergpad op dat weldra weder afdaalde, en binnen een uur kwamen wij aan het gehucht Peniraman waar meer maleijers dan chinezen wonen.

Uit zee gezien vertoont het gebergte van Peniraman zich

nog al duidelijk, en is het eene soort van baak, waarop men afgaat om de ligplaats op de reede te vinden. Voor oponthoud had ik geen tijd, daar men mij gewis reeds te Mampawa wachtte; weldra trokken wij dan ook verder. De weg of liever het pad liep nu over het lage gebergte van soengei Pinjoe (Schildpadrivier), verder weder door prachtige sawahvelden, en bevonden wij ons binnen een uur weder aan een chineesch gehucht, Saliën, bestaande uit eene enkele straat, en een half uur later bereikten wij soengei Pinjoe. Hier bestaat eene vrij groote chinesche wijk van goede houten huizen. Er wonen eenige handelaren en als hoofd hebben zij eenen kapitein, ook onder Mandor sorterende. Het riviertje kan door vrij groote vaartuigen bevaren worden. Zij moeten echter met hoog water over de bank komen, daar die met laag water bijna geheel droog ligt. Er lagen dan ook verscheidene bandangs en sampions binnen. De kapitein was juist naar Pontianak gegaan en de laothais waren afwezig, om het toezigt te houden over den weg waar langs ik gekomen was, en welken men juist bezig was in beteren staat te brengen. Een der laothais kwam echter opdagen en verhaalde mij dat de weg naar Mampawa niet te begaan was, als loopende over kleine ruwe boomstammen. Hij raadde mij daarom aan liever over zee verder te gaan. Hij zoude op mijn verzoek naar een vaartuig zoeken, doch kwam niet terug. Naar andere hoofden vragende, kwam men mij eenen maleijer brengen. Deze maakte zwarigheden om een vaartuig te leveren, niettegenstaande beloften van geld. Eerst na bedreigingen zoude er een geleverd worden.

Daarop wachtende kwam een gegoed chinees mij lagchende verhalen, dat de weg naar Mampawa zeer goed was, en scheen hij mij voor het publiek te willen bespotten. Dit begrepen hebbende nam ik hem een eind mede, bejegende hem zeer hard, en dreef hem een eind voor mij uit onder bedreiging van een geducht pak slagen, waarop hij uitgelagchen werd.

Eindelijk was er eene visscherssampan, maar geen enkele riem of pagajong (schepper) te vinden, zoodat ik die liet opkopen, en in dat slechte, waggelende kleine vaartuig de rivier afzakte. Er stond echter te zware branding voor de monding der rivier om er aan te denken naar buiten te gaan. Wij moesten dus terugkeeren. Met dat af- en opvaren en verder oponthoud was het vrij laat geworden. Ik liet daarom eenige groote waskaarsen koopen en een paar fakkels maken, en nam het maleische hoofd (klasi) mede den weg op naar Mampawa. Het zal half vijf à vijf uren geweest zijn, toen wij dien marsch vervolgden. Nergens hadden wij iets te eten kunnen krijgen, en mijn gevolg moest zich bevredigen met drooge chinesche meelkoekjes. De zon ging bijna onder toen wij op het eind van het fraaije vlakke veld aan het bosch kwamen. Nu werd het terrein zoo moerassig dat men moest loopen over daartoe geplaatste boomstammen, die grootendeels verrot, en door kleinere, van 3 tot 5 duim dikke houten vervangen waren. Eene lange lans, met opzet daartoe medegenomen, was op de meeste plaatsen onvoldoende om mij eenigen steun te geven, dewijl het terrein te diep of te moerassig was om op hetzelfde eenig steunpunt te vinden. Zoo was het dan compleet koorddanserswerk, om over die stukken hout te balanceren, vooral toen de duisternis was ingevallen en het valsche licht der kaarsen en fakkels ons dikwijls de voeten verkeerd deed zetten, waardoor menige val gedaan werd, echter zonder ongelukken te berokkenen. Van eenige blaauwe plekken kwamen wij echter niet vrij.

Zoo door balancerende en niet voor dat mijne knieën ettelijke malen onder mij geknikt hadden, en ik zelfs een paar malen van honger en afinassing gebrakt had, vonden wij eindelijk midden in het bosch eene kleine woning van drie chinesche houthakkers, die daar op een plekje vrij hoogen grond van eenige ellen omtrek hun tijdelijk verblijf hielden om planken te zagen en daarmede geld te verdienen. Het zal half

negen geweest zijn toen allen daar afgemat nedervielen, en mij gevraagd werd daar een weinigje rijst te laten koken. Ik stond dit gretig toe, want was zeer blijde zelf wat te kunnen uitrusten. Ik had onder weg op die boomstammen, toen er een zachte regen viel, mijne kousen en schoenen uitgetrokken om vaster op mijne beenen te staan en niet herhaaldelijk uit te glijden; dat won ik er wel mede, maar daarentegen niet meer gewoon om blootvoets te gaan, waren mijne voeten door telkens op scherpe afgehakte takken te trappen zonderling gehavend, en mijn door ongesteldheid aangetast ligchaam, vooral door dorst wjl ik het moerassige water niet durfde drinken, zoodanig uitgeput dat ik half flauw binnen de hut nederzeeg. Een kopje warme drank, een afkooksel van gedroogde djamboebladeren, verkwikte dadelijk. Het koken van de rijst en bakken van eenige versche vischjes, in het nabij zijude riviertje Bakko gevangen, gaf den meesten weder krachten om verder te gaan, toen wij daar omstreeks een uur halt gehouden hadden. De meesten hadden wel lust daar den dag aftewachten, en enkele gelukkigen lagen dadelijk te ronken, doch aangezien ik eenmaal geschreven had dien dag te zullen komen wilde ik ook trachten mijn woord te houden. Dus ging het op nieuw aan het balanceren. Het was echter als of wij die kunst al beter kenden, ten minste ging de marsch vlugger dan over het eerste gedeelte. Na omstreeks een uur kwamen wij weder op harden grond en in open terrein, en wij waren allen dankbaar dat wij gelukkig door die wildernis waren gekomen. Weldra leidde de weg door sawahvelden, en na een half uur bereikten wij Poko-klapa, een chineesch gehucht nabij de monding der Mampawa rivier en aan dezelve gelegen.

De gezaghebber had hier eene soort van pasangrahan, was mij tot hiertoe te gemoet gekomen, en had een diner gereed gemaakt, waarvan ik echter bijna niets kon nuttigen. Weldra roeiden wij nu in zijne bidar de rivier op en kwamen tegen mid-

dernacht in de gezaghebbers wonings, waar een ieder zich terstond ter ruste begaf.

Den volgenden morgen ontwaakte ik met niet weinig pijn in de beenen en brand aan de voeten, zoodat een bad in de rivier mij niet genoegzaam verfrisschen kon.

De militaire kommandant van het fortje Trodokan kwam mij weldra bezoeken. Een uur later ging ik mede derwaarts. Het is een klein half uur van de gezaghebbers woning gelegen aan het zeestrand en, hoezeer slechts van aarde opgewerkt, zeer sterk en goed te verdedigen tegen eenen inlandschen vijand. De kommandant had tevens het toezigt over een gedeelte der blokkade, die van hier uit zeer goed geobserveerd kon worden. Kleine vaartuigen komen altijd dicht langs deze kust, door seinen kunnen de kruisvaartuigen, die in de nabijheid liggen, bevelen ontvangen om des te spoediger een verdacht vaartuig na te zetten, en hoe eenzaam die kleine sterkte daar ook ligt, heerscht er steeds levendigheid.

Juist lag de gouvernements civiele schoener Anadiomene voor het fort, om eenige arrestanten overtenemen. Dewijl nu noch mijne bandong noch mijne pelili van Pontianak waren aangekomen, verzocht ik den gezaghebber van dien schoener mij naar Pontianak medetenemen, waartoe hij tegen den avond voor de Mampawa rivier zoude komen.

Na afloop van eenige dienstverrigtingen ging ik na den middag even een bezoek brengen aan de kampong Bodja, waar de graven der vorsten zich bevinden, en zoo een eiland in de rivier rond geroeid zijnde, zakten wij dezelve af naar Poko-klapa, waar de chinezen mij met het gewoon salut van drie schoten verwelkomden. Het terrein daar nu bij dag opgenomen hebbende, zag ik alvorens de rivier verder aftezakken nog de plaats waar de onzen zich vroeger zoo dapper tegen de chinezen gedragen hebben. Zekere heer de Ch. te Pontianak verhaalde mij het volgende door onzen beroemden held Van Speijk verrigtte

feit, toen dien het kommandement over eenen kanonneerboot was toevertrouwd; de verhaler was toen zelf jongen aan boord. De boot was de rivier ingevaren en kwam in de nabijheid van de chinesche versterking. De kommandant liet de langstaarten maar hun gang gaan, en toen bij eene manoeuvre de boot juist tegen den wal dreef waar eene massa chinezen stonden, dachten dezen den boot in te pakken, en trokken hem reeds tegen den wal aan. Toevallig? was het groote stuk juist met een dubbel schot schroot geladen, en toen men deed, alsof het stuk niet wilde afgaan, kwamen de chinezen in digte drommen opzetten. Digt genoeg naar des kommandants zin gekomen zijnde, vond hij eensklaps het middel om het kanon afteschieten; de daaruit komende projectilen deden de chinezen bij hoopen door elkander vallen, en hem den tijd geven om bedaard aftezakken.

Eindelijk zag ik ook mijne pelili en bandong aankomen, doch ging toch aan boord van den schoener logeren, met welken ik den volgenden dag tegen 12 uren weder te Pontianak terug was, vrij goed uitgerust en gereed om den resident aftewachten.

Van Sambas naar de chinesche distrikten.

Op den 11 december 1851 zakte ik in mijn eigen vaartuig de rivier van Sambas af naar Pamangkat, waar ik uit gebrek aan beter vaartuig op eenen kruisboot overging en dadelijk den 12^{den} zeekoo. Er was hooge zee en des avonds de duisternis zoo groot dat de djoeragan het anker liet vallen benoorden het eiland Temadjoe, tot 3½ uren des morgens, toen wij met den landwind doorzeilden tot voor het fort Trodokaan, waar ik met de sampan naar wal ging om het een en ander optenemen en den boot liet doorzeilen den hoek om tot voor de rivier Mampawa. Hier moest ik weder klagten hooren jegens een der chinesche

hoofden, die nog steeds belastingen hief, en gaf ik den civiel gezaghebber eenige inlichtingen omtrent den verkoop van zout en de kas-administratie die hem vreemd waren, zakte na den middag af naar Poko-klapa, om den staat van het chinesche etablissement op te nemen, en spoedig van daar met de sampan van den kruisboot, die aangekomen was, naar dien boot terug. De wind ofschoon zacht, gunstig zijnde, zeilden wij langzaam door tot op de hoogte van Peniraman, waar wij door stilte en tegenstroom moesten ankeren tot des morgens vroeg. Ongelukkig waren wij wat dicht onder den wal gekomen en hadden wij nu veel te lijden van de muskieten die mij een slapeloozen nacht bezorgden.

Den 14ⁿ ligttten wij reeds vroeg het anker en zeilden met zachten landwind door tot voor de monding der rivier, waar wij weder het anker moesten laten vallen dewijl het niet mogelijk was met den boot tegen den stroom op te roeijen.

Aangezien de zeewind gedurende die dagen niet erg doorkwam, gaf ik den djoeragan last zoo spoedig doenlijk de rivier op te werken, en roeide zelf met de sampan opwaarts naar Pontianak, waar ik na zes uren roeijens, dus te 5 uren na den middag, aankwam.

Eenige bezigheden hielden mij te Pontianak op tot den 23^{en}, toen ik alweder mijne toevlugt tot eenen kruisboot moest nemen om de reis naar Sambas terug te maken. Door stilte werd ik den volgenden dag gedwongen op de reede te liggen. Z. M. schoenerbrik Padang daar aangekomen zijnde, ging ik aan boord van dien bodem dejeuneren totdat de wind na middag door kwam en ik zee koos.

De wind stak echter meer en meer op en de stroom dreef mij zuidoostwaarts de bogt in, zoodat ik 's morgens vroeg van den 25^{en} voor de monding der Mampawa rivier lag en met hevigen stroom en regen ten anker moest gaan liggen.

Eerst tegen 9 uren was het doenlijk met de sampan de rivier binnen te varen en roeide ik op tot Poko-klapa, waar ik juist

ontmoette den luitenant de R. . . die belast was met de opname van het terrein aldaar en den weg langs het strand naar soengei Doeri, welke, zooals hij zeide, in dit seizoen met geene mogelijkheid te maken was. Ik zond last aan den kruisboot om den hoek rond te gaan en mij te Trodokan af te halen, waar ik des namiddags tegen 5 uren aan boord kwam. Juist kenterde de stroom om de zuid en moest ik den ganschen nacht voor zware deining ten anker blijven, zoodat ik er niet weinig zeeziek van werd en menigmaal lust gevoelde om aan den wal terugtekeeren en in het fort te gaan slapen. De landwind kon echter telkens doorkomen en ik bleef geduldig wachten tot den 26en, toen de stroom mij om den noord dreef van het eiland Temadjoe, waar ik tegen den middag met de sampan aan wal ging binnen het kreekje aan den oostkant en wat rondliep tot 4 uren, toen de zeewind doorkwam. Deze draaide meer en meer om den noord en stak zoo hevig op dat wij met veel moeite de monding der rivier soengei Doeri haalden. De djoe-ragan zeide mij, dat het nu juist oloopend water moest wezen en wij gemakkelijk binnen zouden loopen. Dit was misgerekend; het water was aan het vallen, en reeds zoo ver gezakt dat de kruisboot er niet binnen kon loopen. Ik haastte mij met mijne kleine sloep, welke ik te Pontianak had opgedaan, naar den wal te gaan. Het was 5½ uur; maar tegen den stroom op kwam ik eerst in stik donker aan het chineesche etablissement. Het begon weldra hevig te regenen, ook stak de wind op uit het noordwesten, zoodat ik meende de wijsste partij te kiezen door de gastvrijheid der chinezen aantenemen, en mij ter ruste te leggen op een eigenaardig hard lederen kussen, en binnen een hunner vuile groene gordijnen op een paar planken mijne ledematen uittestrekken, nadat ik hen eerst vergast had op daartoe door mij medegenomen arak, waarop zij steeds belust zijn.

Hier te soengei Doeri was seder ettelijke jaren gevestigd de maleijer Maas Boedjang, die onder zware verdenking lag

van de chinezen steeds te hebben geholpen aan allerlei artikelen, welke niet ingevoerd mogten worden, zelfs in den oorlog en gedurende de blokkade. Hij voerde daar den titel van pangeran en was bij de chinezen zeer gezien, terwijl hij zich nimmer bekreunde om bevelen van de sultans naar Sambas of Pontianak, op wiens beider grondgebied hij zich ophield, al naar dat de gronden ter bewerking hem bevielen. Deze maas Boedjang kwam mij den volgenden morgen vroegtijdig bezoeken. Toen ik vernam dat de hevige wind uit het noordwesten mij zoude beletten iets te vorderen, als ik onder zeil ging, besloot ik mijn tijd aan den wal te benutten door eens naar de kampong van maas Boedjang te gaan. Het regende nog geducht; ik liet derhalve kadjangmatten zoeken, waarvan ik met veel moeite twee stuks te koop konde krijgen, om de sampan van een dakje te voorzien. Een der tjaktoe's (chinesche hoofden) vergezelde mij. Wij hadden twee uren noodig in het opwaarts roeijen. Onderweg nam ik de gelegenheid waar, om al pratende achter eenige zaken te komen. Zoo vernam ik omtrent maas Boedjang zelve, dat hij de zoon is van wijlen maas Djoerik, een jonger broeder van sultan Mohamad van Mampawa, en van de tegenwoordige vrouw van sultan Osman te Pontianak, oetin Renoen. Deze maas Djoerit zette zich ettelijke jaren geleden, bij zijne komst van Samarang, neder aan den linkeroever der rivier te Sangking, ook wel Semoengkoe genaamd, en liet daar, op Mampawa's grondgebied, ladangs maken. Hierdoor vond hij daar een goed bestaan, kreeg langzamerhand eenige bevolking, die gewoon werd zijne bevelen te volgen, en eene soort van kampong vormde. Hij moet nu omtrent twintig jaren geleden gestorven zijn. Maas Boedjang werd nu als het ware bezitter van de gronden, en kreeg door erving denzelfden invloed als zijn vader over de opgezeten en dier plaats, die nu hem als hun hoofd erkenden en gehoorzaamden.

De kampong, Poeloe Gedong genaamd, bestaat uit eenige ver uit elkander liggende ladangs-huizen aan de helling van eenige lage heuvels aan den regteroever. Er wonen 40 werkbare mannen, 20 vrouwen en 30 kinderen, alle vrije menschen. Het huis van maas Boedjang is iets grooter dan de overige, doch heeft ook weinig aanzien. Sangking moet nog een dag roeijens de rivier op liggen.

Op mijne vragen verhaalde maas Boedjang mij nog, dat hij een of twee malen in het jaar naar Mampawa gaat en enkele keeren naar den sultan van Pontianak, om dien hulde te bewijzen, zendende echter in zijne plaats niet zelden zijnen broeder maas Doekoe. Op mijne bevreemding, waarom hij niet naar Sambas komt, dewijl toch de grond aan den regteroever der rivier behoort tot het gebied van Sambas, antwoordde hij het volgende:

„Dit heeft zijne reden: toen ik 4 of 5 jaren geleden te Sambas kwam, om den sultan te vragen of ik mij hier (te Poeloe Gedong) mogt nederzetten, waartoe de kongsi (Taikong) mij een verzoek 'gedaan had, verwees de sultan mij tot den petor (assistent-resident), zeggende dat hij, sultan, hier toch niets te zeggen had. Mij tot dien ambtenaar begevende, werd mij eerst gevraagd, wie zich het eerst aan die monding hebben nedergezet, ik of wel de chinezen. Op mijn antwoord, dat de chinezen er voor mij waren, werd ik verwezen tot den assistent-resident van Pontianak. Opmerkende dat de chinezen sorteerden onder de tot Sambas behorende kongsi Taikong en niet onder het tot Pontianak sorterende Langfon, werd mij gezegd, ik dan de bevelen van Taikong maar moest volgen. Sedert ben ik slechts een paar malen te Sambas geweest, als ik er voor zaken moest wezen.”

Het kwam mij alles zeer waarschijnlijk voor, als men na gaat al wat omtrent ons gezag over de chinezen en hunne houding jegens ons bekend is. Inmiddels gaf ik maas Boedjang te kennen,

dat, zoo als hem nu trouwens konde blijken, het Nederlandsch gezag langs de gansche kust erkend moest worden. Ongelukkig moest ik, daar hij mij als tolk diende, mondeling vernemen, dat het chineesch bestuur hier ter plaatse nog steeds belastingen hief tot onderhoud van de hier aanwezige hoofden. Ik vernam daaromtrent het volgende:

de kost wordt hun gegeven door den arakstoker;

de arakpachters betalen elk 2 realen, of alzo de twee te zamen 'smaands *f* 8.—;

die van de drie dobbelhuizen *f* 24.—;

de twee amfioenslijters *f* 8.—;

voor elk varken dat geslagt wordt, betaalt men *f* 1.—, gemiddeld *f* 2.—;

verder worden regten geheven:

voor eene kodi kain tjeloppan (grof blaauw linnen) 2 realen; de hoeveelheid was niet te bepalen, zijnde sedert geruimen tijd niets aangevoerd;

voor een stuk wit linnen *f* $\frac{1}{4}$;

voor elke gantang olie 10 duiten;

voor elke kojani (40 pikols) rijst, bij uitvoer *f* 4.—;

bij invoer ook (bij verkoop) *f* 4.—;

voor tabak, per kist Chinesche *f* 1.—, Javasehe *f* $\frac{1}{2}$ —;

voor amfioen, per kist 4 realen of *f* 8.—;

voor zout, als het van Pontianak komt *f* 4.—; gemiddeld komt eene kojani (40 pikols) 'sjaars aan; van Sambas wordt het niet aangebragt en in den laatsten tijd ook niet meer van Serawak of Singapore.

Bij het afroeijen der rivier waren wij binnen een half uur aan het etablissement te soengi Doeri terug. Het bevat 70 pin-toes (deuren) of huisgezinnen. In den omtrek, vooral den weg op naar Tandjong-Sangouw, wonen vele landbouwers; het gezamenlijk getal wordt op ruim 1000 man geschat.

Kadjangmatten kosten hier 80 duiten 't stuk, atappen *f* $2\frac{1}{2}$

de 100; zij zijn schaarsch doch van betere soort dan die te Sambas en nabijheid verkregen worden.

Naar de monding der rivier terug roeiende, kwam eene pelili (klein roeivaarttuigje) van Pontianak, die te Sambas brieven voor Z. M. schoenerbrik Padang moest gaan halen.

Het vaarttuigje was voor de monding der rivier omgeslagen, doch door de roeijers weder opgezet toen zij er mede naar binnen gezwommen waren. Zij konden evenmin als de kruisboot vóór den volgenden morgen naar buiten keeren, niettegenstaande herhaalde pogingen daartoe in het werk gesteld werden.

Den 28^{en} kwamen wij 's morgens te 8 ure in zee. Het was dood stil, doch weldra stak de N. W. wind op en konden wij, met den stroom geholpen, het voor soengei Raja liggend eilandje Semasa bereiken. Met de sampan de rivier binnen roeiende vond ik de kruisboot no. 20 daar liggen, dewijl hij het met het stormachtige weder buiten niet had kunnen uithouden. De stroom in de rivier was hevig, en met moeite roeiden wij op tot bij het bergje, waar eenige groote steenen liggen en van waar in het vorige jaar de luitenant der genie (thans majoor) Van Deventer bij eene verkenning zoo hevig beschoten werd. De rivier loopt hier met eene scherpe hagt; ik verkoos dus hier aan wal te gaan tot aan de chinesche kamp of bazaar, die met de koeboe (het kongsi-huis) ligt tusschen twee linies van bamboe doeri, welke van af den rivieroever tot op de helling van het bergje doorloopen. De kamp bestaat uit eenige weinige vervallen huizen van armoedig voorkomen. Benoorden de tweede linie, waarin ook eene kleine deur gemaakt is, loopt een pad door sawahgronden tot voorbij het bergje. Van daar kan men doorloopen tot over het strand benoorden dat bergje, waar men met hoog water gemakkelijk, met laag water eenigzins moeilijk met vrij groote sloepen zoude kunnen landen. Een onverwachte aanval van dien kant zoude, dunkt mij, goed kunnen slagen. Van het kongsi-huis tot aan

de monding roeiden wij binnen een kwartier over. Niet lang na de aankomst aan boord van den boot ruimde de wind wat meer westwaarts en konden wij nog even poeloe Kabon bereiken, toen de hevige noordweste wind weder kwam opsteken en ons verplichtte achter het eiland te blijven schuilen. Met veel moeite bereikte ik in eene sampan den wal aan den zuidkant, waar een helder beekje zich in zee stort en den zeevaarder zeer goed drinkwater aanbiedt. Het strand is tevens op eenige honderden voeten lengte en ongeveer 50 voet breedte mooi vlak en wordt beschaduwd door groote boomen, die hunne takken naar het zeewater doen overhellen, zoodat men er op het middaguur zelfs tegen zonnestralen beschut is. Eene kleine hut op te slaan was voor het kruisvolk een oogenblik werks. Tegen den avond regende het zoo geweldig, dat ik na lang dralen maar besloot in die hut te vertoeven tot dat de wind gunstig zoude zijn, dat volgens den djoeragan niet spoedig te verwachten was. Hij had ondervinding van het weder langs deze kust en het ditmaal dan ook goed geraten. Stormwind uit het noorden en zware regens duurden den ganschen nacht voort en hielden met het aanbreken van den dag nog aan. Toen de regen wat minder werd en de djoeragan mij voor-spelde dat er voor den middag aan geen onder zeil gaan gedacht kon worden, wilde ik mijnen tijd benutten door een togt binnen het eiland te maken. Het bestaat uit een berg, welken ik beklom. De grond is er zeer vruchtbaar en geheel met hoog en laag geboomte begroeid. Men vindt er eenige sago- en vruchtboomen, ook eenige rotan doch niet van de beste soort, enkele groote boomen van paraak, rasak en kaseh, ook tjampedak. Om op den top een uitzigt te hebben, was ik verplicht eenig geboomte te laten omkappen. Nu zag ik het dichtst bij Batoe Blat, verder Tandjong Soengi, Ajer Merah en Sadouw. Het kwam mij voor dat hier een verkenningspost zeer nuttig zoude kunnen zijn; om het oog te houden op de kruisvaartuigen en den smokkelhandel.

Na den middag, toen de wind wat bedaarder was, begaven wij ons aan boord, en kwamen tegen 5 ure aan de Sadouw rivier. Hier becroop mij de lust een kijkje te gaan nemen op het terrein, waar ik anderhalf jaar geleden het eerst van mijn leven in het vuur was geweest. Ik roeide omstreeks 5 ure dan ook met de sampan de rivier op tot de verschansing, welke vroeger gemaakt was tot verdediging van de sampan poekat, die de aanleiding tot den oorlog met de chinezen gegeven had. Later schijnt de verschansing verlengd te zijn door eene borstwering, die nog niet geheel verdwenen is, en zich uitstrekt langs het hooge terrein aan den voet der daarbij liggende heuvels tot aan de rivier. De weg, vijf à zes voet breed, naar het naburig Djintang, loopt over zandgrond en een klein gedeelte door sawahs. Ik meen dat ik in een half uur tot daar liep, om door te gaan naar Singkawan, waarwaarts ik den kruisboot gedirigeerd had. De duisternis overviel mij echter te Djintang, waar ik binnen het kongsi-huis kwam. Ik liet mij overhalen hier te blijven, dewijl het, als naar gewoonte, weder hard regende. Het nachtleger was even als te Soengi Doeri, en bestond weder uit planken en een hard lederen kussen. Dat hoofdkussen verdient wel eene bijzondere beschrijving. Het is een lap leder van omstreeks vier palmen in het vierkant, die als een koker wordt opgerold en vastge-naaid, nadat de uiteinden zijn gespannen over een daar binnen gehecht vierkant plankje van omstreeks een palm. Het is nu in het midden gedeelte, waarop men zijn hoofd ter ruste legt, juist niet zoo hard als aan de uiteinden waar de plankjes zitten, en voor degenen die gewoon zijn een steen of stuk hout tot hoofdkussen te kiezen is het zelfs zeer dragelijk; maar een ieder die gewoon is aan kussens van zacht dons of van de indische boomwol voelt zijne hals- en nekspieren als hij eenige uren op zulk een chineesch kussen zijn hoofd heeft laten rusten.

Ik had hier weder een fleschje goede arak bij mij, zelfs ook likeur, waarvan mijne beide bezoekers dien avond zich het

noodige lieten smaken. Een gemeen landbouwer, die nog al ruw van aard scheen, werd zoo praatziek en begon zoo vrijpostig te worden, dat men hem eenvoudig de deur uitzette, toen hij mij en het gezelschap begon te vervelen. Men had hier toen twee tjaktjoes, die van de belasting leefden, doch daaraan niet genoeg hadden, en van die te Singkawan werden bijgesprongen. Zekere Ahoi was daar hoofd van de markt, had veel invloed, en was zeer goed bekend bij het kruisvolk.

Er zijn hier aan den linkeroever van het riviertje Djintang, waar eigenlijk de kampong en de sterkte is, niet meer dan een dertigtal huizen, behalve die der landbouwers, die ik op wel honderd schatte.

Den 30^{en} wandelde ik in twee uren naar Singkawan. De weg is vier à vijf voet breed, loopt langs eene aaneenschakeling van landbouwers woningen, die op eenigen afstand van elkander staan, meestal langs den voet van den berg, en op hoogen grond langs de sawahs. De huizen hebben allen een armoedig voorkomen, even als vervallen boerenwoningen. Rondom dezelve zijn bebouwde gronden en tuinen; bij de meesten ziet men kippen en eenden, bij eenigen zelfs varkens. Dit gaat zoo van af het riviertje Djintang over het riviertje Sjong-sjakkou, hetwelk de grens van Djintang en Singkawan uitmaakt, tot aan de soengei Pagar. Alsnu loopt de weg een kwart uur door moerassig terrein, iets verder is het pad zelfs zeer smal tot in het gezigt van het etablissement Singkawan, waar de weg weder zes voet breedte heeft.

De pasar (chinesche kamp) van Singkawan ligt aan beide zijden der rivier, het grootste gedeelte, met het kongsi-huis, aan den rechteroever. In het kongsi-huis liggen op een soort van affuiten twee ijzeren kanonnen, die vroeger op ons vermeesterd werden.

De djoeragan was met mijnen boot reeds binnen gekomen, doch verklaarde mij den vorigen dag zulke averij te hebben gekregen, dat hij bezwaarlijk weder zee kon kiezen zonder te repareren,

waartoe hij twee of drie dagen noodig zou hebben. Dat zag er leelijk uit. Ik zou hier moeten blijven zonder iets te kunnen uitvoeren, daar de voortdurende harde regen ook niet uitlokte om wandelingen in den omtrek te doen. Ik hield mij derhalve onledig met zooveel mogelijk informatien intewinnen, en vernam omtrent het bestuur, dat hier aanwezig waren twee tjaktjoes, die betaald werden uit de belastingen, die geheven werden als volgt:

van twee arakstokers elk 4 realen 's maands f 16.—;

van drie dobbelhuizen elk 2 " " " 12.—;

van honderd en vijftig landbouwers elk twee gantans rijst, gelijkstaande met vijftien pikols, gerekend tegen f 6.— = f 90.—

Verder inkomende regten even als te Soengi Doeri, die echter niet veel bedroegen. Visschers betaalden hier niets voor de gevangen visch.

Op de tjaktjoes rustte de verpligting om de reizigers van den kapthai en kongsi-hoofden te voeden zonder betaling, telkens als zij te Singkawan kwamen, hetwelk een bezwarende druk was.

Terwijl ik des middags zat te eten, kwamen van Montrado aan de voornaamste chinezen Woeng Poh, Woeng Tsjong Njok en de sjimshoe (*). Zij wilden doorreizen naar Sambas, doch trachtten mij volstrekt over te halen om toch eens naar Montrado te gaan. Ik had er veel lust in, doch de afstand was mij telkens zoo verschillend opgegeven dat ik vreesde te veel tijd te verliezen. Zij verklaarden mij, den vorigen dag van Montrado te zijn vertrokken en den weg te voet te hebben afgelegd. Ik gaf hun te kennen dat ik wel derwaarts zoude gaan, als ik er nog heden konde komen en morgen middag terug keeren, daar mijne reis naar Pontianak mij reeds te veel tijd had weggenomen.

Zij zeiden mij dat het wel kon, en onmiddellijk besloot ik

---

*) Sjimshoe is de titel van de regterlijke ambtenaren.

den togt te wagen om die vermaarde plaats van chinesche kolonisten te gaan bezigtigen. Niettegenstaande het geweldig regende stapte ik naar buiten, na een man gevraagd te hebben om mijn pakje te dragen. Nu wilden zij mij overhalen de reis tot den morgenstond uit te stellen, maar daar in trad ik niet en ik stapte den weg op. Alleen Woeng Poh volgde mij met vijf mijner volgelingen; de anderen bleven achter. Hij maakte mij gaande weg nog zwarigheden, zeggende dat het moeilijk zoude gaan er te komen, waarop ik den pas wat verlengde; nu zeide hij mij, dat het behoorlijk was den kapthai eerst te laten waarschuwen, daar die het hem kwalijk nemen zoude als hij hem niet vooraf van mijne komst verwittigde, daar die mij in statie zoude willen afhaken, waaromtrent ik hem gerust stelde met te zeggen dat ik juist liever in stilte wilde aankomen. Wij stapten inmiddels goed door; de weg was slecht, door den regen zeer beslijkt, zoodat wij op sommige plaatsen wel een voet diep door den modder moesten baggeren. Vijf malen gingen wij over vondels, die van 150 tot 500 passen lengte uit eene plank breedte bestonden over moerassige plaatsen. Die vondels bestaan uit jukken en planken van ijzerhout ter lengte van 6 à 10 voet. Om elkander te kunnen voorbijgaan zijn de jukken van tijd tot tijd zoo breed dat men daarop kan gaan staan om den ander te laten passeeren. Op eenige plaatsen waren die moerassen, door welke meestal een riviertje loopt, vrij diep, zoodat wij met de lans geen grond konden peilen. Op eenige plaatsen stond de weg onder water, soms tot wel drie voet hoog, waardoor nog al oponthoud ondervonden werd. Verder op was het terrein heuvelachtig, maar niet weinig glad, en zoo hadden wij wel twee uren noodig om te Koeloor aan te komen. Dit is eene straat van chinesche woningen, welke alle van planken zijn opgetrokken. Iets hooger op is het kongsi-huis, dat tegen eene hoogte aan ligt en het uitzigt heeft over de ruime vlakke rijstvelden, waarin hier en daar nog eene enkele chinesche

woning staat. Ik kon mij hier in het kleine riviertje even afspoelen en van den modder ontdoen; doch het oponthoud was niet langer dan noodig om even een kopje thee te drinken. Dien drank vindt men bij de chinezen op elk uur van den dag gereed en wordt tot aan den geringsten man gratis verstrekt.

Tegen den avond kwamen wij aan de grens van Koeloor en Montrado, waar een enkel huis staat. Die plek heet Kiw-lien-tong. Woeng Poh wilde mij overhalen hier te vernachten, omdat de weg verder gevaarlijke plaatsen aanbod, doordien er vondels over diepe riviertjes lagen en het duister was, vooral op de boschrijke plaatsen. Ik liet mij niet overhalen en stapte verder toen ons gevolg wat ververschingen gebruikt had en ik zelf een verfrisschend kopje thee met een klontje genuttigd had.

De maan gaf ons wat licht, niettegenstaande het af en toe vrij sterk regende. De weg liep hier meestal over hoog en heuvelachtig terrein, werkelijk hier en daar langs kleine ravijnen, een paar malen over vondels, gelegen over diepe riviertjes die buiten hunne oevers getreden en niet zonder gevaar te passeren waren, daar dezelve meestal lagen op boschrijke plaatsen, waar het door wolken reeds belemmerd licht der maan bijna in het geheel niet kon doordringen. Naar mijne berekening moet het omstreeks 10 ure geweest zijn toen wij te Montrado aankwamen. Woeng Poh had te Kiw-lien-tong de gelegenheid te baat genomen om een man vooruit te zenden. De kaphai ontving mij dan ook met een grooten stoet in eene zindelijke nieuwe woning, doch niet in het kongsi-huis dat aan den anderen kant van de stad lag.

Zeer gastvrij was de ontvangst. Thee en gebak waren reeds gereed. Ook had de kaphai eten laten gereed maken, waarvan ik met graagte gebruik maakte. Hij zeide mij dat hij met opzet eene nieuwe woning voor mij had opgerigt omdat het voor mij niet aangenaam konde zijn in de gewone onzindelijke hui-

zen te verblijven, voor welke attentie ik hem mijnen dank betuigde.

Het voor mij gereed gemaakte bed was niet veel bijzonders en bestond uit eene soort van houten brits, voorzien van een matje, een lederen hoofdkussen en eene bonte spreij, en was omhangen met wit linnen dat nog nieuw was en alzoo voor zindelijk konde doorgaan. Niettegenstaande de vrij harde ligging voor mijn hoofd en ligchaam sliep ik toch vrij goed en was mijn ontwaken zeer verkwikkend. Wat verder op den dag wandelde ik de passer (chinesche kamp) rond. Zij bestaat uit verschillende straatjes die niet regelmatig loopen. De hoofdstraat is vrij regelmatig, de huizen zijn opgetrokken, eenige geheel van hout, de meeste echter zoogenaamd van steen, zijnde niet anders dan op elkander gestapelde en met modder te zamen gevoegde vierkante blokken van gedroogde klei. De deuren en vensters van hout zijn veelal belegd met eene laag klei ter dikte van twee rijnl. duim. Men doet dit opdat het hout niet spoedig zal branden als er in de tegenover staande huizen brand ontstaat.

Men vond toen te Montrado:

4 ijzersmeden,	15 apothekers,
5 goudsmeden,	30 doktoren,
2 tinwerkers,	80 kleermakers,
8 bakkers,	80 scheerders,
28 amfioenslijters,	3 lantaarnmakers,
10 dobbelhuizen,	50 vischverkoopers,
10 varkensslagters,	4 schoolmeesters,
4 timmerwinkels,	2 restauratie-huizen.

Handel in lijnwaden wordt door de meesten bedreven als bijzaak; door eenigen ook in het bijzonder, doch diezelfde zien men dan toch ook gebak, vruchten en andere zaken van de hand zetten. Visch wordt te Singkawan gevangen, en wordt daar in zout gelegd, en dadelijk overgebracht. Zoo komt die

dagelijks aan, en wordt als verse visch verkocht. Bijna overal waar ik mij vertoonde kwamen de vrouwen en kinderen uitloopen om mij te zien, en hoorde ik steeds het woord Hooland onder hen uitspreken. De kinderen liepen mij zelfs overal na.

Al de straatjes zoo doorgewandeld hebbende, zette ik mijne wandeling door naar den thang, op ongeveer eene halve paal van daar gelegen. Dit was een groot planken huis met bijgebouwen, dienende tot raadhuis, waarin de kapthai woont, zoo ook de kapitein, die, zoo als hij mij verhaalde, reeds sedert 56 jaren te Montrado was. Hier lagen twee groote stukken geschut, die, volgens zeggen, in vorige jaren te Singkawan op ons vermeersterd zijn. Van hier wandelde de kapthai met mij mede naar het kongsihuis, Ha-bok genaamd, behoorende bij de goudmijn van dien naam. Hier werd eene algemeene pot gekookt voor al de mijnwerkers en opzigtters te zamen. Ik verzocht de mijn te zien. Men zeide mij, dat er nu niet gewerkt werd, waarom ik dan liever de andere, bij het eene halve paal van daar gelegen Sing-bok, zoude gaan zien. Men bragt mij daar echter ook in een huis even als het andere, begroette mij ook daar met drie salutshoten uit tjantos (lilas), en zette mij ook thee, gebak en vruchten voor.

Naar de mijn vragende werd mij ontwijkend geantwoord. Er op aandringende zeide de kapthai mij, dat er vele kwaadaardige honden waren; waarop ik hem antwoordde, hoegenaamd geen vrees voor die dieren te koesteren. Men zeide mij nu, dat er niet meer gewerkt werd, daar het volk aan het eten was. Den kapthai meldende dat het mij zoude spijten te Montrado geweest te zijn zonder eene hunner mijnen bezocht te hebben, gaf ik te kennen, dat ik na den middag, al regende het ook nog zoo hard, eene derzelve zoude gaan bezigtigen. Bij het terugkeeren naar mijn verblijf, kwam een chinees onder weg mij wat verhalen, en gingen wij daarop langs eenen anderen weg, die

op eene mijn uitkwam, behoorende tot Ha-bok. Hier waren slechts een veertigtal arbeiders bezig den bovengrond aftenemen ter dikte van ruim 20 voet, om op de goudhoudende diepte te komen. Deze mijn is sedert vele jaren bewerkt, en moet al veel goud opgebragt hebben. Er waren daar ook twee kettingmolens, die door middel van een waterwiel in beweging gebragt, het water uit de diepte tot ruim 30 voet hoog opwerkten. In het terugkeeren ging ik Woeng Poh in zijne woning begroeten. Hij is een rijk man, zoo rijk dat hij er zelfs drie vrouwen op na houdt. Hij leidde mij in zijn huis, dat niet veel van de andere verschilde, liet mij met zekeren trots zijne vrouwen zien, maar ze vielen mij zeer tegen, daar ik gedacht had schoone gezigten te zien, doch niet anders dan grove plompe wezens zag.

Des namiddags was de regen weder zoo hevig, dat er aan geen uitgaan te denken viel, nu ik toch niets bepaalds meer te bezigtigen had.

Tegen den avond kwamen de hoofden der twee mijn-kongsi's mij eenige eetwaren aanbieden. Een gouden ringetje werd door mij afgewezen. Zij gaven mij daarop te kennen, dat zij mij slechts eene kleinigheid gaven, om mij iets van hun produkt te doen medenemen ter herinnering aan mijne komst alhier, en toen ik weder een wenk van weigering gaf, deden zij mij smeekend gevoelen, dat ik hen voor het oog van het volk zoude beleedigen. Ik nam alzoo den ring aan, die een oogenblik later door mij aan mijne volgelingen gegeven werd, om de waarde er van onder hen te verdeelen. Ik hoorde nu dat dezelve ongeveer f 20.— waard was: Des avonds kwam de kapthai met mij eten, en begon met te zeggen dat hij met genoegen had vernomen, dat de hoofden der twee huizen Sjong-bok en Ha-bok mij eenige eetwaren en eenen ring gebragt hadden ten bewijze hunner goede gezindheid, waarop ik hem antwoordde, dat bij ons het aannemen van geschenken streng verboden is, en ik dit maal den

ring aannam, alleen om hen niet tegen de borst te stooten; doch dat ik hem (kaphai) verzocht hen te waarschuwen, dat geschenken van dien aard, zoodra ze eenige waarde hebben, bepaald geweigerd zullen worden. Hij zeide dat het geven van zulke geschenken volgens hunne aloude gebruiken moest geschieden, waarop ik hem te kennen gaf, dat het gouvernement aan zijne bevolking, opgezetenen van nederlandsch grondgebied zijnde, zooveel mogelijk toestaat hare godsdienstige instellingen en andere gebruiken te behouden, daar waar die onschadelijk zijn, doch dat het ook hare plicht is onze wetten en gewoonten te eerbiedigen, — dat ik thans hem als hoofd over de chinezen van Montrado opdroeg te zorgen dat door de bevolking begrepen werd, dat geene geschenken meer zullen worden aangenomen, dewijl wij het opnemen als voorloopige omkoopning voor een verzoek, dat men later wil doen, en het door ons gouvernement gestraft wordt, — dat ik den ring om die reden ook niet heb willen behouden, doch dadelijk afgegeven aan mijne volgelingen, om die onder hen te verdeelen.

Onder het eten dronk de kaphai een toast op mijn geluk en voorspoed, en op ons nieuwjaar, en zeide dat de bevolking zich thans gelukkig gevoelde, dat eindelijk, na twintig jaren, hun petor (assistent-resident) zich nu weder onder hen vertoonde. Hij trachtte mij den volgenden dag overtehalen, onzen nieuwjaarsdag (voor hen zoo grooten feestdag) te Montrado te blijven, hetgeen ik moest weigeren, daar mijne menigvuldige bezigheden mij te Sambas riepen, en ik niet eens herwaarts had kunnen komen, zoo ik niet door slecht weder op zee te Singkawan opgehouden ware, door welke omstandigheid ik het nu, als het ware steelsgewijze had gedaan. Ik dronk nu ook op het welzijn van den kaphai en de chinesche bevolking, wenschte haar vrede en voorspoed toe, enz. Eenig vuurwerk en muziek, bestaande in eene soort van klarinetten en tamboerijns, afgewisseld door eene fluit, liet ik mij welgevallen, en ik moest voor het

huiswaarts keeren aan den kapthai beloven, niet te vroeg op reis te zullen gaan. Hij verzocht mij ook gebruik te maken van eenen draagstoel, welken hij had doen gereed maken, hetwelk ik aannam.

In den loop van den dag had ik eenige informatien genomen omtrent de namen der bergen, enz.; zoo vernam ik dat de berg bij Koelor Thai-sjoesan, en het gebergte ten noord-oosten Montrado, Genting Penaring heette. Over dat gebergte loopt de weg naar Lara door en langs een zeer diep ravijn.

Zonderling was de indruk welke deze avond op mij maakte, toen ik bedacht dat ik daar oudejaarsavond gevierd had onder chinezen, en dat in eene kolonie van die menschen, welke zich daar gevestigd hebben als gelukzoekers om goud te graven en na verzameling eener genoegzame hoeveelheid met hunnen bait naar hun eigen land terugtekeeren, welke gelukzoekers daar meestal bestaan uit slecht volk dat door hunne eigene landzaten gevreesd wordt, en nog kort geleden niet zelden eenen europeaan brutaal bejegende als die zich onder hen vertoonde. Als hoofd over de afdeeling Sambas nu, als het ware incognito derwaarts gegaan zijnde, genoot ik toch alle mogelijke beleefdheden; wij hadden wederzijds gedronken op vrede en voorspoed, en wel met chinesche likeur die mij volstrekt niet smaakte, maar door hen voor eene bijzonder fijne lekkernij gehouden werd.

Onze magt en invloed waren daar nog niet gevestigd, zoo als wij het verlangen konden, en er bestond nog steeds kans dat de staat van vrede op den duur niet zou aanhouden. Het was echter noodzakelijk voor de nijvere opgezeten en zoo veel mogelijk vrede te verzekeren, opdat het land, dat nog zoo weinig bevolkt was, meer en meer bevolkt en voor ons produktief zou worden door invoering van belastingen als anderzins. Ik was nu als europeaan geheel alleen onder hen, verscheidene uren ver verwijderd van de naastbijgelegen posten. Ik kon niet nalaten

te overdenken welk een groot contrast dit alles was met de aangename familie vereenigingen welke men op den oude-jaarsavond in Europa en elders heeft.

Weinig had ik dan ook geslapen toen de dageraad door de luiken schemerde en mij toeriep, dat de eerste dag van het jaar 1852 was aangebroken.

Het zal omstreeks zeven ure geweest zijn toen de kapthai met de voornaamste hoofden te mijnent kwam en mij zeiden, mij een eind te willen begeleiden. Ik liet het mij welgevallen, doch stond verbaasd van den stoet die mij een groot eind wegs volgde onder het schieten uit tjantos en muziek op bekkens, tamboerijns en klarinetten, omringd van eene menigte fraaije vlaggen van zijde en andere stoffen, waarvan eenige van allerlei borduursels voorzien waren.

Ik bleef een geheel eind te voet doorloopen tot dat de weg zeer modderig werd en ik plaats nam op den gereed gemaakten draagstoel. Deze bestond uit eenen gewonen leuningstoel aan welker zijden twee lange bamboezen gebonden waren; deze waren voor en achter door een dwars liggend stuk bamboe vereenigd, welke dienden om op de schouders der twee dragers te leggen, even als jukken, terwijl een stukje hout, aan twee touwen gebonden, tot steun voor mijne voeten strekte. Eene pajong was mij medegegeven om mij tegen zonnehitte of regen te beschermen, en hoezeer ik liever loop dan mij te laten dragen, zag ik toch met genoegen dat de twee chinezen vlug met mij weg liepen. Eenige malen viel een hunner door het gladde van den weg en dit spoorde mij aan om weder te voet te gaan. Zoo vlug henen stappende of liever op den sukkeldraf der dragers voortschuivende, was ik niet veel na acht ure te Kiwlien-tong, en bij afwisseling gedragen en loopende zal het elf ure geweest zijn toen ik aan het gehucht Tengahan kwam. De riviertjes waren niet meer zoo gezwollen als toen ik kwam, en ook de weg stond niet meer zoo diep onder water. Tengahan is

de gewone pleisterplaats der koelies, en aangezien het naar het uur van middageten liep wilden de koelies gaarne halt houden en werd omstreeks anderhalf uur getoefd alvorens wij weder op marsch gingen. Tot nu toe hadden wij nog weinig regen gehad; maar geen half uur waren wij weder onder weg of daar kwam die in massa nedervallen. De weg werd daardoor zeer glad en het gaan werd meer en meer moeilijk, vooral op de smalle paden of dijkjes, die door de sawahvelden liepen. Herhaaldelijk vielen de dragers en mijne volgelingen, hetwelk nog al eens aanleiding tot lagchen gaf. Het was stellig half vijf ure toen wij te Koelor aankwamen, zeer nat en beslijkt van top tot teen.

Men verzocht mij hier te vernachten, doch daar had ik geen lust in. Na een half uur wachters verklaarden de dragers mij niet meer naar Singkawan te kunnen dragen, en anderen kon ik niet bekomen. Ik stapte derhalve te voet door en kwam eerst na het invallen van de duisternis aan het half weg gelegen huisje, Loban genaamd. De weg was over de heuvels vrij goed, in de vlakke echter zeer slecht, en de passage over de vijf vondels, die nog al glad waren, was niet zonder gevaar, dewijl de maan met het donkere weder in de boschrijke gedeelten geen licht gaf. Zoo was het omstreeks acht ure toen ik te Singkawan aankwam, met slechts een enkel volgeling; de anderen kwamen wel een uur later, en mijn reisgenoot Woeng Poh was te Koelor achtergebleven om daar te blijven vernachten.

De nacht werd weder in het kongsi-huis te Singkawan doorgebracht, en den 2 januarij 1852, met het aanbreken van den dag, zakten wij met eene sampan de rivier af naar den kruisboot die in de monding lag. Eerst te tien ure was het water genoeg gerezen om over de bank naar zee te kunnen komen. Wij maakten daarvan gebruik en laveerden eerst tegen den zee-wind op en kwamen, stroom mede hebbende, wat vooruit.

Weldra verloren wij echter weder, toen wij het naar den wal hielden, al wat wij gewonnen hadden, en moesten des avonds het anker weder voor de Singkawan rivier laten vallen om niet meer achteruit te gaan. Des nachts wonnen wij echter wat met roeijen, en 's morgens zeilden wij met N. O. wind tot op de hoogte der Selakouw-rivier, toen wij vrij goeden wind kregen en daarmede tot binnen de Pamangkat-rivier kwamen; en gelukkig, want naauwelijks waren wij er binnen of een woedende storm, vergezeld van hevigen regen, brak los en verhinderde andere vaartuigen om binnen te loopen.

Van den tijdelijken gezaghebber alhier vernam ik dat de rijst-oogst van het op het veld staand gewas begroot werd op acht honderd kojans. Dit kwam mij wat veel voor en vooral het beweren dat de padi daar vier honderd-voud produkt zoude geven. Ik ging daarom den volgenden morgen zelf de wandeling rondom den berg van Pamangkat maken en bevond dat de padi er alles behalve gunstig uitzag, welligt vooral doordien de velden slecht bewerkt en niet onderhouden waren, blijkbaar als men ze van nabij bekeek. Naar mijne berekening zoude niet meer dan vijftig kojans verwacht kunnen worden. De chinezen aldaar wilden echter aan een groot produkt doen gelooven ten einde daarop des te meer voorschotten te kunnen bekomen.

De aanbouw der huizen op den bazaar vorderde vrij goed.

Des namiddags zeilde ik de rivier op tot de bogt Tandjong Rambajan, van waar ik met de sampan naar huis roeide en in den vroegen morgen te Sambas aankwam, nog bij tijds om des namiddags den optogt bij gelegenheid van de besnijdenis van des sultans zoon te kunnen bijwonen.

Het landschap Palo.

Onder de verschillende apanages der Sambasche vorstentelgen is het thans bijna geheel onbewoonde Palo een niet onbelang-

rijke lap gronds, welke zeer geschikt is voor een ondernemend Europeaan om er zich neder te zetten en het langzamerhand in een produktief landschap te herscheppen.

Het is thans sedert eenige jaren onbewoond, door dat de dajaks van Saribas daar vroeger elk jaar een overval kwamen doen, zoo veel mogelijk koppen snelden en mede namen. Alleen dan wanneer een onzer kruisschoeners Palo ging bezoeken, begaven zich eene menigte inlanders naar die plaats om daar van de rijke vischvangst te profiteren.

Ook hebben daar vroeger eenige chinezen begonnen ijzermijnen te ontginnen en het ijzer gebruikt tot het maken van wapenen als anderzins. Dat ijzer was van bijzonder goede kwaliteit, zoodat niet noodig was voor het maken van gereedschappen staal daarbij te voegen.

Men wil dat er ook tin te vinden is. Zeker is het echter dat de grond voor een gedeelte zandig en bijzonder geschikt is voor kultuur van klappers, waaraan te dezer kust nog steeds groot gebrek bestaat, terwijl tegen de hoogten ook koffij geplant zou kunnen worden. In de wildernis vindt men nog verscheidene soorten van boomen waarvan het hout of de bast voor den handel geschikt is. Zoo vindt men er onder anderen:

1. *Kajoe arang* (ebbenhout), bij boomen van 10 tot 12 ned. el lang, 0,30 dik. Dat hout wordt per pikol zwaarte verkocht.

2. *Kajoe njato*, welke de getah pertja bevat, wordt er ook gevonden doch niet genoeg in menigte om er op den duur voordeeligen handel mede te drijven.

3. *Kajoe ingkaras* (rabarberhout), waarin de fijne stukken garoe voor reukhout gevonden worden. Deze wordt gezocht van omgevallen verrotte boomen waarvan het hart nog niet vergaan is en de lekker riekende garoe uitmaakt. Zij is f 4 à f 5 de kati waard.

4. *Kajoe garoe boeaja* (rabarberhout) hetwelk ook brandbaar en alsdan lekker riekend, doch eigenlijk meer nuttig is voor

fijne meubels, daar het hout prachtig gevland is; vooral voor schilderijlijsten, lans- en wandelstokken is het goed. Zelden wordt het gevonden dikker dan 0,20 el diameter.

5. *Kajoe lawang*. Het hout is niet veel waard, doch de bast is vroeger veel uitgevoerd naar Java, waar het als medicijn gebruikt en voor *f* 4 à *f* 5 de pikol verkocht werd.

6. *Kajoe piawas*. Hiervan worden de bladeren uitgevoerd naar Java en aldaar als medicijn gebruikt. Men rijgt ze aan een touw en verkoopt ze op die wijze tegen 2 of 3 duiten de vadem.

7. *Kajoe lakeh*. Hiervan wordt alleen het hart gebruikt tot reukhout om te branden. Het wordt tegen *f* 3 à *f* 4 de pikol verkocht.

8. *Kajoe sogeh*. Hiervan wordt de bast gebruikt om garen rood te verwen. Deze kost hier *f* 2 de pikol en haalt op Java *f* 5.

9. *Kajoe tengar*. Hiervan wordt de bast gebruikt om garen rood te verwen. Deze kost hier *f* 2 de pikol en haalt op Java *f* 5.

10. *Kajoe mplasari*. Hiervan wordt de bast gebruikt tot medicijn en als zoodanig verkocht tegen *f* 3 de pikol, op Java ad *f* 7.

De monding van de Palo is niet altijd gelijk van diepte. De gouvernements schoener Doris welke 7 à 9 voet diepgang heeft, wist er echter steeds binnen te komen. Het is een ruime zeeboezem waar eene menigte vaartuigen kunnen liggen en veilige ankerplaats vinden. De kruisvaartuigen gaan er gaarne repareren.

Er kan eene kommunikatie binnen door gemaakt worden van hier de Batang Ajer en dan de Serabi-rivier op, en van daar over land naar kampong Plei, waar nog steeds enkele menschen wonen in het gezigt van Palo.

Is Palo eenmaal weder door eenige menschen bewoond, dan kan het niet missen of vele anderen begeven zich derwaarts.

Is er eenmaal eene bevolking, dan kan er een hoofd worden

aangesteld, en dit verantwoordelijk zijn voor misbruiken van smokkelhandel door sluikhandelaren die hunne goederen daar bergen en langs verschillende wegen het land binnen voeren kunnen.

Het pandelingschap.

Sedert mijne komst in het begin van 1850 te dezer plaatse heb ik getracht het daar henen te leiden, dat deze vermomde slavenhandel hier langzamerhand werd afgeschaft, ofschoon ik het er voor houd dat die in zekeren zin zelfs op Java nog bestaat. Nieuwsgierig naar den oorsprong van het pandelingschap van gansche families, die ik hier en daar ver van hunne meesters wonende aantrof, geheel levende en handelende als vrije menschen, ben ik tot de volgende explicatien gekomen.

Een der oorzaken van tot pandelingschap geraken is het zoogenaamde *pelawangan*. Hierdoor verstaat men eene oude thans niet meer bestaande *hadat*, om de gansche familie van iemand tot slaaf van den vorst te maken, die *amok* in des sultans dalem maakt. Dit geschiedde dan in een raad welke door den vorst zelve gepresideerd werd. Die familie kon zich dan van die slavernij loskopen tegen zekere som van veertig of somtijds meer realen voor elk persoon en voor die schuld bleven zij dan als pandeling bij den geldschieder.

Dat men alleen wegens overtredingen tot pandeling veroordeeld werd is onjuist. De zaak kan er even als boven echter toe geleid hebben, wanneer de overtreder de boeten niet kunende voldoen, daartoe sommen opgenomen en zich zoo doende tot pandeling gemaakt heeft. Eigenlijk is zoo iemand geen pandeling, maar eenvoudig schuldenaar (*orang beroelang*), hetwelk niet veel verschilt van pandeling (*beroelang badan*) zoowel in naam als in de manier van behandeling.

Om als het ware meer vat op hen te hebben, dewijl de pan-

deling meer dan de eenvoudige schuldenaar als slaaf beschouwd werd, waren de geldschieters er op uit, om hen zoo ver te brengen, dat de belasten zich zelve tot pandeling verklaarden.

Het verpanden van dienst hangt geheel af van de omstandigheid des tijds en de oogenblikkelijke behoefte van den heer of de kunde en arbeidzaamheid van den pandeling zelve. Sommigen wonen in bij hunnen schuldeischer, en moeten even als gewone bedienden dagelijks tot verschillende diensten gereed staan, genieten dan kleeding, voeding en eenig geld. In dat geval wordt hunne schuld door die diensten niet verminderd. Zijn die pandelingen ijverig en bestaat bij hen de lust zich geheel vrij te maken, dan vinden zij overvloed van tijd om het een of ander voor zich zelve te verrigten, zulks te verkoopen, en te vergaren tot dat zij de verschuldigde som kunnen betalen.

Voor mishandeling van hunne heeren hebben zij weinig te vreezen, omdat het eerstens niet in den aard van een inlander ligt zulks te doen, en de pandeling zich kan beklagen, in welk geval de heer gestraft wordt met boete of vermindering der schuld van den dienstpligtige.

Anderen verpanden zich dadelijk voor schuld, doch houden zich in hunne eigene woning, soms zeer verre van huns meesters verblijf, op, bebouwen hunne eigene akkers, of houden hunne gewone nering alsof zij geen pandelingen waren.

Zij nemen de verplichting op zich om hunnen heer ten dienste te staan, telkens als hij eenig werk van belang te verrigten heeft, zoo als bij festiviteiten, of wel op kleine reizen als roeijer of drager, voor welke deze gedurende enkele dagen meer menschen dan gewoonlijk noodig heeft. Zulke pandelingen trekken niet van hunnen heer, doch bij wijze van gift wordt hun voedsel gegeven gedurende den tijd in welken zij diensten verrigten. Vraagt de pandeling iets meer dan hetgeen de heer hem wil geven, dan wordt hem zulks meestal verstrekt, doch zijne schuld daarmede verhoogd.

Bebouwen zij (pandelingen) een stuk grond, dan geven zij meestal, bij wijze van hommage, een gedeelte van het produkt aan hunnen heer. Noch op de pandelingen, noch op de handelingen van de schuldeischers (heeren) jegens hen bestaat eenige kontrole, slechts dan wanneer deswege klagten bij het bestuur inkomen wordt onderzoek gehouden in hoe verre de beklagde (hetzij heer of dienstpligtige) strafbaar is. Enkele gevallen hebben zich voorgedaan, dat geschil ontstond tusschen schuldeischer (heer) en pandeling, hetwelk zoo hoog liep dat laatstgenoemde zijnen heer beleedigde. Gevangenis, dwangarbeid bij den vorst of den rijksbestuurder, blokarrest, ja zelfs afstraffing was daarvan het gevolg. Zoo ook deden zich gevallen voor dat de heer zijn pandeling mishandelde; de heer werd alsdan gestraft met boete, vermindering, ja bij herhaling zelfs met geheele kwijtschelding van de schuld des pandelings.

De volgende uitspraak heeft hier gedurende mijn aanwezen ter kuste plaats gehad. Eene vrouw (pandeling) liep weg van haren heer naar een ander, dewijl zij slecht behandeld werd. Op gedane aanklagte werd zij door de politie achterhaald en naar haren heer terug gezonden. Zij ging zich bij den sultan beklagen, en verklaarde geene schuld aan den schuldeischer te hebben. Er ontbraken getuigen en den schuldeischer werd opgelegd zijne verklaring met eede te bevestigen. Hij deed zulks. Nu werd de schuld nagegaan. Deze zoude volgens den eischer bedragen *f* 80.— Er werd toen in aanmerking genomen, dat de vrouw herhaaldelijk zich beklagde en van haren heer gedrost was, en bepaalde men dat de schuld zoude gesteld worden op de helft of *f* 40.—; kort daarna werd die weder verminderd op *f* 20.— Het scheen dat de vrouw later geene reden van klagten meer had.

Wil een pandeling in het huwelijk treden dan vraagt hij gewoonlijk daartoe verlof aan zijnen heer, niet omdat hij het verplicht is te doen, maar wel uit eerbied. Ik heb nog niet ge-

hoord dat het huwelijk verboden werd, en ook niet dat deswege gegeven raad niet gevolgd werd.

Pandelingen die op de apanages der verschillende vorstentelgen wonen hebben dezelfde regten bij het bebouwen van gronden als vrije menschen. Zij behoeven ook niets meer op te brengen en zijn vrij van algemeene heerediensten.

Vrije lieden moeten echter geregeld heerediensten vervullen, zoowel de nabij als ver van de hoofdplaats gevestigde. Dezen dragen den naam van *orang boemi* en *anak soengei*. Volgens sommigen zouden deze tot de klasse van pandelingen behooren; dit is onjuist. Integendeel zijn dezen de eerste opgezetenen van het land, behalve de dajaks, en dragen den naam van *anak soengei*, dewijl zij zich met der woon gevestigd hebben meestal aan kleine kreekjes die in de groote rivieren uitloopen.

Omdat ook pandelingen gevonden worden onder de *anak soengei* of liever in de kampongs nabij de woningen der *anak soengei*, is men welligt op het denkbeeld gekomen dat alle *anak soengei* tot de pandelingen behooren.

Toen Sambas in vroegere jaren bestuurd werd door vier stamvaders of *kjais*, en dezen door gelijkheid van stemmen (twee tegen twee) niet zelden tot geene afdoening van zaken konden komen, ten gevolge waarvan zij, na raadpleging der bevolking, besloten radja Soleiman tot hunnen vorst uit te roepen en deze de vorstelijke waardigheid niet durfde aanvaarden omdat hij te arm was, waren het de *anak soengei* of *orang boemi* die hem en zijn gezin geregeld onderhielden door vaste opbrengsten. Daar uit is de verdeeling der bevolking in apanages voor de vorstentelgen ontstaan.

De dajaks, die verder binnen 'slands woonden, werden langzamerhand ook dienstplichtig aan de vorstentelgen gemaakt, en waren ter laatste juist degenen die het meeste produkt opbragten, terwijl de *anak soengei* meer tot heerediensten ter hoofdplaats gebezigd werden. Dit neemt niet weg dat de dajaks, als hun

heer het land intrekt, ook allen worden opgeroepen om diensten als dragers te presteren zonder betaling. Alleen mogen zij zich gelukkig achten als die heer hen dagelijks een weinig tabak en zout verstrekt, iets waarop zij zeer verlekkerd zijn. De zoogenaamde vrije menschen worden alzoo meer gedrukt dan de pandelingen. Deze laatsten kunnen zich eenen heer kiezen, en aan dien de gelden vragen om hunnen ouden heer te voldoen, als wanneer die geene regten meer op hen kan doen gelden. Hieruit spruit voort dat de heer er belang bij heeft zijne pandelingen goed te bejegenen.

De *anak soengei* daarentegen blijft, waar hij zich ook vestige, verbonden aan den heer die hem door den vorst werd aangewezen.

Komt een pandeling te sterven dan is diens vrouw niet verplicht tot pandelingschap, wanneer zij zulks bij het leven van haren man nog niet was. Gewoonlijk neemt echter de vrouw reeds bij het leven van haren man een gedeelte der schuld over. Evenzoo is het gesteld met de kinderen. Deze durven het niet na te laten, dewijl dit eene groote schande zoude zijn en zij de algemeene achting verliezen zouden.

Zoo zijn velen thans pandeling, dewijl hun vader, groot- of overgrootvader zijne diensten vroeger verpand had en de schuld nimmer geheel voldeed.

Hoezeer nu op andere plaatsen pandelingen even als slaven behandeld en beschouwd worden, kan men zeggen dat zij hier niet tot den ongelukkigsten stand van menschen behooren. Niettemin zijn er voorvallen dat men met die menschen hier even als elders wel slavenhandel drijft, niet alleen onderling hier in het rijk van Sambas, maar zelfs om uit te voeren naar Singapore of elders. Om die reden heb ik mij van mijne eerste komst te dezer kuste, toen er eenige rust met de chinesche zaken kwam, tot pligt gesteld den sultan over te halen eene regeling daar te stellen, opdat de pandelingschap langzamerhand geheel zou verdwijnen, ten minste in zoo verre dat die

niet meer als legaal gebruik zou blijven bestaan. Vele en wel de voornaamste grooten en gegoeden van dit rijk hebben er belang bij, om dat stelsel te doen blijven bestaan. Het is dus wel te begrijpen dat ik er niet gemakkelijk in kon slagen. Nu ben ik er een vijand van om gebruiken, al zijn het ook grove misbruiken, bij den inlander eensklaps geheel afteschaffen, dewijl dat meestal schokken veroorzaakt die de gemoederen van velen aan het gisten brengen, of minstens bij velen misnoegdheid verwekken. Ik moest in dit geval dan ook langzaam werken, en had den sultan en de voornaamste grooten reeds doen begrijpen dat het er toe komen konde en moest, dat gerust tot eene regeling konde worden overgegaan, en wij daartoe reeds eenige artikelen gereed hadden, toen juist eene aanschrijving van het gouvernement kwam, om te trachten een reglement daaromtrent in te voeren. Na het reeds door mij verrigtte, was het dan ook niet moeilijk meer daartoe te geraken.

Ranglijst der prinsen van Sambas, zooals die door den sultan Aboe Bakar Tadjoedin is opgegeven.

Pangeran Ratoe Mangkoe Negara.	Die alle bevelen des lands uitvaardigt.
Id. bandahara Sri Maharadja.	Die de belastingen van het land bepaalt en doet innen.
Id. toemenggoong Djaja Kesoema.	Die de bevelen tot oorlog uitvaardigt en doet uitvoeren.
Id. Adipati.	Vorstentelg die zich ter dood durft wijden.
Id. Pakoe Negara.	Die al het goede en kwade des lands weet.
Id. Laksamana.	Bekwaam in den oorlog te water en te land.

Pangeran Ratoe Moeda.	Vertrouweling van den vorst.
Id. Soema Negara.	Vorstentelg die het land rondreist.
Id. Soema Indra.	Vorst der zee.
Id. Soema di laga.	Overbrenger van 's vorsten bevelen.
Id. Soema Djaja.	Bijzonder dappere oorlogsman.
Id. Soema Joeda.	Oorlogsman die niet wijkt.
Id. Koesoema Nata.	Afstammeling van oorspronkelijke vorsten.
Id. Nata Koesoema.	Gevolmagtigde van den vorst.
Id. Soera di Laga.	Direkteur van werken tot algemeen nut.
Id. Tjakra Negara.	Oorlogswapen te land.
Id. Djaja Ningrat.	Oorlogsman te land.
Id. Korma Indra.	Oorlogsman ter zee.
Id. Korma Poetri.	Vorstentelg die bevelen opvolgt.
Id. Poetri.	Vorstenzoon.
Id. Soeria.	Spion van den vorst.
Id. Djaja.	Dappere oorlogsman.
Id. Soeta.	Oorlogsman die niet vecht.
Id. Poespa.	Die even terug deinst.
Id. Kerta.	Vrij dapper.
Id. Anom.	Vorstenzoon van goed uiterlijk.
Id. Joeda Mengala.	Oorlogsman en voorvechter.

Kleuren van de pajongs der prinsen en hoofden te Sambas.

Sultan.	geheel goud.
Sultan Moeda.	} De bovenhelft wit, de andere helft goud.
Pangeran Adipati.	
Id. Ratoe moeda.	
Id. bandahara.	

Raden Adipati.	}	Witte grond met drie gouden rondlopende strepen.
Pangeran toemenggoong.		
Id. Laksamana.	}	Witte grond met twee gouden strepen.
Id. Pakoe.		
Id. Ratoe moeda en ver- dere mantries van de		
tweede klasse.		
Pangerans zonder betrekking.		Wit met eene gouden streep.
Raden of kjai en djaksa.		Blaauw met drie gouden strepen.
Mas.		Blaauw met twee gouden strepen.
Oeraï.		Blaauw met eene gouden streep.
Inam.		Groen met vergulde bloemen.

De echte vrouwen uit den bloede mogen ook gebruik maken van de pajong; afgetreden mantries behouden hunne eereteekens.

Belastingen, welke door den vorst of geapanageerden in het rijk van Sambas van de dajaks worden geheven.

Hasil. Deze is eene belasting in geld, en bedraagt *f* 5 tot *f* 10, bij enkelen zelfs tot *f* 15, en wordt eenmaal 's jaars geïnd.

Boenga tahon. Deze bestaat in eene gantang rijst door elk huisgezin bij elken oogst.

Tampa. Deze bestaat in het zenden van eenige artikelen door den vorst; zij bestaan gewoonlijk in ijzer, eenige stukjes lijnwaden, ook wel wat tabak en zout, voor welke de dajaks eene drie-, vier- ja meervoudige waarde moeten teruggeven; geschiedt eenmaal 's jaars.

Serah. Wordt geheven in rijst, obies, kippen of andere zaken, benoodigd bij elke gelegenheid als de heer feest wil vieren (hetwelk nog al eens voorkomt) of als hij bijzondere uitgaven heeft. Hij laat dan eene zekere hoeveelheid vragen tegen betaling aan zijne dajaks. De betaling bedraagt echter nauwelijks een vierde der waarde.

Samba. Is eene vordering van eenige produkten voor den vorst, wanneer die gebrek heeft of wel voorwendt. Dit gebeurt echter zelden, ten minste niet eens jaarlijks.

Biris. Is een speciaal verzoek om eenige produkten, doch wordt niet bepaald gevorderd.

Sintok radja. Is een vierde meer dan de *biris*, hetwelk bestemd is voor den zendeling van den vorst, die daartoe dan ook een bevoorregt persoon zendt.

De berekening der belastingen geschiedt altijd in geld, wanneer geene bepaalde produkten gevraagd worden, en wel in realen of spaansche matten. De dajaks betalen niettemin zeer zelden in geld, doch komen dan overeen om te voldoen in door hen geogoste produkten, enkele malen ook in door hen gedolven goud.

De opiumpacht.

Het volgende is door mij opgeteekend omtrent de berekeningen der winsten, die in 1853 op de opiumpacht in de Westerafdeeling van Borneo zouden komen, zoo het uitbreken van den opstand te Sepang zulks niet in duigen had geworpen, waardoor die uitkomsten natuurlijk niet verkregen werden. Het kan echter eene handleiding zijn voor latere berekeningen, en doen zien dat er eene fraaije winst op te behalen is, vooral als de amfioen nog duurder dan thans aan de verbruikers verkocht wordt, zoo als op Java, waar men algemeen meer dan 20 duiten per *hoen* moet betalen.

Te Pontianak verkoopt men den bol tot 22 tail tjandoe; elders maakt men er 24 van. Van elke tail maakt men 80 pakjes of hoen; in Montrado en Mandor 100.

De pachter koopt de amfioen per kist tegen 600 spaansche matten of f 1500.

De slijters te Montrado en Mandor ontvangen die tegen 54 tail goud per kist.

De tail goud wordt berekend ad f 85; dit maakt dus f 4590 per kist. De pachter zou daarvan echter betalen:

4 tail aan de kongsikassen,
 1 id. aan den pangeran Ratoe te Sambas en
 1 id. aan den kapitein chinees te Pontianak, Sieling;
 te zamen 6 tail of f 510.

Volgens overeenkomsten zou de pachter leveren:

te Montrado	65	kisten
" Mandor	15	"
" Pontianak	4	"
" Sambas 12 bollen 's maands of	$3\frac{2}{3}$	"
" Pamangkat 4 bollen 's maands of	$1\frac{2}{3}$	"
" Seminiis en Sebawi 3 bollen 's maands of	$\frac{3}{4}$	"
" Sepang 3 id. " "	$\frac{3}{4}$	"

Dus zeker . . . . $90\frac{2}{3}$ kisten.

De andere plaatsen, als Soekadana, Matan, enz. worden niet vast berekend.

Hij zou de berekende hoeveelheid leveren:

te Montrado en Mandor, 80 kisten tegen 54 tail of f 367,200.	
te Pontianak de bol tegen f 70 of 4 kisten, elk tegen f 2800, maakt f 11,200.	
vervolgens pachtchat als onderpacht f 1800 's maands	" 21,600. " 32,800.
te Sambas 12 bollen 's maands, tegen f 1900, of 144 's jaars tegen	" 22,800.
te Pamangkat 4 bollen 's maands, tegen f 580, of 48 's jaars tegen	" 6,960.
te Seminiis en Sebawi 3 bollen 's maands, voor f 420, of 36 's jaars tegen	" 5,040.
te Sepang 3 bollen 's maands, tegen f 370, of 36 's jaars tegen	" 4,440.

De pachter zoude alzoo die $90\frac{2}{3}$ kist leveren tegen f 439,240.

	per transport	f 439,240.
De pachter betaalde aan het gouvernement	"	145,200.
6 tail per kist, van de 80 aan Montrado en Mandor		
te leveren, maakt	"	40,800.
Inkoop van de $90\frac{2}{4}$ kist	"	135,900.
Stel voor personeel, spionnen, enz.	"	17,340.
	maakt	<u>f 339,240.</u>
Geeft den pachter zuivere winst	"	100.000.
	totaal	<u>f 439,240.</u>

De slijters verkoopen de amfoen meest in het klein, dat dan ook het voordeeligst is.

Die van Montrado en Mandor worden gerekend dezelve alle per hoen tegen 10 duiten te verkoopen.

kisten bollen tail hoen

Alzoo $80 \times 40 \times 24 \times 100 \times 10$ duiten geeft f 640,000.—

Zij hebben gekocht voor " 367,200.—

Maken daarop eene winst van f 272,800.—

Die te Pontianak verkocht 100 bollen tegen 16 duiten de hoen, 60 bollen tegen f 8 de tail.

Alzoo $100 \times 22 \times 80 \times 16$ duiten of f 23,466.80

" $60 \times 22 \times f 8$ " 10,560.—

totaal f 34,206.80

hij kocht voor " 32,800.—

won alzoo f 1,226.80

Die te Sambas verkocht 120 bollen tegen 12 duiten de hoen, en de andere 24 tegen f 110:

Alzoo $120 \times 24 \times 80 \times 12$ duit. of f 23,040.—

24 + f 110 of 2,640.—

f 25,680.—

hij kocht voor " 22,800.—

won alzoo " 2,880.—

transportere f 276,906.80

SCHETS

VAN HET

EILAND BANGKA

Opgenomen en in kaart gebragt

DOOR

W. W. C. F. Goldman

STRAAT TALISSEE

BANGKA

STRAAT

ZEEL

CELEBES

Batoe kapal

DJIKO LALIMATA
Lalimata
Zoet Water in eenen
bron. bovenaanste.

Libas
R. Libas
Zoet Water

Kahoekoe

R. Kwala matie
Zout Water
R. Kahoekoe
Zoet Water

Babonias

R. Babonias
Zoet Water

P. Batoe Gossoh

Kajoe boelau

R. Kajoe boelau
Zoet Water

P. Toto

R. Sipie
Zoet Water
Sipie

R. Djiko Sago
Zoet Water
z.V. 4

DJIKO SAGO
Goede Ankergrond
30

Dwars en lengte Profil van de
DJIKO SAGO
van A-B
Aangenomen Waterstand 0.

Afstand van A-B 2650 Ellen

a. 6 El. o	l. 60 El. o	m. 72 El. o	n. 78 El. o	r. 82 El. o
b. 10	n. 64	o. 72	p. 78	q. 82
c. 16	p. 68	q. 72	r. 78	s. 82
d. 20	r. 72	s. 72	t. 78	u. 82
e. 24	s. 76	t. 72	u. 78	v. 82
f. 28	t. 80	u. 72	v. 78	w. 82
g. 32	u. 84	v. 72	w. 78	x. 82
h. 36	v. 88	w. 72	x. 78	y. 82
i. 40	w. 92	x. 72	y. 78	z. 82
j. 44	x. 96	y. 72	z. 78	
k. 48	y. 100	z. 72		
l. 52	z. 104			
m. 56				
n. 60				
o. 64				
p. 68				
q. 72				
r. 76				
s. 80				
t. 84				
u. 88				
v. 92				
w. 96				
x. 100				

DJIKO SAHAONG
van C-D
Afsand van C-D 875 Ellen

a. 2 El. o	d. 6 El. o	g. 14 El. o	k. 22 El. o	n. 30 El. o
b. 3	e. 10	h. 18	l. 26	o. 34
c. 4	f. 14	i. 22	m. 30	p. 38

van E-F
Afsand van E-F 475 Ellen

a. 2 El. o	e. 10 El. o
b. 3	f. 14
c. 4	g. 18

van O-P
Afsand van O-P 450 Ellen

a. 4 El. o	f. 12 El. o
b. 6	g. 16
c. 8	h. 20
d. 10	i. 24
e. 12	j. 28

Schaal van 1.40.000.

Schaal van 1.40.000 of van 400 El op den Duim.

LEGENDA

- Flakten aan het Strand bedekt met bosch.
- op de bergen bedekt met Alang-Alang
- Bergen bedekt met bosschen.
- Alang-Alang
- Moerus
- Land aan het Strand.

BESCHRIJVING
VAN HET
EILAND BANGKA
(MOLUKSCHE EILANDEN).

DOOR

Jhr. W. C. F. GOLDMAN.

(met eene kaart).

Het eiland Bangka, door deszelfs ligging en gedaante eene der belangrijkste en meest bezochte schuilplaatsen van de zeeroovers in de wateren van de residentie Menado, grenst ten noorden aan straat Talisee, ten oosten aan straat Bangka en ten zuiden en westen aan de Celebes-zee.

Ten noorden bevat het de djiko (baai) Lalimata, eene voor vaartuigen van grooten of middelmatigen diepgang zeer gevaarlijke en ongenaakbare plaats. Zuidelijk bevinden zich de djiko's Sahaong en Sago, beide zeer diepe en ook voor groote vaartuigen bevaarbare baaijen; vooral de eerstgenoemde is van groot belang te achten, omdat dezelve door het eilandje Sahaong en door het eiland Bangka geheel ingesloten, van oudsher de geliefkoosde schuil-, verzamel- en verdeelingsplaats voor de zeeroovers is geweest.

De djiko Sago is slechts bevaarbaar voor schepen van middelmatigen diepgang.

De gedaante van Bangka is onregelmatig langwerpig, van het noorden naar het zuiden loopende.

Oppervlakkig beschouwd biedt het geene voordeelen aan die tot eene vestiging zoo zeer gewenscht en gezocht worden; immers is het eiland Bangka — het binnengedeelte daar gelaten, waarover hier achter in nadere beschouwingen zal worden getreden — met uitzondering van de enkele lage vlakten langs de kust, niterlijk zoo zeer door eene en dezelfde bergreeks omsloten, dat, totale onbekendheid met het terrein onderstellende, men bij landing op den eersten oogopslag bereids een hevig vooroordeel tegen hetzelfde zou opvatten, welke tegeningomenheid echter onmiddellijk wordt weggenomen, zoodra men, bij nadere beschouwing, de overtuiging bekomt van de groote vruchtbaarheid van den grond, van de weelderigste en grilligste plantengroei, en van het voorkomen van voedsel-gevende planten en boomen die de natuur als het ware daargesteld schijnt te hebben tot onmiddellijke voorziening in de behoefte van den mensch, van timmerhout, brandhout, bamboe, rottan, en vooral van zuiver, helder, loopend drinkwater; in een woord van alles wat tot blijvend nut en gerief van den mensch kan strekken.

Bij gemis aan de noodige instrumenten is door mij met geene mogelijkheid kunnen worden bepaald de hoogte der bergen boven de oppervlakte van de zee. Naar gissing zal de hoogste top der op dat eiland voorkomende bergen, die eene schakel uitmaken, ongeveer tusschen de 6 en 700 voeten boven de oppervlakte van de zee liggen.

Door den majoor van Likoepang, B. H. Kalenkongan, vergezeld, aan wiens volhardenden ijver men den gunstigen afloop der opname van Bangka en het onderzoek in het binnenland te danken heeft, beklommen wij, na daags te voren een voetpad daarheen te hebben doen daarstellen, op den 15^{en} juni 1859, eene der hoogste toppen van de reeks bergen, onmiddellijk boven de

plaats Kajoe-boelan gelegen, en op de kaart onder 1^a. A aangeduid.

De weg van het strand boschwaarts tot aan de grenslijn alwaar het bosch een einde neemt en alang-alang de hoofdrol begint te spelen, was uiterst moeilijk en bijna onbegaanbaar.

Dit werd voornamelijk veroorzaakt doordien het personeel met het banen van een voetpad belast, minder gelet had op het daartoe te kiezen terrein, dan wel op de rigting die men nemen moest om naar wensch en zonder omwegen het doel te bereiken.

Niettemin werd de weg gedeeltelijk langs de Kajoe-boelan rivier afgelegd, en meer bovenwaarts komende (want onmiddellijk van het strand af begint men reeds te klimmen, en dit is bijkans langs de geheele kust van Bangka noodig, uitgezonderd op die plaatsen waar op de kaart lage terreinen aangegeven zijn) begon men van lieverlede eenen meer regtstreekschen weg tot het doel te volgen, van tijd tot tijd evenwel wederom op de rivier stuitende en gedeeltelijk die doorwadende (men vindt geen rivier op Bangka die niet vol steenen is, tengevolge waarvan het doorwaden derzelve daarin bestaat, dat men voortdurend van steen tot steen springt of overstapt), tot dat wij, na een kwart paal berg op en af afgelegd te hebben, aan de grens van het bosch kwamen waar de alang-alang een aanvang neemt.

Hoewel die alang-alang ons niet verder dan tot aan de heupen reikte, zij niet zeer dicht op elkander stond, en ons het loopen daarin dan ook niet erg moeilijk viel, werden wij het niettemin eens dat die alang-alang ons het schoonste gezigt wat men bedenken kan gedeeltelijk benam.

Immers, toen wij het bosch achter den rug hadden, bevonden wij ons, zonder zulks te merken, eensklaps op eene heuvelachtige bergvlakte, welke, zoo ver men zien kon, met alang-alang was bedekt, en een verrukkend gezigt opleverde.

Wij besloten dat onafzienbare veld van alang-alang in brand te

steken, aan welk voornemen onmiddelijk uitvoering werd gegeven, waarna wij langs denzelfden weg wederom terug keerden.

De brand duurde onafgebroken drie dagen voort en doorkruiste Bangka op al die plekken waar zich alang-alang ophield.

Op den 5^{en} dag na die brandstichting werden onze reis en onze onderzoekingen wederom hervat en beklommen wij, bij eene der plaatsen waar de brand alles gezuiverd had, eene der heuvelen op de bergvlakte gelegen.

Wat hier door ons werd waargenomen verdient wel eene afzonderlijke beschrijving.

Het was 9 ure des ochtends toen wij den top bereikten. Het weder was verrukkelijk schoon; geen zuchtje deed zich voelen; zoo ver men naar het noorden, oosten en westen den blik kon wenden, alles was even helder; geen wolkje bedekte den verren gezigteinder, en wat wij in het binnenland van Bangka zelf, beneden en om ons, zagen, verdiende met eene betere en bekzamere pen dan de mijne beschreven te worden.

Zoodra wij op den top waren, ontwaarden wij eerstelijk de vier hoeken van Bangka met zijne drie diep inliggende baaijen. Ver naar het noorden zagen wij, zonder hulp van eenen verrekijker, de verste eilanden aldaar gelegen, en in blinkende schoonheid en eene zuiver afgemeten lijn boven de effene spiegelgladde zee zijne rookkolommen uitspuwende, den berg van Siauw, die ons zoo digt voorkwam, dat men in de verbeelding werd gebragt, dat dat eiland in het onmiddelijk bereik van Bangka gelegen was. Naar het oosten onze blikken rigtende, zagen wij de loge te Likoepang benevens hare houten verschan-
sing met de meeste duidelijkheid, en zouden wij met behulp van eenen verrekijker ook wel personen ontwaard hebben; in één woord, zelfs de hoek van Palisan ten zuiden kwam ons zoo digt bij voor, dat het ons in den geest kwam hoe voordeelig en nuttig het zoude wezen, wanneer men de standplaats waarop wij ons bevonden, door middel van eenen vlaggestok of ander

kenteeken dienstbaar konde maken tot het geven van seinen naar Likoepang, bij aanwezigheid van zeeroovers vaartuigen op en nabij Bangka en de omringende eilanden. Immers niet alleen de kusten rondom Bangka waren voor ons zichtbaar, maar ook die der andere eilanden, behalve de noordkust van Talifee, die, door den hoogen doorlopenden berg van dat eiland beschermd, voor onze blikken verborgen bleef.

Geen rooversvaartuig, van welken kant ook opdagende, zoude door middel van een dergelijk sein verborgen blijven, en voorzeker behoeft niet verder betoogd te worden van welk onberekenbaar nut dit zoude wezen voor de stoom- en andere vaartuigen, in het opsporen en vinden van verborgene of varende rooverspraauwen.

Bij het aanschouwen van het eiland Bangka, van buiten met deszelfs ondoordringbare wildernissen langs het strand, en van de met alang-alang bedekte bergtoppen achter den eersten bergmuur, kwam het ons onmiddelijk in de gedachte dat het inwendige terrein van Bangka welligt streken zou bevatten, niet alleen voor bebouwing vatbaar, maar door de aanwezigheid van een meer ook voor bewoning geschikt.

Dat denkbeeld werd niet alleen in allen deele bewaarheid, maar zelfs onze grootste verwachtingen werden overtroffen.

Het eiland Bangka heeft toch die eigenaardigheid dat hetzelfde, van buiten gezien, behalve eenige bergtoppen die met alang-alang bedekt zijn, het voorkomen heeft van eene ondoordringbare wildernis, doch is men echter het bosch dat het eiland omzoomt en de eerste bergschakel, die als het ware eenen ringmuur daarstelt, niet zonder moeite doorgetrokken, dan ontwaart men wel hier en daar heuvelen, doch over het algemeen uitgestrekte bergvlakten, die hier en daar met kleine ronde op zich zelf staande boschjes afgewisseld worden; terwijl al die vlakten, van alang-alang gezuiverd, een onafzienbaar veld van bebouwbaar land voorstellen. Ons eerste onderzoek bepaalde zich speciaal

tot de bijzondere zamenstelling der gronden en het werd ons bewezen, dat die gronden niet alleen bij uitnemendheid geschikt zijn voor de teelt van alle mogelijke gewassen, maar, daar die bergvlakten over het algemeen lager gelegen zijn dan het zich in de onmiddelijke nabijheid daarvan bevindende meer, zij met gemak ook voor irrigatie vatbaar zijn.

Wanneer men nu in acht neemt, dat buiten dien aaneengeschakelden bergketen rondom Bangka, het eiland inwendig als het ware uit niets anders bestaat dan uitgestrekte vlakten en heuvelen, bedekt met alang-alang, welke eerste tot natte en de tweede tot drooge sawahvelden, voor het grootste gedeelte zonder meer zorg en moeite dan door afbranding, kunnen geschikt gemaakt worden, dan zal men ligtelijk kunnen beseffen van welk groot belang dit te achten is bij eene uitgestrektheid van 5 vierk. palen waaruit die plateaux en die heuvelen bestaan. In die zee van alang-alang hebben zich hier en daar op kleine afstanden boschjes voortgeplant, die ieder afzonderlijk en op zich zelve staande, het voorkomen eener oase hebben, en men kan zich hiervan alleen een denkbeeld vormen wanneer men, op Java bekend, zich heeft kunnen verlustigen in het aanschouwen van uitgebreide, bijkans onafzienbare, goed bebouwde velden, hier en daar door desa's verlevendigd.

Meer dan elders verrukte ons dit tooneel op Bangka uitermate, te meer toen de alang-alang door den hevigen brand volkomen uitgeroeid was en die oasen grillig hier en daar, doch niet te ver van elkander gelegen, bevallig en lommerijk boven den reinen grond uitstaken.

Wanneer men nu tevens in aanmerking neemt dat het meer zoodanig gelegen is dat hetzelfde water in overvloed en ten allen tijde voor irrigatie beschikbaar heeft, en daarbij het uitgangspunt is of tot de vorming bijdraagt van verscheidene rivieren die langs de heuvelen en de bergvlakten loopen, dan zal men gemakkelijk bewezen vinden, hoe voordeelig, zoo wel voor

de landbouwnijverheid als voor andere bedrijven, het stichten van negorijen te dier plaatse zou wezen, en vooral hoe weinig moeite en kosten er aan verbonden zouden zijn:

1°. om de huizen voorloopig van zich in onmiddellijke nabijheid in overvloed bevindende bamboe te doen optrekken;

2°. om de heuvelen en plateaux, van eene totale uitgestrektheid van 5 vierk. palen, de eerste tot drooge en de tweede tot natte sawahvelden te maken;

3°. om van af de omstreken van het meer, in welks nabijheid die vestiging alsdan zoude moeten plaats vinden, wegen te banen naar de plaatsen Kahoekoe; Kajoe-boelan en Sipi, die allen niet ver en de afgelegenste slechts ruim 2 palen van het meer verwijderd zijn.

Tot welke voordeelige uitkomsten zou eene dergelijke kommunitatie naar de hierboven gemelde plaatsen langs het strand, alwaar vestigingen natuurlijk ook zouden moeten plaats vinden, tot afvoer van produkten en tot den kleinhandel tusschen de strand- en bergbewoners, tot welzijn van het algemeen niet aanleiding kunnen geven!

Neemt men daarbij dat het klimaat niet alleen aldaar maar over geheel Bangka en ook aan het strand gezond is en ook immer daarvoor is gehouden, wat dan nog meer zoude eene vestiging op die hoogte, alwaar alle mogelijke geriefelijkheden, zoo wel tot daarstelling van huizen als tot bebouwing van velden, zoo wel met betrekking tot den aard der grondsoort als tot klimaat en luchtgesteldheid, vereenigd zijn, eenen heilzamen invloed hebben en bronnen van welvaart moeten opleveren voor de toekomst.

Vochtigheid ondervindt men over geheel Bangka in dien graad niet zoo als op de Celebes-kust, evenmin is de warmte er over dag te hinderlijk. Gedurende mijn verblijf op Bangka, dat tien tot vijftien dagen aan een duurde, heb ik nimmer over te sterken dauw des nachts kunnen klagen (sterke vochtigheid ontwaart

men al dadelijk des ochtends) en nimmer te groote last gehad van de warmte over dag, uitgezonderd in de baai van Sahaong, alwaar het over dag bij wijlen drukkend heet kan wezen.

Het eiland Bangka beslaat eene uitgestrektheid van ongeveer 15 vierk. palen. Het heeft eene lengte, van het noorden tot het zuiden, van $6\frac{3}{4}$ palen en eene breedte, van Kajoe-boelan tot de punt Batoe-gosoh, van bijna 4 palen.

De streken speciaal met alang-alang bedekt en binnenwaarts gelegen beslaan, zoo als gezegd is, eene uitgestrektheid van ongeveer 5 vierk. palen.

De zamenstelling van de gronden op de bergen die Bangka omsluiten en als het ware een bolwerk van het binnenland uitmaken, bestaat uit goeden rooden kleigrond, ruim vermengd met zwarte aarde; evenzoo is het met het binnenland gelegen. Deze grondsoort zou, naar den aard te oordeelen en getoetst aan mijne geringe ondervinding in dit opzigt, niet alleen voor allerlei kultuur maar ook voor andere nuttige doeleinden gebezigd kunnen worden, zoo als tot het bakken van steenen, waarvoor ook de grond even boven Sipi, zijnde eene uitmuntende zwarte zuivere kleisoort, onverbeterlijk is; wanneer toch immer grondsoort daarvoor geschikt kan worden geacht, dan is zulks voorwaar die van Bangka, en wel niet diep binnenwaarts, maar in de onmiddelijke nabijheid van het strand en in de vlakten.

Het zand dat zich langs het strand heeft gevormd strekt zich slechts ongeveer 50 ellen landwaarts in, en men vindt daarop onmiddelijk die aardsoort, die voor de bebouwing van alle mogelijke gewassen en, langs de hellingen der bergen, voor de koffijteelt zoo zeer gezocht is.

Buiten de vijvers op de plateaux in het binnenland vindt men er geen stilstaande poelen, hoewel op enkele plaatsen de stranden onderhevig zijn aan den invloed van het zeewater; in de teekening zijn dezelve als moerassen aangegeven.

Van die moerassen doen zich slechts drie voor, als één aan den

westhoek van de baai van Lalimata, één bezuiden de plaats Sipi, en één in de Sago-baai; voor het overige bestaat de kustgrond van Bangka uit zand, klippen en groote steenen.

Het zand wordt in de teekening voorgesteld, doch daar waar geen zand voorkomt bestaat de kust uit klip of steen.

De voornaamste rivieren op Bangka, doch door de menigte steenen en smalle beddingen niet bevaarbaar, zijn, van het noorden af beginnende:

1°. de twee rivieren te Kahoekeo, waarvan er eene de Kwalamati wordt genoemd, omdat zij uit enkel zoutwater bestaat, en de andere de Kahoekeo-rivier wordt geheeten, welke een weinig meer bovenwaarts zoet water produceert.

Deze laatste ontspringt uit eene wel op den berg gelegen en heeft geene gemeenschap met de binnen en hooger opwaarts gelegene vijvers.

2°. de Kajoe-boelan-rivier, die ontspringt uit eenen kleinen plas op eene halve paal afstand van den grooten vijver gelegen en bezit met die groote vijver het voorregt, dat ook zij tot vruchtbaarmaking der langs en om beide gelegene plateaux benuttigd kan worden. Zij heeft overigens uitmuntend en heerlijk bronwater.

3°. de Sipi-rivier, die ontspringt niet uit eene, maar uit verscheidene bronnen op den bergketen, heeft talrijke kronkelingen en vertakkingen en is zoo moeilijk te doorwaden, uithoofde der steenen in hare bedding, dat men van het aantal bronnen er niet meer dan twee heeft kunnen opsporen, die dan ook op de kaart aangegeven zijn. Zij heeft zuiver kristalhelder en gezond water en volstrekt geene gemeenschap met een der vijvers op den berg.

4°. de Kwala-mati nabij de punt Masabora, die slechts zoutwater heeft.

5°. Voort heeft men in de Sagobaai twee rivieren waarvan er eene ten westen uit zoet- en eene ten oosten uit zoutwater bestaat.

Die welke zoetwater oplevert is eene tapping uit den grooten vijver, doch haar water is aan hare monding zoo niet ondrinkbaar dan toch onaangenaam van smaak, welligt uithoofde van metaalbestanddeelen die het bevat. Ik heb niet kunnen opsporen, hoewel ik de rivier tot ongeveer nabij den grooten vijver heb gevolgd, waaraan dit toe te schrijven is; bovenwaarts nabij den vijver is het water zuiver en goed en beneden nabij het strand bij beroering van den grond van eene donkere tint en uiterst onaangenaam van smaak en reuk. Voortbrengselen uit het delfstoffenrijk heb ik op geheel Bangka niet aangetroffen, evenmin brandbare stoffen en nog minder zoutsoorten, alleenlijk even boven Sipi de rivier volgende die soort van witte aarde die men in het algemeen voor het witten van huizen bezigt. Wat dus tot dien onaangenaamen metaalsmaak aanleiding geven kan is mij ten eenemale onbekend.

Voorts heeft men aan den oostkant van het eiland Bangka nog twee rivieren, waarvan er eene te Babonas eene aftapping van den grooten en eene te Libas van den kleinen vijver is.

Te Babonas heeft zij geene eigenlijke monding uithoofde der groote steenen waarmede zij bedekt is en waardoor het water, dat overigens helder en goed is, van ontelbare kanten in gorten doorzijpelt.

Opmerkelijk is het dat de rivieren, aan de westzijde gelegen, meer of min onderhevig zijn aan den invloed van het zeewater, daar men aan dien kant dan eerst zoetwater zal aantreffen, wanneer men 100 en meer ellen bovenwaarts de bedding der rivier gevolgd heeft, terwijl daarentegen aan de oostzijde de grenslijn tusschen zout- en zoetwater onmiddelijk aan het strand plaats grijpt.

Welligt dat de hoogere of lagere ligging van het terrein langs de kust hierop van invloed is, waaruit men afleiden mag, dat de oostzijde hooger gelegen is dan de westzijde, terwijl men bovendien aan den oostkant geene enkele andere vlakke

aantreft dan alleen te Libas, het vroeger verblijf der lepreuzen.

De groote en kleine vijvers, waaruit eenige der hierboven reeds genoemde rivieren haren oorsprong te danken hebben, zijn voorzien van overheerlijk helder drinkwater. Beiden zijn vrij ondiep en over het geheel doorwaadbaar, en de groote vijver heeft eigenlijk meer het voorkomen van een moeras dan van eenen vijver, door de vele dicht begroeide eilandjes welke zich daarin voordoen. Niettemin zijn zij beiden gelegen op bergvlakten van ongeveer 1 vierk. paal uitgebreidheid en geven het ontstaan aan verscheidene rivieren die de plateaux in verschillende rigtingen doorsnijden.

Men kan uit deze daadzaak opmaken van hoeveel belang het te achten is alhier eene vestiging aantebevelen.

De meest voorkomende voedselgevende boomen en planten op Bangka, vooral meer binnenwaarts in overvloed aanwezig, zijn:

1. de sagoboorn;

2. de segoboorn;

3. de siaofoe obi, eene soort van aardvrucht die, oud zijnde, tamelijk groot van omvang en gekookt geurig en aangenaam van smaak is; bovendien is zij een krachtig en gezond voedsel;

4. De gadong, mede eene aardvrucht die onbereid bitter van smaak is, zelfs naar het mij voorkomt bitterder dan kruid, doch geraspt, drie dagen in zout water geweekt, daarna met zoet water schoon gewasschen en daarmede geprest, geeft zij de beste, witste en smakelijkste arrow-root die men met mogelijkheid bedenken kan.

Beide deze aardvruchten doen zich op Bangka en omringende eilanden in grooten overvloed voor.

Bovendien levert Bangka, buiten vele andere voedselgevende en nuttige planten, ook uitnuntende houtsoorten op; de voornaamste zijn: ebbenhout, ijzerhout, kamoenihout, aripoengoehout, lingoahout, rikishout, pamiliseanhout, nantahhout, gofasahout, en vele andere nuttige soorten, terwijl wat bamboes en rottan

angaat, die artikelen in zulk eene menigte aldaar aanwezig zijn dat, hoe bevolkt Bangka ook eenmaal moge worden, totaal verbruik daarvan nimmer het gevolg zal wezen.

Ter loops is hierboven reeds gezegd, dat aan de westzijde van het eiland Bangka vlakten aan de kust bestaan, welke op de oostzijde niet gevonden worden, en tengevolge waarvan afgeleid zal moeten worden, dat de westzijde de geschiktste gelegenheid aanbiedt tot vestigingen op dat eiland.

Ten einde nader tot dat doel te komen is het niet ondienstig meer kennis met de vlakten te maken en aanwijzingen te doen, niet alleen van de uitgebreidheid dier vlakten, maar ook van dezelve meerdere of mindere geschiktheid, zoo wel ter bevordering van den binnenlandschen handel en dien tengevolge ter aanmoediging tot het meer en meer produktief maken van het terrein, als ter vermakelijking van den afvoer van kultuur voortbrengselen en van eene goede kommunikatie zoowel te land als ter zee.

Ten eerste, steeds van het noorden naar het zuiden afdalende, en de westzijde van het eiland volgende, vindt men te Kahoe-koe eene vlakte onmiddelijk langs de kust.

Die vlakte beslaat eene uitgestrektheid van ongeveer 262,500 vierk. ellen, is van dezelfde aardsoort te zamengesteld als de overige vlakten en bezit alle eigenschappen om met voordeel tot vestiging aangewend te worden.

Buiten goed en helder water toch vindt men er de beste houtsoorten tot het daarstellen van woningen, daargelaten de bamboesoorten.

De kajoeting, eene zeer gezochte houtsoort, vindt men voornamelijk aldaar en wanneer men uit de kaart zal ontwaren dat er tusschen Lebas en Kahoe-koe mede bergvlakten aanwezig zijn, geschikt voor de bewerking tot drooge velden (tot natte velden uithoofde van gebrek aan water niet mogelijk), of wel tot miloe (turksche tarwe) tuinen, dan is deze plaats voor eene vestiging aan te bevelen.

Verder volgt de vlakte te Kajoe-boelan. Deze heeft eene uitgestrektheid van ongeveer 125,000 vierk. ellen, is minder groot dan Kahoekoe, doch deelt wederom in het voordeel dat achter de bergreeks, waarover reeds is gehandeld, zich bergvlakten voordoen, die door de aanwezigheid der vijvers en irrigatie door middel van verscheidene rivieren, gereedelijk en zonder veel moeite tot schoone natte sawahvelden kunnen herschapen worden.

De voornaamste en beste plaats tot eene vestiging op Bangka is voorzeker Kajoe-boelan. In het centrum gelegen, slechts een paal van Lahoekoe en drie kwart paal van Sipi verwijderd, vereenigt zij alle voordeelen in zich, zoowel voor een gemeenschappelijk verkeer te land en ter zee, voor het eerste geval door het aanleggen van kleine wegen, als voor eene enorme uitbreiding in lateren tijd, bij aanwending van krachtige pogingen en volharding in de bewerking van hare zeer produktieve gronden. Daarbij vindt men de bamboe in de grootste hoeveelheid te Kajoe-boelan, en dit is van belang te achten, omdat, bijaldien men er toe overgaat om op de reeds meer genoemde plateaux woningen te bouwen of negorijen te stichten, dit artikel alsdan van onberekenbaar nut zal wezen.

Verder volgen de vlakten te Sipi en Telaga, eene halve paal ver van elkander gelegen, de eerste eene uitgestrektheid van ongeveer 175,000 vierk. ellen en de andere 101,875 vierk. ellen beslaande.

Beide vlakten hebben in haar midden mede een uitgestrekt plateau met eene daar door loopende rivier, doch van zoutwater, ten gevolge waarvan vermeld plateau alleen dienstig kan gemaakt worden voor eene kultivatie van miloe of drooge padi.

Sipi is eene zeer gezochte plaats, heeft een gezond klimaat, eene uitmuntende ligging, door de zuidelijke punt van eene bergreeks en door de Ganga en Likoepang tegen alle mogelijke winden beveiligd, eene veilige ankerplaats met zandgrond, en

is het dichtst bij Likoepang gelegen. Deze plaats is ook voor eene vestiging zeer aan te bevelen; er zijn overvloedig houtsoorten, bamboe enz. en eene kristalheldere rivier.

Wat de vlakte te Telaga aanbelangt, eene vestiging aldaar zou niet alleen minder voordeelig maar allezins afteraden zijn, niet zoo zeer om de min goede geaardheid der grondspecie, als wel, dat zij in hare nabijheid geen rivier heeft en geheel open ligt voor alle winden.

Verder komt men aan de oostzijde van het eiland aan de vlakte te Lebas, de vroegere standplaats van een leprozengeesticht, welke plaats, ware zij aan de noordelijke winden minder blootgesteld, voorzeker eene der beste zoude wezen van het geheele eiland Bangka. Voorzien van eene goede rivier, welke haar in het midden doorsnijdt, achter haar goede bergvlakten hebbende tot de daarstelling van drooge sawahvelden, de plaats zelve voorzien van 50 reeds vruchtdragende klapperboomen en eene menigte andere vruchtdragende boomen, zoude deze plaats werkelijk eene uitverkorene wezen, ware het niet, dat de noordelijke winden er zoo fel en bij tijden zoo hevig kunnen waaijen, dat zulks, wanneer men het slechts eenmaal heeft bijgewoond, iedere verdere illusie voor den vervolge geheel en al benomen wordt, terwijl bovendien de afstand naar Likoepang en tot de andere plaatsen aan de oostkust veel te groot is. Dit een en ander is dan ook voornamelijk de reden dat men zich zoo ongaarne aldaar, al is het nog voor zulk een korten tijd, vestigt; zelfs de Badjorezen, de Bantiks en de Kemanezen, anders wijd en zijd befaamd door hunne zwerftogten heinde en verre met hunne ranke vaartuigen, bezoeken niet dan ongaarne en hoogst zeldzaam deze plaats, die dan ook niet voor eene vestiging aanbevolen worden.

Deze baaijen van Sahaong en Sago, hoewel niet ten onregte als de ware schuilplaatsen der zeerooverij wijd en zijd befaamd, kunnen om dringende redenen voor vestigingen minder aanbevolen worden:

1°. omdat de Sahaongbaai geen zoet water hoegenaamd heeft en de Sagobaai, hoewel onmiddelijk daar naast grenzende, onsmakelijk en ongezond water heeft;

2°. omdat noch in de baai van Sahaong noch in die van Sago vlakten en terreinen aangetoond kunnen worden die tot het onmiddelijk gebruik en tot verder nut der te vestigen personen dienstig zouden kunnen gemaakt worden.

Beide baaijen zijn echter uitmuntende en veilige ligplaatsen voor schepen en vaartuigen. Bij de grootste en felste stormen ligt men vooral in de baai van Sahaong veilig.

Het water is er immer even kalm en onberoerd; de diepte van 25 tot 30 vadem variërende, tot 2 vadem van het strand af, alwaar het terrein onmiddelijk tot eene diepte van 10 vadem regtstreeks nederdaalt, laat niets te wenschen over, en stroom heeft men er in het geheel niet.

Groote stoom- en andere vaartuigen kunnen door een ruim vaarwater met gemak zonder de minste vrees binnenstocmen of zeilen, doch, door bergen geheel ingesloten, alwaar weinig of geen wind doorgang kan vinden, kan die baai bij wijlen zoo ondragelijk warm wezen, dat men er soms met moeite adem kan halen.

Zij heeft twee uitgangen; één de groote en de andere de kleine uitgang genaamd, welke laatste echter bij lage waterstand geheel droog is, doch bij hoog getij een vadem onder water komt te staan.

Deze kleine uitgang is dan ook dikwerf een redmiddel tot ontvlugting voor zeerooversprauwen geweest, die om zulks te bewerkstelligen niettemin het hoog getij moeten afwachten, en welke ontvlugting nimmer zoude hebben kunnen plaats vinden, wanneer oorlogs- of andere bodems beter met dit vaarwater bekend waren geweest.

Beide uitgangen aan de Sahaong baai worden gevormd door het eilandje Sahaong, dat dwars voor de baai ligt. De omstre-

ken der baai leveren in enormen overvloed katoe tot bedekking der woningen op.

De djiko Sago heeft mede veilige ankerplaatsen, doch is iets gevaarlijker dan de Sahaongbaai, omdat men aldaar vermijden moet te dicht bij den wal te ankeren, uithoofde de bodem aldaar niet van lieverlede maar eensklaps van 1 tot 20 vaden diepte verkrijgt en die overgang niet nabij, maar op eenen aanmerkelijken afstand van den wal plaats grijpt.

Wat ten slotte de Lakmata-baai aanbelangt dient alleenlijk de opmerking dat deze bogt zelden of nooit door rooversvaartuigen bezocht wordt, omdat zij niet alleen alle mogelijke bedekking voor roovers mist, maar geene rivier en slechts eene wel van brak water bezit, welke wel of liever put door onreine gedierten bewoond, voor zeer schadelijk drinkwater gehouden wordt, terwijl de groote rivier die zich in die bogt vertoont, zoo ondiep is, dat dezelve bij den hoogsten waterstand onbevaarbaar is en uit enkel zoutwater bestaat.

Verder is de reede er zoo onveilig; de klippen en koraalbanken zijn zoo menigvuldig en het landen, waarbij men nog ongeveer 200 schreden ver door moerassen moet waden, is zoo moeilijk, dat van die baai, met het oog op eene vestiging, weinig of geene sprake kan zijn; zelfs kleinere vaartuigen daar ter plaatse aankomende, ankeren het liefst midden in de straat.

Overigens kan men met groote vaartuigen de kusten rond Bangka gerust naderen, mits zorg dragende een afstand van ongeveer 200 vadem van den wal afteblijven, daar men over het algemeen op dien afstand reeds 12 tot 15 vadem diep ankergrond heeft; de kusten van Kahoekoe, Kajoe-boelan en Sipi kunnen tot 100 vadem van den wal af genaderd worden.

B E R I G T E N .

Javaansche ligtgeloovigheid. — In het begin van het jaar 1859 trok het de aandacht van het bestuur der residentie Soerabaja, dat onder de inlandsche bevolking van de regentschappen Soerabaja, Sidho-ardjo, Modjokerto en Lamongan buitengewoon veel huwelijken werden gesloten, en betrekkelijk het meest in de distrikten Goenong-kendeng (regentschap Soerabaja) en Kabooh (regentschap Modjokerto), alwaar de bevolking boven andere achterlijk en bijgeloovig is.

Een onderzoek naar de oorzaak van dit verschijnsel deed aan den dag komen, dat die lag in een gerucht dat de ongetrouwde inlandsche vrouwen als soldatenvrouwen naar Boni zouden worden gezonden. Het schijnt dat de aanleiding tot dat gerucht moest worden gezocht in het ongewone verschijnsel van geuniformeerde marketensters, die behoorden bij de voor de expeditie tegen Boni bestemde troepen, en dat de inlandsche geestelijkheid dit gerucht had geëxploiteerd, omdat voor ieder huwelijk een geschenk in geld aan den priester pleegt gegeven te worden.

Het gevolg hiervan was, dat in de vijf eerste maanden van 1859 meer dan dubbel zooveel huwelijken werden gesloten als in hetzelfde tijdvak van 1858, en in maart van het eerstgenoemde jaar zelfs ruim vijf malen zooveel als in dezelfde maand van het vorige jaar.

In vroegere jaren moeten zulke aansporingen tot huwelijk in het belang van de inkomsten der priesters, meer zijn voorgekomen. De inlander noemt dat zeer eigenaardig „patjeplok”,

dat woordelijk beteekent: eene kluit klei tegen eenen wand werpen, zoodat die daaraan blijft kleven.

Hoezeer nu de uitkomst de bevolking moest hebben doen zien dat zij de dupe was geweest van baatzuchtige raadgevers, en dat geene enkele vrouw, hetzij gehuwd of ongehuwd, was gennoot geworden om hare diensten te wijden aan eenige militaire expeditie, bleek het nog onlangs, dat hare ligtgeloovigheid en onnadenkendheid daardoor niet verminderd was, zelfs niet op de hoofdplaats Soerabaja, waar zij toch sedert zoo vele jaren in dagelijksch verkeer met europeanen staat. Bij gelegenheid toch dat eene volkstelling plaats had om nategaan het cijfer der binnen de vesting Soerabaja wonende inlandsche bevolking, bleek het dat de kampongshoofden en huisbewoners de huwbare meisjes en de ongehuwde vrouwen in het geheel niet of tot een veel te gering cijfer hadden opgegeven, en dat alleen omdat men weder onderstelde dat zij tot soldatenvrouwen zouden worden bestemd.

DE LATIJSCHESCHOLEN

VAN 1642 EN 1666,

ALSMEDE

HET SEMINARIUM VAN 1745

TE

BATAVIA.

PROEVE EENER GESCHIEDENIS VAN HET ONDERWIJS IN
NEDERLANDSCH INDIE.

DOOR

Mr. J. A. VAN DER CHIJS.

Inleiding.

Voor weinig te koopen om weder duur te verkoopen, de leus van iederen handelaar, was ook die van de Vereenigde Oost Indische Compagnie.—En geen wonder, want doordien zij haar bestaan te danken had aan de zamensmelting in 1602 van eenige handelsvereeningingen, ging de geest, welke dezen bezielde, in haar over en bleef het doel dier vroegere, slechts noode in haar opgeloste *compagniën van verre* ook haar hoofd-doel. Verreweg het meerendeel harer zorgen betrof handel en

winstbejag, zooals de door haar achtergelatene papieren bewijzen, die minstens voor de helft over specerijen en andere handelsartikelen, over het bevrachten van schepen, over de winsten of verliezen, welke hare kantoren afwierpen en over meer dergelijke onderwerpen van zuiver commerciëlen aard handelen. Geen brief ging van het bestuur der Compagnie in het vaderland, het collegie der Heeren XVII, naar de hoogste autoriteiten in Indie, welke geene voorschriften bevatte betreffende peper of nagelen of notenmuskaat, en omgekeerd vullen geregeld allerlei koopmans-berekeningen de zoogenaamde *afgaande Patriasche missives* van den Gouverneur Generaal en de Raden van Indie.

Maar door een octrooi der Staten Generaal geroepen om in Azië als souverain op te treden, moest de Oost Indische Compagnie nevens het behartigen harer handelsbelangen nog andere pligten vervullen, pligten, die in vele opzigten schier onverenigbaar zijn met de bemoeijingen van een koopman en welke de bevoorregte Nederlandsche koopman op Azië der 17de en 18de eeuw, de Vereenigde Oost Indische Compagnie, dan ook zooveel mogelijk overeenkomstig zijne hoofd-neiging, het drijven van eenen voordeeligen handel, trachtte na te komen.

Tot die pligten, aan het eigenlijke wezen der Oost Indische Compagnie zoo geheel vreemd, behoorde onder anderen de taak van elken souverain, het zorgen voor behoorlijk openbaar onderwijs.

Maar bij wien is het ooit opgekomen om anders dan door te voorzien in de zakelijke behoefte aan schoolmaterialen zijnen handel uittebreiden? Welke handelaar heeft er immer aan gedacht om door onderwijs, door schoolmeesters zijne zaken te bevorderen?

De tweeslachtige Jan Kompani, de koning-koopman, moest zoowel voor zijne eigene belangen, als voor die van anderen zorgen, waarbij hij menigmaal met zich zelve niet weinig in tweestrijd geraakte. Hij moest dag- en grootboek houden en tevens kinderen leeren lezen en schrijven.

In het oorspronkelijke octrooi der Oost Indische Compagnie is omtrent het geven van onderwijs, aan de Compagnie niets speciaal voorgeschreven, vermoedelijk omdat, bij het uitvaardigen van dat stuk, van onderwijs, door de Compagnie te geven, nog geene sprake kon zijn, daar immers het bestuur der Compagnie in Indië eerst een aanvang moest nemen: doch nauwelijks was dit bestuur op eenigzins geregelden voet gebragt, of één der noodwendige gevolgen van de in het eerste octrooi nedergelegde soevereiniteits regten en verplichtingen van de Compagnie, t. w. zorg voor onderwijs, werd met wederzijdsch goedvinden van den Nederlandschen en van den aan dezen zoo weinig ondergeschikten Nederlandsch-Indischen soeverein nader omschreven en wel op eene dien tijd geheel karakteriserende wijze.

De ordonnancie namelijk en instructie voor den Gouverneur Generaal en de Raden van Indie, gearresteerd ter vergadering van de Heeren XVII binnen Middelburg den 21 Augustus 1617 en geapprobeerd bij zijne Prinselijke Excellentie en H. H. Hoogmogenden de Staten Generaal den 3 November daaraanvolgende, behelst in artikel 34: „de Gouverneur en Raden van Indie zullen overal op de voortplanting van de Christelijke religie, *opbouwning van goede scholen* en andere zaken daartoe noodig alle behoorlijke orde stellen.”

In artikel 32 dierzelfde ordonnancie vindt men nog deze bepaling: „zullende (de Gouverneur Generaal en Raden van Indie) jaarlijks perfectelijk overschrijven (naar Nederland) den stand van Indie en ieder Raad en Directeur van zijn kwartier, opdat men weten mag, hoe en met hoedanigen succes de zaken, zoo van den handel, als oorlog en bijzonder in het stuk van de voortplanting der Christelijke religie, scholen en anderzins overal gedreven en gedirigeerd wordt” (*).

(*) Mr. F. Mijer, Verzameling van instructien en ordonnancien, pag. 33 en 34.

Het handelsgeslacht, dat den naam van Vereenigde Oost Indische Compagnie droeg, ging zich dus belasten met het geven van onderwijs en, wat nog meer zegt, met het bekeeren van heidenen. Dit laatste, stellig het voor een koopman meest abnormale werk, hing, zooals men uit de aangehaalde woorden heeft kunnen zien, met het eerste naauw te zamen en meermalen zal men in het vervolg gelegenheid hebben om op te merken, dat de Compagnie bij hare zorg voor openbaar onderwijs nimmer de belangen der Christelijke religie, zooals zij die verstond, dat wil zeggen, der Protestantsch-Gereformeerde kerk uit het oog verloor. Zulks behoeft echter geene verwondering te baren, wanneer men bedenkt, dat de Compagnie uit eenen tijd dagteekent, toen kerk en staat een onafscheidelijk geheel vormden en alle maatschappelijke instellingen en toestanden door de godsdienst beheerscht werden. De Compagnie was immers, zooals wij reeds aanvoerden, een soeverein en vormde in Indie eene zekere soort van staat. Derhalve zorgde zij, haren tijd niet kunnende verloochenen, zoowel voor de wereldlijke, als voor de geestelijke belangen harer onderdanen, zoowel voor de veiligheid der personen en goederen harer dienaren, als voor de zuiverheid der door dezen beledene leer, met welk laatste zij om zeer natuurlijke redenen het geven van onderwijs verbond.

Doch nevens godsdienstige oogmerken beoogde de Compagnie met haar onderwijs soms ook politieke, of beter gezegd, commerciële doeleinden. Een merkwaardig staaltje daarvan levert het 76ste artikel der instructie voor den Gouverneur Generaal H. Brouwer (1632), aldus luidende: „er dient wel zonderling gelet te worden op het aanhouden van de *scholen* op Banda, nademaal het naturel van de Bandanezen bevonden wordt zoo kwaadaardig te zijn, dat er geene hoop is om dezelve te overwinnen, niettegenstaande de kinderen van jongs af in de *school* opgebracht zijn, en daarom oordeelt men, dat

de kwaadaardige Bandanezen verzonden en slaven aldaar geplant dienen te worden, die met der tijd het cultiveren van de vruchten aannemen mogen."

Curieuser bewijs voor den eigenlijken geest, welke de handelingen der Compagnie bestierde, zal men moeilijk vinden. Zeldzaam zal men in zoo weinige, van de Compagnie zelve afkomstige woorden haar waarachtig bestaan zoo duidelijk geschetst aantreffen. Terwijl zij den aangehaalden volzin als een zorgzame staatsman begint, eindigt zij dien als de meest geldzuchtige, geene middelen om voordeel te behalen ontziende koopman. Zij komt daarin te gelijk voor als vorst, die het welzijn zijner onderdanen behartigt, en als partikulier, die om niets anders dan om zijn eigen belang denkt. Hare tweeslachtige, onhoudbare natuur is er geheel in bloot gelegd.

Zoolang het grondbezit der Compagnie in Indie zich tot de Molukken bepaalde, kon zij slechts daar als soeverein optreden en slechts daar hare regten als zoodanig doen gelden en aan hare verplichtingen als zoodanig voldoen. Hare zorg voor het onderwijs bepaalde zich derhalve ook geruimen tijd tot de scholen, welke zij op Amboina en Banda en elders in die voor haren handel zoo belangrijke streken had gesticht. Slechts weinige berigten zijn daaromtrent tot ons overgekomen.—Maar, vermits wij met deze inleiding alleen getracht hebben den lezer in vlugtige trekken het ware karakter der Oost-Indische Compagnie af te schilderen, ten einde hem eeniger mate voortebereiden voor de handelingen der Compagnie, welke in de volgende bladen beschreven zijn, laten wij thans de Molukken met hare Compagnie's christen-scholen rusten en haasten ons een aanvang te maken met ons eigenlijk onderwerp.

De Latijnsche school van 1642.

Ceilon, het van alle buitenbezittingen aan het hoofdbestuur te Batavia minst ondergeschikte gouvernement, had in zijn noorder deel, te Jafnapatnam, reeds gedurende 12 jaren eene inrigting voor middelbaar onderwijs gehad, toen eerst het plan gevormd werd om ook in den zetel van den Gouverneur Generaal eene dergelijke school opterigten (*). Ongeveer 23 jaren na de stichting van Batavia door den Opperlandvoogd Koen, in Mei 1642, was er sprake van ook daar gelegenheid te verschaffen tot het aanleeren van die kundigheden, welke nu nog de grondslagen uitmaken eener wetenschappelijke opvoeding.

De beginselen dier inrigting waren uitermate nederig en het doel, dat men zich daarmede voorstelde, hetzelfde als hetgeen in Indie onder de Compagnie alle middelbare scholen in het leven riep, het voorbereiden namelijk van jongelieden voor theologische studien aan de hoogeschool te Leiden, waar reeds in 1622 een collegie was opgericht tot opleiding van studenten voor de Indische kerkdienst.

Den 10 Mei 1642 werd alzoo in Rade van Indie overwogen, dat het oogmerk der Heeren Principalen bij het stichten van kolonien in de Aziatische bezittingen steeds geweest was om door dat middel, nevens het vestigen van hunnen handel, de kennis van den waren God en van de Christelijke godsdienst onder de blinde Mooren en heidenen te verbreiden, waartoe zij met belangrijke geldelijke opofferingen een groot aantal kerkendienaren achtereenvolgens naar Indie hadden gezonden. De

---

(*) Misschien is dit plan reeds gevormd te gelijk met de stichting der Jafnapatnamsche school, want in een register, ter Algemeene Secretarie aanwezig, op de aankomende Patriasche missives vindt men op 1630 aangeeteekend: „het collegie der studenten te Batavia geëxcuseerd.” Vermits echter de brief zelve aan het archief der Algemeene Secretarie ontbreekt, zijn wij niet in de gelegenheid geweest om deze zaak nader te onderzoeken.

ervaring leerde echter, dat dit vrome streven niet die vruchten opleverde, welke men daarvan gehoopt en verwacht had, voornamelijk omdat de uit Nederland overgezondene, voor hun werk in Indie slechts gedeeltelijk opgeleide predikanten veel tijd van de betrekkelijk weinige jaren, waartoe zij zich aan de dienst van de Compagnie verbonden, gewoon waren te besteden met zich op de talen, waarin zij moesten prediken (Maleisch en Portugeesch) toeteleggen en om den omgang met den inlander te leeren. Eenmaal die kundigheden magtig zijnde, was weder de dag nabij, waarop zij, dikwerf met wel voorzienen buidel, het in vele opzigten, vooral toenmaals, minder aangename Indische leven met eene zoete rust in het vaderland verwisselden.

De Indische regering begreep alzoo, dat, indien geene andere middelen uitgedacht en bij de hand genomen werden, het ééne doel der Heeren Principalen, de bekeering van heidenen, nooit of althans slechts zeer langzaam zoude bereikt worden.

Reeds had zij aan het opperbestuur in overweging gegeven om eenige Mestizen en andere inboorlingen (*sic*) naar Nederland overtezingen ten einde aldaar op kosten van de Compagnie tot predikanten te worden opgeleid, toen haar een oogenschijnlijk beter middel aan de hand werd gedaan, waardoor het bezwaar, gelegen in de onkunde der uit het vaderland toegezondene predikanten omtrent inlandsche talen en zeden, zoude weggenomen en tevens het gevaar vermeden worden, dat de ter opleiding naar het vaderland te zenden Indische jongelieden de in hun geboorteland onwillekeurig verkregene kennis van bedoelde onmisbare kundigheden inmiddels, gedurende hún verblijf in Nederland mogten vergeten.

De eerwaarde Johannes Stertemius, eerst sedert kort uit het vaderland te Batavia gekomen, bood zich namelijk aan om, nevens zijn predikambt, voor een redelijk loon, eenige kinderen ten zijnen huize in de kost te nemen ten einde die met zijn zoontje de gronden der Latijnsche taal te leeren.

Dit veel belovende voorstel werd na eenige onderhandelingen door den Gouverneur Generaal Antonie van Diemen en de Raden van Indie aangenomen, die bepaalden, dat genoemde Stertemius uit de arme weezen van Batavia 12 van de „gauwste ende goet-aerdighste Nederlantsche en Mestice jongens” om in de Latijnsche taal onderwezen en in alle goede manieren opgebracht te worden bij zich aan huis zoude nemen, terwijl hij voor iederen leerling 6 realen van achten 's maands zoude genieten, onder voorwaarde, dat hij behalve voor hun onderwijs, onderhoud en hetgeen daaraan vast was, ook ten zijnen koste zoude moeten zorgen voor het „bewassen, benaijen ende bestoppen, naer eijsch ende oirboir” der kleederen van die 12 jongens.

Tot dekking der maandelijks voor ieder dezer jongens vereischte uitgaven werd mede vastgesteld, dat daartoe twee realen zouden betaald worden uit 's Compagnie's kas („die metter tijd [soo 't God wil] de vruchten daarvan genieten sal”), evenveel door de Diaconie, die tevens jaarlijks aan iederen jongen twee nieuwe kleederen uit 's Compagnie's pakhuizen tegen inkoopsprijs zoude moeten leveren (*), en eindelijk twee realen door de Weeskamer, te vinden uit de maandelijksche opbrengst van daarbij berustende onbeheerde eigendommen.

De regering besloot hare hierop betrekkelijke resolutie met deze woorden: „verhopende wij met dese cleijne beginselen de saecken metter tijd daertoe gebraght sullen werden, dat een publycq gymnasium sullen connen oprechten ende met beter ordre ende

---

(*) De tegenwoordige rommelkasten, waar men nagenoeg alles en nog wat tegen zeer billijke (?) prijzen kan verkrijgen, toko's genaamd, bestonden toenmaals nog niet, maar de Compagnie, die niet alleen met peper en nagelen, doch ook met honderd andere zaken een winstje trachtte te behalen, zorgde voor den aanvoer van alle die zaken, welke een Europeaan in Indie voor zijn dagelijksch gebruik noodig heeft, en dreef daarmede handel, zelfs met hare eigene dienaren.

fatsoen voors. goet ende emportant werck bij der handt nemen, daer God Almachtich sijn zegen toe wil verleenen" (*).

Op deze wijze was alzoo de grondslag gelegd voor eene Latijnsche school en de gelegenheid aanwezig ter beproeving van de geschiktheid der Bataviasche jeugd uit de 17de eeuw om in haar eigen vaderland voor hoogere studiën opgeleid te worden. Eigenlijk was het onderrigt, dat Stertemius ging geven, niet anders dan privaat onderwijs, al werd zulks van staatswege bekostigd, want het getal der leerlingen was beperkt en bovendien kon niet ieder jongeling daarvan gebruik maken, maar alleen weezen van zuiver Nederlandschen of gemengden oorsprong. Doch het voornemen bestond al dadelijk om bij welslagen dezer proef de school van Stertemius voor een ieder toegankelijk te maken.

Waarschijnlijk om den overgang hiertoe voortebereiden en in allen gevalle om meerder aanzien aan zijne school te bezorgen, verzocht Stertemius twee maanden later, dat het der regering mogt behagen „curateurs ofte opsienders” over zijne school aantestellen. Dit anders zonderlinge verzoek (want wie stelt zich zelve ongevraagd eenen heer en meester?) werd door de regering ingewilligd, die twee aanzienlijke regtsgeleerden, den extra-ordinaris Raad van Indie, Pieter Boreel, en den Bailluw van Batavia, Symon van Alphen belastte met het maandelijks bezoeken der bedoelde inrigting om te „verstaen, wat progressen aangelegen studenten doen ofte gedaen hebben,” en daaromtrent bij voorkomende gelegenheid aan de hooge regering te rapporteren (†).

De benoeming van eenen opvolger voor den eerstgenoemde, die korten tijd daarna als kommissaris over Malakka naar Ceilon, Goa, enz. enz. vertrok, en wel van den eerwaarden Simon

(*) Resol. 10 Mei 1642.

(†) Resol. 12 Julij 1642.

van Breen, mede-bedienaar des goddelijken woords te Batavia, gaf aanleiding tot het nemen van nieuwe maatregelen betreffende de school van Stertemius.

Om namelijk tot het effect van hun goed voornemen te komen bevonden de Gouverneur Generaal en de Raden van Indie noodig, dat er een behoorlijke order en regel beraamd werd om te weten, hoedanig, op welken voet en hoe verre de bedoelde jongelingen zouden leeren en studeren; welke Latijnsche en andere boeken voor hen uit het vaderland moesten ontboden worden en volgens welk reglement zij zouden „geleyt ende gericht” worden. Naar gewoonte werd het uitbrengen van een schriftelijk rapport over deze vraagpunten opgedragen aan eene commissie, welke bij deze gelegenheid bestond uit den raad-pensionaris van den Raad van Indie, Johan Maetsuijcker, den meer genoemden Bailluw van Batavia, mr. Simon van Alphen, den Opperkoopman, lid in den Raad van Justitie, Gerard Herberts en de predikanten Abraham Fierings, Daniel van Sonneveldt en Simon van Breen, welke laatste, gelijk wij reeds zagen, te gelijker tijd tot curator werd benoemd.

Met advies van Stertemius en na het houden van eenige conferentiën legde deze commissie het volgende reglement ter bekrachtiging aan de hooge regering voor:

*Ordo in usum Latinae
scolae Batavae in-
stitutus.*

1.

Primarius ludi magister rec-
toris titulo ornabitur: ceteri,
si quos adjungi necesse fuerit,
praeceptores appellabuntur.

*Ordre voor de Latijnse
schole der stadt Ba-
tavia.*

1.

De voorneme Mr. der schoole
sal met den titel van Rector
verciert, maer d'andere (zoo
eenige mogen noodigh zijn)
preceptores geheten werden.

2.

Ludi magistri cavebunt, ne iis horis, quas lectionibus destinavimus, a scholis absint neque vel serius adveniant, vel ante extremam horam discedant, nisi fortasse gravior necessitas inciderit, de qua praeceptor tenebitur Rectorem certiorum facere vel alioquin absentiae veniam rogare.

3.

Delicta scholastica (cuiusmodi sunt irreverentia erga praecceptores, absentia a lectionibus, pigritia, petulantia, etc.) punient magistri vel virga vel ferula, vel alia leviore mulcta: si quod vero delictum enorme et quod graviorem poenam mereatur, commissum fuerit, nihil inconsultis scholarchis (qui mense Januario quotannis duo eligentur) in pueros animadvertent.

4.

Libri, neque alii, neque plures in schola terentur, quam Latinae linguae rudimenta, Grammatica Latina Vossi, Nomenclator Junii, colloquia Corderi, Terentius, Epistolae Ciceronis familiares, Fabulae Aesopi, Rhetorica Vossii, Orationes Selectae,

2.

De schoolmrs. sullen sich wachten dat op de schooltijden van de schole niet aff en sijn, noch te laet op d'schole comen, noch te vroegh die verlaten, ten ware misschien eenige sonderlinge nootsaeckelijckheijt verhinderde, in welcken gevalle een praeceptor sal gehouden wesen sijn hindernisse den Rector aen te bieden ende verloff van absentie te versoecken.

3.

Gemeene school-delicten (als sijn oneerbiedigheijt nevens d' Mrs., afblijven van de lessen, luijcheijt, dertelheijt enz.) sullen de Mrs. met plack off roede off andere minder boete straffen, maer soo daer eenige groote en swaerder straffe verdienende ongeschickheijt begaen werde, sullen bujten weten en raedt der scholarchen (die jaarlijx in Januario twee gestelt sullen werden) tegens den kinderen niet procederen.

4.

Men sal in de schoole geen andere noch meerder boecken gebruijcken als d' Rudimenta Latinae linguae en de grammatica Vossii, Nomenclator Junii, Colloquia Corderi, Fabulae Aesopi, Terentius, Epistolae Ciceronis familiares, Rhetorica Vos-

Catechismus Heydelbergensis in Latinum traductus, Testamentum Bezae, dictionarium Teutonicum et tetraglosson.

5.

Linguae rudimenta, nomenclator, regulas grammaticas et rhetoricas, neque non exempla clarissima, imprimis vero quae sunt moralia, pueri memoriae suae fideliter mandabunt: colloquia Corderi, fabulas Aesopi, Terentium, Epistolas Ciceronis, Orationes denique selectas vel rector vel praeceptor sic vernacule interpretabitur, ut imprimis ad artificium grammaticae rhetoricaeque attendatur et ad ipsum pro discipulorum progressu perspicue ostendatur. Hic vero etiam pueris nihil non memoria ediscendum, et post instituto examine reddendum. Dictionaria adhibebuntur in usum triplicis versionis, videlicet de Latino in vernaculum, de vernaculo in Latinum et denique de Latino in Latinum, quod extremum fit vocibus et phrasibus mutatis.

6.

In quot ordines schola dividenda sit, cum pro multitudine et progressu discipulorum variari hic aliquid saepe necesse sit, scholarum iudicio relinquitur.

sii, Orationes Selectae, d' Latijnsche Cathechismus van Heijdelbergh, Testamentum Bezae, dictionarium Teutonicum et Tetraglosson.

5.

De Rudimenta Linguae, d' nomenclator Junii, d' grammatiscche en retoriscche regels, oock de klaerste exempels, voornementlijck die morael sijn en tot de zeden behooren, sullen de kinderen in hare memorie getrouwelijck inscherpen. Epistolas Ciceronis, orationes selectas sal d' rector off praeceptor alsoo verduijtschen, dat op d' konst der grammatica en retorica geleth en deselve na der discipulen capaciteijt klaerlijck aangewesen werde. Hier is oock niet, dat niet-en zij van buijten te leeren en daer nae op ondersoek des meesters t' antwoorden. Eijndelijck sullen d' dictionaria gebruijckt werden in drierleij vertalingh, uijt 't duijts in latijn, uijt 't latijn in duijts ende uijt latijn in latijn, welck laest geschiet door veranderingh van woorden en manieren van spreekken.

6.

In hoe veele en hoedanige ordeningen het school tot allen tijden te verdeelen staet (wesende zulck een saecke nae d' veelheijt ende voortgangh der discipulen veranderingh onderworpen) wert den oordeele der scholarum overgelaten.

7.

Lectiōibus in schola discendis recitandisque impendetur omne illud tempus, quod est ante meridiem a media septima ad octavam, a nona ad undecimam, post meridiem a secunda ad quartam. Preces vero matutinae et vespertinae more in patria usitato in schola recitabuntur.

8.

Diebus Mercurii et Sabbathi post meridiem a studiis vacatio erit: recitata ante meridiem praeter exercitium quotidianum lectione aliqua catechetica, exhibito etiam rectori antequam exeatur ad ludendum aut obambulandum nitidioris scripturae exemplo, quo pueri et pietatem imbibant a primis annis et simul in scribendi arte proficiant: diebus vero Sabbathi repetitis lectionibus totius septimanae.

9.

Post festa solemnia Pascae, Pentecostes et Nativitatis, concessa insuper unius diei vacatione, ad lectiones alacriter revertendum.

7.

Tot het leeren en opseggen der lessen in de schole sal besteedt werden al den tijt, die daer is voormiddach van halff sevenen tot achten ende van negenen tot elven, naemiddach van twee tot vieren. De ochtent en avond gebeden sullen op de vaderlantse wijze in de scholen gedaen werden.

8.

Op Woensdaeghs en Saterdaeghs na middach sal men van schooloeffeningen vaceren, midts dat voormiddach behalven de dagelijxse oeffeningh een catechetische lesse opgeseijt, oock (eer men uijtgae om te speelen off wandelen) den rector een net ende suiijver schrift gethoont werde, opdat de kinderen oock van jongh op leeren den Heere kennen en vreesen, en met eenen in de konst van schrijven geoeffent werden, mits eijndelijck op Saterdagh repetitie geschiede van de lessen der geheeler weecke.

9.

Nae d' hooghtijden van Paeschen, Pinxteren en Kerstijid sal men een geheelen dach vaceren en daer nae tot d' lessen met te meerder wackerheijt wederkeeren.

10.

Non alia lingua scholastici inter se utentur quam Latina: nisi quod novitiis, quamdiu in rudimentis haerent, usus Belgici neque alterius sermonis concedi debeat.

11.

Quinque floreni rectori penduntur in singulos menses ab iis, qui cum societatis non sint alumni, in hac schola se docendos tradunt.

12.

Dominicis ceterisque festis diebus omnis pubes scholastica, quo ante et post meridiem conciones audiat, custode rectore et praeceptore in templum urbis ducetur: inde finita concione in scholam reducetur, ibique quid quisque observaverit et quem fructum concione perceperit, instituto examine perquiretur.

13.

Bis quotannis, nempe in Januario et Julio, rector coram scholaris totam scholam examinabit: eoque examine peracto, et praemiis in eos, qui ma-

10.

Onder d' schoolkinderen sal geen ander tale als d' Latijnse gebruijckt werden, uijtgenomen dat men den nieuwelingen in d' eerste beginselen der tale verzerende, het gebruijck der Nederduijtsche spraecke moet toestaen ende anders gene.

11.

Die gene die buijten last der Comp haer in de Latijnse schole willen laten onderwijsen, sullen tot school gelt maendelijck aenden rector betalen vijff guldens.

12.

Op Sondach ende andere heijlige dagen sullen d' schoolkinderen voor ende namiddagh door den rector off praeceptor in de predicatie geleijd en van daer na gedane predicatie terstont wederom nae het school gebracht werden alwaer men wat ijder in de kercke waergenomen ende geleert heeft, sal ondersoecken.

13.

Tweemaal des jaers, in Januarij en Julij sal d' rector in bijwesen der scholarchen de geheele schoole examineren, welck examen geschiet en praemien

ximos progressus fecerint, collatis, pomeridiana vacatio erit octo dierum.

14.

Singulis mensibus ad minimum semel aut bis, quid in schola geratur, a scholarchis inspicietur.

aen den genen, die meest sullen gevoordert hebben, uijtgereijckt sijnde, soo staet te volgen een achternoen's vacantie van acht dagen.

14.

De visite der schoole sal ten minsten eens à tweemaal ter maendt bij den scholarchen worden waergenomen.

Meer gewoon om in allerlei handelszaken dan in de aangelegenheden eener Latijnsche school te beslissen, arresteerden de Gouverneur Generaal en de Raden van Indie deze *ordo*, zich ten volle „op de goede kennisse ende ervaringh” van de commissie verlatende (*).

De private school van Stertemius veranderde alzoo, blijkens art. 11 van dit reglement, in eene openbare Latijnsche school, overeenkomstig de vaderlandsche gewoonte met eenen rector aan het hoofd, welke school naar gelang van omstandigheden van meerdere docenten voorzien en in klassen verdeeld zoude worden.—Menig artikel van dit reglement strekt ten bewijze, hoe oud vele onzer tegenwoordige schoolgebruiken zijn, zooals de vacantiën, vrijdom van school op Woensdag en Zaterdag, enz.

De plaats, waar deze school gestaan heeft, is niet meer bekend. Slechts weet men, dat zij in eene aan de Compagnie toebehoorende predikants-woning gehouden werd.

Nadat Stertemius ongeveer een jaar lang de eenige docent der twaalf aan hem toevertrouwde jongens was geweest, droeg hij als „submagister ofte ondermeester” zekeren Hongaar, Augustus Storla, voor, die als soldaat in Indie was gekomen. De goede getuigenissen, welke zoowel Stertemius, als de scholarchen of curatoren omtrent dezen Storla gaven, deden de

(*) Resol. 2 Dec. 1642.

regering besluiten hem uit den militairen dienst te ontslaan en bij de Latijnsche school aantestellen op een tractement van f 20,— en adsistents-rantsoen, gelijk staande met vier realen van achten 's maands (*). — Onze school breidde zich alzoo meer en meer uit.

Korten tijd daarna verloor Stertemius zijne vrouw, wier gemis hij voorzeker ook in de behartiging der huisselijke aangelegenheden van de bij hem inwonende jongelieden diep zal gevoeld hebben en welke ramp hem naar eene verplaatsing van Batavia deed haken. Als nu te Punto Gale op Ceilon eene vacature was ontstaan, liet hij zich gereedelijk vinden om derwaarts als predikant te vertrekken. In zijne plaats werd op dezelfde voorwaarden tot rector aangesteld zijn ambtgenoot, Laurentius Parsant, die zich genegen had betoond de school voortzetten en vertrouwd werd, de jongelieden „emmers soo veel als Stertemius” te zullen „optreken ende onderwijsen.” Eene commissie werd tevens benoemd om bij de overgave van de school tegenwoordig te zijn, alsmede om de vorderingen van de schoolkinderen te onderzoeken, welke commissie bestond uit de reeds meergenoemde heeren Maetsuijcker, van Alphen en Fierens of Fierings, benevens uit den Opperkoopman, den bekenden Arnoud de Vlamingh en den predikant Abraham Rogerius. Het rapport dezer commissie, dat voor ons onderwerp van zeer veel belang zoude geweest zijn, is evenmin gespaard gebleven als alle andere bescheiden over deze Latijnsche school, welke geene resolutien waren der hooge regering (†).

In Mei 1644 werd het laatstgenoemde lid der boven bedoelde commissie, de predikant Rogerius, meer duurzaam aan de school verbonden door zijne benoeming tot „scholarch ofte opsiender” in de plaats van den predikant van Breen, die in het voorgaande jaar naar Taiouan (Formosa) was vertrokken. Het tijdstip dezer benoeming strekt ten bewijze, dat de rege-

(*) Res. 18 Maart 1643.

(†) Resol. II Julij 1643.

ring zich niet streng hield aan de bepaling, vervat in art. 3 van het reglement, houdende, dat jaarlijks in de maand Januarij de curatoren zouden aangesteld worden. Trouwens, dergelijke afwijkingen waren in dien tijd niet zeldzaam, zelfs niet in belangrijkere zaken (*).

Meer dan zeven jaren volgen op dit laatste feit, waaruit wij omtrent de Latijnsche school alle berigten missen. Op het tijdstip; waarop deze weder een aanvang nemen, was de school niet in bloei toegenomen. Want als den 13 September 1651 zekere doctor Petrus Meijer, welken de Heeren Principalen uit Nederland hadden overgezonden om als rector op een tractement van 80 rijksdaalders per maand bij de Latijnsche school geplaatst te worden, in Rade van Indie verscheen, verklaarde hij die inrigting nog „teerder” te hebben bevonden, dan de Bewindhebbers in het vaderland hem die hadden voorgesteld, waarom hij vermeende als rector daarbij weinig of geenen dienst te kunnen presteren en verzocht van die school ontslagen, dan wel alleen belast te worden met elken dag, gedurende een namiddag-uur, de leerlingen te examineren, wenschende hij overigens voor chef van de Compagnie's apotheek en chirurgijn's winkel in aanmerking te mogen komen, daar hij in Nederland tot doctor in de medicijnen was gepromoveerd. Vermits de goede zorg en ijver van den conrector en den meester de Latijnsche school in bloei deden toenemen (†), ontsloegen de Gouverneur Generaal, Karel Reijniersen, en de Raden van Indie den dr. Meijer van zijn verband als rector en benoemden hem tot medicus van de Edele Compagnie, bekleed met het gezag over de bovengenoemde inrigtingen.

De bemoeijingen van dezen medicus met de Latijnsche school hielden echter niet geheel op, daar hij als schoolarch toegevoegd werd aan de toenmalige schoolarchen, Gerard Demmer, Raad

(*) Res. 13 Mei 1644.

(†) In de Resolutië volgt onmiddelijk op deze woorden: „voor soo vele noch vereijst wert”, hetgeen niet regt duidelijk is, maar in allen gevalle op geen groote ontwikkeling of toename der school wijst.

van Indie en de predikanten Romans en Thessemaker. Het aantal dezer laatsten was alzoo inmiddels toegenomen, daar vroeger slechts twee curatoren benoemd werden, welk aantal mede in het bovenaangehaalde artikel 3 van het reglement was bepaald.

Ongeveer een jaar later beklaagden zich gecommiteerden uit den kerkenraad bij den Gouverneur Generaal over het „quade leven, vuil ende onbehoorlijk compoertement” van den corrector Melchior Ab Hambach, met verzoek om ter voorkoming van ergernis als anderzins daarin te voorzien. Deze werd daarop als zoodanig afgezet en de advocaat fiscaal van Indie gelast om onderzoek te doen naar de wijze van leven van dien Hambach en hem, zoo daartoe termen bestonden, deswege in regten te betrekken (*). — Dergelijke sujetten, waarvan Indie in dien tijd wemelde, konden voorzeker niet bijdragen tot de ontwikkeling en bloei eener inrigting, waarbij zedelijkheid en onbesproken gedrag der chefs een eerste vereischte was.

Weder volgen ruim vier jaren, waaruit wij alle berigten omtrent onze school missen. In dien tusschentijd was de in 1651 reeds *teedere* school niet tot meerdere krachten en ontwikkeling gekomen, maar leed integendeel aan al de gebreken van den ouderdom. In October 1656 was het oorspronkelijke getal leerlingen niet eens meer voltallig, maar bedroeg slechts elf, aldus verdeeld :

Klasse.	Aantal leerlingen.	Aantal studiejaren.	Gevorderd tot het vak
1 ^{ste} .	3	7 à 8	Logica en rhetorica.
2 ^{de} .	3	5 à 6	Grammatica, epistolae Ciceronis, syntaxis.
3 ^{de} .	5	3 à 4	Rudimenta.

(*) Resol. 3 Julij 1652.—Hofstede, Kerkzaken II. p. 165 noemt dezen Hambach een *kloosterdeserteur*.

Bij dien min gunstigen toestand was de Hooge Indische regering meermalen met de schoolarchen in overleg getreden nopens aan te wenden middelen tot verbetering, vermits anders aan eene zaak van zoo weinig verwachting zulke belangrijke sommen niet langer mogten besteed worden, als de Latijnsche school jaarlijks vereischte. De slotsom dezer overwegingen leidde niet tot voorstellen, welke in het oog der regering belangrijke verbetering voor de toekomst beloofden en het behoud der school wenschelijk maakten. De Gouverneur Generaal Joan Maetsuijcker en de Raden van Indie begrepen derhalve de Compagnie van de onnutte onkosten der Latijnsche school te moeten ontlasten en besloten die inrigting na een 14jarig bestaan opteheffen.

Opdat het geleerde niet ten eenemale zoude te loor gaan, werden de leerlingen, tijdens de opheffing der school daarin nog aanwezig, voor zoo verre zij in Indie geene ouders of voogden hadden, volgens hunne geschiktheid, in 's Compagnie's dienst genomen (*).

Het gebouw, waarin de Latijnsche school was gehouden werd weinige maanden later voor 2,600 realen aan den predikant Johannes Roman verkocht, welke som volgens de Hooge Regering, „d' E. Comp. voor haere aldaer langh gesupporteerde onkosten noch al properkens te gemoet comt.” (†)

Zoowel de geest, welke in deze woorden doorstraalt, als het betrekkelijk voldoende aantal leerlingen bij de opheffing doen vermoeden, dat bij die opheffing meer koude berekening van geldelijk verlies dan overwegingen omtrent het staatkundige en maatschappelijke belang eener Latijnsche school in Indie heeft voorgezeten. De stand der school was zeker niet bloeiende, maar als men de omstandigheden in aanmerking neemt, waaronder die school moest werken, en de soort van jongens, welke daarop leerlingen waren, dan was zij toch niet zoo geheel verwerpelijk.

(*) Res. 27 Oct. 1656.

(†) Res. 9 Jan. 1657.

Een weinig meer belangstelling van de zijde der regering, ietwat meer ijver van curatoren en docenten hadden haar welligt kunnen doen herleven en op nieuw doen bloeijen. Maar hoe klassiek ook de rigting dier dagen was, de Indische koopmans-regering der 17^e en 18^e eeuwen heeft slechts zeer zelden eenig blijk van belangstelling in degelijk onderwijs en wetenschap in het algemeen gegeven en de ijver van collegiën, vooral na een 14jarig bestaan, is te over bekend.

De Latijnsche school van 1666.

De school, wier geschiedenis wij, zoover zulks nog mogelijk is, in het voorgaande hoofdstuk hebben behandeld, was eene inrigting, die zeer in den smaak viel der Heeren Principalen in Nederland. De hoogst gebrekkige registers ter Algemeene Secretarie op de brieven dier Heeren en de nog treuriger toestand, waarin zich aldaar die brieven uit het door ons behandelde tijdvak, door vocht en insecten grootendeels vernield, bevinden, hebben het voor ons niet doenlijk gemaakt met juistheid en volledigheid hier terugtegeven, wat uit Nederland aan de Hooge Indische regering omtrent die school is geschreven. Maar uit de bovenbedoelde registers kan men toch opmaken, dat de Bewindhebbers in 1643 eene goede verwachting van die school hadden en haar aan de zorg van de Indische regering aanbevalen, terwijl zij in 1648 den last gaven om aan die school de hand te houden.

Alsnu in 1656 de Indische regering tot de opheffing dier school had besloten, duurde het niet lang, of de Heeren XVII gaven den wensch te kennen, dat weder eene Latijnsche school binnen Batavia mogt gevestigd zijn. Bij herhaling kwamen zij op dit punt terug, vermits de jeugd te dier plaatse zeer in aantal toenam en door eene dergelijke inrigting aan velen het voor-

wensel zoude ontnomen worden van uit gebrek aan gelegenheid tot het ontvangen van onderwijs hunne kinderen naar Nederland te moeten sturen, hetgeen de Heeren XVII toenmaals ongaarne zagen (*).

In 1666, alzoo juist tien jaren na de opheffing der eerste Latijnsche school, trachtten de Heeren XVII hun verlangen in deze door de uitzending van een rector met kracht doorzetten, nog vóórdat de Indische regering, die ten aanzien eener Latijnsche school te Batavia minder gunstig gestemd schijnt geweest te zijn, over dit onderwerp had beraadslaagd (†).

De bedoelde rector stierf echter op reis naar Indie. Maar deze omstandigheid nam niet weg, dat, toen de Gouverneur Generaal Joan Maetsuycker en de Raden van Indie door die uitzending bespeurd hadden, dat de vernieuwing van de Latijnsche school te Batavia bij het Opperbestuur ernst werd, zij dadelijk eene andere persoon, zekeren dr. Andries Kleijer, welke zich daartoe had aangeboden, als rector bij de weder te openen Latijnsche school aanstelden „om met denselven een preuve te nemen hoedanigh het sal willen gaen.” Tevens gelastten zij uit hun midden de beide Raden van Indie, Joan Thijsen en Joan van Dam om te onderzoeken, of voor die school zoude gebruikt en ingerigt kunnen worden het huis, toenmaals bewoond door den predikant Abrahamus de Leonardis, staande naast 's Compagnies hospitaal, digt bij de Nieuwe Poort (§).

Omtrent de verdere verrigtingen tot hernieuwing der Latijn-

(*) Opmerkelijk is hierin de tegenstelling met latere inzigten. Maar *ntempora mutantur et nos mutamur in illis.*”

(†) Wanneer men in aanmerking neemt, dat dezelfde landvoogd, welke in 1656 de Latijnsche school had zien mislukken, nog het bewind voerde, dan wordt het zeer natuurlijk, dat de Indische regering niet bijzonder genegen was om nog eens eene proef te nemen met eene dergelijke inrigting.

(§) Resol. 31 Aug. 1666. Deze poort heeft gestaan ongeveer op de plek, waar thans de Nieuwpoort-straat begint, als men van Molenvliet komt.

sche school zwijgen de resolutiën van het kasteel van Batavia. Vermoedelijk is op deze tweede school toegepast het reglement, dat voor de eerste had gegolden, vermits anders een dergelijk stuk waarschijnlijk in die resolutiën zoude zijn opgenomen.

Meerder personeel dan bovengenoemde rector moet ook aangesteld zijn, want in het eerste jaar van haar bestaan telde deze school reeds nagenoeg 40 leerlingen. Men vindt evenwel omtrent dat meerdere personeel niets in de bewuste resolutiën aangeteekend. Deze bloei deed ook de Hooge Regering besluiten om den raad van justitie, Andries Bogaerd, en den medicinae doctor, Andries Keijzer, beide mannen van goede studie, tot scholarchen te benoemen ten einde voor die school goede zorg te dragen en daarop toezigt te houden (*).

De bloei dezer school was echter van korten duur. Want nauwelijks drie jaren later bespeurde men duidelijk, dat het met de Latijnsche school te Batavia in het geheel niet vooruit wilde en alles, wat daaraan ten koste werd gelegd, slechts te vergeefs was. Hare aanvankelijke voorspoed verkeerde in nog grooter verval, dan dat, waartoe de eerste Latijnsche school was gekomen. Ten laatste bedroeg het aantal scholieren slechts twee. Na verscheidene deliberatiën besloten daarom de gouverneur generaal Joan Maetsuijcker en de Raden van Indie om deze school te laten varen, die reeds eene vrij belangrijke lastpost voor de Compagnie was geworden. Aan den rector Augustinus Tornton lieten zij echter voorloopig het tractement als zoodanig behouden ten einde te beproeven of hij die school voor eigene rekening zoude kunnen aanhouden en welligt tot meerder ontwikkeling brengen. Die hoop werd echter nimmer vervuld (†).

(*) Resol. 12 Aug. 1667.

(†) Resol. 12 Sept. 1670.

Het Seminarium Theologicum van 1745.

De schandelijke wijze, waarop de Gouverneur Generaal Valkenier in 1741, kort na den nog schandelijkeren moord der Chinezen te Batavia en, zooals hij voorgaf, naar aanleiding van die gruweldaad de drie Raden van Indie, van Imhoff, de Haeze en van Schinne gevankelijk naar Nederland opzond, had onder vele andere gevolgen ook het stichten van bovengenoemde inrigting ten gevolge.

Als namelijk het aan deze leden der hooge Indische regering toegedachte kwaad geheel op het hoofd van den dwingeland was teruggekeerd en daarentegen de Heeren Principalen aan de drie bedoelde personen de gelegenheid hadden verschaft om voorstellen bij hen in te dienen tot verbetering van den zeer verachterden staat der Compagnie in Indie, overhandigde de inmiddels tot Gouverneur Generaal benoemde baron van Imhoff den 24en November 1741 een door hem en zijne beide lotgenooten opgesteld uitvoerig geschrift aan de Heeren XVII, te Amsterdam vergaderd, hetgeen ten titel voerde: „Consideratien „over den teegenwoordigen staat van de Nederlandsche Oost „Indische Maatschappij, met relatie voornamentlijk tot haar „bestuur, handel, scheepvaart en huijshoudinge in Indien, ver- „vat in eenige poincten, meer dan andere van opmerkinge, „ter aantooninge van het algemeene verval harer zaken, en op „wat wijze men dezelve veelligt zoude kunnen redresseeren.”

Onder het vierde hoofdpunt dezer uitgebreide memorie, handelende over de huishouding van de Compagnie in Indie, en wel in het tweede hoofdstuk daarvan, over de godsdienst, § 13—17 zeggen deze raadgevers:

„§ 13. Tot Batavia vorderd de noodzakelijkheid buijten des ten hoogsten, dat eenmaal regte scholen werden aangelegt, in dewelke men de jeugd evenals hier te lande onderwijse, en het scheijnt zelfs te obsteeren dat zo voornamen etablissement

en colonie als dese zo veele jaaren zonder dezelve is geweest.

„§ 14. Men objicieeren niet dat dit al geprobeert is en dat men daar geen werk van de scholen maakt, want als men die proef van den ouden tijd, meer dan eene halve eeuw geleeden, nog heeden wil doen gelden, om dat werk infaitabel te verklaren, zo moet men eerst probeeren, dat dien aanleg doormaals in ordre is geweest, dat men alles gedaan heeft, wat men konde om het te bevorderen, en dat de comparitie eguaal is tusschen die tijd en de tegenwoordige, dat niemand zal kunnen aantonen.

„§ 15. Zelfs bewijst Ceijlon door sijn Seminarium, dat het niet ondoenlijk is, door zulke middelen nog iets goeds te bewerken, en werd ten deesen belange maar eens opgevolgt hetgeene nopens het aanqueeken van menschen tot den dienst van de kerke bij de meermaals geallegueerde Ceijlonse memorie, en het schrijven van den Gouverneur en Raad na Nederland, waartoe dezelve zig refereert, op goede gronden werd voorgesteld, gelijk men meent, dat als nog behoorde te geschieden.

„§ 16. En komt alzo daar bij het aanqueeken van zulke subjecten hier te lande voor Indiën in 't gemeen, op den voet zo als daar bij ten belange van Ceijlon werd voorgesteld, dat een kleijne onkosten voor de Comp. zal zijn, in vergelijkinge van het voordeel, dat aan die importante zaak daar door zal werden toegebracht?

„§ 17. Zo zal Ceijlon genoegsame leeraren voor de West, en Batavia voor Java en de Oost, mitsgaders het geheele gedeelte van Indiën, alwaar de Maleijdsche taale gangbaar is, in der tijd uijt leveren, en dan zal men het met zeer wijzig andere personen, die de lust mogte opwekken om de kerke in Indiën te gaan dienen, op den duur wel kunnen stellen.”

Nadat H. H. Commissarissen in besoiigne deze en de overige in de bovengenoemde memorie behandelde punten met de voorstellers hadden besproken, besloot het collegie der Heeren XVII

den 3 April 1742 op hun rapport ten aanzien van de aangehaalde paragraphen het volgende: (*)

„De Hoge Indische Regeering zal werden gerecommandeerd niet alleen eenmaal regte scholen te Batavia aan te leggen in dewelke men de jeugd even als hier te lande onderwijse, maar ook ten dienste van de verder gevorderde een Seminarium op te regten, even als te Ceijlon is tot het aanleeren van talen en leggen van de gronden van de religie ten eijnde daar uijt in der tijd wanneer zig daarinne bequame subjecten tot dienste van Gods kerke komen op te doen, jaarlijks twee sulke subjecten van Batavia, midsgaders twee uijt het Colombose Seminarium over te zenden tot voltrekkinge harer studien omme na verloop van uijtterlijk drie jaren alhier volleert en tot proponenten geëxamineert en geadmitteert zijnde jaarlijks weder een gelijk getal naar Batavia en Ceijlon terug gezonden te werden op een tractement van ƒ 40 ter maand nijtkomende en een verbeetering om de vijf jaren van ƒ 10 en predikanten wordende met ƒ 70 voor het eerste verband en bij verbeetering om de vijf jaren met ƒ 10 tot op ƒ 90 uijtterlijk.”

Met deze en vele andere instructiën voorzien, begaf zich de Gouverneur Generaal van Imhoff aan boord van een nieuw vaartuig, dat men den beteekenisvollen naam van den *Hersteller* had gegeven, op weg naar Indie. Hier kwam hij den 23^{en} Mei 1743 op de reede van Batavia aan, doch het duurde nog ruim twee jaren, voordat onder de honderde zaken, welke bij den algemeenen achteruitgang voorziening of herstel vereischten, van het weder in het leven roepen eener inrigting voor middelbaar

---

(*) Hoe voornaam zich de Heeren XVII achtten, blijkt o. a. uit de omstandigheid, dat zulke hooge Indische ambtenaren, als de bedoelde voorstellers waren (Raden van Indie en van Imhoff zelfs verkozen gouverneur generaal), bij het bespreken dier memorie toch niet toegelaten werden binnen het parket, waarin de Heeren Commissarissen gezeten waren, maar „even buijten het baluster” plaats moesten nemen.

onderwijs sprake kon zijn. In de vergadering namelijk van 11 Junij 1745 deelde de Gouverneur Generaal van Imhoff aan de Raden van Indie voor het eerst mede, dat er gelegenheid bestond tot vervulling van den door hem zelven uitgelokten last tot oprigting van een Seminarium te Batavia. De woning namelijk van zekere weduwe Wesch was voor 5,000 rijksdaalders te koop aangeboden, en voor dat doeleinde zeer geschikt bevonden, vermits vier daarnevens gelegene en mede voor een matigen prijs verkrijgbare huisjes tot woningen voor de doctoren en tot plaatsing eener inlandsche drukkerij konden ingerigt worden. De Raden van Indie, overwegende, dat de gevraagde som zeer billijk was en de Compagnie met hare aanbachtlieden („met dewelke het ook in desen tijd te gebrekkig omkomt om deselve daer toe te kunnen employeeren”) op verre na voor dien prijs geen geschikt gebouw kon zetten, keurden het nemen van maatregelen tot aankoop van die woning en huisjes voor dat doeleinde goed.

Weinige dagen later, den 25^{en} Junij 1745, bragt de Gouverneur Generaal van Imhoff ter tafel het volgende, door hem opgestelde stuk:

*Propositie tot het opregten van een Seminarium ter aankweeking
van allerlije soort van subjecten in de talen deezer landen
tot den dienst der kerken en scholen van Indien.*

Sonder sig alhier uijt te breiden over de noodzakelijkheid en nuttigheid in 't gemeen van kweekscholen, om daarin te formeeren en daar na daaruijt te fourneeren een grooter getal van bekwaame subjecten in deeze off geene weetenschappen dan de geene die men van eene eijgenwillige applicatie tot dezelve uijt den grooten hoop der gemeente te wagten heeft, en sonder alhier in het bijzondere aantedingen op de soo veel nodige opwekkinge en aan-

moediging van de jeugd tot de Godgeleerdheid als het getal der liefhebbers van die studie voor al in de Nederlanden kleiner en het gebrek aan bekwaame subjecten in den oogst des Heeren grooter schijnt te werden, ja sonder ook in deezen nog particulierder uitteweyden over de noodzakelijkheid van sulk een fondatie in deeze gewesten, daar het gebrek aan bekwaame en daar nevens taalkundige perzoonen tot den predikdienst nog veel grooter, en van veele reeds aangewende hulpmiddelen het effect nog seer klein, ja ook in de apparentien niet te vergelijken is met het aankweken van jonge, der talen kundige, en tot dit werk als van de wieg aan afgesonderde luyden, dewelke de vrugten van het geene zij in haare jonkheijd om niet hebben opgelegd, met woeker, liefde en gewilligheid, ook selfs door den natuurlijken band waar onder ons de geboorte en opvoeding legt, weder aan haar vaderland koomen te besteeden en dus het getal der arbejders in deezen grooten oogst in der tijd merkelyk kunnen vermeerderen en tot een heijer van goede boodschappers doen aangroeijen, soo sal men hier maar in 't voorbijgaan aanhalen dat dit hoogwigtige werk al over drie jaaren in Nederland gedoodverft en door veelerlye verhinderingen tot hier toe opgeschort gebleeven sijnde, thans na des ondergeteekendens gevoelen, sonder merkelyke omslag en kosten a primis, gelijk men zegt, incunabulis, off van de eerste en geringste beginselen aff, kan werden aan de gang geholpen, schoon het niet kwaad is, dat men al aanstonds bij desselfs eerste instellinge ook op den voortgang denkt, en de ordre sodanig stelt dat het niet nodig is telkens nieuwe schikkinge bij trappen en graden te maken, na mate van den voortgang eener zake, dewelke niet nalaat haare inconvenienten en beswaarnissen met zig aan te voeren bij de voordeelen die dezelve beloofd, gelijk alle andere waereldsche bezigheeden en schikkingen.

Daar word dan tot sodanige oprigting soo wel nu als in 't vervolg voor eerst en hoofdzakelyk vereijst:

- 1^e. een kweekschool,
- 2^e. eene goede directie over het zelve soo wel van buiten als van binnen,
- 3^e. een bekwaam getal bekwaame leerlingen,
- 4^e. meesters in getal en kennisse toerijkende, en
- 5^e. eene goede en geschikte onderwijzinge.

1^c. Het kweekschool is reeds daar toe aan de hand, volgens den koop van seekere erven en opstallen buiten deezer steede poorte Rotterdam, op de Verburgs graft, vermeld ter Resolutie deezer Tafel van den 25^{em} Junij j. leeden bestaande uijt een groot middelhuijs genoegsaam voor het logement van de geenen, die het opzigt en de directie van binnen over dit werk hebben zal, neevens de jongeluijden die daar in geplaatst sullen werden, en selfs nog voor een meester om nabij dezelve te sijn, en haare opvoeding des te beeter gaade te slaan, item twee kleijne woningen te wederzijde, waar van het eene zal moeten dienen tot de drukkerije en de woning der drukkers in de inlandse talen, dewelke men derwaarts sal moeten verplaatsen om de ongezondheijd der woning daar toe in het casteel g'appropriert, als sijnde in minder dan een jaar die drukkerije geheel en al uijtgestorven en bijna niemand uijt agt off thien menschen, successive daartoe g'employeerd, overgebleeven, om dat werk, dat reeds met het drukken van de bijbel in het Portugeesche en een woorde boekje in het Maleijds aan de gang was gebragt, en nu al circa vijff maanden geheel stil gestaan heeft, weder optevatten en in beweeging te brengen; de overige drie sijn bekwaame woninge voor de meesters, die tot dit kweekschool sullen gehooren, sijnde daar onder een wat beeter, en twee wat minder.

2^c. Tot het opzigt van buiten werden Curatoren vereijst: den ondergeteekende sal zig selfs gaarne chargeeren met de opper toezigt over het aantevangene werk, dog dewijl hij niet wel vaceeren kan tot de minutissima, die ook in deezen gereguleerd

moeten werden, soo dunkt hem, dat er al aanstonds eenige perzoonen dienden benoemd te werden, om onder sijne bestieringe dat werk aan de gang te brengen en het noodige daar omtrent te reguleeren.

Voor de oeconomie van dit huijs soo wel als tot bestieringe van de leeringe in het selve en het opzigt over de geene die de opvoeding en aankweeking deezer jonge luijden in haare classen sal werden aanbevolen, moet na des ondergeteekenden gedagten al aanstonds een Rector in dit Seminarium werden geplaatst, wiens pligt sal zijn te bezorgen, dat de reglementen van dit huijs wel werden g'observeerd, dat de kweekelingen in behoorlijke tugt werden gehouden; dat de meesters haare uren wel gade slaan en de jongelingen die tijd wel besteeden, en dat in 't generaal alles geschikt en ordentlijk toegaa: hier toe zal hij moeten hebben een provisor off huijsversorger die de nodige zaake tot de huijshouding op zig neemt, een off twee van de meesters, bij hem inwoonende om de jeugd gade te slaan, en eenige afgezonderde uren op zeekere dag der weeke om alle de classen te visiteeren en de leeringe nategaan, buijten dat hij ook in der tijd selfs sal moeten hebben en houden een collegium over de theologie wanneer de jongelingen soo verre gekoomen zijn dat zij de laatste hand aan het werk haarer studie hier te lande kunnen leggen.

3°. Het getal der leerlingen kan na des ondergeteekende begrip vooreerst bepaald werden op 12, waar bij men van jaar tot jaar ses kan augmenteeren, tot dat op 36 zijn gebragt, welk getal groot genoeg is voor het geheele Seminarium, om daar uijt in der tijd jaarlijks drie te kunnen senden off ook wel vier ter volleeringe in Nederland; het is ook niet te groot als men reekent dat er vijf jaren verloop en eer het voltallig is en dat in die tijd nog wel een sesde jaar nodig sal zijn om te suppleeren de geene die inniddens sterven off soo verre ge-perfectioneerd werden mogte dat daar uijt kunnen gaan, en dat

daar na dit uitgaan van 3 off vier voor Nederland met de geene die tot de studie onbekwaam bevonden en tot leermeesters g'emploijeerd werden mogten, wel een getal van ses tot jaarlijkse recruteeringe sal vereijsschen. — De zoorten van subjecten hier toe te emploijeeren moeten naar het oordeel van ondergeteekende onbepaald allerlije slag van jongeluijden sijn, van eerlijke ouders geboren, sonder onderscheijd van natie off geslagt, mits sij sig, soo veel sij zelfs daartoe bekwaam sijn, dan wel haare ouders, voogden off opzigtters in haare plaatse, overgeeven tot het werk van den dienst der kerken hier te lande na maate van de bekwaanheijd die men in haar vinden zal, kunnende de gaauwste, gelijk gezegt is, tot de geheele studie van de theologie, de stupede tot het werk der leermeesters en soo een ieder na sijn talent aangekweekt en vrugtbaar gemaakt werden, om te b'antwoorden de moeijte en kosten die men aan haar besteed.

4^e. Het getal der meesters sal in den beginnen soo groot niet behoeven te weezen; dewijle de jongelingen die daar in geplaatst sullen werden, apparent van de eerste beginselen aff sullen moeten onderweezen werden soo sal het voor eerst genoeg sijn, dat er voor de laagste classe een krankbezoeker off leermeester is, die haar leezen, schrijven, cijfferen, de gronden van den Godsdienst en voorts d'eerste beginselen van eenige andere leeringe onderwijst, na mate dat hij zelfs bekwaanheijd heeft om haar daar in te kunnen te regt helpen: voorts sullen sij ook in deeze classe moeten leeren de Maleijdsche en Portugeesche tale, en dus moet er voor ieder van dezelve een meester zijn, die *pari passe* leert in die taale wat haar teffens door den Nederduijtsche meester in deeze tale werd geleert, en met deeze drie talen alleen zal men zig in deeze classe moeten ophouden.

In de tweede classe sal een Latijnse meester moeten sijn die de qualiteijt van boekhouder heeft, bij denwelke zij de

gronden der Latijnse tale moeten leeren, de Maleijdsche en Portugeesche meesters teffens continueerende, om ook aan deeze discipulen in de inlandsche talen met gelijke schreeden te doen leeren, wat zij in het Latijn leeren bij deezen meester, op dat haar d'eene taale soo familiair werde als de andere.

In de derde classe zal een meester moeten sijn in de qualiteit van onderkoopman, die de jongelingen, dewelke in de voorgaande classe de gronden van de Latijnse taale hebben aangeleerd, in dezelve verder perfectioneert, het Grieks en Hebreeuwsche leert, en een beginsel van philosophie, historie, oudheeden, en andere eenen Theologant nodige weetenschappen in haar legt, dewelke bij den Conrector verder geperfectioneerd moeten werden, met bijvoeging van andere studien, soo in de verdere Orientaalsche talen als in de soogen. *humaniora studia* waar over deeze Conrector collegie houden moet, sijnde hij d'eerste onder de meesters en moet bij overljden, absentie off indispositie van den Rector sijne vices vertreeden, dienende daarom te weezen in de rang en qualiteit van koopman, om des te beter sijn gezag te kunnen doen gelden en wat aansien onder de gesubordineerde te hebben, indifferent sijnde off hij een Theologus van professie dan wel in andere faculteyten opgebracht is, als hij maar de nodige studie heeft met de bekwaamheijd die tot het bovenstaande werd vereijst.

De jongelingen in ieder classe eens twee jaaren hebbende doorgebracht, hoewel het apparent is dat er wel geesten onder dezelve sullen weezen die meer weg sullen spoeden, souden dan van de eerste onkunde af agt jaaren bezig sijn, en genoomen dat sij met de agt à thien jaaren daar in kwamen en nog een jaar lang bij den Rector getracteerd hebbende een collegium theologicum soude zij circa twintig jaaren ten langsten bereiken wanneer zij na Nederland gaan, en veele sullen dat termijn vrij wat verkorten.

En dus sijn deeze meesters nodig na mate dat het werk

voortgaat eerst maar de eerste drie en daar na de overige van de tweede, derde en vierde classe, en dat alle deeze bekwaam zijn in haar werk is een requisiet welkers noodzakelijkheid en aangeleegentheid van selfs spreekt en hier niet nader behoeft aangedrongen te werden.

5°. De manier der onderwijsinge is in het voorgaande articul reeds als met de vinger aangerod: dezelve zal nader moeten gereguleerd werden, door den Rector onder het opzigt en met de approbatie der Curatoren.

Daar blijft nog overig om te spreken van het fonds tot het onderhoud deezer kweekelingen, meesters en van het kweekschool, dat voor eerst van de Comp. selfs sal moeten gevonden werden, naar het voorbeeld der seminaria theologica die eertijds op Colombo en Jaffanapatnam zijn geweest en thans nog ter eerstgem. plaatse subsisteert, moetende de randsoenen en contanten voor de huijshouinge nader gereguleerd werden door de Curatores na mate dat het kweekschool die nodig heeft.

(w. g.) G. W. VAN IMHOFF.

Nadat dit stuk den 25^{en} Junij 1745 in den Raad van Indië door den secretaris was voorgelezen, besloot men zich met het daarin voorgestelde te vereenigen en werden aanstonds ter verligting van den last van den Gouverneur Generaal, die zich bereid verklaarde om de super-intendentie over het Seminarium op zich te nemen, tot Curatoren benoemd:

de raad extra-ordinaris van Indië, Nicolaas Crul;

het ordinaire lid in den raad van justitie te Batavia,
Mr. Theodorus van Reverhorst;

De bailluw van Suchtelen en

de praeses ambulatoir van den kerkenraad te Batavia;

aan welke tevens werden opgedragen het opmaken van de noodige reglementen voor het Seminarium en de functiën der

vroegere scholarchen, bestaande uit het houden van toezigt over de scholen in het algemeen.

Als rector werd aangesteld de predikant in de Portugesche taal te Batavia, Ds. Johannes Mauritius Mohr, „een man, immers zoo groot in de kerk, als de heer van Imhoff in de politie (*).”

De aankoop van de bovenbedoelde woning van de weduwe Wesch en der daarbij staande vier huisjes, te zamen voor ongeveer 8,000 rijksdaalders, werd goedgekeurd, met bepaling, dat de overschrijving dier vaste goederen op de Compagnie zoude geschieden zonder betaling van 's heeren gerechtigheid. Ook werd goedgevonden, dat de verdere onkosten voor het Seminarium voorloopig en tot dat een fonds daarvoor zoude zijn gevonden, zouden komen ten laste der Compagnie.

De hoofddenkbeelden der boven medegedeelde *propositie* van den Gouverneur Generaal van Imhoff, meer uitgewerkt en wel in den vorm van een reglement, werden eerlang aan de bevolking van Batavia kenbaar gemaakt door het volgende:

Kort berigt nopens de oprichting van een Queekschool tot Batavia, waar in op de kosten van de Nederland-sche g' octroyeerde Oost Indische Comp. zullen werden aangekweekt subjecten tot den dienst der kerken en scholen van Indlien.

1.

Het Seminarium Theologicum, dat thans ingevolge het g' arresteerde in Rade van India op den 25 Junij jl. alhier staat oppgereg't te werden, heeft tot zijn voornaamste doelwit om daardoor (onder Gods zegen), te helpen bevorderen het groote

(*) Hofstede, O. I. kerkzaken, II p. 57.

werk der voortplanting van den Christelijken Hervormden Godsdienst in dese gewesten: ten dien eijnde zullen in het zelve altoos een genoegsaem getal van jongeluiden in de noodige wetenschappen en kennis der taelen tot den dienst der kerken en scholen van India werden aangekweekt.

2.

Het getal der leerlingen is voor eerst bepaalt op 12, het welk van jaer tot jaer met 6 sal werden g'augmenteerd tot een getal van 36, waeruijt in der tijt jaarlijks 3 of ook wel 4 ter volleering na Nederland zullen gesonden werden.

3.

De soorten van subjecten, die hier toe sullen werden aangenomen, sijn onbepaelt allerlij slag van jonge luijden, sonder onderscheijt van natie of geslagt, mits egter van eerlijke ouders gebooren, en sij sig selven (soo veel daar toe bequaam sijn) dan wel haare ouders, voogden of opsigters, deselve heel en al komen overtegeven en aftestaen, ten diensten der kerken en scholen hier te lande, waar in een iegelijk na mate van sijn bequaamheijt, die hij heeft, indertijt sal werden g'employeert.

4.

Ten dien eijnde sal aan hen in dit queekschool, (dat uijt 5 classen bestaet) voor niet geleert werden, alle het geene nodig is en vereijscht werd voor een leerling der Godgeleertheijt, om den dorpel der Nederlandsche accademie te kunnen betreden en hunne studien op deselve te voltooijen: ook sullen sij in dit huijs van behoorlijke spijs, drank, kleeding en al wat verder tot hun onderhoud en aanqueeking mogt nodig sijn, niets uijtgesondert, versorgt en vrijgehouden werden, en wanneer deselve de voorsz. 5 classen gepasseert en sig bequaam ge-

maakt hebben om de studie van de Theologie op eene universiteit te frequenteren, sullen deselve, ten koste van de Comp. na Nederland versonden, aldaar volleerd en vervolgens als proponenten of predicanten herwaarts te rug gesonden werden om in de kerken van India dienst te doen.

5.

De jongelingen, die als permanente alumni in dit huijs sullen werden g'atmitteerd, moeten niet minder als agt en niet veel meer als twaalf jaeren oud sijn, het welk alvorens aan de Curatoren sal moeten blijken. Ook sullen die geene, dewelke, gelijk in 't vervolg sal gesezt werden, voor betaling tot de lessen en tafel van dit huijs willen acces hebben, van niet veel minder als agt jaeren moeten sijn, dog haar verderen ouderdom is onverschillig.

6.

Behalven het vaste getal der alumni werden ook binnen dit huijs g'atmitteerd alle de sodanige, die vrijwillig aldaar koomen of door hunne ouders, voogden en vrienden gesonden werden, ten eijnde van alles, dat aldaar geleert werd, bij verkiesing te leeren datgeene, waar toe sijn mogten genegen en bequaam sijn: waar voor sijn als dan ten behoeve van het Seminarium sullen moeten betaelen 9 Rijksd. per maaud, sonder meer en sulks door alle classen sonder onderscheijt of augmentatie.

7.

Ook sullen buiten de evengemelde nog werden gepermitt. vaste kostgangers, die buiten de lessen ook acces hebben tot de tafel, het sijn voor de halve of geheele kost, mits deselve bij provisie niet surmonteeren het getal van 24 en sullen sijn, die sijn in de halve kost besteedden, moeten betalen buiten de lessen,

in het voorgaande articul vermeld, 6 Rijksd. per maand, waar voor sij 's middags kunnen overblijven en neffens de queekelingen van dit huijs gedefroyeert werden; edog die sig in de geheele kost besteeden, sullen daar voor betaalen bujten de lessen 12 Rijksd. per maand, en alsdan kunnen profiteeren van de wooning, spijs, drank, vuur en ligt van dit huijs. Dus voor de leering alleen maandelijks betaalt werd Rijksd. 6, voor de halve kost insgelijks 6, dus te samen 12, en voor de geheele kost Rijksd. 12, dus met het leergeld te saamen Rijksd. 18 per maand.

8.

Ook sullen de voorsz. kostgangers de reglementen van dit huijs nopens desselfs oeconomie en discipline gehouden sijn te observeeren en deselve subject blijven.

9.

Alle morgen presis ten half 7 en 's avonds ten half agt sal door den in dit huijs of daar naast woonenden krankbesoeker het daar toe opgesteld gebed gedaen, en vervolgens een of meer capittelen uijt Gods woord voorgelesen werden, waar bij alle de jongelingen, die in dit huijs woonagtig sijn sonder onderscheijt gehouden zijn te verschijnen.

10.

Ook sullen de queekelingen van dit huijs verpligt zijn des Zondags zoo wel als op andere feestdaagen den publicquen Godsdienst eens in de Hollandsche en eens in eene der Inlandsche kerken op de daartoe aangewesene zitplaatsen behoorlijk bij te woonen, werwaerts haar de meesters der eerste classe zullen moeten geleijden.

11.

Ook sullen binnen dit hujs, in der tijt, vaste wekelijkse catichisatien door den Rector moeten gehouden werden voor desulke, die wat rijper sijn van kennisse en jaeren, als die dewelke door den krankbesoeker van het hujs sullen werden onderweesen.

12.

De lessen sullen een aanvang nemen 's morgens ten half agt en eijndigen ten elf uuren, en soo wederom des nademiddags van 3 tot 5. De verdeeling der uuren en lessen van ijder classe in 't bijzonder sal vervolgens bij het openen van deselve in der tijt moeten gereguleert werden.

13.

De spijsinge van de alumni en kostgangers sal soo wel voor het dagelijkse ontbeijt, als de middag en avondmaaltijd moeten besorgt werden naar de ordre, die daar op door de Curatooren sal werden beraamt en de provisor sal sig daar na moeten rigten, op dat aan het reglement in desen voldaan en de spijsen behoorlijk toebereijt werden.

14.

Hier toe sullen de noodige randsoenen en emolumenten van het eene en ander door de Comp. maandelijks aan dit hujs verstrekt werden, alsmeede de contanten voor de huijshouding en gagie, die hier onder sal gespecificceert werden.

15.

Voor de oeconomie van dit hujs soo wel als tot bestiering van de leering in het selve en het opsigt over de geene, die de opvoeding en aanqueeking deser jongeluiden in haare clas-

sen sal werden aanbevoelen, sal den Rector in het Seminarium moeten woonachtig en van zijn plicht zijn te besorgen, dat de reglementen van dit huijs wel werden g'observeert, dat de queekelingen in behoorlijke tugt werden gehouden, dat de meesters haare uren wel gaade slaen, en de jongelingen die tijt wel besteeden, en dat in het generael alles geschikt en ordentelijk toegaet: ook sal hij op sekeren dag der weeke alle de classen behoorlijk visiteeren en op de leeringe in deselve een naukeurig oog houden.

16.

Daar en boven sal in het huijs altijd een der meesters van de eerste classe vast moeten wonen om dus de jeugt van na bij gaande te slaen en teffens de toesigt te houden, dat de queekelingen wel bediend werden, doende in cas van het contraire aanstonds rapport aan den Rector om daar op de noodige ordre te kunnen stellen.

17.

In dit huijs sal meede moeten woonachtig zijn en hetselve bedienen een provisor of huijsbesorger, die de nodige saken tot tafel, kleeding en verdere huijshouding behoorlijk op sig neemt, en die, alvorens hij in dienst werd aangenomen, door den Rector aan de Curatooren sal gepresenteert werden: jedog indien hij getrouwt mogt weesen, soo sal hij een van de huijsjes naast het Seminarium hebben en agt Rijksd. per maand voor sijne gagie, als ook de vrije tafel in het selve, neffens den in huijs woonenden meester, die aan deselve altijd sal present zijn of een ander in zijn plaats.

18.

De Rector sal ten dienste van dit huijs en tot verrigting van het noodige huijswerk, met sijnen omslag, althoos kom-

pleet houden een getal van 12 goede en daar toe capable manslaven, waar voor hij sal genieten het gewoone van 3 Rijkstd. per maand voor ijder: van dese twaalf jongens sullen aan den provisor toegevoegt werden twee in de keuken, 2 voor de dispens en 2 voor het overige huijswerk: de overige 6 sullen soowel tot het oppassen der queekelingen in het reinigen harer scholen en logiementen, als voor het overige werk der huijshouding sijn.

19.

Ten dienste van dit Seminarium sal ook moeten gehouden werden een kleermaker, schoemaker, wasscher, enz., waarvan de noodige aanbesteding sal gedaen werden in praesentie van een der Curatooren.

20.

De Rector van het Seminarium sal meede behoorlijke aantekeninge houden en maandelijks of in der tijt, wanneer sulks gerequireert werd, behoorlijke openinge en voorslag doen aan de Curatooren nopens het geene de oeconomie, aan zijn inspectie toebetrouwt, is conerneerende.

21.

De meesters van de eerste classe sullen ijder tot een douceur genieten contant Rijkstd. 10 van 48 st. ijder per maand, buijten en behalven dat sij voor de leering van de kinderen, die voor hun geld tot de lessen sullen werden g'admitteert, soowel als tot de halve en geheele kost, elk nog daer en booven voor ijder dicipel, die sij buijten de vaste queekelingen hebben, sullen genieten een halve Rijkstd. per maend, die uijt evengem. penn. aan hen sal betaelt werden.

De Latijnse meester in de tweede classe sal genieten per

maand 15 Rijksd. contant en meede voor elk van sijne dicipelen 1 Rijksd. in maniere voorsz.

De praeceptor van de derde classe sal ontfangen 20 Rijksd. per maand en voor ieder leerling $1\frac{1}{2}$ Rijksd.

De conrector daar en tegen sal genieten per maand 30 Rijksd. en voor ijder van sijne dicipels 2 Rijksd.

Dese drie, de conrector, praeceptor en Latijnse meester, sullen sig selfs voor het overige van kost en al het noodige moeten voorsien en sal alleen aan den conrector eene vrije wooning werden gegeven. De meester van de eerste classe, die in hujs woont, sal uijtterlijk niet meer dan 2 jongens van zijn eijgen mogen hebben, dewelke het hujs nevens de andere van kost, dog hij voor sijn aandeel van kleederen voorsien sal en sal de voorsz. meester dus sig selfs moeten bedienen of laten bedienen en sal aan den kok en verdere dienaren van het hujs niets bujten de kost ten laste van het selve gegeven werden bujten het maandgeld van 3 Rijksd. voorbepaalt.

22.

De queekelingen sullen hebben een vaste lijst van hetgeene haar 2 mael des jaers des Comp. weegen tot kleeding sal verstrekt werden en de meester, die in hujs woont, sal ook tefens moeten toesien, dat sijn goede agt op haare kleedinge slaen om daar meede te kunnen toereijken.

23.

Ook sal aan alle de queekelingen, die in dit hujs woonachtig sijn, sonder onderscheijt gepermitt. sijn om op Woensdag en Saterdag agtermiddags hunne ouders en vrienden te moogen bezoeken, mits sijn 's avonds te agt uren weederom behoorlijk instellende, edog sal daarvan de Rector alvoreens moeten kennis hebben.

Alle de jongelingen, die in dit hujs woonachtig sijn, sonder onderscheijt sullen des morgens ten klocke 6 uren moeten opstaen om alvorens het gebet begint sig behoorlijk te kunnen aenkleeden en verschoonen: en zal des avonds ten thien uren insgelijks een ieder op sijn kaemer moeten sijn.

Dit stuk, dat niet in Rade van Indie schijnt behandeld te zijn, komt voor in eene verzameling van placaten, ter Algemeene Secretarie aanwezig, doch is kennelijk van de Hooge Regering uitgegaan, en wordt in latere resolutien meermalen de ordonnancie of het reglement van het Seminarium genoemd.

Den 22^{en} October 1745 waren de voorbereidende werkzaamheden voor het Seminarium zoo verre gevorderd, dat op voorstel van den Gouverneur-Generaal besloten werd om op den 30sten October daaraanvolgende tot de plegtige inwijding dier school over te gaan, ten einde met den 1^{en} November de lessen een aanvang te doen nemen. Van dit besluit werd mededeeling gedaan aan den kerkenraad en de Curatoren met verzoek om bij die plegtigheid tegenwoordig te zijn. Doch den 29^{en} October werd de inwijding om onbekende redenen tot den 1^{en} November uitgesteld (*).

Deze inwijding geschiedde op de volgende wijze. Des morgens vroeg plaatste zich een detachement grenadiers en een vaandel (compagnie) infanterie voor de oosterdeur der Portu-

---

(*) Hofstede, O. I. kerzaken II, p. 57 plaatst de inwijding ten onregte op den 2den November 1745, althans volgens de resolutien van het kasteel van Batavia. Ook zegt hij, dat de reglementen voor het Seminarium toen reeds vervaardigd waren. Later zal blijken, dat die stukken nog niet alle voltooid waren. Tot onzen spijt zijn wij niet in de gelegenheid dezen volledig mede te deelen, vermits zij niet alle in de resolutien opgenomen zijn en wij de daaraan ontbrekende, op ééne uitzondering na, elders niet hebben aangetroffen.

gesche binnenkerk (op de linkeroever der groote rivier gelegen). Eveneens plaatste zich een escadron dragonders, behoorende tot de lijfwacht van den Gouverneur Generaal, met standaard en pauken voor het kasteel. Te half negen ure begaf zich de Hooge Regering naar de bovengenoemde kerk. Twaalf dragonders, onder het kommando van eenen wachtmeester, openden den trein. Twee trompetters en twee hellebardiers reden vóór de koets van den Gouverneur Generaal, die met zes paarden was bespannen, en waarin zich, behalve den Opperlandvoogd, ook de ordinaris Raad van Indie, van Aarden, bevond. De majoor en ritmeester van Thal reed als stalmeester ter zijde van die koets, achter welke acht hellebardiers te paard volgden. Hierna kwamen de overige leden der Hooge Regering met hunnen secretaris, gezeten in koetsen met vier paarden bespannen, terwijl een detachement dragonders weder den trein besloot.

Aan de deur der Portugesche binnenkerk werden de Gouverneur Generaal en Raden van Indie door de Curatoren van het Seminarium ontvangen en onder muziek, dat op het orgel der kerk was geplaatst, binnen geleid, waarna de Gouverneur Generaal en de overige aanwezige hooge ambtenaren zich naar hunne gewone plaatsen begaven. Voor de Curatoren, den rector en den predikant Braarda waren ter regterzijde van den predikstoel ettelijke stoelen in gereedheid gebragt. Nadat deze alle gezeten waren en de muziek, welke zich gedurende ongeveer een kwartier uur liet hooren, had opgehouden, stond de Gouverneur Generaal van Imhoff op en hield eene toepasselijke aanspraak, waarin hij o. a. den predikant Mohr als den rector van het Seminarium aan de vergadering voorstelde. Toen de Gouverneur Generaal zijne rede geëindigd had, beklom de predikant Braarda den predikstoel, en hield eene redevoering over de uitmuntendheid van de Christelijke godsdienst boven alle andere godsdiensten, welke hij besloot met de regering voor de oprigting van het Seminarium te bedanken en met

zegenwenschen. Ook sprak hij de vergaderde inlandsche gemeente in de Portugesche en Maleische talen toe. Na afloop hiervan trad de nieuw benoemde rector Mohr op, welke eene Latijnsche oratie over de voortplanting van het Christelijke geloof in de Indische gewesten hield. Volgens gebruik beloofde deze rector aan het slot zijner rede zich naar zijn beste vermogen van de hem opgedragene taak te zullen kwijten en hield toespraken tot de Hooge Regering, de Curatoren, den Kerkenraad, de praeceptoren, de aanstaande kweekelingen en de gansche vergadering. Onder het spelen der muziek verlieten na afloop hiervan de Gouverneur Generaal en Raden van Indie, vergezeld van de Curatoren, de kerk en begaven zich in dezelfde orde, als zij gekomen waren, naar het kasteel terug. Hier was een diner aangerigt, waaraan ook de Raden van justitie, de Schepenen, de Kerkeraad en eenige hooge gequalificeerde ambtenaren deel namen. Hoewel de toeloop, zoowel binnen als buiten de kerk, zeer groot was geweest, liep toch alles in de beste orde af (*).

Het geven van onderwijs in het Seminarium nam dus een aanvang, maar op welke wijze? Dit blijkt niet volledig, en zoo wel uit het vroeger medegedeelde stuk van den Gouverneur Generaal van Imhoff, als uit het korte berigt, dat daarvan een gevolg was, kan men zulks slechts bij benadering opmaken. Vermits het mij niet is mogen gelukken de resolutien van het Collegie van Curatoren magtig te worden, die vermoedelijk niet gespaard zijn door de, vooral in Indie, zoo knagende tand des tijds en andere bronnen voor de kennis van het Seminarium daaromtrent te vergeefs door mij zijn geraadpleegd, moet ik mij hier schier uitsluitend bepalen tot de weinige, tamelijk onzamenhangende berigten, welke uit de resolutien van het

---

(*) Hofstede, II p. 57—59.

kasteel van Batavia kunnen geput worden. — Omtrent de levenswijze binnen het Seminarium kan men zich eenig denkbeeld vormen uit het onderstaande reglement, dat overeenkomstig het bepaalde in art. 13 van het vroeger medegedeelde korte bericht, op verzoek van het Collegie van Curatoren door de Hooge Regering den 14 December 1745, alzoo anderhalve maand na de inwijding, werd goedgekeurd.

Reglement voor de huijshoudinge in 't Seminarium.

1.

Het ontbijt zal des morgens soo dra het gebed gedaan is genomen werden en bestaan in brood, goede Hollandse boter, rijst, met gerookte vis of iets anders na tijds gelegentheit.

Het middagmaal sal bestaan in de volgende spijsen:

des Sondags en Donderdags een goede soep en een goed stuk gebraden vleesch, met de vereijste groente:

des Maendags, Woensdags en Saturdags versche vis soo die te krijgen is of eenige andere deugdsame spijsen in dies plaatse na gelegentheid des tijds, altoos verseld met genoegsame soep en groente:

en des Dingsdags en Vrijdags zoute vleesch of spek met bonen, cadjang of iets anders.

Het avond eeten sal bestaan in eene goede melkspijs of eijeren of wel iets diergelijx, nevens het resterende eeten van des middags en dat met boter en brood, sullende wijders altoos goede witte rijst soo wel des middags en 's avonds als des morgens op tafel moeten zijn.

En zal in al het bovenstaande eene veranderinge kunnen en mogen gemaakt werden na tijds omstandigheit.

2.

Ten dien eijnde zal aan dit huijs verstrekt werden het navolgende en dat voor 24 koppen als agtien jongelingen met ses

meesters en dienaren van 't huijs, te weten:

des maands { 50 fl Hollandse boter
 1 $\frac{1}{2}$ " fijne specerijen in soort.

alle drie maanden. { 360 kannen witte wijn.
 1 last witte rijst
 $\frac{1}{8}$ " zout
 10 kannen olijven olij
 36 " azijn Hollands.
 45 " klappus olij
 42 bossen of 360 waxkaarsen
 6 vadem brandhout
 15 fl peper.

des weeks { 2 stucken zout vleesch
 2 " " spek.

en twee rijksd. contant daags of vier stuivers voor ieder en zulx tot den inkoop van versch vleesch, hoenders, vis, groente en alle verdere of meerdere benodigtheeden.

Al het bovenstaande te ontfangen om de drie maanden eens, excepto alleen het zout vleesch en spek dat alle weken, en de boter die des maands sal werden afgehaelt.

Voorts het benodigde drinkwater des daags voor het huijs, en ook voor de twee inlandse meesters die apart wonen, als mede vuur en ligt voor dezelve bestaande in:

maandelijx voor { 10 kannen klappus olij, en
 beijde te samen { $\frac{1}{2}$ vadem brandhout.

3.

Tot slaapgoed voor de agtien jongelingen sullen verstrekt werden soo veel matrassen, en dat nu voor eenige jaren; wijders ieder jaar agtien spreijen en tien stucken gunees voor kussen-sloopen, tafellakens, servetten, etc.

En dat aan het Seminarium, even als aan de Academie der Marines (*), uijt Comp. pakhuysen voor inkoops prijs werden toegestaan alle het geene meerder of verder somtijds mogte benodigt zijn.

Accordeert,

(w. g.) NICOLAAS CRUL.

Op dienzelfden 14den December 1745 werd ook in Rade van Indie bepaald, dat de koster van de Hollandsche kerk, D. van Sintruijen, als bediende van het Collegie van Curatoren zoude genieten 8 rijksdaalders per maand en de meester in de Latijnsche taal, Hermanus Munnick, *f* 30 per maand met den rang van boekhouder.

Tien dagen later werd in dezelfde vergadering op voorstel van den extraordinaris Raad van Indie, N. Crul, als eerste Curator van het Seminarium, het tractement van den rector geregeld. Dit zoude namelijk bestaan, behalve uit zijne gewone bezoldiging en emolumenten als predikant, uit *f* 1000 aan contant geld, 400 bossen padi, 4 lasten rijst, 2 amen wijn, 2 vaten bier, 4 pond foelie, 4 pond notenmuskaat, 4 pond nagelen en 4 pond kaneel 's jaars, benevens 30 kan klapperolie 's maands; zijnde dit tractement slechts weinig meer dan aan den binnen-regent van het armenhuis was toegelegd.

In 1747 kreeg het Seminarium eene belangrijke uitbreiding, want niet alleen dat onderscheidene bepalingen van het laatst medegedeelde reglement in ruimer zin werden gewijzigd, ook het gebouw werd aanzienlijk vergroot door de toevoeging van een ruim auditorium, waartoe vier pedakken of opstallen voor

---

(*) Deze inrigting, te Batavia gevestigd, was mede eene stichting van den Gouverneur Generaal van Imhoff tot opleiding van kadetten voor de zeedienst. Zij dagteekent van 23 Augustus 1743 en is alzoo twee jaren ouder dan het Seminarium.

cene som van 400 rijksdaalders werden aangekocht (*). Het aantal leerlingen was steeds toenemende, waartoe voorzeker niet weinig bijbragt de liberaliteit der Hooge Regering door het schoolgeld der vrijwillige scholieren, dat volgens art. 6 van het vroeger medegedeelde korte berigt 6 rijksdaalders per maand bedroeg, voor onvermogenden tot 3 rijksdaalders per maand te verminderen, mits hun onvermogen aan den rector was gebleken (†).

Tot op het einde van 1747 had, ingevolge het besluit van den 25sten Junij 1745, de Compagnie alle kosten van het Seminarium gedragen, waarin zij slechts zeer weinig te gemoet werd gekomen door het innen der schoolgelden van de zoogenaamde vrijwillige leerlingen. Den 5den December van eerstgenoemd jaar besloot echter de Regering het fonds voor het Seminarium te vergrooten met de helft der opbrengst van de boete, gesteld op het ondertrouwen aan huis, in stede van op het stadhuis, door mindere dienaren der Compagnie dan opperkooplieden en door burgers, zijnde een gebruik, waarop men in dien tijd bijzonder gesteld was en waarvoor men zich gaarne eenige opoffering getroostte. Op verzoek van Curatoren werd vervolgens den 6den Februarij 1748 bepaald, dat de Secretaris van het collegie van Commissarissen van huwelijksche zaken die boete zoude innen en om de zes maanden van zijne ontvangsten aan de Curatoren rekening en verantwoording doen. De inkomsten van het Seminarium werden in 1752 nog vermeerderd door $\frac{1}{3}$ aandeel in de opbrengst der pacht op het houden van hanenvechterijen en door $\frac{1}{4}$ aandeel in de opbrengst der pacht op de Chinesche wajang en ronggeng's. De eerstgenoemde pacht was den 17den November 1732 ingesteld ten voordeele van de Nederduitsche kerk, doch deze, begreep men,

(*) Resol. 22 Augustus 1747.

(†) Resol. 6 October 1747.

kon de vrij aanzienlijke opbrengsten dier pacht wel missen; de laatstgenoemde pacht dagteekende eerst van 1751. De aanleiding tot het toekennen dier aandeelen aan het Seminarium was een verzoek der Curatoren van de Academie der Marine, welke ondersteuning behoefde en dientengevolge ook een zeker aandeel in die pachten verkreeg (*).

Het toekennen dier aandeelen had eerlang eene wijziging ten gevolge in de wijze van verstrekingen aan het Seminarium. In plaats namelijk van door de verschillende administraties te geschieden ten laste van de Compagnie, zouden die voortaan moeten betaald worden uit het fonds van het Seminarium, even als zulks met andere inrigtingen het geval was, opdat men bij de jaarlijksche rekening en verantwoording van de Curatoren de lasten van die school zoude kunnen nagaan (†).

Intusschen waren tot in de maand Februarij 1748, overeenkomstig het voornemen, uitgedrukt in de boven medegedeelde propositie van den Gouverneur Generaal van Imhoff, en in verband tot de bestaande behoefte slechts twee klassen geopend van de vier, waarin het onderwijs aan het Seminarium zoude gegeven worden. De vorderingen van ettelijke leerlingen maakten echter op genoemd tijdstip de opening van eene derde klasse noodig, waartoe den 6^{den} Februarij magtiging werd verleend. Deze omstandigheid leidde niet alleen tot eene promotie *van* en prijsuitdeeling *aan* eenige leerlingen, maar ook tot eene promotie onder de leermeesters van het Seminarium. De meergenoemde meester namelijk voor de Latijnsche taal in de 2de klasse, Hermanus Munnik, werd benoemd tot praeceptor voor de nieuw te openen 3de klasse, met den rang van onderkoopman, *f* 40 gage en bovendien nog 20 rkds. per maand. Als tweede praeceptor, docent in de 2de klasse, werd aangesteld zekere Gregorius

(*) Resol. 11 en 12 December 1752.

(†) Resol. 8 Januarij 1753.

Hogendorp „een bequaam subject en de Latynse tale kundig,” met een tractement van 15 rkds. 's maands. De voorstelling en installatie van deze twee „subjecten” werden aan het Collegie van Curatoren opgedragen (*).

Nagenoeg drie jaren later waren weder eenige leerlingen zoo verre gevorderd, dat eene 4de of hoogste klasse vereischt werd. Op voorstel van Curatoren ging de Hooge Regering den 29sten Januarij 1751 tot de opening dier klasse over, waarbij zij tevens Hermanus Mannik tot Conrector benoemde met den rang van koopman, f 60 gage, onder een nieuw verband van 5 jaren en 30 rkds. per maand. In de plaats van den naar Nederland teruggekeerden Hogendorp werd de krankbezoeker Johan Frederik Groothuijs aangesteld.

Het gedrag der kweekelingen schijnt over het algemeen vrij goed geweest te zijn. Althans vóór Maart 1753 vindt men geene klagten daarover aangeteekend. Maar in die maand beklagden zich de Curatoren bij de Hooge Regering over de „assurantie en onwilligheid” van een der leerlingen, met name Abraham Carelsz., die, niettegenstaande hij reeds tot in de vierde klasse opgeklimmen en ver genoeg met zijne studien gevorderd was om in den loop van 1753 naar Nederland ter voltooiing zijner studien gezonden te worden, zich in weerwil van herhaalde minnelijke en ernstige vermaningen ten eenen male onwillig en weerbarstig toonde om bij zijne studien te volharden, ronduit te kennen gevende niet langer genegen te zijn die voortzetten, veel minder naar Nederland te vertrekken. De Hooge Regering magtigde dien ten gevolge de Curatoren om „dien hartnekkigen en petulanten jongeling” te doen beta-

---

(*) Resol. 6 Febr. 1748. — Hogendorp was sedert Augustus 1747 om zijne kunde „aan de hand gehouden onder toekening van het genot der tafel van het Seminarium en vrije woning.” Zie Resol. 22 Augustus 1747.

ten al hetgeen aan hem sedert zijne komst in het Seminarium (1746) ten koste was gelegd en in rekening kon gebragt worden, zoowel ten aanzien van zijne opvoeding en onderhoud, als van zijn onderwijs, en zulks ten ruimste gerekend. Ook vermogten zij hem voor zes weken door den provoost ten zijnen koste te laten opsluiten „wegens zijn obstinaat gedrag en betoonde disobedientie, tot een exempel van andere halstarrige en ongehoorsame leerlingen, die lust mogten hebben zijne voetstappen na te volgen en dus, voor zo verre het van haar depeendeert, het heilsaam oogmerk, dat met d' opregting van dat queekschool bedoelt is, illusoir te maken” (*). Het was alzoo niet geraden om den toorn der Hooge Regering op zich te laden, die bij teleurstelling wel eens misbruik maakte van hare schier onbeperkte magt. Het opsluiten toch van dien gewezen leerling kwam volstrekt niet te pas.

Herhaaldelijk had reeds de rector van het Seminarium, Ds. Mohr, zijn ontslag als zoodanig verzocht, toen de Gouverneur Generaal Mossel den 16^{den} November 1753 zijn daartoe strekkend verzoek in Rade van Indië ter tafel bragt, waarop besloten werd hem zijn ontslag te verleenen en in zijne plaats als rector aantestellen den naar Amboina beroepen, doch zich toenmaals nog op Timor bevindenden predikant, Christiaan Muller, onder voorwaarde echter, dat hij de Maleische taal zoude aanleeren, voor zoo verre hij die nog niet magtig was. Bij gebrek aan meerdere kennis omtrent de persoon van dezen nieuwen rector valt het moeilijk om zijne benoeming met eenige juistheid te beoordeelen, maar oogenschijnlijk pleit de aan zijne benoeming toegevoegde voorwaarde niet voor eene gelukkige keuze.

Eindelijk in December 1753 berigttten de Curatoren, dat twee leerlingen, met name Nicolaas Graaij en Anthonie Moijaart,

(*) Resol. 13 Maart 1753.

zoo wel in de Latijnsche, Grieksche, Hebreuwsche en Maleische talen, als in de overige aan het Seminarium gedoocerde vakken zoo verre gevorderd waren, dat zij ten volle in staat werden geoordeeld om tot de Academische studien in het vaderland met goed gevolg te kunnen overgaan. Deze beide leerlingen hadden alzoo waarschijnlijk de vier klassen in 8 jaren doorloopen, overeenkomstig het plan van den Gouverneur Generaal van Imhoff, die dit resultaat zijner stichting niet mogt beleven. De Hooge Regering besloot op dit berigt om die beide jongelingen, welke van een onberispelijk gedrag waren en omtrent welke men de beste verwachtingen koesterde, vrij transport naar Nederland te verleenen en hen bij de Edele Hoog Achtbare Heeren XVII aantebevelen. Zij, zoo wel als huns gelijken, die in het vervolg naar het vaderland mogten overgaan, zouden gedurende de reis den rang hebben van gewone klerken der Algemeene Secretarie, welke onmiddelijk op de onderkooplieden volgden, en de bagage van een onderkoopman mogen medenemen, zooals gewoonlijk werd toegestaan aan hen, die de emolumenten van een onderkoopman genoten (*).

Van deze beide adspirant-studenten heeft Moijaart in stilte de Academie verlaten, zoodat alleen Graaij na verloop van eenige jaren als predikant naar Batavia terugkeerde (†). Deze was ook de eenige leerling van het Seminarium, welke zijne bestemming bereikte, — het eenige gewenschte resultaat, dat deze tamelijk kostbare inrigting opleverde. Want juist toen de tijd daar was, dat er althans kans bestond om meerdere volleerde kwee-

(*) Resol. 31 December 1753.—Het was namelijk aan de ambtenaren der Compagnie niet geoorloofd zoovele goederen naar Nederland medetnemen als zij wilden, maar voor elken rang was het aantal en de grootte der kisten bepaald. Ook het getal der bedienden of slaven op reis was volgens den rang beperkt.

(†) Hofstede, O. I. Kerkzaken pag. 59.

kelingen naar het moederland optezenden, toen had in de huishouding der Compagnie in Indie eene crisis plaats, welke fataal was voor het Seminarium. De staat van zaken namelijk, door van Imhoff ten gevolge zijner verbeteringen in het leven gerocpen, bleek voor de reeds erbarmelijke financiën van de Compagnie te kostbaar te zijn en zoo moest onder zijn opvolger Mossel de eene schepping van van Imhoff na de andere of vernietigd of belangrijk ingekrompen worden.

Tot de inrigtingen, welke in 1755 aan de beurt waren om op die wijze behandeld te worden, behoorden het Seminarium en de Academie der Marine, welke beide op denzelfden dag (11 November) werden opgeheven. De Gouverneur Generaal Mossel voerde wel aan, dat, ofschoon het Seminarium op den kostbaren voet, waarop het was ingerigt, wat duur was, hij echter meende, dat zoo het met veel minder kosten op den voet van het Ceilonsche Seminarium werd ingerigt, wel behouden kon blijven en mogelijk betere en bekwaamere leerlingen zoude opleveren, dan tot dien tijd het geval was geweest. Maar de meerderheid in den Raad van Indie begreep, dat, „ofschoon het oogmerk van dier erectie en institutie met een zeer heylsaam oogmerk en inzicht gedaan is, egter nog niet komt te beantwoorden aan die goede intentie, nadien buyten de in Ao. 1753 gerepatrieerde twee leerlingen Graaij en Moijaart en eenige bequame, die overleden zijn, onder de presente jongelingen weynige (*) gevonden werden, die apparentie hebben om tot den dienst der Indische kerken te zullen kunnen werden bequaam gemaakt, ontmoetende nu en dan al eenige moeilijkheden, die altijd niet even gemakkelijk zijn te boven te komen (†), buyten

(*) Maar toch eenige.

(†) Vermoedelijk wordt hier gedoeld op moeilijkheden als die, waarvan melding is gemaakt in het werk: Batavia in deszelfs gelegenheid, opkomst, enz. enz. I. pag. 142. Zekere heer namelijk, zeer ervaren in In-

en behalven dat het selve tot een zeer sware lastpost van de Comp. strekt, in voegen dat men uyt hoofde de ondervinding ten volle doet zien, dat het zelve van seer weynig succes is, de Comp. daer van, zowel als van d' Academie zoude kunnen debarrasseeren." — En hiermede was het doodvonnis over het Seminarium uitgesproken, want in weerwil van de opmerking van den Gouverneur Generaal werd goedgevonden en verstaan „dat queekschool almeede afteschaffen,” en den heer, eersten curator, van Rheden, en de scholarchen te bedanken voor hunne genomene moeite en toezigt.

Drie dagen later (14 November 1755) besloot de Hooge Regering de verstrekking van rantsoenen, enz. enz. aan de beide kweekscholen (het Seminarium en de Academie der Marine) te doen ophouden met den laatsten dag dier maand en de gebouwen dezer inrigtingen op den 29sten November ten overstaan van den Heer Directeur Generaal te doen verkoopen, evenals het meubilair, zilverwerk en verdere gereedschappen. De bibliotheek van het Seminarium moest echter niet verkocht, maar onder inventaris, door den Rector Ds. Muller optemaken, naar de vergaderzaal van den Raad van Indie overgebracht worden, evenals twee globes, welke in de Academie der Marine gebruikt waren.

Blijkens een rapport van den Heer Directeur Generaal aan de Hooge Regering, behelzende: „propositien, rakende de poinc-

dische zaken en in 1755 te Batavia aanwezig, ontzag zich niet te zeggen, dat het Seminarium was te niet gelooopen enkel en alleen door de gierigheid van den toenmaligen rector, die de leerlingen zoo slecht van alles voorzag, dat zij meermalen bij nacht ontsnapten om zich elders van het eene en ander te voorzien. Deze voorstelling, als zoude alleen de gierigheid van den rector de reden van den ondergang van het Seminarium geweest zijn, is stellig overdreven, maar de boven aangeteekende bijzonderheid veroorlooft toch een blik te slaan in de ellendige directie en administratie van het Seminarium, een kanker, waaraan toenmaals nagenoeg iedere Indische inrigting leed.

ten van menagie ter hoofdplaats Batavia," bragt de verkoop der gebouwen van het Seminarium, met inbegrip van 's heeren gerechtigheid, slechts rkds. 5,879:24 op, hetgeen rkds. 2,764:42 minder was dan hun oorspronkelijke inkoopsprijs bedroeg.

Aan dit rapport ontleenen wij ook nog de volgende opgaven nopens de jaarlijksche inkomsten en uitgaven van het Seminarium:

aan tractement enz. van den rector (boven diens tractement enz. als predikant) 's jaars . . . . f 1653:9:-
voor den corrector (koopman):

aan gage f 60: 's mds of 's jaars f 720:—:—

„ kostgeld „ 19:4 „ „ „ „ 230: 8:—

„ emolumenten „ 4:10 „ „ „ „ 54:—:—

als corrector 30

rijksd. of „ 72: „ „ „ „ 864:—:—

„ praeceptor in

de derde kl.

20 rijksd. of „ 48: „ „ „ „ 576:—:—

„ 2444:8:-

voor den praeceptor:

aan gage f 24: 's mds of 's jaars „ 288:—:—

„ kostgeld „ 7:13 $\frac{3}{5}$ „ „ „ „ 92:3 $\frac{1}{5}$

als praeceptor

10 rijksd. of „ 24: „ „ „ „ 288:—:—

„ 668:3 $\frac{1}{5}$

voor den krankbezoeker:

aan gage f 36: 's mds of 's jaars „ 432:—:—

„ kostgeld „ 11:10 $\frac{1}{2}$ „ „ „ „ 138:4 $\frac{1}{2}$

„ emolumenten „ 3: „ „ „ „ 36:—:—

als Duits. mees-

ter 10 rkds. of „ 24: „ „ „ „ 288:—:—

„ 894:4 $\frac{1}{2}$

Transportere f 5660:5

Per transport f 5660:5:—

voor den Maleischen

meester 10 rkds. of f 24: 's m. of 's jrs f 288:—:—

voor den schrijfsmees-

ter 10 rkds. of " 24: " " " " 288:—:—

voor den kok 6½ rkds. of " 15:12 " " " " 187: 4:—

12 slaven, ieder 3

rkds. of " 7: 4 " " " " 1036:16—

 " 1800:—:—

Totaal : . f 7460:5:—

Sedert de oprigting van het Seminarium tot ultimo Augustus 1755, alzoo over ongeveer tien jaren, hebben de uitgaven voor die kweekschool volgens de Bataviasche Negocie-boeken bedragen f 152,143:17:8, zijnde, na aftrek der inkoopsprijzen van de gebouwen, ongeveer f 13,089:7:12 per jaar. Het Ceilonsche Seminarium kostte gedurende 26 jaren slechts gemiddeld f 2,200 's jaars.

Betreffende de inkomsten van het Seminarium vindt men in bovengenoemd rapport nog het volgende:

1°. de helft der boeten voor het ondertrouwen in particuliere huizen door mindere dienaren der Compagnie dan opperkooplieden en door burgers van 5 December 1747 tot 15 November 1755 ten bedrage van 945 rijksdaalders;

2°. een vierde van de inkomsten der pacht op de wajangs;

3°. een derde van de inkomsten der pacht op de hanevechterijen en ronggeng spelen;

hebbende dit ¼ en ⅓ opgebracht 5,703 rijksd. of f 13,687:4;

4°. voor ieder rijtuig, gebruikt bij het ondertrouwen op het stadhuis, 25 rijksdaalders (krachtens het plakaat van den Gouverneur Generaal Mossel tegen pracht en praal van 30 December 1754 art. 57);

5°. voor maaltijden bij ondertrouw aan meer dan 25 perso-

sen en met muziek, door minderen dan opperkooplieden gegeven, 50 rijksdaalders (krachtens art. 58 als boven);

6°. voor het gebruik door mindere personen dan opperkooplieden op trouwdagen van versierde of met linten en kwasten opgeschikte wagens of Chinesche lantaarnen 200 rijksdaalders (krachtens art. 59 als boven);

7°. voor het gebruik door dezelfden van twee jongens met stokken en van twee fakkels bij dergelijke gelegenheden vóór hunne rijtuigen 50 rijksdaalders (krachtens art. 60 als boven);

8°. voor het zetten door dezelfde personen bij trouwplegtigheden van praalbogen 50 rijksdaalders (krachtens art. 61 als boven);

9°. voor bruiloften, gegeven aan meer dan 35 personen, 100 rijksdaalders van kooplieden en 150 rijksdaalders van mindere beambten (krachtens art. 62 als boven);

10°. voor te pronk gestelde bruidskooijen 100 en 150 rijksdaalders als sub 9° (krachtens art. 64 als boven);

11°. voor het gebruik van ieder rijtuig meer dan geoorloofd was bij het doopen van kinderen 50 rijksdaalders (krachtens art. 66 als boven);

12°. voor het gebruik van ieder rijtuig meer dan geoorloofd was bij begrafenissen 25 rijksdaalders (krachtens art. 67 als boven).

De som der opbrengst van de sub 4° — 12° genoemde inkomsten wordt niet opgeven en zal waarschijnlijk niet veel bedragen hebben, zoowel omdat de werking dier bepalingen bij de opheffing van het Seminarium slechts van korten duur was geweest, als omdat de meestelieden zich voor dergelijke schromelijke boeten wel zullen gewacht hebben.

B e s l u i t.

Zoo mislukte, of juister, zoo eindigde voor de derde maal te Batavia eene poging tot het geven van middelbaar onderwijs om eerst na verloop van meer dan eene eeuw op nieuw beproefd te worden.

Mislukken kan eigenlijk niet van het Seminarium gezegd worden, omdat zoo deze inrigting al niet bloeide en belangrijke resultaten opleverde, zij toch bij hare opheffing reeds aan hare bestemming had voldaan en ongetwijfeld zou hebben blijven voldoen, indien men haar een langer leven had willen schenken. Zoo niet de zorgwekkende financiële toestand der Compagnie genoopt had tot het besnoeijen op allerlei wijzen van de vaste uitgaven in Indie, dan zoude het Seminarium voorzeker niet, althans niet in de eerste jaren, zijn opgeheven. Bezuiniging toch was het eigenlijke motief, dat hiertoe deed besluiten, al trachtte de Hooge Regering dien maatregel te vergoelijken door te beweren, dat het Seminarium onnut was. Dit blijkt ook uit de omstandigheid, dat men zelfs niet op minder kostbaren voet met het onderwijs, daarin gegeven, wenschte voorttegaan. Men was zoo gretig naar besparen van geld, dat men de kas der Compagnie niet dan in de uiterste noodzakelijkheid wilde doen vloeijen, en die uiterste noodzakelijkheid bestond niet ten aanzien van het Seminarium, want ook zonder dit zoude de Compagnie hare peper en nagelen en notenmuskaat wel magtig worden.

Trouwens, deze school had werkelijk niet zulke groote resultaten opgeleverd als men oogenschijnlijk daarvan had mogen verwachten. Doch hare weinige bloei is vermoedelijk een gevolg geweest, zoowel van eene achtelooze administratie, als van eene tamelijk eenzijdige rigting, welke laatste opmerking ook voor de Latijnsche scholen van 1642 en 1666 geldt. Zelfs in het vaderland zoude het moeilijk gevallen hebben eene schier

uitsluitend theologische school, ingerigt als die van Batavia, te doen bloeijen, laat staan in Indie, waar de Christelijke maatschappij zoo veel kleiner is en steeds een minder ernstig en godsdienstig karakter heeft gehad. Wel behoefden niet alle leerlingen van die vroegere scholen en van het Seminarium predikanten te worden en wel waren niet alle daar onderwezene vakken van zuiver theologischen aard, maar het hoofddoel dier inrigtingen was en bleef toch het voorbereiden van aanstaande theologanten, hetgeen natuurlijk aan hare algemeene ontwikkeling moet in den weg hebben gestaan.

En voornamelijk hierin ligt de gelukkige tegenstelling tusschen die vroegere scholen en het aanstaande gymnasium Willem III. Dit laatste, geheel overeenkomstig de behoeften van zijnen tijd en derhalve in rigting zoo onbeperkt mogelijk, kan niet door eenzijdigheid mislukken. Slechts andere, gedeeltelijk reeds nu te voorziene, gedeeltelijk in de toekomst nog verborgene redenen kunnen den bloei van dat gymnasium doen tanen. Wij hopen echter, dat volharding en onverdroten ijver die moeilijkheden zullen weten te overwinnen en begroeten het gymnasium Willem III met opregte ingenomenheid. Moge het de meest gewenschte oplossing leveren van het nog onopgeloste vraagstuk, of Nederlandsch Indie, wat opvoeding betreft, voor Nederland behoeft ondertedoen.

DE LANDBOUW
IN DE
MINAHASA VAN MENADO,
IN 1853.

DOOR

A. J. F. JANSEN.

KOFFIJKULTUUR.

Gronden.

De Minahasa bezit vele en goede koffijgronden, van welken de rondom het meer van Tondano gelegene de beste zijn, en die in de distrikten Rembokan en Kakas uitmunten.

De gronden lager dan duizend voet boven de oppervlakte der zee liggende, bieden ook hier over het algemeen weinig geschikte gelegenheid voor de koffijkultuur aan.

Er zijn echter uitzonderingen op dezen regel. In het Amoe-rangsche komt de koffijboom op lage gronden zeer wel voort.

De voorschriften om niet beneden de duizend voet te planten, zijn misschien in der tijd, vooral met opzigt tot het opruimen van bestaande aanplantingen, wat al te letterlijk opgevolgd.

Even als niet alle gronden beneden den genoemden maatstaf voor de koffijkultuur te versmaden zijn, kunnen ook niet

alle gronden boven dien maatstaf, gezegd worden de vereischte eigenschappen daartoe in zich te vereenigen.

De bergvlakten nabij het meer, tusschen 2 en 3000 voet hoogte, schijnen bij uitstek geschikt voor de koffij. Naarmate men zich echter van daar verwijderd, nemen de gronden in hoedanigheid af, en gaan in de omstreken van den vuurberg Sepoe-tang, waar eene belangrijke uitgestrektheid met vulkanische asch overdekt is, tot onvruchtbaarheid, althans ongeschiktheid voor de koffijkultuur over. Aan de zuidzijde van dien berg tot aan de grenzen van Mogondo, bevinden zich waarschijnlijk weder betere gronden. In Tonsawang althans begint men zulks te bespeuren, doch die landstreek is woest en onbewoond; het meer zuidwaarts gelegen gedeelte zeer schaars bevolkt, zelfs in de, op betrekkelijk geringen afstand van het meer, gelegene bergdistrikten Sonder, Kawankowan, Tompaso, vertoont zich reeds eene andere grondsoort, welke voor de koffij minder gunstig is.

Op het Klabat-gebergte in het noordelijke distrikt Tonse, bevinden zich ongetwijfeld op zekere hoogte, goede gronden, maar ook die streek is nog onbewoond en volslagen wildernis.

De geschikte en thans gebezigd wordende koffijgronden, worden alzoo in het centraal gedeelte der Minahasa, en bijzonderlijk in de onmiddellijke nabijheid van het meer van Tondano, aangetroffen.

De koffij plantende distrikten zijn: in de afdeeling Kema: Tousea; — in de afdeeling Tondano: Tondano Toelian, Tondano Toelimambot, Rembokan, Kakas, Langowan, Saronson, Tomohon, Kakaskasan; — in de afdeeling Tondano: Sonder, Kawankowan, Tompaso, Tombasian, Romohon, Tombariri, Tonsawang.

Ook in de distrikten Pasan en Ratahan heb ik goede gronden voor koffij aangetroffen, en de noodige voorbereidingen doen maken, om in dit jaar aanplantingen te beginnen.

Aanplantingen.

Ten aanzien der aanplanting worden sedert eenige jaren redelijk wel opgevolgd de voorschriften vervat in de *Handleiding voor de kultuur en bereiding van koffij*, door wijlen den inspekteur de Munnick. Vroeger werd met het aanplanten zeer zorgeloos te werk gegaan, met het gevolg dat verscheiden tuinen steeds kwijnend bleven, of na een kort bestaan weder moesten verlaten worden. Verbetering is in dit opzigt onmiskenbaar.

Toezigt en voortdurende aanbeveling zijn echter noodig, om te verhoeden dat zoo wel hoofden als bevolking ten deze niet met hunne gewone onverschilligheid en zorgeloosheid handelen.

De aanplantingen zijn drieërlei: in geregelde tuinen, in negorijs tuinen (hier *kalakeran* tuinen geheeten) en in partikuliere tuinen (hier *kebong pasini* genoemd).

De eersten staan onder onmiddelijk toezigt van het bestuur, de tweeden onder het meer speciaal toezigt der dorps hoofden, en de derden vallen buiten dadelijk toezigt, als de bijzondere eigendom zijnde van degenen, die de aanplantingen op hunne erven of in kleine tuintjes bewerkstelligen.

Het juiste bedrag der aangeplante boomen van elk dezer drie verschillende soorten is niet bekend.

In geregelde tuinen waren op ultimo december 1852 aanwezig 3,165,619 boomen, en zijn in 1853 bij geplant 298,165 boomen.

In laatstgemeld jaar waren voor den aanplant van koffij beschikbaar 11,872 huisgezinnen, en werden mitsdien door elkander 25 boomen per huisgezin geplant, zijnde het als maatstaf aangenomen getal, door een huisgezin gedurende elk jaar bij te planten.

Het totale cijfer der aanwezige koffijboomen in geregelde tuinen beliep alzoo op ultimo december 1853, 3,413,177, of door elkander ruim 287 boomen door elk huisgezin.

Volgens de voorschriften behoort het getal boomen, door elk huisgezin te onderhouden, gebragt te worden op 500. De mogelijkheid om dat cijfer te bereiken bestaat, en op sommige plaatsen is men er niet ver meer van af.

Onderhoud.

Het onderhoud der koffijtuinen is bij gebrek aan geschikt personeel en voortdurend toezigt, over het algemeen nog gebrekkig, ofschoon ook in dit opzigt in de laatste jaren eenige verbetering werd bespeurd.

Van de hoofden, als onbezoldigd en geene gouvernements ambtenaren zijnde, kan dienaangaande geene buitengewone inspanning verwacht worden, ofschoon de meesten des niettemin uit gehoorzaamheid en onderwerping aan het gouvernement deswege nog al ijver aan den dag leggen.

De geringheid der bevolking en de vele werkzaamheden welke zij te verrigten heeft, doen het onmogelijk zijn, aan het onderhoud der koffijtuinen zoo veel tijd en arbeid te besteden, als noodig zou wezen om ze steeds in eenen gewenschten staat te doen verkeerren. Er wordt echter, voor zoo veel de middelen het toelaten, voor gezorgd, en de weldadige natuur komt voor het overige te hulp.

Weersgesteldheid.

De weersgesteldheid in de Minahasa kan, althans wat de bergstreken betreft, voor de koffijkultuur bijzonder gunstig genoemd worden.

In het afgelopen jaar hebben de langdurige droogte en de geheerscht hebbende zware zuidooste winden echter nadeelig op de aanplantingen gewerkt.

Ofschoon de westmoeson buitengewoon zacht was en de re-

gens zich lang hebben doen wachten, viel er evenwel in december 1853 genoegzaam regen, om de aanplanting voor 1854 te begunstigen.

Oogst.

De oogst van het 1853 heeft bedragen 16,114 pikols, het hoogste tot dus verre in de Minahasa bereikte cijfer.

Dat vroeger (vóór 1852) niet meer koffij is verkregen, moet aan het hoogst drukkende van het toenmalige stelsel geweten worden. Duizenden pikols gingen jaarlijks verloren door nalatigheid in het plukken, onverschilligheid in het bereiden, vernietiging, wegwerping, begraving etc., en dit alles om den last te ontgaan van het kosteloos transporteren naar de strandpakhuisen, waardoor het voordeel nagenoeg geheel gemist werd en, behalve de moeite, zelfs soms verlies geleden werd.

De oprigting van binnenlandsche pakhuisen en het toekennen van een billijk transportloon hebben de lust in de koffij kultuur opgewekt, niettegenstaande die maatregelen met eene vermindering van den leveringsprijs gepaard gingen.

Een ander gebrek bestond in de bepaling dat de pakhuisen op den 1^{en} november voor de ontvangst van koffij moesten gesloten worden tot 1 januarij. Gedurende dat tijdsverloop ging gewoonlijk veel koffij verloren en bleef de bevolking verstoken van de betaling, welke zij juist in het laatst des jaars behoeft, tot voldoening van belasting. Ter vermindering van dit bezwaar werd de termijn van sluiting op 1 december gesteld.

Het lijdt geen twijfel dat een en ander veel tot den buitengewonen koffijooft van 1853 heeft bijgedragen. Dezelve beliep 2,014,250 ponden.

Het getal boomen waarvan geoogst werd, ofschoon niet met volkomene juistheid opgegeven kunnende worden, kan gesteld worden op 3,008,994, zoodat door één erlangd werd p. m. ƒ per boom.

Het resultaat van elk distrikt komt op het volgende neder:

Tonsea	$\frac{2}{3}$	pond	per	boom.
Tondano Toelian, nagenoeg	1	"	"	"
Tondano Toeliamambot	1	"	"	"
Rembokan	$1\frac{1}{2}$	"	"	"
Kakas, ruim.	1	"	"	"
Langowan, nagenoeg	1	"	"	"
Tomohon	1	"	"	"
Saronsong	1	"	"	"
Kakaskasan	$\frac{3}{4}$	"	"	"
Tombasian	$\frac{1}{4}$	"	"	"
Romohon	$\frac{1}{5}$	"	"	"
Sonder	$\frac{1}{2}$	"	"	"
Kowankowan	$\frac{1}{3}$	"	"	"
Tompaso	$\frac{1}{2}$	"	"	"
Tombariri	$\frac{1}{2}$	"	"	"

Het blijkt alzoo, dat de distrikten Rembokan en Kakas, in verhouding tot het aantal boomen de meeste koffij opleverden. Die distrikten, en vooral het eerstgenoemde, zijn dan ook werkelijk merkwaardig voor de koffijkultuur. De boom komt er tot eene buitengewone ontwikkeling; en dat dezelve daar, bij goede zorg, eenen hoogen onderdom bereiken kan, wordt bewezen door het aanwezen in bloeienden staat van eenen der koffijboomen, welke op die plaats in het jaar 1796 geplant zijn, de eersten welke van Java in de Minahasa werden ingevoerd.

Een vaste oogsttijd bestaat hier niet. Over het algemeen en voornamelijk in de afdeeling Tondano, dragen de boomen het geheele jaar door gelijktijdig bloesems, onrijpe en rijpe vruchten, zoodat de pluk eigenlijk nimmer ophoudt en alleenlijk door andere noodzakelijke bezigheden wordt afgebroken.

Deze groote vruchtbaarheid schaadt gewis den duur van de plant en maakt het oogsten voor de bevolking soms lastig, terwijl het voortdurend plukken noodwendig ook nadeelig is voor

de opbrengst, vermits daardoor altijd aan jonge vruchten en bloesems schade wordt toegebracht.

In het plukken wordt niet steeds de vereischte behoedzaamheid in acht genomen. Het vordert herhaalde aanbeveling om het afstroopen der takken te beletten.

Hoedanigheid.

De Menado-koffij is van bekende goede hoedanigheid. De buitengewone vochtigheid van het klimaat in dit gewest doet dezelve echter spoedig tot bederf overgaan, weshalve het wenschelijk is het produkt zoo spoedig mogelijk afteschepen. De koffij kan in de bovenlandsche pakhuizen om dezelfde reden slechts zeer korten tijd aangehouden worden, hetgeen, ten gevolge van de gebrekkige afscheep, soms in de strandpakhuizen en vooral ter hoofdplaats Menado, schadelijke ophooping van produkt veroorzaakt; te schadelijker, vermits het pakhuis aldaar bijzonder ongunstig gelegen is, en de koffij daardoor aan vermindering van hoedanigheid bloot staat.

Betaling.

Vóór 1852 werd de pikol koffij aan de bevolking betaald met f 15 koper.

Die prijs is later gebragt op f 8.40 recepis.

In 1853 werd aan koffij ingekocht voor eene som van f 134,283.40, of door elkander ongeveer f 11.40 per huisgezin.

Procenten.

De ambtenaren genieten niet, even als op Java, procenten van de koffij, niettegenstaande hier zooveel minder hulpmiddelen beschikbaar zijn en zoo veel meer inspanning gevorderd wordt dan dáár.

De inlandsche hoofden zijn in het genot van emolumenten van de geleverde koffij, tot een bedrag van 100 duiten voor elken pikol, waarvan

aan het distriktshoofd.	$\frac{3}{6}$	of	<i>f</i> 0,50
" de tweede hoofden.	$\frac{1}{6}$	" "	0,16 $\frac{2}{3}$
" gezamenlijke kapala djaga's.	$\frac{2}{6}$	" "	0,33 $\frac{1}{3}$

Vroeger werden deze emolumenteu afgetrokken van den leveringsprijs, doch thans worden ze ten laste van 'slands kas uitbetaald.

De toekenning dezer belooning aan de hoofden, op zich zelve niet meer dan billijk, is zeer nuttig voor de koffijkultuur, vermits hun belang nu eenigzins aan dezelve verbonden is.

Gedurende het jaar 1853 werd door de hoofden te dezer zake genoten eene som van *f* 13,428.28.

Transport.

Onder de werking van het oude stelsel werd alle koffij uit de binnenlanden naar de strandpakhuisen gedragen.

Sedert 1852 zijn binnenlandsche pakhuisen opgericht, alwaar de koffij door de bevolking wordt ingeleverd en waaruit dit produkt door dezelve naar de afscheepplaatsen wordt vervoerd met behulp van karren met ossen bespannen.

In het aanschaffen der noodige voertuigen en trekvee is zij met zoo veel ijver en lust te werk gegaan, dat reeds in het jaar 1853, zonder eenige dadelijke bemoeijenis van het bestuur, eene hoeveelheid van ruim 16,000 pikols koffij, de grootste welke tot dus verre in de Minahasa verkregen werd, met gemak is afgevoerd.

Het billijk vrachtlon van $7\frac{1}{2}$ duit voor elken pikol per paal, heeft tot dit gunstig resultaat gewis veel bijgedragen en strekt der bevolking tot eene niet onbelangrijke vergoeding wegens de vermindering welke de leveringsprijs der koffij in 1852 heeft ondergaan.

Over het jaar 1853 genoot zij aan transportlon eene som van *f* 22,009.111.

De gebezigde voertuigen zijn echter nog zeer gebrekkig.

Op kleine schijfwielen loopende, doen ze niet weinig schade aan de wegen. Om hierin tot verbetering te geraken, zijn karren aangevraagd (tot model) zoo als in het Samarangsche gebruikt worden.

Pelmolens.

De bereiding der koffij geschiedde vroeger uitsluitend, en geschiedt tegenwoordig nog vrij algemeen, door ze in een rijstblok te stampen, te wasschen, te droogen en vervolgens weder in het rijstblok van de hoornschil te zuiveren.

In 1843 zijn door de opzieners, belast met het bestuur der binnenlandsche afdeelingen, voor eigene rekening eenige pelmolens opgericht, welke door trekvee in beweging werden geraagt. Als pelloon genoten zij 50 duiten voor den pikol.

Nadat de bevolking zich langs dien weg met deze wijze van pelling eenigzins had gemeenzaam gemaakt, zijn de molens in het jaar 1851 ten laste der negorijen van de opzieners overgenomen, en werd het pelloon ten behoeve der negorij kassen tot op de helft verminderd, met bepaling dat het zou worden gekort van den leveringsprijs. Sedert is zorg gedragen dat zoo veel mogelijk in elke negorij, op algemeene kosten, dergelijke pelmolens werden opgericht. In de hoofdnegorijen bevinden zich groote, in de mindere negorijen kleine molens. Op enkele uitzonderingen na, zijn dezelve echter zonder zorg zamengesteld, werken gebrekkig en voldoen niet aan het doel.

Niettegenstaande het pelloon van den leveringsprijs gekort wordt, is het gebruik der molens niet algemeen, en wordt de meeste koffij nog op de oude wijze gepeld. De bevolking hecht daar de voorkeur aan, omdat dit het werk der vrouwen is, die liever op het erf nabij hare kinderen en hare woning de koffij stampen, dan dezelve naar den molen te brengen, waar zij soms niet aanstonds geholpen kunnen worden, hetzij er te veel dan wel te weinig koffij te vermalen is.

Het is niet raadzaam hierin te veel dwang te gebruiken. Bij de gehechtheid aan oude gewoonten en het werkelijke bezwarende van de pelling in de molens, zou zulks ligtelijk tot mindere levering kunnen aanleiding geven.

Intusschen is het eene daadzaak, dat de oude wijze van pelling en de geheele koffijbereiding groote gebreken heeft, onder anderen daarin bestaande, dat door zorgeloosheid veel koffij verloren gaat en dat de moeite en zorg aan het bereiden verbonden, de lust om te oogsten niet zoo groot doet zijn als het geval zou wezen, indien de bevolking van die moeite en zorg ontslagen was. Ik houd mij verzekerd dat de opbrengst den koffijkultuur in de Minahasa aanmerkelijk hooger zou zijn, wanneer de arbeid des volks zich tot planten en plukken bepalen kon. Men neme hierbij in aanmerking, dat die arbeid, zoo wel van het een als van het ander, thans grootendeels op de vrouwen nederkomt. Zij helpen in het planten, zij plukken, droogen, wasschen, stampen; dat is ook het geval met de padi, de miloe, enz.

De overmatige arbeid welke van de vrouwen gevegd wordt, is eene der hoofdoorzaken van de schaarschte en de weinige toeneming der bevolking. De vermenigvuldiging wordt er door belemmerd en tegelijk de sterfte der kinderen, welke hier aanmerkelijk is, door bevorderd. Al ware het alleenlijk om deze reden, zou het wenschelijk zijn, de bevolking van de koffijbereiding te ontheffen, doch zoo als gezegd, mag van eene andere inrigting ter zake, bovendien eene grootere produktie verwacht worden.

Vooruitzigten van de koffijkultuur.

Ik acht het noodig onder deze rubriek eenige opmerkingen medetedeelen ten einde overdreven verwachtingen voortekomen en teleurstellingen te besparen:

De kennis omtrent de Minahasa is over het algemeen nog zoo gering, de dunk ten aanzien van de voordeelen welke deze landstreek kan afwerpen daarentegen zoo groot, dat het niet vreemd zou zijn, indien verondersteld werd, dat de koffijkultuur alhier voor eene ontzaggelijke uitbreiding vatbaar zij.

Men zou zich hierin kunnen bedriegen.

De vooruitzigten dier kultuur zijn beperkt. Ze vinden derzelver natuurlijke grenzen, niet alleen in den aard van den grond, welke niet zoo algemeen voor de koffij geschikt is als men schijnt te gelooven, maar voornamelijk in het cijfer der bevolking, hetwelk, in verhouding tot de uitgestrektheid des lands, uiterst gering is, en ten gevolge van eenen zamenloop van belemmerende omstandigheden, welke slechts door den tijd zeer langzaam zullen zijn uit den weg te ruimen, geenen snellen aanwas belooft.

Een aantal van 500 boomen per huisgezin, dat als maximum is aangenomen, zal wel, lettende op den aard des volks en op de vele andere op hetzelfde rustende verplichtingen, de uiterste grens zijn welke over eenige jaren in den aanplant van koffij kan bereikt worden.

Het cijfer der koffij plantende huisgezinnen belooft thans ruim 11,000. Schielijke vermeerdering is niet te voorzien, maar zonder overdrijving mag het er voor gehouden worden dat hetzelfde binnen eenige 2 jaren tot 12,000 zal te brengen zijn.

De aanplantingen zullen dan zes millioen boomen kunnen bedragen, en de opbrengst van elken boom gemiddeld een half pond stellende, dan zal een oogst van 24,000 pikols kunnen verkregen worden. Meer te verwachten zou de perken der waarschijnlijkheid, zoo al niet der mogelijkheid overschrijden.

Nu reeds zijn bij gunstigen oogst ruim 16,000 pikols erangd. De uitbreiding zal zich dus tot een acht duizendtal pikols bepalen.

RIJSTKULTUUR.

Gronden.

De rijst wordt in de Minahasa op tweederlei wijzen geteeld, op drooge en op natte velden.

De drooge velden worden *kebong kring*, de natte, *sawa petje* (moeras-velden) geheeten.

Het grootste gedeelte der aanplantingen geschiedt op drooge gronden, waartoe bij voorkeur boschgronden genomen worden, welke naar gelang van den aard derzelve, om de een, twee, en soms drie jaren tegen anderen verwisseld worden. Vette gronden kunnen na verloop van vijf, zes of zeven jaren weder met rijst beplant worden.

De geaardheid van het terrein in de Minahassa, hetwelk buitengewoon bergachtig en gebroken is, eigent hetzelfde meer voor de teelt op drooge dan op natte velden.

Desniettemin bestaat tot het aanleggen van natte rijstvelden genoegzaam gelegenheid, van welke echter nog betrekkelijk weinig gebruik gemaakt wordt, 1°. omdat de bevolking er, met uitzondering van enkele distrikten, niet gewoon aan is, 2°. omdat zij, ofschoon de natte velden meer rijst afwerpen, aan de drooge velden de voorkeur geeft, uithoofde van dezen gelijktijdig andere voor hare behoeften noodzakelijke voortbrengselen verkregen worden, 3°. omdat de natte velden, daar waar ze niet door de natuur zelve gevormd worden, zoo tot daarstelling als tot onderhoud van waterleidingen enz. eenen arbeid vorderen, welke op vele plaatsen de krachten des volks te boven gaat, 4°. omdat het personeel ontbreekt om tot dat einde de vereischte aanwijzing te geven en toezigt te voeren.

De buitengewone vruchtbaarheid van den grond, doet dit land bij uitstek geschikt zijn voor de rijstteelt.

Bemesting.

Kunstmiddelen, zoo als bemesting, zijn dus voor als nog niet noodzakelijk.

Ontginningen.

Bij gebrek aan eene landmaat en aan de middelen om opmetingen te doen bewerkstelligen, is het onmogelijk de uitgestrektheid der ontginningen zelfs bij benadering op te geven, hetgeen bovendien zeer bezwaarlijk geschieden kan, dewijl de voortdurende verwisseling der gronden voor de drooge velden, eene opmeting ondoenlijk doet zijn.

Eigenlijke sawahs, zoo als men die op Java aantreft, vindt men in de Minahasa niet, zelfs niet in de schoone bergvlakte van Tondano, noch op de gronden aldaar door de javaausche staatsbannelingen bewerkt.

Voor de natte rijstteelt benuttigt men poelen en moerassen tusschen het gebergte, of, zoo als te Tondano en te Kakas, de lage gronden aan het meer, welke in den westmoeson overstroomen, of tot welker bevochtiging het alsdan overvloedige water van bergstroomen wordt afgeleid.

De benaming van *kebong petje* (moeras-tuin) duidt volkomen juist den aard der natte rijstvelden aan. Verbetering is hierin mogelijk, doch zal eerst kunnen erlangd worden, wanneer hier ambtenaren in de binnenlanden geplaatst zijn, die aan ijver en energie de kennis paren, om der bevolking voor te lichten en van hare oude gewoonten terug te brengen.

Belangrijke uitgestrektheden natte velden worden aangetroffen in de distrikten Tondano, Kakas, Langowan en Tonsawang, in welk laatste distrikt niet op drooge velden geplant wordt. De bevolking voedt zich daar hoofdzakelijk met sago, welke de bosschen in overvloed opleveren; zij teelt echter veel rijst voor den verkoop op de daarvoor bijzonder geschikte moerasgronden, welke hare negorijen omgeven.

Kleine en hier en daar verspreide natte velden vindt men in de distrikten Tonsea, Likoepang, Remboka, Saronsong, Tomohon, Kakaskasan, Tombasian en Tompasso.

In het distrikt Ponosakan, waar het volk weinig landbouwend is, bestonden tot dus verre geene natte velden en was men aldaar in de verkrijging van rijst afhankelijk van andere distrikten en van enkele drooge velden, welke, ten gevolge van de heerschende droogten, dikwerf mislukten.

Intusschen bood het terrein aldaar geschikte gelegenheid aan voor het aanleggen van sawahs, van welke tot nu toe geen gebruik was gemaakt. Op mijnen last is in dat distrikt onlangs voor het eerst eene zekere uitgestrektheid natte velden voor de rijstteelt in gereedheid gebragt. Voortdurend worden ook voor andere plaatsen aanbevelingen daartoe gegeven.

Ten einde de rijstkultuur op natte velden door het gebruik van ploegen en het daarstellen van waterleidingen te bevorderen werden in 1851 een vijftigtal jvasche ploegen herwaarts gezonden, om tegen betaling aan de bevolking te worden verstrekt. Die ploegen, welke op Java met buffels worden in beweging gebragt, werden echter te zwaar bevonden voor de ossen alhier, waren bovendien te hoog in prijs, en bleven tot dus verre onverkocht in 's lands pakhuis.

Voor al in het gebruik van gereedschappen is het moeilijk de gehechtheid van den Alfoer aan oude gewoonten te overwinnen. Zoo bezigt hij voor de bewerking der natte rijstvelden slechts de patjol of andere nog meer onvolkomene instrumenten, en soms eene zeer ligte ploeg van eigen maaksel (*padjiko*), welke hij slechts met tegenzin en door dwang tegen de wel zwaardere, maar toch ook betere jvasche ploeg zou verwisselen. Mede in dit opzigt is echter langzamerhand verbetering te verwachten, wanneer het hier niet meer aan verstandig en ijverig dagelijks toezigt zal ontbreken. Andere gebreken, welke in dezelfde kategorie vallen, zijn het laat aanplanten, en het langzaam oogsten.

Padi soorten.

Er worden onderscheidene soorten van padi geteelt, welke benamingen in de meeste distrikten verschillen, ten gevolge van de omstandigheid, dat in de Minahasa, acht verschillende Alfoersche talen gesproken worden.

Over het algemeen is de rijst kleiner van korrel dan op Java, schijnt ook minder voedende deelen te bevatten, vermits eene grootere hoeveelheid tot voeding gebezigd wordt, en is bovendien in zoo verre nog van mindere hoedanigheid, dat dezelfde spoedig tot bederf overgaat.

Soorten van tweede gewas.

Op de natte velden worden geene tweede gewassen geteelt. Na den oogst worden die velden als weiland gebruikt, waaraan bij de toeneming van hoornvee groote behoefte en soms gebrek bestaat.

Op de drooge velden gaat onveranderlijk de aanplant van miloe (turksche tarwe) aan die van rijst vooraf. Andere tweede gewassen worden zelden in het groot aangeplant, omdat schaarschte aan voeding zeldzaam ondervonden wordt en bij plaatselijk gebrek, door aanplanting op de erven en door den overvloed der bosschen in het gebruik voorzien wordt.

Weersgesteldheid.

In den regel is de weersgesteldheid gunstig voor de rijstkultuur; afwijkingen hebben echter dikwerf plaats, hetgeen ook ten gevolge van buitengemeen sterke en ongewoon lange droogte gedurende het laatst van het afgelopen jaar het geval was.

Tot dus verre hebben de aanplantingen voor 1854 wel is waar ongeregeld en niet overvloedig, maar toch genoegzaam regen gehad.

Oogst.

De oogst van 1853 was over het algemeen gunstig, ofschoon

het gewas door de heerschende buitengewone hitte en de vernieling van muizen en insekten te lijden had.

Zij bedroeg (behalve de Menadosche distrikten en Klabatatas, waar het cijfer niet bekend is), gezamenlijk 1,014,753 gantangs of 401590,120 ponden, uitmakende 324,721 pikols padi.

De padi kan gerekend worden 50 pct. te verliezen bij het stampen en zuiveren.

De oogst in rijst beliep dus 162,360 pikols.

Het padi snijden gaat zeer langzaam. Men bezigt daartoe geen snoeimes, maar breekt den stengel met de vinger af.

Misgewassen.

Bepaalde misgewassen zijn gedurende het jaar 1853 niet ondervonden. Op sommige plaatsen had het gewas echter veel te lijden van de sterkte hitte en ongedierte.

Prijzen.

Over het algemeen varieerden dezelve tusschen 120 en 150 duiten de gantang van 40 R , nagenoeg nederkomende op f 3,60 à f 4,30 de pikol.

In de eerste maanden van het jaar, wanneer de voorraad nagenoeg verbruikt en de bevolking met aanplanten bezig is, dus weinig ter markt brengt, rijzen de prijzen voornamelijk te Menado en Kema tot 200 duiten en meer de gantang, of f 5 à f 6 de pikol. De rijst wordt dan gezegd duur te zijn.

In- en uitvoer.

Gedurende het jaar 1853 is geen rijst in de Minahasa ingevoerd, doch werd van dat artikel te Menado en Kema, voor zooverre bekend is, uitgevoerd voor eene waarde van f 13,700.

De uitvoer geschiedt grootendeels naar Ternate.

Waterwerken en leidingen.

Waterwerken van eenig aanbelang ten dienste der rijstkultuur bestaan in de Minahasa niet.

Daar, waar natte velden aangelegd worden, komt men in de den regenmoeson, wanneer het water van alle zijden van het gebergte afstroomt en zich in meertjes of poelen, dan wel met de rivieren vereenigt, de natuur slechts eenigermate te hulp door het overvloedige water te doen afloopen naar zoodanige plaatsen, waar de moerassen aanwezig zijn of waar men ze wenscht te vormen om rijst te planten.

Van waterleidingen zoo als men die op Java vindt, is hier zelfs de schijn niet aanwezig.

Ofschoon het terrein zich over het algemeen tot dergelijke werken weinig leent, en bovendien daartoe, immers vooreerst, de krachten der bevolking zouden te kort schieten, biedt het land niettemin hier en daar de gelegenheid aan, om tot uitbreiding en verbetering der rijstteelt op natte velden, met goed gevolg werken daartestellen, welke die krachten niet zouden te boven gaan.

In vele opzigten zou zulks wenschelijk zijn, doch er is meer deskundig personeel toe noodig dan dat, waarover hier beschikt kan worden, de inlandsche hoofden niet uitgezonderd.

Intusschen wordt ook in dit opzicht het belang der bevolking niet geheel uit het oog verloren. Aanbevelingen worden voordurend gegeven en aan de ambtenaren zijn bepaaldelijk onderzoekingen opgedragen nopens de mogelijkheid om dergelijke werken uittevoeren.

Rijstpelling.

De rijst wordt van den bolster outdaan door stamping in houten blokken, hier *liesoeng* genaamd.

Het verlies door deze bewerking wordt geschat op 50 pct.

Landbezit onder den inlander.

Eene geregelde verdeeling van den grond onder de ingezetenen vindt men in deze landstreek niet. De grond wordt echter

beschouwd als het eigendom van den soevereïn, doch het gebied van elk distrikt of dorp wordt als een gemeenschappelĳk goed aangemerkt, waarover ieder opgezeten, voor zoo verre het onbeëigend is, kan beschikken.

De eerste ontginner van een stuk woeste grond verkrijgt een regt van eigendom op het vruchtgebruik, met volkomene vrijheid daarover naar goedvinden te beschikken. Dit regt behoudt hij niet alleen op zoodanige uitgestrektheid welke hij voor zijne behoeften en gebruik noodig heeft, maar ook over al de gronden welke hij mogt hebben ontgonnen, hetgeen ten gevolge heeft, dat vele gronden, ofschoon onbebouwd en braak liggende, aan dezen of genen persoon behooren, en dat men er niet over beschikken kan zonder vergunning van den eigenaar.

De inlanders hier zijn onverzettelĳk in de handhaving van dit regt, hetgeen vaak aanleiding geeft tot geschillen, waarvan de beslissing aan vele zwarigheden onderworpen is, daar men geene bepaalde grenzen voor de distrikten en dorpen heeft, noch eenige landmaat kent.

Het grondgebied van een distrikt, dorp of individueele bezitting regelt zich naar het regt der eerste ontginning, waarvan de bewĳzen moeten worden opgespoord in de overleveringen des volks of in de bestaande aanplantingen van den eersten ontginner of diens regthebbende.

Het beschikken over velden door de hoofden.

De inlandsche hoofden in de Minahasa hebben als zoodanig geen regt tot beschikking over velden.

Grondbezit wordt door hen slechts even als door elk ander overeenkomstig de landsinstellingen erlangd.

De dorpshoofden genieten evenwel het voorregt van eenige heerendienst ter bewerking hunner tuinen.

KAKAO-KULTUUR.

Gronden.

Vette gronden van plantaarde, vermengd met zand, de hellingen van lage heuvels, braak liggende gronden begroeid met kreupelhout, zijn het meest geschikt voor den aanplant van kakao.

De gronden in de bovenlanden door de lage temperatuur der nachten, steile hellingen, waar het afstroomend regenwater de omgewerkte aarde wegspoelt, en geheel vlakke terreinen, welke geene voldoende gelegenheid tot wegvloeiing van overvloedig water aanbieden, alsmede kleigronden, zijn voor deze kultuur minder of volstrekt niet geschikt.

Aanplant.

Nadat het voor aanplant bestemd terrein door omhakking en verbranding van hout en onkruid, vervolgens door ligte omwerking is gereed gemaakt, worden door middel van gespannen lijnen, de teekens geplaatst voor den onderlingen afstand der planten en der pisangboomen welke tot schutplant zullen dienen.

Inmiddels worden de voor zaad bestemde kakaopitten, na, ter behoeding tegen ongedierte, met asch ingewreven te zijn, in kweekbeddingen, twee of drie te zamen, een duim diep gezaaid.

De jonge plantjes worden vervolgens overgebracht in de gereed gemaakte gronden, op eenen onderlingen afstand van 13 rijnlandsche voeten en tusschen elke rei, op denzelfden afstand, jonge pisangboomen geplant, welker afvallende bladeren rond de kakaoplantjes worden gelegd tot bemesting.

Aanvankelijk worden, tot beveiliging tegen de zonnehitte, de plantjes met klapper- of scho- (saguweers) bladeren overdekt, tot dat de pisang genoegzaam is opgeschoten om de verlangde schaduw te geven.

Bij het overbrengen der kakaoplanten uit de kweekbeddingen, waartoe regenachtig weder het meest gunstige is, valt er vooral op te letten, dat dit geschiede zonder beleediging der wortels, hetgeen zelfs bij volwassen boomen dient vermeden te worden, vermits dezelve dien ten gevolge ligtelijk verwijnen en sterven.

Ter meerdere verzekering van de welslaging der aanplanting en ter voorkoming van inboetingen worden veelal twee kakao-plantjes eenen voet van elkander geplant, welke voorzorg bij opschieting van beiden niet schaadt aan den groei, noch aan de dragt.

Onderhoud.

Het onderhoud van den kakaotuin bestaat hierin, dat de grond zorgvuldig worde gezuiverd van korte alang-alang (*koesoe-koesoe* geheeten) en van eene soort van fijn hoog gras (*taki*), dat de aarde rondom den stam der planten nu en dan worde opgehoogd, tegelijk met bladeren, gras en onkruid en dat gewaakt worde tegen het beschadigen der plant door ongedierte en vooral door zeker vliegend insekt, hetwelk tot in het hart van den boom doordringt, alsmede van eene zekere worm (*sabeta tanah*) die bij voorkeur de wortels aantast.

Oogst.

Ofschoon de boom soms reeds op drie en een half of vierjarigen ouderdom vruchten geeft, moet daartoe in het algemeen een tijdvak van vijf jaren gerekend worden.

Eene hoog geele kleur is het kenmerk der rijpheid van de vrucht, welke met een ijzeren schopje voorzigtig naar boven toe van den stam afgestoken moet worden, daarbij zorgende dat de schors van den boom niet beschadigd wordt.

Hoewel de kakao- even als de koffijboom, onder gunstige omstandigheden, nagenoeg het geheele jaar door bloeit en vrucht-

ten geeft, worden de maanden juni, juli, november en december, meer bijzonder voor den pluk bestemd, en kan de bloeitijd gezegd worden in januari, februari, juli en augustus te vallen.

Bereiding.

De bereiding heeft volgender wijze plaats.

Na het plukken worden de vruchten door middel van eenen steen of een stuk hout gebroken, de pitten er uitgenomen en van 24 tot 36 uren in kisten verzameld, hetgeen eene gisting der omkleedsels veroorzaakt, waardoor de zuivering meer gemakkelijk gemaakt wordt.

Die zuivering wordt bewerkstelligd door de pitten in manden in water te schudden of met de voeten te trappen. Daarna legt men ze op matten dun uitgespreid in de zon te droogen, waartoe een dag soms voldoende is, maar hetgeen in den regel gedurende zes à acht dagen wordt herhaald, tot dat de schil bij ligte drukking openbarst en het binnenste der pit eene donker bruine kleur heeft aangenomen.

Hierna in zakken overgestort, is de kakao voor den uitvoer gereed.

Tegenwoordige toestand der kakaokultuur.

De toestand der kakaokultuur in de Minahasa is sedert eenige jaren en voortdurend zoo hoogst ongunstig, dat binnen weinig tijds de geheele ondergang derzelve is te voorzien, indien de omstandigheden voor dezelve niet veranderen of de oorzaken van het kwaad niet spoedig ophouden te werken.

Er is meermalen beweerd, dat de achteruitgang dezer voor de Minahasa zoo veel belovende kultuur een gevolg zou geweest zijn van de hevige aardbeving welke deze landstreek in het jaar 1845 teisterde. Dit is echter minder juist. Het kwaad dagteekent van vroeger, en mag men geloof slaan aan de mede-

deelingen van oude ingezetenen, dan zou hetzelfde, ofschoon in bijna onmerkbaaren graad, reeds van den beginne der eerste aanplantingen bestaan hebben, en mitsdien de gevolgtrekking mogen gemaakt worden, dat de kakao alhier nimmer die mate van welvaren genoot, welke inheemsche planten gewoonlijk te beurt valt, zoo dat de onderstelling niet gewaagd is, dat de kakaoboom tijdens de spaansche overheersching op de Sangir-eilanden en te Menado is ingevoerd.

Dat dezelve hier eigenlijk niet te huis behoort en in eenen abnormalen toestand verkeert, mag ook daaruit afgeleid worden dat de kakaoboom in zuidelijk Amerika eenen hoogen ouderdom bereikt, en hier slechts twaalf jaren leeft, dat dezelve dáár van drie tot zeven ponden 's jaars aan produkt afwerpt, terwijl hier ten hoogste een en een half kati ($1\frac{7}{8}$ pond) verkregen wordt.

Tot in 1844 nam de produktie, welke tot 2000 pikols steeg, toe en werden de aanplantingen steeds uitgebreid.

Reeds in 1841 had men echter, zop wel in boomen als vruchten, kwijning bespeurd, welke zich in het jaar 1844 algemeen openbaarde, met het gevolg, dat een aanzienlijk aantal boomen stierf. Terwijl ten aanzien der vruchten werd opgemerkt, dat dezelve spoediger dan gewoonlijk de kleur der rijpheid vertoonden, en dat de pitten, ofschoon de vrucht uitwendig gezond en gaaf was, bijna onzichtbaar aangestoken, verhard of aan elkander gegroeid en na de bereiding nagenoeg geheel verdroogd waren.

Hierbij kwam eene plaag van te voren niet gekende insekten, die de bladeren van den boom vernielden.

Men wil de oorzaak van al deze verschijnselen ook zoeken in vulkanische dispositien van den grond, welke in 1845 tot uitbarsting of oplossing zijn gekomen. Wat hiervan zij is moeilijk te bepalen; vreemd zou het echter zijn, dat die algemeene oorzaak op andere gewassen buiten invloed zou zijn gebleven.

Sedert heeft het gewas zich wel weder eenigzins hersteld, en werd de kwijning van den boom minder algemeen waargenomen. Wel heeft hetzelfde thans, ofschoon op de meeste plaatsen verwaarloosd, een gezond aanzien en mogt men zich na 1846 nu en dan op enkele plaatsen in eenen redelijken oogst verheugen, doch het is eene niet te ontkennen en zeer te betreuren daadzaak, dat die gevallen tot de uitzonderingen behooren, en dat in den regel de vruchten voortdurend in denzelfden ziekelijken toestand verkeerden, zoo dat het te vreezen is, dat het met de kakao-kultuur in de Minahasa weldra gedaan zal zijn, indien de oorzaak van dien toestand blijft heerschen.

Het aantal boomen in de thans nog bestaande, maar grootendeels verlatene aanplantingen, met uitzondering van die van partikulieren in de nabijheid der hoofdplaats Menado, bedraagt ongeveer 1,180,000 terwijl in 1853 nog zijn bijgeplant ruim 27,000 boomen, welke bijplanting getuigt van de gehechtheid aan deze kultuur en van de zucht om hare herstelling te beproeven.

Bij 's gouvernements besluit van 3 september 1850 no. 13 is de resident van Menado gelast, om de uitbreiding van de kakao-kultuur in de Minahasa zoo veel mogelijk te bevorderen en aantemoedigen en tot dit einde aan elk dorp de verplichting opteleggen, om door een huisgezin in een geregeld tuintje te doen aanplanten en onderhouden 25 kakaoboomen, van welke aanplanting de vruchten uitsluitend aan den planter zouden behooren.

Aan dezen last is om de redenen hiervoren vermeld geene uitvoering gegeven.

Het is ter voorkoming van nutteloozen en onvruchtbaren arbeid wenschelijk, dat dit ook voor eerst niet geschiede, zoo lang dezelfde ongunstige omstandigheden voor deze kultuur voortduren.

De hoeveelheid der in 1853 geogste kakao is bij den toestand

in welchen de kultuur zich thans bevindt, moeilijk optegeven.

Het cijfer van uitvoer tot maatstaf nemende en daarvan af-trekkende de van de Sangir-eilanden, van Gorontalo, en welligt van de noordkust aangebragte hoeveelheid, dan kan de oogst op hoogstens 400 pikols gesteld worden, welke, als niet van superieure hoedanigheid, slechts middelmatige prijzen ver-wierven.

KOFFO-KULTUUR.

Beschrijving.

De plant uit welke het voortbrengsel erlangd wordt, in den handel bestempeld met den naam van Manilla-hennip en alhier *benang koffo* geheeten, behoort tot de wilde pisangsoorten. Dezelve schijnt inheemsch te zijn op de Sangir-eilanden, waar zij in groote menigte voorkomt, alsmede in de Minahasa, alwaar zij in de bosschen doch niet in belangrijke hoeveelheid is aangetroffen en eerst sedert eenige jaren wordt aangekweekt.

De pisang-koffo, zoo als de plant hier genoemd wordt, onderscheidt zich in uiterlijke gedaante van den gewonen pisang-boom, door de bladeren welke donkerder van kleur, zwaarder gaderd of geribd, smaller en puntiger zijn, alsmede door den stam, welke aan het boveinde roodachtig gekleurd is.

Gronden.

De pisang-koffo groeit aan het strand zoo wel als in het gebergte, doch men beweert dat het produkt van de strand-koffo beter, dat is, fijner van draad en witter van kleur is dan die op hooge gronden en in koele luchtstreeken geteeld wordende.

Ten aanzien van de soort van den grond, in welchen zij het best voortkomt, kan nog geen bepaald oordeel worden uitgesproken. Vette grond schijnt evenwel het verkieslijkst.

Aanplanting.

Tot dus verre verkeerde men in de meening dat de koffboom zich alleenlijk voortplant door uitspruitsels (anak) uit den moederstam. Zeer onlangs is men echter tot de belangrijke ontdekking gekomen, dat de voortplanting ook geschiedt door middel van het zaad, hetwelk tot een aanzienlijk getal korrels in de vrucht vervat is, welke vrucht p. m. een vinger lang is, het uiterlijk aanzien heeft van jonge onrijpe pisang en niets als zaad inhoudt.

De aanplanting door middel van uitspruitsels (anak) heeft plaats, door dezelve, wanneer ze eene hoogte van p. m. 3 voet bereikt hebben, even als de gewone pisang plant, van den moederstam wegtenemen en te verplanten. Tusschen het wegtenemen en het wederplanten kan een betrekkelijk geruime tijd verlopen, zonder dat de plant sterft. Anak's van de Sangir-eilanden herwaarts gebragt en welken zonder eenige zorg in de prauwen waren nedergelegd, kwamen hier goed op, niettegenstaande zij reeds nagenoeg eene maand uit de aarde waren en op het oog geheel verdord schenen te zijn.

De inlander beschouwt de tijdstippen van nieuwe of volle maan als de gunstigste voor de aanplanting. Of de maan er evenwel merkbaaren invloed op uitoefent, is bezwaarlijk te bewijzen of te wederspreken. In de Minahasa schrijft men over het algemeen aan de maan eenen grooten invloed toe bij het planten, oogsten, vellen van boomen, snijden van bamboe, enz.

In goeden vetten grond geplant en goed onderhouden, is de koffboom binnen drie tot vier maanden of iets langer, naar gelang van den grond, de weergesteldheid, de meerdere of mindere schaduw, reeds vier tot zes voeten hoog opgeschoten en geeft uitspruitsels.

Het onderhoud bestaat in het zuiveren van den grond rondom de plant en het ophoogen der aarde rond den stam.

Na verloop van twaalf tot achttien maanden dan wel langer of korter, naar mate de omstandigheden min of meer gunstig zijn, ontwikkelen zich de bloem en de stengel, aan welken even als bij de pisang de vruchten gehecht zijn.

Men beweert echter dat deze zaadhoudende vruchten slechts van zeer enkele boomen (misschien alleenlijk vrouwelijke boomen) verkregen worden, dat de meesten geene vruchten dragen en dat bij sommigen de vruchten van den stengel vallen voor dat ze tot vollen wasdom geraakt zijn.

Ten aanzien van de aankweeking door middel van zaad kunnen uithoofde van het geringe tijdsverloop sedert men tot de ontdekking kwam, nog geene bepaalde inlichtingen gegeven worden. Het schijnt dat de vrucht, aan den stam tot rijpheid geraakt zijnde, zich opent en het zaad ter grootte van eenen kleinen peper korrel los laat.

Ook werd mij onlangs eene vrucht vertoond, welke afgevalen en gebarsten was en van welke de meeste zaadkorrels tot een getal van 30 à 40 in de vrucht ontkiemd waren.

De ondervinding zal moeten leeren in hoeveel tijds de koffboom, van zaad gekweekt, zijnen vollen wasdom bereikt en of de eigenschappen der plant of liever de hoedanigheid van het produkt dezelfden zullen zijn, als van door middel van anak's voortgeplante boomen.

Het is zonderling dat de Sangirezen, aan wie in den laatsten tijd zoo dikwerf anak koff zijn aangevraagd, niet de aandacht gevestigd hebben op het zaad. Dat zij er niet mede bekend zouden zijn, is niet aantenemen. Hieromtrent zal nader onderzoek plaats vinden.

Oogst.

Het tijdstip der zetting van de bloem en den vruchtstengel

is het beste voor het vellen van den boom, welke onder aan den stam wordt afgehouden en, na van de bladeren te zijn ontdaan, geschikt is om de bewerking te ondergaan, waardoor de koffo draden verkregen worden.

Tot het kappen of snijden houdt men de periode van donkere maan of eerste kwartier voor gunstig.

Wanneer de boom op het juiste zoo even genoemde tijdstip geveld wordt, is de draad welke men er van erlangt, sterker, dan wanneer de boom later gekapt wordt en reeds vruchten draagt.

De stam van de koffo is even als die van den pisangboom gevormd, en bestaat uit een zeker aantal naauw op en rond elkander sluitende schalen van eene vezelachtige met waterdeelen vervulde zelfstandigheid. Het aantal dezer schalen verschilt naar mate van de meerdere of mindere ontwikkeling van den stam; over het algemeen telt men er van 12 tot 15.

Bewerking.

Deze schalen worden van elkander gescheiden en in de lengte gescheurd of gesneden aan repen van p. m. twee duimen breed, welke repen tusschen zeker werktuig tweemaal door gehaald worden, ten einde de vezelen van de water- en slijmachtige deelen te zuiveren.

Door deze bewerking (*hejlak* of *tjoetji* ook wel *tjoekoer* geheeten) verkrijgt men de zuivere koffodraden, welke in de hand van den arbeider achterblijven.

De geheele bereiding van het produkt bestaat in deze zuivering en is dus hoogst eenvoudig.

Een zware stam kan tot twee kati's zuivere draden opleveren; voor éénen pikol zijn derhalve ruim vijftig zoodanige stammen noodig, doch deze berekening is op het gunstigst genomen. Bij doorslag wordt het drie dubbele getal stammen vereischt voor eenen pikol draden.

De ondervinding zal hieromtrent nader moeten beslissen.

Wanneer de zuivering spoedig na het vellen van den boom geschiedt, zijn de vezelen witter dan wanneer tusschen het een en het ander eenige tijd verloopt. Men kan de afgehouden stammen echter zonder nadeel twee of drie dagen laten liggen.

Eerst na verloop van meer dagen ondervindt men, dat de alsdan gezuiverde vezelen eene geele kleur aannemen, hetgeen mede het geval is wanneer de zuivering bij regenachtig weder plaats grijpt.

Het heete of zoogenaamde drooge jaargetijde is dus gunstig voor de bewerking.

Van éenen stam worden drie verschillende soorten van koffiovezelen verkregen, fijne, middelmatige en grove.

Deze drie soorten worden door dezelfde schaal geleverd. De buitenste kanten derzelve geven de fijnste, het daarop volgende gedeelte de grove koffio-draden. De schalen welke het hart van den stam omsluiten, zijn over het geheel fijner van vezel.

Het werktuig waarvan men zich bedient om koffio te zuiveren is nog zeer gebrekkig. Hetzelve bestaat in een bot ijzeren mes, p. m. eene palm lang en twee à drie duim breed, hetwelk door middel van eenen bamboezen veer gedrukt wordt op een in eene schraag of balk bevestigd ijzerhouten of ijzeren plaatje.

Tusschen dit mes en het plaatje worden de repen hiervoren vermeld met kracht doorgehaald, tot welk einde het uiteinde van den reep wordt gewonden rond een klein dwarshout (handvat), hetwelk de arbeider in de hand heeft om meer kracht te kunnen aanwenden.

Nadat de reep eenmaal is doorgehaald wordt het mes opgeligt door nederhaling van den hefboom, welke met een touw is verbonden aan eene voetplank, door welker nederdrukking de opligting plaats grijpt.

Nu wordt de reep omgekeerd en nogmaals doorgehaald, zoo doende derzelve beide zijden aan de direkte werking van het mes onderwerpende.

Kosten.

Ofschoon omtrent de vermoedelijke kosten van het produkt; op groote schaal voortgebracht, voor alsnog moeilijk juiste berekeningen kunnen gemaakt worden, is men het er alhier vrij algemeen over eens, dat die kosten, wanneer de koffo tegelijk met andere voortbrengselen wordt aangekweekt, aan aanplant, onderhoud en bereiding kunnen geschat worden te bedragen p. m. f 10 de pikol.

Prijs.

Een vaste prijs der koffo-hennip bestaat te Menado nog niet. De marktprijs te Manilla was, volgens de jongste berigten, acht en eene halve spaansche mat of f 20 de pikol.

Die prijs zal ook voor de Minahasa koffo kunnen bedongen worden. De soort wordt niet beneden de Manilla gesteld, en zelfs wordt het er voor gehouden, dat zij over het algemeen witter en dus van betere hoedanigheid is.

De koffo belooft derhalve voor de Minahasa een zeer winstgevend produkt te zullen worden.

Tegenwoordige toestand der kultuur.

De aanplantingen bestaan grootendeels uit jonge planten, welke uit de bosschen gehaald, bij de planters te Menado gekocht, en van de Sangir-eilanden door het bestuur ontboden of uit vrijen wil aangebragt zijn.

Men legt zich vooreerst meer op de uitbreiding der aanplantingen, dan op de bereiding van het produkt toe.

In 1853 werden in de binnenlanden slechts enkele pikols bewerkt, welke als proef aan de Faktorijs der Nederlandsche Handelmaatschappij zijn verkocht voor f 20 de pikol.

De hoofden en bevolking toonen zich zeer genegen voor deze

kultuur; van de zijde van het bestuur wordt dezelve zoo veel mogelijk aangemoedigd.

TABAKSKULTUUR.

Onder de voortbrengselen van landbouw welke door de bevolking der Minahasa uit eigene beweging en uitsluitend voor eigen voordeel worden geteeld, behoort ook de tabak.

In de meeste distrikten wordt in kleine tuintjes in de nabijheid der negorijen of op de erven eenige tabak aangeplant voor eigen gebruik. In sommige distrikten, zoo als Tonsea, Kakas, Langowan en Bantik, zijn die aanplantingen meer uitgestrekt en wordt eene niet onbelangrijke hoeveelheid tabak voor verkoop voortgebracht. Vooral is dit het geval in het laatst genoemd distrikt, alwaar de bevolking met den tabakshandel betrekkelijk groote winsten behaalt.

De bereiding geschiedt door de bladeren gedurende eenige dagen in den wind te droogen, vervolgens zeer fijn te snijden of te kerven, en daarna nogmaals, op bamboezen matten uitgespreid, gedurende eenige dagen in de zon te droogen, waarna dezelve in pakken wordt bijeen gebonden, welke gerekend worden eene waarde van vijf à zes gulden te hebben.

In het distrikt Bantik kan een huisgezin van 12 tot 15 zulke pakken verkrijgen.

De grond in de Minahasa schijnt zich voor den tabak bijzonder te eigenen. De plant komt er welig voort en de hoedanigheid van het produkt wordt geacht die van den Java-tabak ver te overtreffen.

Indien het erlangen van werkvolk, ten gevolge van de geringheid van het cijfer der bevolking, niet aan zulke groote moeijelikheden onderhevig was, en de hooge werkloonen, welke hier betaald worden, daar tegen geen bezwaar opleverden, zou eene

onderneming van tabakskultuur en bereiding in de Minahasa misschien goede uitkomsten kunnen geven. Voor de bevolking ware het dan zeer wenschelijk dat zoodanige onderneming tot stand kwam, omdat het haar in de gelegenheid zou stellen om hare verdiensten te vermeerderen.

In het jaar 1853 is tot daarstelling eener tabaksonderneming in de Minahasa, met eigene middelen, vergunning aan de regering gevraagd door een Europeesch ingezetene van Java, die met dat verzoek tot den resident van Menado is overgewezen.

Van het tabakszaad in 1853 van den direkteur der kultures ontvangen, zijn op verschillende plaatsen (Tonsea, Kakas, Langowan, Bantik) aanplantingen bewerkstelligd, welke goede resultaten beloven.

NOTENMUSKAATKULTUUR.

Sedert eenige jaren hebben verscheidene Europesche of daarmede gelijkstaande grondbezitters, na het verval van de kakao-kultuur, zich op de teelt van notenmuskaat toegelegd.

De daarvan in de nabijheid der hoofdplaats Menado gedane aanplantingen doen van deze kultuur goede uitkomsten verwachten.

In het afgelopen jaar zijn, door tusschenkomst van den gouverneur der Molukken, een duizendtal notenmuskaat pitten van Banda aangevraagd en verkregen, welke in verschillende distrikten zijn aangeplant. Langzamerhand kunnen deze aanplantingen uitgebreid worden.

KLAPPERKULTUUR.

Ten aanzien van deze kultuur wordt aangeteekend, dat in de behoefte aan klapperolie in een gedeelte der Minahasa, en hoofdzakelijk ter hoofdplaats, grootendeels wordt voorzien door aan-

voer van de Sangir-eilanden, alwaar klapperboomen in groote menigte voorkomen en op zeer gebrekkige wijze olie wordt vervaardigd, welke dan ook van inferieure hoedanigheid is en eene nadere zuivering vereischt.

De klapperboom, in de bergdistrikten minder goed tierende, en de vruchten aldaar minder oliedeelen bevattende, zoo is de aanschaffing van dit artikel voor de bewoners dier distrikten dikwerf zeer bezwarend.

Om daaraan eenigzins te gemoet te komen is in 1853 de tusschenkomst van den direkteur der kultures verzocht ter erlanging van djarakpitten, met het doel om uit die vrucht later, even als op Java, olie te doen bereiden.

Die pitten zijn ontvangen en in verschillende distrikten met succes aangeplant.

BOSSCHEN.

De Minahasa, van welke landstreek nog slechts een betrekkelijk zeer gering gedeelte bebouwd is, is voor het overige als het ware overdekt met zware bosschen, waarin eene groote hoeveelheid goede houtsoorten gevonden wordt, waaronder het ijzer-, ebben- en lingoahout boven al in deugdzaamheid uitmunten.

De uitgestrektheid dier bosschen kan niet worden opgegeven.

De zorg voor de voortplanting van goede houtsoorten is geheel aan de natuur overgelaten, doch hoe krachtig dezelve hier ook werkzaam zij om het vernietigde aan te vullen, heeft het zeer belangrijk verbruik van hout, de weinige zorg bij het aankappen en het verloren gaan van aanzienlijke hoeveelheden, welke verbrand worden om voor het aanleggen van rijst- en miloevelden, de gedurige verwisseling van gronden te kunnen bewerkstelligen, ten gevolge gehad, dat, in de nabijheid der bewoonde oorden, schaarschte aan goed timmerhout is ontstaan, zoo dat tegenwoordig reeds veel inspanning gevorderd wordt, om

de noodige houtwerken uit de bosschen te brengen naar de plaatsen van verbruik.

Er zal dus aan de aanplanting van geschikte houtsoorten dienen gedacht te worden, ten einde later, zonder belangrijk bezwaar en zonder groote kosten, te kunnen voorzien in de behoefte, welke aanmerkelijk is, vermits alle gebouwen en woonhuizen, zelfs die van de inlandsche bevolking, van deze bouwstof worden zamengesteld, en bij het verwerken, ten gevolge van oude gewoonten en het gebruik van gebrekkige gereedschappen, zeer veel hout vermorst wordt.

De bosschen in de Minahasa kunnen, even als de grond, beschouwd worden de eigendom van het gouvernement te zijn. De bevolking heeft er echter het vruchtbezit van en maakt van dat regt gebruik, overeenkomstig daaromtrent bestaande en in acht genomen wordende landsinstellingen.

Vóór 1852 rustte op de bevolking de verplichting om houtwerken, ten behoeve van het gouvernement, kosteloos te leveren. Sedert lang wordt aan de bevolking echter eene geringe betaling daarvoor te goed gedaan, welke zich ook thans nog volgens gebruik regelt.

Nu echter het beginsel van betalen is aangenomen bij het sinds 1852 werkende stelsel, wordt de behoefte gevoeld aan een tarief voor de berekening van den prijs, welke voor houtwerken moet voldaan worden.

VEETEELT.

De opgaven, onder ultimo december 1853 ten aanzien der veeteelt in de Minahasa ontvangen, wijzen de volgende resultaten aan:

Namen der afdeelingen.	Soorten van vee.				
	Paarden.	Koeijen.	Schapeu.	Geiten.	Varkens.
Menado	253	523	24	377	4605
Kema	272	571	12	769	18445
Amoerang	817	281	37	1470	20440
Tondano	1616	905	—	688	13989
Belang	77	16	7	138	650
Totaal	3035	2296	80	3442	58129
Totaal van 1851	4867	1677	122	4179	49840
" " 1852	3703	2042	76	3535	55482

Uit deze cijfers blijkt:

1°. dat het aantal paarden steeds afneemt, hetgeen vooral te betreuren is, omdat zij onmisbaar zijn voor de gemeenschap in deze bergachtige landstreek. De ziekte, welke in de laatste jaren belangrijke sterfte heeft veroorzaakt, is echter in hevigheid veel verminderd.

De Minahasa eigent zich bijzonderlijk voor de paardenfokkerij. Eene proef daarmede genomen, zou waarschijnlijk goede uitkomsten geven.

2°. dat het getal koeijen, welke dieren voor het transportwezen zeer nuttige diensten bewijzen, en dien ten gevolge in prijs zeer gestegen zijn, sterk aanwassend is.

3°. dat ook het cijfer der varkens, die een hoofbestanddeel der voeding en van den rijkdom des volks uitmaken, belangrijk is toegenomen.

HEERENDIENSTEN.

Bij de invoering van het thans in de Minahasa werkende kultuur- en belastingstelsel, zijn ook ten aanzien der heerendiensten eenige bepalingen daargesteld, welke deze aangelegenheid, waaromtrent vroeger veel willekeur en onzekerheid heerschten, aan zekere regelen onderwierp.

Deze regelen waren de volgende:

a. dat alle voorheen van de bevolking gevorderde dienstbaarheid zonder loon zou zijn afgeschaft, met uitzondering van:

1°. het aanleggen en onderhouden van de openbare wegen en bruggen, het bezetten der noodige wachten en het onderhouden der voor de openbare veiligheid vereischte inlandsche prauwen;

2°. het vervoeren van gevangenen, het overbrengen van dienstbrieven en het doen van zoodanige diensten bij de eerste inlandsche hoofden, als door het gebruik (adat) bevestigd en gewettigd mogten worden bevonden;

b. dat alle andere diensten, welke ten behoeve van den lande of tot gerief van partikulieren door het bestuur worden gevorderd, niet anders dan tegen betaling van een billijk loon mogen plaats vinden;

c. dat voor alle andere als de onder §§ 1 en 2 bedoelde diensten ten behoeve van het gouvernement, aan dagloon zal worden bepaald 12 duiten, en voor het overbrengen van gouvernementens goederen 2½ duit aan elken man voor elke paal afstand;

d. dat door het bestuur geene diensten van de bevolking mogen worden gevorderd ten gerieve van landsdienaren en partikulieren, dan in het geval dat deze, zonder tusschenkomst van het bestuur, geene werklieden of dragers (koelies) kunnen

bekomen, tegen betaling van het dubbele van het loon, hetwelk van gouvernements wege wordt te goed te gedaan, — moettende, wanneer werklieden of koelies door het bestuur worden verstrekt, worden betaald aan werklieden een daggeld van 25 duiten, en aan koelies (draggers) $2\frac{1}{2}$ duit aan elken man voor elke paal afstand;

e. dat, met inachtneming, zoo veel mogelijk, van het voorgeschrevene, door den resident zou behooren te worden aangelegd een register van heerediensten, met last om van hetzelfde een afschrift aan het gouvernement intedienen.

Het aanleggen van het register werd aan bedenkingen onderhevig geacht, doch om, zoo veel mogelijk, aan de bedoeling der regering te voldoen, door den resident van Menado een besluit genomen, houdende vaststelling van eenen staat der verpligte diensten der Minahasa bevolking omtrent het bestuur en dezelve hoofden.

De staat was van den navolgenden inhoud:

de distriktshoofden zullen, even als vroeger, van elk huisgezin in hun distrikt blijven genieten één gulden en de tweede hoekoems één halve gulden 's jaars, als zijnde gegrond op en ter vervanging van de van oudsher op de bevolking rustende verpligting om een zeker getal dagen in het jaar, zonder loon, voor hunne hoofden tuinen aanteleggen en te bearbeiten;

de op de gemeente van elk dorp rustende verpligting om gedurende vijf dagen in het jaar, waarvan drie tegen genot van voeding, de tuinen of rijstvelden van het dorpshef te bewerken, blijft voortdurend bestaan, doch wordt het hen ten strengste verbonden, om andere of meer diensten dan wel heffingen in geld of produkten van hunne gemeente te vorderen;

voor huiswerk, boodschappers en paarden oppassers worden ten hoogste de ondervolgende persoonlijke diensten, tegen voeding, toegestaan:

bij de opzieners: 4 man speciaal voor boodschappers en oppassers van paarden, welke zij verpligt zijn ten dienste der bevolking te houden;

bij de distriktschouwen: 10 man,

bij tweede hoekoems: 3 man,

bij dorpschouwen: 3 man;

voorts ter verzorging van de negorijs paarden (koeda kalakerang) hoogstens in de hoofdnegorijen 8 man, in de dorpen 4 man;

in minder bevolkte distrikten en dorpen zal het hierboven als maximum bepaalde getal personen voor elk hoofd en negorij, naar billijke evenredigheid verminderd, en huishoudelijk door den resident geregeld en bepaald worden;

buiten het vereischte getal menschen ter bewaking van de negorijen benoodigd, en twee man op elke wisselplaats langs den grooten weg, ter overbrenging van dienst- en postbrieven, en behalve de voortdurende verplichting der bevolking tot het aanleggen en onderhouden der openbare wegen en bruggen, wordt het aanhouden van volk in de wachthuizen, zooals tot dus verre gebruikelijk was, ter overbrenging van partikuliere goederen of koopmanschappen en wat die meer zij, ten strengste verboden, even als het vorderen van alle andere diensten hoe ook genaamd, welke hierboven niet zijn omschreven;—

en zullen de schouwen, die deze bepalingen eigendunkelijk overtreden, serieuselijk worden gestraft.

Voorschreven besluit werd aan de goedkeuring der regering onderworpen, doch voldeed niet ten volle aan het doel; weshalven de resident werd uitgenoodigd, om in den geest der ter zake door den gouverneur der Moluksche eilanden uitgebragte beschouwingen, alsnog een register der heerendiensten zamentestellen.

Aan deze uitnoodiging is tot nu geen gevolg gegeven.

Wel zijn door de verschillende ambtenaren en inlandsche schouwen bereids eenige bouwstoffen voor zoodanigen staat geleverd, en hebben verscheidene onderzoekingen en beraadslagingen met de schouwen ter zake plaats gevonden, doch de algemeene staat is nog niet ingediend, omdat het noodig is meer kennis en ondervinding optedoen, ten einde nader op goede gronden de regeling te kunnen voordragen eener aangelegenheid,

zoo naauw in verband staande met de gewoonten van den inlander, de regten der hoofden, en de belangen van het algemeen.

Intusschen worden de bepalingen en de voorloopige toepassing daarvan, met inachtneming der ter zake door den gouverneur der Moluksche eilanden geuite beschouwingen, behoorlijk opgevolgd en wordt elke gelegenheid te baat genomen, om den druk der heerendiensten te verligten.

Het is dan ook eene daadzaak, welke door hoofden en volk dankbaar erkend wordt, dat het lot van den inlander in dat opzigt na 1852 aanmerkelijk verbeterd is.

Een groote waarborg tegen misbruik en overtreding van de zijde der hoofden en zelfs, tot zekeren graad, van de ondergeschikte ambtenaren, is gelegen in de vrijmoedigheid, waarmede de inlander, immers de Christen inlander, van dit gewest, zijne klagten en bezwaren voorbrengt, indien hij vermeent verongelijkt te zijn, alsmede in de kennis welke hij bezit, omtrent hetgeen ten aanzien der heerendiensten zijn plicht is.

Eene andere maar te betreuren daadzaak is, dat de inlander alhier noode voor partikulieren werkt, ten zij hij daartoe van wege het bestuur gelast of direkt aangespoord wordt. Het aanbod van hooge, soms buitensporige dagloonen zelfs, is daartoe menigwerf niet voldoende.

De oorzaak hiervan is te zoeken deels in den aard van het volk, deels in de omstandigheid, dat de klasse van koelies welke op Java gevonden wordt, hier geheel gemist wordt, dat buitendien zoo veel gelegenheid bestaat om gemakkelijk in het dagelijksch onderhoud te voorzien, en dat het volk in alles aan de tusschenkomst van het bestuur gewend is.

Dat het echter moeilijk is ten dezen opzichte steeds de belangen van de bevolking, met die van het gouvernement en van partikulieren gelijkelijk te behartigen, zal geen betoog behoeven.

Menado, 23 maart 1854.

B I J D R A G E

TOT DE KENNIS DER

VOLKSINSTELLINGEN

IN DE

OOSTELIJKE SOENDA-LANDEN,

DOOR

A. W. KINDER DE CAMARECQ.

*Resident van Bagelen, voormalig Assistent-resident van
Soemedang en Soekapoera.*

Sedert eene reeks van jaren bij het binnenlandsch bestuur op Java werkzaam, in betrekkingen welke hem bijna dagelijks in aanraking bragten met de inboorlingen en hunne, van onze westersche begrippen zoo zeer afwijkende instellingen, is het schrijver meermalen bevreemdend voorgekomen, hoe in aangelegenheden, betrekkelijk inlandsche zaken, welke voorlang reeds een onderwerp hadden uitgemaakt van gouvernementale regelingen, niet zelden daarbij afwijkingen van, of tegenstrijdigheden met den onderstelden regel zich voordeden, even onverwacht als schijnbaar onverklaarbaar.

Bij nader indringen werd dan meestal de overtuiging erlangd, dat de inboorling, hoezeer met schijnbare onderwerping zich

schikkende en gedragende naar het verlangen en de wenschen zijner europesche meesters, echter in wezenlijkheid hardnekkig had vastgehouden en getrouw was gebleven aan zijne eigene voorvaderlijke instellingen en gewoonten, inzonderheid met betrekking tot regelingen ten aanzien van de verpligte diensten der ingezetenen, zoo onderling, jegens de gemeente zelve, als ten opzichte van den staat of soeverein; terwijl de hoofden, wel verre van ons naar behooren voortelichten omtrent den waren staat van zaken, er integendeel belang bij schenen te hebben, dien voor ons te verbergen, ja zelfs niet aarzelden, naar een en ander ondervraagd, met de het inlandsch karakter eigene onbeschroomdheid, het bestaan dier afwijkingen ten eenenmale te ontkennen. Geen wonder dan, dat niet zelden de ambtenaar vol vertrouwen aanhoort, hetgeen distrikts- en dorps hoofd hem als uit ééne mond voorprediken.

Het zou eene vergissing zijn, zoo men welligt meende der waarheid te eerder en beter op het spoor te komen, door middel van regtstreeksch navragen en onderzoeken bij den geringen man zelve.

Het ontzag van den javaan, voornamelijk van den soendanees, voor zijnen regent is van dien aard dat zoo de mindere hoofden hem namens dezen bevelen, om een of ander te moeten verzwijgen of ontkennen, hij ook gewisselijk aan het bevel zal gehoorzamen, en om die reden is het ligt te verklaren, hoe soms bijzondere personen, in het binnenland gevestigd, wel eens even goed, zoo niet beter, onderrigt kunnen zijn omtrent aangelegenheden, welke voor den ambtenaar verborgen zijn gehouden.

Veel moet het voor den ambtenaar waard zijn, bekend te worden met het volk zoo als het wezenlijk is, en niet zoo als de hoofden of andere partijdige belanghebbenden het ons afschilderen.

Het is deze wensch en het verlangen om door eigene aan-

schouwing en onderzoek zich bekend te maken met de gemeentelijke inrigtingen en de zamenstelling eener javasche dessa, waaraan het ondervolgend opstel zijn oorsprong heeft te danken.

Aanvankelijk bestond het voornemen dat onderzoek nog verder uittestrekken over twee kampoengs of dessa's, almede onder Soemedang behoorende.

Het was toch bekend dat daar zouden worden aangetroffen instellingen wederom geheel afwijkende van de hieronder beschrevene, speciaal zoo met betrekking tot het grondbezit, ten blijke van de weinige homogeniteit, welke te dien aanzien bestaat in dessa's, onderdeelen zijnde van hetzelfde regentschap.

Omstandigheden hebben verhinderd aan dat plan gevolg te geven.

Eindelijk zij nog vermeld, dat in het ondervolgende niets is ter neder gesteld, hetgeen niet na herhaald, langdurig en goedmoedelijk onderzoek gebleken is met de waarheid overeen te stemmen; dat opzettelijk vermeden is den regent, zonder dezen in het minst aanstoot te geven, te mengen in de menigvuldige ter zake met de bevolking gehoudene zamenkomsten, ter vermindering van opdringing, zoo mogelijk, van diens eigene, hoe goed ook gemeente, echter niet zelden min juiste opvattingen en inzigten, aan de dorpbewoners; dat al het verhandelde, bij monde van het distriktshoofd, met den kleinen man steeds over en weder in het breede is besproken, waarbij elke verkeerde of min juiste uitdrukking in de wijze van overbrengen, door des schrijvers bekendheid met de soendasche taal onmiddellijk opgemerkt en hersteld is kunnen worden.

De kampoeng of dessa Sembir, waarvan onderwerpelijk sprake is, ligt in de troep Rantja Poeroet, distrikt en regentschap Soemedang.

In de administratieve registers is zij vermeld als tellende 55 huisgezinnen, met 221 zielen, en 73 bouws sawahvelden.

Deze cijfers berusten op eene, in 1853, op hooger last voor het gansche regentschap bevolene opname van bevolking en sawahvelden.

Het hier bedoeld onderzoek had plaats in 1856.

Sembir was toen zamengesteld uit:

- a. de hoofdkampoeng (lemboer) Sembir,
- b. de onderhoorige gehuchten (tjantilans): Panjindangan, Tjibbërah, Tjalintjing en Jangkokot.

Ter erlanging van een beter en duidelijk overzicht is het on-dervolgend opstel gesplitst in drie hoofdstukken of afdeelingen, handelende het eerste over de ingezetenen, het tweede over het landbezit, het derde en laatste over de verpligte kultuurdiensten.

A. *Van de ingezetenen.*

De dienstpligtige mannelijke bevolking van Sembir onderscheidt zich in:

- a. Tjatjahs bakoe,
- b. Manoempangs.

Voorts heeft men:

- c. Boedjangs,
- d. Doeda's,
- e. Djompo's, en
- f. Boeniaga's.

a. *Tjatjah bakoe.* De tjatjah bakoe (1) vormen de kern of stam der dessa; zij zijn landbouwers en, zonder uitzondering, bezitters van eigene velden.

Slechts in streken waar weinig of geene sawahs worden gevonden, heeft men gaga- of tipar-bouwers onder de tjatjah-hoofden.

---

(1) Tjatjah, jav. en soend., beteekent kleine stukken, onderdeelen, ook aantal, getal.

Bako, jav. en soend., stam van een geslacht, sterk, stevig.

De adat regelt het aantal dier tjatjahs.

Hoezeer Sembir, even als alle omliggende dessa's, in latere jaren aanmerkelijk in bevolking is toegenomen, is desniettemin het aantal tjatjahs onveranderd hetzelfde gebleven. Slechts naar mate de ontginningen voortschrijden van woeste en tegalgronden tot sawahs, vermeerderen ook de tjatjahhoofden. Vermits te Sembir, even als bij de meeste dessa's van oudere dagteekening, het hiertoe aan gelegenheid ontbreekt, hetzij wegens gebrek aan water, hetzij doordien vroeger reeds alle daartoe geschikte drooge in natte bouwgronden veranderd zijn, is zelfs bij overlevering niet meer bekend, in welken tijd de laatste uitbreiding heeft plaats gehad van tjatjahgezinnen.

De pangkats (2) of leden van het dorpsbestuur behooren veelal, hoezeer dit geen volstrekt vereischte is, tot dezen stand.

Alle verplichte dienstbaarheid berust, volgens eenstemmige getuigenis van alle ingezetenen, in den grond en niet in den persoon.

Hieruit volgt dus, dat de hoedanigheid van tjatjahhoofd slechts dan overerft, in geval de erfgenaam, meestal de zoon of schoonzoon, willens en bij magte is die te aanvaarden. In het tegenovergestelde geval keert de grond terug tot de dessa.

Bij koop en verkoop van land is dit mede van toepassing, wel te verstaan van de sawahs, daar andere grond niet individueel bezeten en derhalve ook niet vervreemd kan worden.

Om dezelfde reden zijn onmondigen, op het stuk van landbezit, uitgesloten van erfenissen, tot zij, meerderjarig wordende, verklaren dat bezit te aanvaarden met diens aankleve van dienstbaarheid.

Het vruchtgebruik van het stuk grond wordt dan door het dessa-bestuur tijdelijk opgedragen aan een van de manoempangs, in den regel een aanverwant van den minderjarige (zie ter verduidelijking noot 14).

(2) Pangkat, van angkat, mal. en soend., opnemen, verheffen.

Wijders blijkt dat de kwaliteit van tjatjahhoofd niet inhaerent is aan het bezit van deze of gene sawah, noch afhangt van de uitgebreidheid van dat bezit. Anderen dan landbouwers mogen niet die waardigheid bekleeden.

Alle aangelegenheden, betreffende het inwendige bestuur der kampoeng, worden geregeld en beslist door de tjatjahs alleen, welke tot dat einde bijeenkomen in de balee dessa of raadzaal.

De hoedanigheid van hoofd eener tjatjah gaat verloren door vrijwilligen afstand, en door vertrek naar elders.

b. Manoempangs. Onder *manoempangs* (3) heeft men te verstaan alle overige mannelijke, en de *gehuwden* onder de dorpsbewoners, onverschillig of zij al dan niet velden in eigendom bezitten.

Ofschoon thans algemeen aangemerkt als dienstpligtig, na invoering onzerzijds van het *huisgezinnen stelsel*, waren echter de *manoempangs* bevorens meer helpers dan wel regtstreeks aandeel nemenden in het volvoeren der toenmaals, bij uitsluiting, aan de tjatjahs opgedragene openbare dienstverrigtingen.

Eerst later, toen de uitbreiding der verplichte koffijteelt jvasche, d. i. vreemde regelingen en instellingen deed toepassen op de Soenda-landen, gepaard met het streven naar eene, in ons oog, meer gelijkmatig en dus beter werkende verdeeling der kultuur werkzaamheden, toen eerst ving men aan zich te bedienen van het aan de soendasche taal geheel vreemde woord *somahan* (4), om uittedrukken het algemeen begrip van *dienstpligtig huisgezin*.

---

(3) *Manoempang*, van *noempang*, jav. en soend., opeenstapelen, aanvullen.

(4) *Somahan*, jav., getrouwde lieden. De Soenda-taal heeft hierdoor *koeranan*.

Zoo ver is kunnen worden nagegaan, dagteekent deze verandering, die een geheelen omkeer dreigt te brengen in de inlandsche huishouding, van ongeveer een 25tal jaren geleden. In de bekende Memorie over de Preanger Regentschappen van den heer Nederburgh (5), van den jare 1793, zoekt men vergeefs naar die benaming.

Hoezeer dus aan de taal des lands geheel vreemd, vond bedoeld woord desniettemin, door toedoen der europesche beambten en tallooze officieele geschriften, van lieverlede ingang, eerst bij de hoofden en eindelijk bij de bevolking zelve, en hoort meer thans in de Scenda-landen van benamingen als somahan bakoe, somahan manoempang of kemprenng, ook wel kortweg somah, als moetende beteekenen, hetgeen in wezenlijkheid in strijd is met alle inlandsche begrippen en gebruiken, het denkbeeld van nivellatie der standen van eene denkbeeldige, gelijkmatig werkende dienstplichtigheid van al de gezinnen der dessa.

Nogtans worden, inzonderheid in de meer afgelegene distrikten, nog een menigte lieden gevonden, welke de beteekenis van dit woord in geen deele begrijpen, en pleit mede voor de juistheid van het beweerde ten aanzien dezer innovatie, dat te Sembir de tjatjahhoofden niet rekenen onder de somahans, welk woord daar synoniem is met manoempang.

De manoempang is verkiesbaar in het dessa-bestuur, echter alleen bij uitzondering; gewoonlijk is het alleen de dorpspriester welke tot dien stand behoort.

c. Boedjangs. Hieronder verstaat men jonge, ongehuwde mannen, bij anderen inwonende.

De boedjangs zijn vrij van allen verpligten arbeid, waarin zij alleen deelen in geval van plaatsvervangung voor hunnen meester.

(5) Zie dit tijdschrift, deel III, blz. 110 en vlg.

Ongehuwde jonge dochters worden landjangs genoemd.

Daar de soendanees zeer vroeg huwt, zijn de boedjangs in het algemeen niet talrijk. Te Sembir waren er slechts vier.

d. Doeda's of weduwnaren genieten, geene volwassen zoons of andere nabestaanden of boedjangs onder hunne huisgenooten hebbende, tijdelijk, geheel of gedeeltelijke vrijstelling van arbeid.

Over 't algemeen geldt hier als regel, dat daarbij die onderscheiding in acht wordt genomen, welke voortvloeit uit bijzondere omstandigheden, alles in gemeen overleg met de tjtjahhoofden, welke daarbij nimmer uit het oog verliezen die wederkeerige welwillendheid en bereidwilligheid tot hulpbetoon, welke in zoo hooge mate de onderlinge verhouding der ingezetenen eener dessa kenmerken.

e. Djompo's zijn bejaarden en kreupelen of op andere wijze gebrekkigen.

Zij zijn vrij van allen arbeid. Soms nemen zij uit vrijen wil deel in den koffijpluk.

In den regel heeft de djompo veld en huis reeds overgedaan aan een zijner zoons of schoonzoons en blijft dan als rajat (6) bij dezen inwonen.

Van daar dat onder de djompo's niet zelden personen worden aangetroffen van nog betrekkelijk krachtigen leeftijd en volmaakte gezondheid; zoodanigen staan in hetzelfde aspect als de manoempangs.

f. Boeniaga's zijn nieuwe aankomelingen.

Naar gelang huuner meer of mindere welgesteldheid is het ge-

---

(6) Jav., mal. en soend., kostganger; ngrajat: den kost geven, onderhouden.

bruikelijk de boeniaga's (7) tijdelijk van dienstprestatien te verschonen.

Voor behoefligen duurt die termijn soms tot drie jaren; voor bezitters van ploegvee, één jaar.

Hiermede gaat steeds gepaard vrijdom van de betaling van de belasting op het rijstgewas, van alle nieuw ontgonnen, zoo drooge als bewaterde velden, gedurende den tijd van drie achtereenvolgende jaren.

De heer Nederburgh laat zich in zijne voren geciteerde Memorie in volgender voege uit over de verdeeling der standen in de Preanger.

„ De opgesetenen van de Preangerlanden zijn in twee geslachten verdeeld, waarvan het eene genaamd wordt boemies (8) en het andere manoempangers, of bij verkorting noempangers.

„ De boemies zijn afstammelingen van het land. Op dezen legt van alle oude tijden de verpligting, om alle landsdiensten

(7) Boeniaga. De afleiding van dit woord is onbekend. Het herinnert aan het Padangsche tjoeniaga.

(8) De naam boemi, djelma boemi, van het sanskrit boemi, aarde, heeft geene andere beteekenis in den hier bedoelden overdragtelijken zin dan die van: *inboorling*.

Wel verre dat de dorpsbewoners onder die benaming een afzonderlijken stand of kaste zouden bedoelen, is het veeleer duidelijk, na al het voorafgaande, dat tjatjah bakoe geenzins gelijkbeduidend is aan djelma boemi, en dat de manoempangs even goed als de tjatjahhoofden, boemi's, d. i. inboorlingen zijn.

Nederburgh had, volgens eigene bekentenis, meer bijzonder op het oog den toestand in het regentschap Tjiandjoer. Onder Soemedang is die benaming niet bekend. Men vergete daarbij niet, hetgeen Nederburgh zelf zegt: dat hoewel vele lieden veel van de Preanger spreken, echter maar zeer weinigen in staat zijn, om daaromtrent zoodanige gegronde en met voldoende bewijzen gestaafde informatien te geven, waarop men, in eene zaak van zooveel aangelegenheid en gevolgen, met de noodige gerustheid kan aangaan.

„ voor de Regenten en mindere Hoofden te verrigten. Zij zijn „ het oorspronkelijk, die de koffij en peper moeten planten.

„ De Noempangers zijn alle de andere inlanders, die zich voor „ zekeren tijd in de Regentschappen met er woon neerzetten, „ daaronder ook boemies, die zich uit hoofde van al te groote „ onderdrukking, in het Regentschap van hetwelk zij afstam- „ melingen zijn, in de naburige Regentschappen nederzetten.

„ In vorige tijden werden de Noempangers door de Regen- „ ten vrij gelaten van alle lands diensten en verpligte kultures, „ buiten hun vrijen ongedwongen wil. Hunnen arbeid en hantee- „ ring om aan de kost te komen, bestond in het fokken van vee, „ het planten van padie of het kweeken van andere produkten „ naar hun goeddunken. Van het eerste, het fokken van vee, „ betaalden zij zekere kontingenten (9), van het laatste, de tien- „ den aan de Regenten. . . . . Eerst sedert het jaar 1785, wan- „ neer de koffijkultuur met ernst werd voortgezet, is het getal der „ boemies ontoereikende beoordeeld, om de meerdere leverancien, „ welke men verlangde, te fourneren, en is de verpligting tot „ het aanplanten van koffij ook op de Noempangers gelegd.”

Zoo ver de heer Nederburgh; — keeren wij thans terug tot de kampoeng Sembir.

Met onderhoorige gehuchten telde Sembir toenmaals, in 1856, aan bevolking 61 huisgezinnen, zijnde eene toename van 6 gezinnen, in vergelijk met de laatste volkstelling van 1853.

Van vorenstaande 61 gezinnen waren:

tjatjahhoofden of bakoes. 17

manoempangs. 44

Onder de pangkats of leden van het bestuur rekende men:

(9) Blijkbaar wordt hier bedoeld de dzakat aan de priesters, welke vroeger, even als van de padi, ook van de veefokkerijen werd gevorderd.

a. van het dorpsbestuur:

- het dorps hoofd (loerah),
- het onderdorpshoofd (prentah),
- twee politie dienaren (patjalangs),
- den dorpspriester (lebee).

b. van het algemeen bestuur:

- het troepshoofd (patinggi),
- den koffijmandoor van de koffijtuinen,
- den koffijgekommitteerde van het distrikt.

Al de hierboven genoemden behoorden tot de tjatjahs; alleen de priester was een manoempang.

Van de gezamenlijke 61 ingezetenen, hoofden van huisgezinnen, waren geboortig:

- 33 van Sembir zelve,
- 24 uit andere kampoengs, doch in hetzelfde distrikt gelegen,
- 2 uit kampoengs buiten het distrikt, en
- 2 uit een ander regentschap.

Allen waren van geboorte soendanezen; javanen werden er niet gevonden.

Gelijk hiervoren is gezegd telde Sembir:

17 tjatjahs bakoe en 44 manoempangs.

De 17 tjatjahhoofden verdeelden zich in:

boemi's, d. i. te Sembir geboren.	10
van elders geboortig.	7
van de pangkats waren:	
boemi's.	6
vreemden.	2

De loerah en de distriktsgekommitteerde ware beiden vreemdelingen.

De 44 manoempangs verdeelde zich in:

boemi's.	23
vreemden.	21

Derhalve was vertegenwoordigd:

het vreemde element door	28
dat der inboorlingen door	31
hoofden van huisgezinnen.	

De 2 vreemden, uit een ander regentschap afkomstig, waren Tjiandjoerezen.

Als redenen hunner overeenkomst en vestiging te Sembir gaven de vreemdelingen op, in de eerste plaats, hun huwelijk, aangegaan met jonge dochters van Sembir geboortig. Eenige anderen waren, nog jong zijnde, hunne ouders derwaarts gevolgd.

De navraag naar de werking der polygamie gaf de navolgende uitkomst.

Uitgenomen de patinggi en de lebee had geen der overige ingezetenen meer dan ééne wettige huisvrouw. Concubinaat was niet bekend. Daarentegen behoorden echtscheidingen in geenen deele tot de zeldzaamheden.

Van de ingezetenen waren 14 eenmaal, 4 tweemaal, 1 driemaal, 1 zesmaal en 1, zijnde de patinggi, niet minder dan zevenmaal van hunne wettige vrouw gescheiden geweest.

De echtscheidingen zijn bijzonder menigvuldig onder de tjatjahhoofden, d. i. het meer gegoede gedeelte der ingezetenen.

Het vorenstaande zamenvattende vindt men:

dat de ingezetenen van Sembir ongeschonden bewaard hebben het aloude stelsel der standenverdeeling, niettegenstaande het tjatjahstelsel, volgens veler meening, reeds voor lang had opgehouden te bestaan en vervangen zou zijn geworden door dat der somahans;

dat het tjatjahstelsel, in absoluten zin, niet daarstelt een erfadel, noch in den persoon, noch inhaerent aan het bezit van een bepaald stuk grond, hoezeer de waardigheid van tjatjahhoofd gewoonlijk overerft van vader op zoon;

dat manoempangs niet zijn uitgesloten van het dessabestuur;

dat in eene groote dessa van 61 huisgezinnen, zoo als Sembir, de vreemdelingen in getalsterkte nagenoeg gelijk staan aan de inboorlingen.

B. *Van het landbezit.*

De ingezetenen verdeelen de natte velden in sawahs:

- a. in vollen eigendom,
- b. in vruchtgebruik, bezeten.

Die onder de rubriek *a* worden aangeduid met den naam van sawah toeroenan (10). Hieronder zijn almede begrepen de zoogenaamde sawah jasa (11).

De velden in rubriek *b* heeten sawah tjarik (12).

Onder toeroenan verstaat men velden door middel van erfenis, schenking of koop verkregen, en voor overdragt, in gelijkjer voege, vatbaar aan derden.

Jasa zijn nieuwe ontginningen, welke gedurende den leeftijd des eersten ontginners dien naam blijven voeren.

Tjarik worden genoemd zoodanige velden waarover het inlandsch bestuur, als apanages, beschikt ten behoeve van bijzondere personen.*

De uitgestrektheid rijstland, aan Sembir toebehoorende, beslaat aan oppervlakte 73 bouws van 500 roeden ieder.

De uitkomst, even als de volgende, is verkregen door eene zeer naauwkeurige opmeting.

Van de 73 bouws zijn: toeroenan 42 bouws en tjarik 31 id.

Jasa zijn geene aanwezig. De laatste ontginning dagteekent van het begin dezer eeuw. Voor nieuwe ontginningen ontbreekt het aan geschikte gelegenheid.

(10) Toeroenan, van toeroen, mal. en soend., dalen, afdalen, afstammen.

(11) Jasa, kawi, werken, daarstellen, maken, b. v. Kali jasa, een gegraven vaart; Tjakra jasan, eene dessa door Tjakra aangelegd.

(12) Tjarik. De afleiding hiervan is niet kunnen worden opgespoord. Met het gelijkkluidend tjarik, jav., lijn, streep, ook schrijven, schijnt het niets gemeen te hebben. Men heeft voor sawah tjarik ook sawah kaprabon.

a. Toeroenan of geërfde velden. Van vorenvermelde 42 bouws geërfde velden of toeroenan behoorden aan ingezetenen van Sembir 26 bouws, en aan anderen, niet te Sembir woonachtig, 16 id., verdeeld, de 26 bouws, onder 30, en de overige 16 onder 8 verschillende eigenaren.

Van de 30 ingezetenen der dessa, welke eigene velden bezaten, hadden 23, met gezamenlijk 18 bouws, dat bezit verkregen door middel van erfenis; de rest was verkregen door schenking als huwelijksgifte.

De 16 bouws, door anderen als ingezetenen bezeten, waren verdeeld als volgt:

	bouws.	roeden.
Raden Radja Ningrat, oudste volle dochter van den regent,	6	286
Raden Sastra di Pradja, onderwijzer bij de inlandsche school,	1	20
Raden Djiwa Prana, schrijver bij den regent,	4	466
Bapa Djoewisa, landbouwer,	1	—
Bapa Kijom "	—	360
Bapa Radja "	—	104
Bapa Ajinten "	—	336
Moekajib "	—	428

te zamen 16 bouws.

Al deze velden waren door erfenis overgegaan op de tegenwoordige bezitters, welke ze op gelijke voorwaarden, als nader zal worden vermeld omtrent de tjarik of apanage velden, doen bewerken door ingezetenen van Sembir.

Ten aanzien van de dienstpligtigheid is als regel aangenomen, dat vreemden, te Sembir velden in eigendom bezittende, vrij zijn van dienstprestatien, bijaldien zij die reeds verrigten ter plaatse hunner inwoning.

Menaks of adellijken zijn volgens de adat hiervan verschoond.

Overgang van een toeroenan veld, door middel van koop, in handen van een ander, had nimmer plaats gevonden (13).

Van de hiervoren vermelde 26 bouws toeroenan, toebehoorende aan ingezetenen, hadden in bezit de gezamenlijke 17 tjatjahhoofden 22 bouws (14). De overige 4 bouws behoorden aan 13 manoempang gezinnen.

Onder de tjatjahhoofden was de voornaamste grondbezitter Bapa Hadium met 4 bouws. Het minimum had in bezit Bapa Kahipan met $\frac{3}{4}$ bouws.

Voor de zoo even genoemde 13 manoempangs gezinnen waren deze maxima en minima, Bapa Ebak met $\frac{7}{8}$ en Bapa Obot met $\frac{1}{15}$ bouw.

13 manoempangs, hoofden van huisgezinnen, deelden dus in het landbezit.

---

(13) Bij koop en verkoop van sawahs is het hier gebruikelijk tot grondslag te nemen het gemiddelde van de opbrengst van padi, de zoogenaamde lekkeran.

Van eene vaste landmaat had geen der ingezetenen enig begrip.

Doordien alle velden eigene namen voeren en eveneens derzelver opbrengst aan padi bij al de ingezetenen volkomen bekend is, valt het niet moeilijk hier naar den koopschat, ook zonder kennis van de landmaat, te berekenen. Gemeenlijk bedraagt die zelden meer dan tweemaal de waarde van den bruto oogst, althans in het regentschap Soemedang.

(14) Het volgende dient ter verduidelijking van het aangevoerde op blz. 263 nopens het erfregt.

De tjatjah Bapa Selan, van de dessa Baginda geboortig, echter te Sembir gehuwd en dientengevolge vast ingezetene en tjatjahhoofd van Sembir geworden, had, na ontbinding van zijn huwelijk door echtscheiding, die dessa met der woon verlaten.

De gesepareerde huisvrouw van Bapa Selan alstoen geene vrije beschikking hebbende over de haar van vaderszijde aangekomen $3\frac{1}{2}$ bouws sawahs, werd met goedvinden van de moeder en van de gezamenlijke tjatjahhoofden, de manoempang Raksa di Nata, broeder der moeder, tijdelijk, tot aan de meerderjarigheid van het eenig zoontje van Bapa Selan, bij zijne meermelde huisvrouw, in het vruchtgebruik gesteld van bedoelde sawahs, onder behoudenis van presteren van de gewone landsdiensten.

Van de pangkats of dorpsbestuurders hadden in eigendom:

de loerah	$1\frac{2}{3}$	bouws.
de parentah	$\frac{1}{4}$	"
de lebee	$\frac{1}{2}$	"
de pantjalang	$\frac{1}{4}$	"

Uit het vorenstaande blijkt dus:

dat al de tjatjahhoofden waren landbezitters;

dat de manoempangs, hoezeer daarvan niet uitdrukkelijk uitgesloten, echter slechts betrekkelijk zeer weinig land in bezit hadden;

dat desniettemin de manoempang soms meer grond kan bezitten dan een tjatjahhoofd;

dat het bestuur der dessa betrekkelijk weinig velden bezat;

dat mutaties van gronden, bij koop en verkoop, zelden schijnen voortekomen.

b. Tjarik of apanage velden. Blijkens aantooning op bl. 271 hiervoren had Sembir 42 bouws geërfde en 31 id. apanage velden.

Alle apanage velden, met uitzondering van slechts één bouw, waren gelegen op grondgebied behoorende onder de hoofdkampoeng Sembir. De eene bouw was van de onder-kampoeng Tjibëberah.

Na aftrek van vorenbedoelde 30 bouws, bleven beschikbaar voor vermelde hoofdkampoeng 15 bouws.

De ondervolgende personen waren tijdens het onderzoek met velden geapanageerd:

	bouws.	roeden.
1 Raden Aria Soeria Nagara, patih van Soemedang,	12	420
2 Raden Soeria Lagawa, hoofd mantri ibidem,	4	261
3 Raden Soera Mengala, pangarana van Dermaradja,	3	200
4 De tijdelijke distriktstjamat,	2	245

5	Maas Joeda, schrijver bij den regent,	2	170
6	Het tijdelijke distriktshoofd,	1	420
7	Moekasan, bediende bij den regent,	1	263
8	Raden Angga Taroena, hoofd-djaksa van Soemedang,	—	481
9	Maas Djiwa, pangaran van Indihiang,	—	450
10	Bapa Sari, policiedienaar,	—	90

Als voren 31 bouws.

De bewerking dezer velden ten behoeve der geapanageerden geschiedde door zoogenaamde panoekangs, in vroegere jaren vast daartoe aangewezen.

Deze panoekang-gezinnen genoten hiervoor vrijstelling van heerendiensten.

Zij beschouwden zich als regtstreeks onder de bevelen staande van hunnen meester of djoeragan, en onafhankelijk van het dessabestuur.

Behalve den te verrigten veldarbeid, was aan hen tevens opgedragen de verzorging van aan hunnen djoeragan toebehoorend vee, als buffels, paarden, benevens het presteren van eigenlijk gezegde huisdiensten, het leveren van gras, brandhout enz. Het bestuur heeft getracht het verderfelijke, aan zoodanig stelsel eigen, zoo veel mogelijk tegen te gaan. De eerste pogingen daartoe dagteekenen van de jaren 1836/39.

Uithoofde van onze geringe bekendheid met de instellingen des lands en volks vermoedde men toenmaals weinig het naauwe verband tusschen het landbezit der inlandsche hoofden en dat stelsel bestaande.

Ondanks alle latere regelingen en verhoudsbepalingen heeft het inlandsch bestuur niet opgehouden dat bezit, met het daaraan verbonden panoekangstelsel hardnekkig vasttehouden en te beschouwen als een allezins wettig, door de adat verkregen regt, een regt in de Soendalanden gewis nimmer door de bevolking zelve het minst in twijfel getrokken.

Moge al de naam en vorm, door den invloed en steeds hienieuwden aandrang der europesche ambtenaren, hier en daar eenige wijziging hebben ondergaan, in wezenlijkheid is de zaak daarom toch in alle regentschappen der Preanger gewis dezelfde gebleven. Vele jaren zullen nog verloopen en de inlandsche maatschappij, althans daar, zal eene algeheele omkeering moeten ondergaan, eer wij bereiken, hetgeen een doorn is in veler oog, de afschaffing, onder welken titel en benaming ook, van dit zoo verderfelijk geoordeeld landbezit der hoofden.

Keeren wij thans terug tot Sembir.

Alle tjarik sawahs worden bewerkt door ingezetenen der dessa, afstammelingen van de vroegere panoe kangs.

Dat dezen dientengevolge voordeelen zouden genieten, met betrekking tot hun algemeene of bijzondere dienstplichtigheid, hiervan is bij onderzoek niets gebleken.

De voorwaarden van bewerking voor 1856 zijn geweest:

a. Afstand van het een derde der opbrengst, ingeval ploegvee en ploeggereedschap mitsgaders de benoodigde zaaipadi verstrekt waren geworden door den betrokken djoeragan.

Dit was de meest algemeene vorm van overeenkomst van toepassing op de velden sub 1, 2, 3, 4, 5, 6 en 8 hiervoren gemeld.

b. Afstand van de helft van den oogst, wanneer de bewerker ploegvee, gereedschap en arbeid, de djoeragan echter de zaaipadi had geleverd.

Voorbeelden, de velden sub 7, 9 en 10.

Snijloon en tjoekke (15) komen hierbij niet in computatie, maar worden dadelijk van de brato-opbrengst afgetrokken.

Drooging en bewaking der padi op het veld zijn voor rekening van den bewerker.

---

(15) Tjoekke is het $\frac{1}{10}$ aan grondlast van alle geteelde padi verschuldigd, voor $\frac{2}{3}$ den regent en $\frac{1}{3}$ den gezamenlijke mindere hoofden aankomende.

Gewoonlijk blijft het aandeel van den djoeragan opgeschuurd in de dessa. Hij beschikt daarover naar gelang van behoefte. Wordt de padi in eens vervoerd, dan geschiedt dit door de bewerkers en hunne huisgenoten, voor den kost, zonder loon. Soms bezigt men hiertoe gehuurde karren.

De teelt van tweede gewassen is geheel onbelast en komt uitsluitend ten voordeele van den bewerker.

Naar het schijnt heeft het bewerken der apanage velden, in voege vermeld, geen groot bezwaar in zich. Althans is van overreding of het aanwenden van dwangmiddelen daarbij in het minst niet gebleken (16).

Men verlieze echter niet uit oog, dat van de 73 bouws rijstland der dessa, slechts 26 bouws aan ingezetenen toebehooren, en dat het dus voor eene gemeente van 61 huisgezinnen in geen deele eene onverschillige zaak is, om over een derde of de helft van de opbrengst der overige velden al dan niet voor plaatselijke consumptie te kunnen beschikken.

Het onderzoek naar den oorsprong en de regten of aanspraak van iederen begiftigde, van deze apanage velden heeft de ondervolgende bijzonderheden aan het licht gebracht.

Ad no. 1.

12 bouws 420 □ roeden.

Volgens overlevering zou het zekere pangeran Panembahan, zoon en opvolger van pangeran Rangga Gempol, die het eerst van alle Preanger regenten, omstreeks het jaar 1684, heeft gemeenschap aangeknoopt met Batavia, geweest zijn, op wiens bevel de hier bedoelde sawahs zouden zijn aangelegd geworden ten behoeve van zijnen zoon en patih, raden Soeta Nata.

---

(16) De patih liet sedert een 20tal jaren zijne velden bewerken op den voet van afstand van het $\frac{1}{2}$, door 8 huisgezinnen, zijnde vroegere panocangs, allen van Sembir geboortig.

De naburige kampoeng Tjigintoeng zou met de uitvoering van dit bevel belast zijn geweest.

Van af dien tijd, dus sedert minstens 1 $\frac{1}{2}$ eeuw, is het vruchtgebruik hiervan steeds verbleven aan den tijdelijken patih van het regentschap Soemedang.

Vijf van deze hoofden, waaronder de tegenwoordige patih, waren afstammelingen van genoemden raden Soeta Nata.

Ad no. 2.

4 bouws 261 □ roeden.

Op bevel van raden adipati Tanoe Madja, regent van Soemedang, ongeveer A°. 1705, ontgonnen door de kampoeng Doestan, als apanage voor zijnen zoon, den prijahi raden Niti Negara (17).

In latere jaren is dat vruchtgebruik gekomen aan den tijdelijken hoofdmantri van het regentschap.

Ad no. 3.

3 bouws 200 □ roeden.

Omstreeks het midden der vorige eeuw door ingezetenen van Tjioejah, distrikt Tjibeurum, op last van den regent pangeran Koesoema Adi Nata, ontgonnen ten behoeve van den prijahi raden Soera Menggala.

Deze apanage is sedert, tot in het 5de geslacht, overgegaan op de afstammelingen in regtelijn van genoemden Soera Menggala, welke ten allen tijde dien naam als familienaam zijn blijven voeren en in verschillende dienstbetrekkingen bij het binnenlandsch bestuur zijn werkzaam geweest.

(17) Prijahi. Even als elders op Java voerden ook in de Soendalanden, in vroegere tijden, alle hogere inlandsche beambten den titel van prijahi. Thans verstaat men hieronder in de Soendasche regentschappen, een gering hoofd belast met het overbrengen van brieven, boodschappen, het gebieden van transporten enz.

De tegenwoordige representant der familie is pangaran ter hoofdplaats Soemedang.

Ad no. 4.

2 bouws 245 □ roeden.

Op bevel van denzelfden regent als bij no. 1 tot sawahs gemaakt door de Krawangsche kampoeng Sirap, toenmaals onder Soemedang ressorterende.

Omtrent den eersten geapanageerde is bij overlevering niets meer bekend.

In latere jaren is het vruchtgebruik gekomen, eerst aan het tijdelijke distriktshoofd, daarna aan den tjamat.

Ad no. 5.

2 bouws 170 □ roeden.

Door de kampoeng Tjisoerat, distrikt Dermaradja, op last van een der regenten, ontgonnen als tjarik voor zeker inlandsch hoofd, en vervolgens gemaakt tot apanage van den schrijver van den regent.

Ad no. 6.

1 bouw 420 □ roeden.

Daargesteld door de kampoeng Ganeas, op bevel van den bij no. 1 en 4 genoemden regent, welke dezelve als tjarik toevees aan zijnen broeder, den prijahi raden Bagoes.

De kampoeng Sembir zou destijds nog niet hebben bestaan, en hare stichting verschuldigd zijn aan de door meernoemden regent bevolene ontginningen van het daar aanwezige bosch.

Van raden Bagoes erfde dat vruchtgebruik over op zijnen zoon raden Soera Nata en van dezen op vijf zijner nakomelingen, allen Soera Nata geheeten en in verschillende dienstbetrekkingen geplaatst.

De laatste Soera Nata, in 1854, zonder nakomelingen, gestorven zijnde, nam de regent die velden terug en bestemde ze tot apanage van het tijdelijke distriktshoofd.

Ad no. 7.

1 bouw 263 □ roeden.

Van gelijke dagteekening als no. 1, 4, en 6 door ingezetenen van Tjisoerian, distrikt Tjibeurum.

De prijahi ngabeli Tjandra Joeda had het eerste vruchtgebruik.

Vervolgens zijn zes zijner afstammelingen, allen Tjandra Joeda genaamd, daarmede begiftigd geweest, tot dat de regent den laatsten Tjandra Joeda, een bejaard man en gewezen schrijver bij den hoofdjaksa, die velden nu onlangs ontnomen en daarover beschikt heeft ten behoeve van een zijner volgelingen, Moe-kasan genaamd.

Men beschouwde deze handeling blijkbaar als wederregtelijk.

Ad no. 8.

481 □ roeden.

Door ingezetenen van Narimbang, distrikt Tjongeang, in het begin der laatste eeuw, als apanage bewerkt voor den prijahi raden Angga Tanoë en sedert aan de familie verbleven, waartoe behoort de tegenwoordige hoofdjaksa van Soemedang, raden Angga Taroëna.

Ad no. 9.

450 □ roeden.

Op bevel van den regent pangeran Koesoema Adi Nata door de ingezetenen van Radja-pola, distrikt Indihiang, ontgonnen en van af dien tijd als tjarik verbleven aan den pangaran, die, ingevolge de Preanger gebruiken, de belangen van het distrikt Indihiang op de hoofdplaats Soemedang vertegenwoordigt.

Ad no. 10.

90 □ roeden.

Door raden adipati Tanoë Madja (zie no. 2 hiervoren) bestemd tot apanage van den pangaran van Darma-radja, genaamd ngabeli Djaga Satroe, en thans nog daartoe in gebruik. De zes eerstvolgende pangarans waren naneven van genoemden ngabeli Djaga Satroe.

Hoezeer de familie thans is uitgestorven, heeft echter de bestemming der apanage daardoor geene verandering ondergaan.

Dagteekent dus het ontstaan dezer apanage of tjarikvelden veelal uit de tijden der laatste en voorlaatste eeuw, even zeker is het, dat die altijd op last der regenten zijn daargesteld geworden, ter belooning voor aan den lande bewezene diensten.

Even als elders op Java schijnt ook in de Soendasche landschappen die belooning bestaan te hebben in de toekening van zekere uitgestrektheid rijstland aan den gebeneficieerde, met dat onderscheid nogtans, dat wij in de Soendalanden bedoeld vruchtgebruik, naar het voorkomt, erfelijk zien in de familie, onverschillig welk ambt de gebeneficieerde bekléedde, terwijl elders dat bezit juist omgekeerd aan het ambt en niet aan den persoon schijnt verbonden te zijn geweest; en schijnt de bevolking het wijders bepaaldelijk als eene inbreuk op de adat en verkregen regten aantemerken, bijaldien dat vruchtgebruik wordt overgedragen op anderen, zoolang nog een lid dier familie in ambtelijke dienst is.

In dier voege zien wij apanagevelden sedert 100, 150, ja 170 jaren in de familie voorterven, vergezeld van het allezins merkwaardig verschijnsel, dat, gelijk bij Soera Nata's, Soera Menggala's en Tjandra Joeda's (zie no. 3, 6 en 7), dezelfde familienamen bij de Soendanezen van geslacht tot geslacht overerven gedurende verscheidene eeuwen.

Wijders vindt men in den mond des volks nog getrouw be-

waard den naam der dessa, belast met de eerste ontginning van het bosch. Soms is die dessa op 50 palen afstand gelegen van de plaats der ontginning. Naar den naam der woonplaats van die ontginners duidt men ten huidigen dage het veld nog aan, als tjarik Soerian, tjarik Sirap, Narimbang enz., hetgeen zich wel ligt daaruit laat verklaren, dat het, volgens overlevering, diezelfde dessa's waren, welke in vroegere tijden tevens leverden de paoekangs voor de bewerking dezer velden.

Zoo heeft onder anderen de hoofddjaksa van Soemedang, een afstammeling der onder no. 8 bedoelde familie Angga Tanoë, bij gelegenheid der laatste regeling van de heerendiensten, uitdrukkelijk verzocht, om zoo mogelijk geene verandering te brengen in den van ouder tot ouder, sedert bijna twee eeuwen, tusschen zijne familie en de opgezetenen der dessa Narimbang gevestigden band van dienstbaarheid.

Overigens geldt het als vasten regel, dat geen apanageveld vervreemd, verpand noch verhuurd mag worden, noch overerven in de vrouwelijke linie.

Daar de adat op zich zelve reeds voor inlanders van geboorte (ménaks) vrijstelling medebrengt van deelname aan verplichte openbare en kultuurdiensten, maken deze tjarikvelden in zoo ver nog eene uitzondering op den algemeenen regel, dat daarop geen servituut rustende is van dienstbaarheid.

Het kwaad in de instelling der apanages gelegen, zou, als men in aanmerking neemt dat op Java veelal, inzonderheid echter in de Soenda-landen, de inlandsche hoofden zeer karig met wettige inkomsten bedeeld zijn, welligt op zich zelf zoo groot niet zijn, indien dezelve onder vast toezigt stonden en zodoende gewaakt kon worden tegen misbruiken, namelijk dat daaraan geene andere bestemming gegeven worde dan de oorspronkelijke, dat geene vrije allodiale velden op ongeoorloofde wijze tot tjarik gemaakt, en eindelijk dat de landbouwer niet gedwongen worde die te bewerken op voorwaarden in strijd met de adat.

Panjindangan, eene der onderkampoengs onder Sembir behoorende, bezit eenige instellingen, welke om der wille van hare eigenaardigheid hier eene nadere vermelding verdienen.

Aangaande den oorsprong dier instellingen verhaalt men het volgende.

c. Van de instellingen der onderkampoeng Panjindangan.

Een der vorsten van Mataram beval den toenmaligen regent van Soemedang, om een olifant te bezorgen voor het keizerlijk hof.

In voldoening aan dezen last vertrok de prijahi Djiwa Prana van Soemedang naar het land Sanggora, waar hij spoedig door aankoop eigenaar werd van eenen zeer schoonen olifant, dien hij het geluk had behouden overtebrengen naar Mataram.

Hierover uitermate verheugd, gelastte de vorst genoemden regent, aan Djiwa Prana een blijk willende geven zijner vorstelijke genade en toegenegenheid, om eene zekere uitgestrektheid woesten grond tot sawahs te maken, ten einde door genoemden Djiwa Prana en zijne nakomelingen ten eeuwigen dage in vollen eigendom te worden bezeten.

Men koos daartoe het bosch te Panjindangan, eenige weinige palen van de hoofdplaats Soemedang gelegen.

Dit geschiedde ten leeftijd van den pangeran Panembahan, die, gelijk hiervoren reeds vermeld is, omstreeks 1684 het regentschap Soemedang bestierde.

Toen het in latere jaren den afstammelingen van genoemden Djiwa Prana aan de noodige middelen begon te ontbreken, om bedoelde velden, ter uitgestrektheid van 14 bouws, voor eigene rekening te bebouwen, kwam, nu omstreeks 40 jaren geleden, onder den vader van den tegenwoordigen raden kandoeroean Djiwa Prana, eene schikking tot stand, ingevolge waarvan zich een zeker aantal huisgezinnen te Panjindangan kwamen vestigen, onder gehoudenis de gewone panoekangdienst te verrigten en genoemd hoofd te erkennen als hunnen djoeragan.

Hiervoor erlangden zij allen een eigen vast aandeel in de sawahvelden aldaar.

Zij mogen die velden niet verkoopen, naar genieten overigens ten volle hetgeen zij aan padi opbrengen.

Het overige der velden van Panjindangan, op blz. 272 hiervoren opgebragt onder de toeroenans, is ten huidigen dage nog in het bezit der nazaten van meergenoemden Djiwa Prana en worden die door vorenbedoelde zeven huisgezinnen bewerkt en verzorgd, op gelijke voorwaarden als bij de apanage of tjarik velden.

d. Van de tegalan. Alle tegalvelden zijn te Sembir kom-munaal eigendom.

Om die te bebouwen is de toestemming noodig van den loerah.

De omliggende kampoengs hebben het regt van vrije weide.

Alle overjarige plantsoenen, als bamboe, vruchtboomen, pandanstruiken enz., blijven aan den eersten planter en diens regt-verkrijgenden. De grond zelf verblijft aan de dessa.

Alle voortbrengselen van tegalkultuur zijn vrij van territoriale belasting, uitgenomen de padi.

G. Van de verpligte kultures.

De kampoeng Sembir neemt deel in de koffijkultuur.

In 1855 had zij aan het pakhuis afgeleverd 128 pikols, welke betaald zijn geworden met f 400 (18).

Omtrent de verdeeling van den jaarlijkschen aanplant en verdere kultuurwerkzaamheden is bij navraag en onderzoek het volgende gebleken.

Gelijk bekend is, wordt jaarlijks door het hoofd van gewestelijk bestuur, op voordragt der betrokken plaatselijke ambte-

---

(18) In 1859 is deze prijs verhoogd en gebragt van f 3,15 op f 5,00 de pikol van 125 Amst. ponden.

naren en regenten, provisioneel en onder nadere goedkeuring van het gouvernement, vastgesteld, hetgeen ieder petinggi of hoofd eener troep in dat jaar aan koffijboomen heeft aanteplanten. Dit geschiedt in de Preanger, met het oog op het groote nut eener vroegtijdige bewerking der gronden, veelal reeds in de maand mei. Van den aldus vastgestelden aanplant wordt mededeeling gedaan door den regent aan het distriktshoofd; door den geconcerneerden europeschen beambte aan den hoofdgekommiteerde voor de koffijkultuur. Het distriktshoofd deelt het noodige mede aan den petinggi.

Met de verdere repartitie, kampoengs- of dessa'sgewijs, hebben de europesche beambten voor als nog in de Preanger geene bemoeienis; dit heeft plaats in gemeen overleg tusschen den petinggi en de hem toegevoegde dorpschouwen of loerachs.

Hierbij wordt tot grondslag genomen niet zoo zeer het getal kultuurdienstpligtige gezinnen, als wel de meerdere of mindere welgesteldheid der dessa, de uitgestrektheid aanwezig bouwland, afstand van de huizen, en dergelijken meer.

Daar niemand der dorpsbewoners te Sembir lezen kan noch schrijven, ook niet het dorpschouwen noch de petinggi, neemt men, ter verdeeling van den aanplant, zijne toevlugt tot andere hulpmiddelen, als stroohalmen, djagoengkorrels, steentjes, enz. (19).

De dorpschouwen alsnu vastgesteld zijnde, verzamelt de loerach vervolgens de schouwen van huisgezinnen, zoo tjtjahs als ma-

---

(19) De petinggi had in juni 1856 mededeeling ontvangen van zijn aandeel in den aanplant. In september, d. i. drie maanden later, wist hij niet meer optegeven de verdeeling der aanplant, dessa'sgewijs, zoo als hij die overeengekomen was met zijne loerachs. Bij onderzoek evenwel in de dessa's bleek, dat de totalen, door de loerachs aangegeven, volkomen overeenstemden met het van hooger hand, voor de geheele troep, vastgestelde aanplanteijfer. Evenzoo werd bij natelling in de tuinen het aantal boomen van 1855 conform bevonden den bevolen aanplantstaat.

noempangs, zijner kampoeng en maakt ze bekend met hetgene moet worden aangeplant. Eene verdere verdeeling van den aanplant, huisgezinsgewijs, heeft niet plaats.

De petinggi begeeft zich daarna, vergezeld van de gezamenlijke loerals en tjatjahhoofden ter plaatse, door het distrikts-hoofd, in overleg met den regent en kontroleur, uitgekozen voor de nieuw aanteleggen tuin en doet het veld afbakenen met stokken, adjir genaamd, overeenkomstig de bevorens door de ambtenaren bepaalde plantwijdte.

Elke loerah ontvangt daarna zooveel rijen in de lengte en breedte, als noodig zijn om door vermenigvuldiging te verkrijgen het bevolen totaal aanteplanten boomen.

Voor de afscheiding der kampoengs onderling bezigt men veelal vaste teekens, levende heesters enz.

De grondontginning neemt alsnu een aanvang.

Alle dienstplichtigen deelen in dien arbeid. Naar mate van de uitgestrektheid hunner sawahs komen de tjatjahhoofden beurtelings op voor 8 à 10 dagen, terwijl de manoempangs slechts 2, 4 tot 5 dagen werk verrigten. In den regel krijgt ieder drie beurten.

Geen tjatjahhoofd mag zich aan den arbeid onttrekken, dan alleen in geval van ziekte. Bij de manoempangs, zonder voldoende middel van bestaan, wordt hierop minder naauw gelet.

Ieder planter is vergezeld van zijne vrouw of een zijner kinderen, welke, naar gelang de man den grond omspit, zich bezig houden met het bijeenzamelen van wortels en andere ruigte, om die later te verbranden.

De leden van het dorpsbestuur houden bij beurten het toezigt over den veldarbeid.

Bij het openen der gronden zoowel als later bij het planten en schoonmaken, is gemeenschappelijk arbeiden de algemeene regel. Er had dus te Sembir geene individuele verdeeling plaats van arbeid.

In den pluktijd echter worden alle ingezetenen daartoe opgeroepen, geene uitgezonderd, zelfs de vrouwen en kinderen der dessabestuurders, met dat onderscheid, dat terwijl de adat allen anderen arbeid bij de kultuur *kampoengsgewijs* verdeelt, de pluk echter *troepsgewijs* plaats vindt, d. i. de gezamenlijke tuinen eener troep worden op aanwijzing van den plukmandoor, door de planters der troep, troeps- en niet kampoengsgewijze afgeplukt.

Van nu af zijn alle overige werkzaamheden, als plukken, droogen, bereiden en afleveren der bereide koffijboonen aan de gouvernementen pakhuisen, individueel.

Zonder aarzelen gaven de planters te verstaan dat de kultuur van koffij, zooals die thans geregeld is, niet bezwarend was en dat zij hare intrekking als eene groote ramp zouden beschouwen voor de dessa, wegens het gemis der daaraan verbonden geldelijke voordeelen.

Van kultuurpligtigheid zijn vrij, zooals boven reeds is vermeld, de geapanageerden, zoomede de bezitters van geërfde of toeroenan velden, voor zoo ver zij, niet te Sembir wonende, bereids elders daarin deelen.

De koffijplanter in de Preanger is van oudsher gehouden, om de in het binnenland geteelde gouvernementen koffij, tegen betaling, met eigene transportmiddelen, aftevoeren aan de groote strand- of doorvoerpakhuisen. Zoo had Sembir voor het koffijtransport drie pedati's of buffelkarren in gebruik.

De karren zijn eigendom van de gemeente en komen aan kosten van aanmaak, ongerekend de ijzeren banden voor de wielen, te staan op f 14 tot f 16 het stuk. De wielen zijn schijven en hiervoor wordt thans, wegens toenemende gebrek aan hout van voldoende grootte, betaald van f 8 tot f 10 het paar.

Alle eigenaars van buffels in de dessa moeten die bij beurten afstaan tot voorspan. Een tjatjahhoofd, geen eigen buffel bezittende, is verplicht dien te huren; de manoempang niet. Daar-

entegen verrigt zoodanige manoeepang de dienst als geleider.

Komt een buffel onderweg te creveren, dan draagt de eigenaar de schade. Gewoonlijk tracht men dan door afmaking van het zieke of vermoeide dier, en dadelijken verkoop van het vleesch aan nabij zijnde dessa's en de overige begeleidende karrenvoerders, dat verlies eenigermate te dekken.

Het transportloon wordt aldus verdeeld: $\frac{2}{3}$ aan den eigenaar der buffels, $\frac{1}{3}$ aan den geleider.

Daar echter meestal voor iederen buffel van het span een andere eigenaar is en deze ongaarne de verzorging van zijn vee op transport aan een vreemde toevertrouwt, zoo verrigten zij die dienst als geleider liever zelf, tegen genot alsdan van het volle transportloon.

Het transportwezen in de Preanger, gelijk dit thans bestaat, is eene inrigting van betrekkelijk recente dagteekening.

In het laatst der vorige eeuw was het alleen het regentschap Tjiandjoer, dat voor den afvoer zijner koffij naar Buitenzorg gebruik maakte van buffelkarren. Alle overige regenten bedienden zich tot dat einde van draagbeesten.

Een buffelvracht werd gerekend op 125 Amst. ponden.

De bevolking was, even als nu met de pedati's, bijzonder gesteld op den opschik dier dieren. Men zag ze met kleine klokken of belletjes omhangen en de hoorns niet zelden met zilver versierd, bij duizenden, de koffij aanbrengeu te Karang Sambong en Tjikao.

Eerst sedert een 30tal jaren zijn de karren meer algemeen in gebruik gekomen en bezigt de bevolking thans nergens meer draagbeesten als vervoermiddel.

Zoodanige kar vervoert, naar gelang van den afteleggen afstand, van 7 tot 10 pikols vracht en legt gemiddeld zelden meer af dan 5 à 6 jvasche palen per dag.

De bevolking vindt haar voordeel in die transporten. Toen eenige jaren geleden, om bijzondere redenen, eene der groote

afvoerlijnen uit het binnenland, na openbare uitbesteding, aan eenen partikulieren ondernemer kwam, bood de bevolking aan dezen vrijwillig hare karren aan en verhuurde die tegen een loon nog iets minder dan het vroeger bij het stelsel van verplichten afvoer genotene.

En hiermede is schrijver genaderd tot het einde zijner taak.

Het doel van dezen arbeid was niet om Sembir en wat wij daar hebben aangetroffen, als type voortstellen van de inwendige gesteldheid en inrigting van het gemeentewezen op Java; integendeel valt te bemerken dat hetgeen dienaangaande hier is medegedeeld, in meer dan een opzigt eene uitzondering daarstelt op den algemeenen regel.

Zoo is onder anderen de zeer ongunstige verhouding te Sembir van de apanage of tjarik, tot de geërfde of toeroenan velden een feit, wat in gelijke mate bezwaarlijk elders zich zal herhalen, en men zou ten eenenmale dwalen, wilde men daaruit besluiten en gevolgtrekkingen maken nopens het landbezit in het algemeen onder de inlandsche hoofden in de Soenda-distrikten.

Om dit al dadelijk met een voorbeeld te staven, zoo geeft onder anderen de op bl. 278 hiervoren genoemde kampoeng Tjigintoeng, slechts op weinigen afstand van Sembir gelegen, niets af van hare sawahvelden, ten behoeve van geapanageerde hoofden.

De voorname strekking van dezen arbeid was, om naar waarheid te doen kennen en te beschrijven, wat aan schrijver gebleken was van de instellingen eener volkrijke dessa als Sembir.

Moge die arbeid niet geheel ten onnutte verrigt zijn en zijn voorbeeld weerklank vinden en navolging bij dezen of genen binnenlandschen beambte, ten einde langzamerhand te geraken tot eene betere kennis van die instellingen, waartoe monographien als de onderwerpelijke wellicht een geschikt middel zijn.

Het nog zoo duistere punt van het landbezit onder den inlander vooral is het, wat de ruimste stoffe aanbiedt tot onderzoek

In Bezoeki en Probolinggo toch zien wij den naastigen madurees, met hart en ziel gehecht aan zijn individueel grondbezit, ondanks den dienstplichtigen band van het kultuursysteem, dat bezit met nijd bewaken voor alle inbreuk.

Het kleine maar welvarende landschap Banjoewangi dankt zijn voorspoed grootendeels aan de werking van een soortgelijk stelsel.

Pasoeroean herdenkt nog den tijd toen met de invoering van het kultuurstelsel, en niet zonder schokken, de hervorming tot stand kwam, die het aloude regt op den bebouwen grond uit handen van den landbouwer deed overgaan op de dessa. Waar de suikerkultuur dien ommekeer niet heeft bestendigd, vinden wij nog overal de sporen van het allodiale bezit onder die vroegeren staat van zaken, zooals te Pasrepan, Gempang enz.

Soerabaja bezit almede nog vrije velden in Lamongan en Sedajoe. Overal elders schijnt het kultuurstelsel die te hebben verdrongen. Is het berigt juist, dan zou men in de delta distrikten reeds dessa's aantreffen, zoodanig bevolkt, dat het regt van aanspraak op een aandeel in de jaarlijksche verdeeling der gemeentegronden, voor nieuwe aankomelingen, de facto niet meer gekend wordt, daar de verbrokkeling van den bodem daar reeds haar toppunt bereikt heeft.

Voor al echter is het in Kadoe, welk gewest het meest en langst is geteisterd geweest door de rampen der beroeringen in de jaren 1826/29, waar het volk, met verwerping van het beginsel van periodieke verdeeling des bodems, uit eigen vrijen wil, een stand van zaken in het leven heeft geroepen, veel meer naderende het begrip van allodiaal dan van kommunaal bezitregt.

Voorwaar een ruim veld van nasporing voor den jeugdigen beambte, die, toegerust met wetenschappelijk praktischen zin, daaraan zijn vrijen tijd en krachten kan wijden, nasporingen thans te meer welkom en nuttig, nu het 59^e artikel van het Regerings reglement het vaststellen van grondslagen voor den aanslag in de landrente uitdrukkelijk gebiedt.

VERGADERINGEN
VAN HET
BATAVIAASCH GENOOTSCHAP
VAN
KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

BESTUURSVERGADERING GEHOUDEN DEN 12^e MEI 1860,
TEN HUIZE VAN DEN HEER WASSINK.

Tegenwoordig zijn de HH.

Z. Exc. J. van Swieten, president.

Dr. G. Wassink, vice-president.

J. J. van Emmerik, thesaurier.

G. F. de Bruijn Kops,

J. Munnich, bibliothekaris.

E. Netscher,

Dr. A. J. C. Oudemans,

W. F. Versteeg,

Dr. P. Bleeker, sekretaris.

I. De vice-president verwelkomt den president, die voor het eerst, na zijne terugkomst van de tweede, zoo roemrijk geëindigde Bonische expeditie, weder aan de werkzaamheden des bestuurs deelneemt.

Aangezien de president niet den geheelen avond in de vergadering zal kunnen tegenwoordig zijn, wordt de vice-president nitgenoodigd de werkzaamheden der vergadering te leiden.

II. Worden voorgelezen en goedgekeurd de notulen der bestuursvergadering gehouden den 3ⁿ maart 1860.

III. De volgende brieven en bescheiden worden ter tafel gebracht:

1. Gouvernements besluit van 31 maart 1860 no. 48, bepalende dat aan het genootschap zullen worden afgegeven, ten einde in eene afzonderlijke afdeling van zijn museum voor het gouvernement te worden bewaard, eenige door verschillende vorsten en inlandsche grooten aan den gouverneur generaal aangeboden geschenkoederen, t. w.

a. door Z. H. den sulthan van Djokjokarta:

1 piek met aroemhouten steel, en

1 piek met sonno-kling-houten steel;

b. door den pangeran adhipati Mangkoe Negoro:

1 pedang loewoek met goud ingelegd in een kistje;

c. door den pangeran adhipati Soerio Sasra Ningrat:

1 piek met goud ingelegd met indraaijende schroeven en steel;

d. door den panembahan van Sumanap:

1 wandelstok van akar-bahar:

e. door den panembahan van Madura:

2 pieken met goud versierd.

De genoemde geschenkoederen zijn ter vergadering aanwezig.

Vermits de toestand van 's genootschaps lokalen nog niet is van dien aard, dat voorwerpen van groote waarde aldaar, zonder vrees voor beschadiging of ontvreemding, kunnen worden bewaard, is verstaan:

de opgesomde geschenkoederen voorloopig in bewaring te geven bij den vice-president des genootschaps, dr. Wassink, die zich daartoe bereid verklaart.

De heer Bleeker brengt bij deze gelegenheid ter sprake eenige gouden voorwerpen en versierselen, afkomstig van den sulthan van Bantam, door het gouvernement reeds een tal van jaren

geleden van het genootschap afgegeven, en welke voorwerpen vroeger steeds door den thesaurier des genootschaps werden bewaard.

De thesaurier verklaart van die voorwerpen geene kennis te dragen, en ze niet onder zijne bewaring te hebben, zijnde dezelve ook niet door den vorigen thesaurier, den heer D. Janette Walen, aan hem overgegeven.

De thesaurier neemt op zich deze voorwerpen alsnog van den heer Janette Walen over te nemen, terwijl voorts nog besloten wordt, dat eene afzonderlijke katalogus van door het gouvernement het genootschap ter bewaring gegevene voorwerpen zal worden aangehouden.

De heer Netscher neemt, op daartoe hem gedane uitnoodiging, op zich, dien katalogus te vervaardigen, waartoe hem door 's genootschaps bibliothekaris, den heer Munnich, de noodige gegevens zullen worden verschaft.

2. Brief van de rijkskommissie van statistiek, van 14 januarij 1860 no. 4, dank zeggende voor de door het genootschap toezegde medewerking, en aanbiedende statuten en eenige andere bescheiden, tot hare oprigting en werkzaamheden betrekking hebbende.

Is verstaan:

genoemde bescheiden bij de direktoren ter lezing te doen rondgaan.

3. Gouvernements besluit van 31 maart j.l. no. 65 in beschikking op 's genootschaps brief van 2 februarij 1860, houdende, dat er geene redenen bestaan, om alleen aan het genootschap kosteloos te doen verstrekken een exemplaar van de Javasche Courant en van het staatsblad van Nederlandsch Indie, nu daarvan aan geen enkel departement, kollegie, of autoriteit kosteloze verstrekkingen meer plaats vinden, doch dat de aanschrijving vervat in art. 2 van het besluit van 29 maart 1858 no. 44, op den directeur der produkten en civiele magazijnen, vooreerst onveranderd blijft,

Is verstaan:

het besluit aan te nemen voor kennisgeving, en den bibliothekaris te magtigen, voor rekening des genootschaps, inteteekenen op een exemplaar van de Javasche Courant ten behoeve van 's genootschaps bibliotheek.

4. Brief van den ingenieur der 1^e kl. belast met de leiding der dienst van het mijnwezen, van Buitenzorg, 27 maart 1860 no. 91, verzoekende een afdruk van eene benoodigde aflevering van het tijdschrift des genootschaps.

Is verstaan:

den brief te stellen in handen van den bibliothekaris om, zoo mogelijk, aan het verzoek te voldoen.

5. Brieven van de residenten van Batavia en Madioen, van 21 april no. 1930 en 5 maart no. 601, de laatste meldende, dat herwaarts verzonden is een kistje met oudheden, gevonden bij de dessa Nahilan, in Ponorogo, de eerste dat een kistje met oudheden te Batavia is aangebragt, doch de kenteekenen draagt van geopend te zijn geweest en, bij constatering van het gewigt der kist, een te min is bevonden van $\frac{1}{2}$ Ⓒ bruto.

Is verstaan:

den directeur van het museum optedragen het hierin noodige te verrigten, en nader omtrent de ontvangst te berigten, ten einde aan de gouvernements opdracht, betrekkelijk de genoemde oudheden, kunne worden voldaan.

6. Brief van den resident van Samarang, van 13 april j.l. no. 2472, in antwoord op den brief des genootschaps van den 4den derzelfde maand, mededeelende, dat de daarbij bedoelde steenen beelden, afkomstig van Kadoe, ten getale van tien, in elf pakken, naar Batavia aan de consignatie van den resident aldaar zijn verzonden.

Is verstaan:

den directeur van het museum optedragen het ten deze noodige te verrigten.

7. Brief van den resident van Kediri, van 21 april j.l. no. 805, in antwoord op den brief des genootschaps van den 4den derzelfde maand, mededeelende, dat te Brebek een groot steenen beeld aanwezig was, voorzien van Hindoe-inscriptiën, hetwelk met 20 span buffels naar de hoofdplaats Kediri overgevoerd, bleek zijne inscriptie nagenoeg geheel verloren te hebben, zoodat daaruit weinig of niets meer op te maken is; dat voorts het verder vervoer van dien steen naar Batavia niet alleen zeer kostbaar, maar misschien ook met de gewone middelen niet uitvoerbaar zou zijn; en eindelijk, dat andere beelden van belang op de door het genootschap aangeduide plaatsen niet worden aangetroffen.

Is verstaan:

den brief aan te nemen voor kennisgeving, en voorts den resident uit te noodigen, te willen mededeelen of welligt elders in zijne residentie nog oudheden aanwezig zijn, welker bewaring in het museum des genootschaps wenschelijk te achten is of die inscriptiën bevatten, welker kopiering, met het het oog op 's genootschaps des betrekkelijke circulaire, voor de wetenschap van belang is.

8. Brief van den majoor J. F. van Bloemen Waanders, aanbiedende eenige handschriften, gevonden gedeeltelijk in het verlaten verblijf van de gewezen koningin van Boni te Pasempa, en bestaande uit een koran in folio, een id. in 8°. met in het boegineesch vertaalde spreuken, eene verklaring van den koran in het boegineesch, een maleischen kalender, en eenige houtsoorten van Bonthain.

Den schenker reeds den dank des genootschaps toegebracht zijnde;

is verstaan:

manuskripten en houtsoorten ten plaatsen in het museum des genootschaps.

9. Brief van het buitengewoon lid, den heer Hageman, ter

voldoening aan 's genootschaps uitnoodiging van 23 mei 1859, aanbiedende eene nederduitsche vertaling der geschiedenis van den Javaschen oorlog van 1825—1830, opgemaakt door den tegenwoordigen regent van Karang-Anjar.

Is verstaan:

den heer Hageman den dank der direktie voor zijnen arbeid te betuigen.

De president zijn verlangen te kennen gevende de vertaling van den heer Hageman nader in te zien, zal deze aan den president worden afgegeven.

10. Renvoojien van het gouvernement van 14 maart no. 4190 en 10 april j.l. no. 5396, ter beoordeeling het genootschap in handen stellende twee manuskripten van den heer A. A. Voorneman, bestemd voor maleische leer- en leesboekjes.

Is verstaan:

deze stukken in handen te stellen van den heer Netscher, om te dienen van berigt.

11. Brief van den gouvernements sekretaris, van Batavia, 5 april j.l. no. 706, aanbiedende een manuscript, getiteld: „de vormveranderingen der maleische taal,” vervaardigd door den heer H. von Dewall, met verzoek dit werk te beoordeelen en te dienen van berigt.

Door de direktie van dit werk reeds kennis genomen zijnde, is verstaan:

het gouvernement te berigten, dat het genootschap de uitgave in druk van het manuscript allezins wenschelijk acht en zich, bij beslissing in dezen zin, aanbeveelt voor afstand van het werk aan het genootschap, ter openbaarmaking in zijne verhandelingen.

12. Brief van den adsistent-resident van Buitenzorg, aanbiedende een brief vergezeld van een zestal teekeningen, genomen naar oudheden in het distrikt Parong en vervaardigd door den demang van Parong.

Is verstaan:

den adsisent-resident en den demang voornoemd den dank der direktie voor deze aanbieding te betuigen, en de teekeningen te verzamelen in den bundel oudheidkundige inscriptiën. Eene afzonderlijke dankbetuiging in het maleisch zal bovendien afgaan aan den demang van Parong.

13. Brief van den resident van Menado, van 1 maart 1860 no. 242, meldende, in antwoord op 's genootschaps circulaire van 20 november 1859, dat in de residentie Menado hoegenaamd geene oudheden uit den Hindoetijd worden aangetroffen.

Aangenomen voor kennisgeving.

14. Brief van het lid des genootschaps den heer A. J. F. Jansen, gouverneur van Celebes en onderhoorigheden, gedagteekend Makassar, 8 april 1860, aanbiedende afdrukken op linnen van zegels van het rijk van Boni.

Is verstaan:

deze afdrukken te bewaren in het munt- en penningkabinet des genootschaps en den heer Jansen den dank der direktie voor zijn geschenk te betuigen.

De heer de Bruijn Kops biedt bij deze gelegenheid aan, te trachten dergelijke afdrukken ook te verkrijgen van het rijk van Riouw, welk aanbod met erkentelijkheid wordt aangenomen.

15. Brief van den resident van Paseroean, gedagteekend Paseroean, 3 april 1860 no. 1493/1, aanbiedende een aantal kopiën van inscriptiën van oudheden, gevonden in het regentschap Malang.

Is verstaan:

de kopiën te verzamelen in den bundel in het archief des genootschaps daar voor bestemd en den resident voornoemd dank te betuigen voor zijne aanbieding, onder uitnoodiging tevens dien dank ook te willen doen overbrengen aan de vervaardigers der inscriptiën.

16. Brief van den resident van Madura, gedagteekend Pama-

kasan, 16 april 1860 no. 6661/6, aanbiedende eene bij hem van den adsistent-resident van Sumanap ontvangene kopie van een beeld en van een geschrift uit den Hindoetijd.

Is besloten als boven.

17. Brieven van de residenten der Preanger regentschappen, Pasoeroean, Samarang, Soerakarta, Bezocki, Djokjokarta, Batavia, Bagelen, Rembang, Japara, de Zuid- en Ooster-afdeeling van Borneo, de Wester-afdeeling van Borneo, Banka, Biliton, Menado en Timor, alle strekkende ten geleide van inteekeningslijsten op het tijdschrift des genootschaps, uit welke blijkt, dat door 12 personen op het tijdschrift is ingeteekend.

Aangezien nog geene bepalingen gemaakt zijn door wien der direktoren of redakteuren de lijst van inteekenaren op genoemd tijdschrift zal worden bijgehouden, terwijl zelfs niet blijkt of zoodanige lijst bestaat, en de redaktie van het tijdschrift zich ongenegen verklaart, zich met het aan- en bijhouden dier lijst te belasten, worden bovengenoemde lijsten voorloopig in het archief van het sekretariaat gedeponeerd.

18. Brief van de Smithsonian Institution, gedagteekend 16 januarij 1860, mededeeling doende van de ongeregelde wijze waarop de door het genootschap het instituut ten geschenke aangeboden boekwerken bij hetzelfde worden ontvangen en aanbevelende daartoe den weg der consulaten te bezigen.

Is verstaan:

bij volgende boekbezendingen van het genootschap, bestemd voor wetenschappelijke instellingen in Noord-Amerika, de medewerking in te roepen van het consulaat alhier der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, en den bibliothekaris op te dragen het hierin noodige te verrigten, alsmede alsnog, naarmate de voorraad zulks zal toelaten, te voldoen aan het verzoek van genoemd instituut, in denzelfden brief bevat, tot toezending van bij hetzelfde ontbrekende deelen en afleveringen van 's genootschaps verhandelingen en tijdschrift.

19. Brief van de firma Lange & co, van Batavia, 12 mei 1860, berigtende dat zij, des noodig geacht, zich wil verbinden om geregeld 5 à 6 vellen druks van het tijdschrift des genootschaps geregeld maandelijks te leveren.

Aangenomen voor kennisgeving.

20. Brief van den heer S. van Musschenbroek, van Temangong, 22 maart 1860, onder dankbetuiging zijne benoeming tot lid des genootschaps aannemende en tevens aanbiedende eenige geschenkvoorwerpen van ethnologischen en oudheidkundigen aard, in de residentie Kadoe gevonden.

Is verstaan :

de geschenken, door den heer Netscher reeds ontvangen, te plaatsen in het museum des genootschaps, en den heer Musschenbroek daarvoor den dank der direktie te betuigen.

21. Brief van het lid des genootschaps, den heer D. L. Wolfson, van Soerabaja, 30 maart j.l., houdende verzoek om ontslag als lid des genootschaps, wegens vertrek uit deze gewesten. Hetzelfde verzoek wordt, namens het lid den luitenantkolonel Staring, gedaan bij monde van den heer Bleeker.

Is verstaan :

de namen der heeren Wolfson en Staring van de ledenlijst af te voeren.

22. Brief van den majoor-adjutant, intendant der gouvernementen hôtels, van Batavia, 11 mei j.l. no. 46, namens Zijne Excellentie den heer gouverneur generaal aanbiedende, als een blijk van Zijner Excellentie's belangstelling in het genootschap, een gouden voorwerp, door den heer H. von Dewall op een der eilanden van den Riouw-archipel gevonden, en waaraan door hem, als een uit den Hindoetijd afkomstig versiersel, groote oudheidkundige waarde wordt gehecht.

Is verstaan :

den heer gouverneur generaal voor dit geschenk den dank der direktie te betuigen, terwijl bepaald wordt dat het voor-

werp voorloopig in bewaring zal blijven bij den heer Munnich, als directeur van 's genootschaps museum.

23. Brief van den heer Canne, van Katimbang, 4 mei 1860, in antwoord op zijne benoeming tot lid des genootschaps, daarvoor dank betuigende en inlichting verzoekende omtrent de voorwaarden aan die benoeming verbonden.

Is verstaan:

die voorwaarden den heer Canne mede te deelen.

24. Brief van de firma Lange & co., van Batavia, 7 mei j.l., handelende over 's genootschaps debet aan haar, wegens reeds lang afgeleverde drukwerken, en aandringende op de voldoening daarvan, en in afwachting dier voldoening op eene rente betaling, gerekend tegen $7\frac{1}{2}$ pct. 's jaars van het tegenwoordig bedrag dier schuldvordering.

Overwegende, dat het genootschap, niettegenstaande het in het afgelopen jaar reeds belangrijke sommen aan de firma Lange & co. heeft uitbetaald in mindering aan het haar verschuldigde, niet bij magte is vooreerst die schuld aanzienlijk te verminderen; dat voorts de eisch van rentebetaling door gezegde firma niet onbillijk is te achten; en dat overigens op de voorstellen bij het gouvernement, ter duurzame regeling van 's genootschaps finantieele aangelegenheden, nog geene eindbeschikking is gevolgd;

is verstaan:

a. der firma Lange & co. te kennen te geven, dat het genootschap geene bedenking heeft tegen het in rekening brengen van rente tot voorgesteld bedrag, over de nog door het genootschap aan haar verschuldigde som, welke, naar mate 's genootschaps middelen zulks zullen toelaten, met den meesten spoed zal worden vereffend;

b. een beroep te doen op het gouvernement, en te verzoeken dat, in afwachting van eindbeschikking op de hangende voorstellen, betreffende eene afdoende regeling van 's genootschaps

geldelijken toestand, voor het loopende jaar eene subsidie verleend worde van gelijk bedrag, als die, welke, bij gouvernement's besluit van 6 mei 1859 no. 7, voor het jaar 1859 is toegestaan.

III. De heer Versteeg brengt verslag uit over de expeditie van het tijdschrift des genootschaps, welke expeditie is gebleken in den laatsten tijd veel te wenschen overgelaten te hebben.

Het noodige is thans verrigt om die expeditie voortaan met spoed en orde te doen plaats hebben, terwijl eene advertentie in de Javasche Courant zal worden geplaatst, om de regthebbenden of het tijdschrift, welke het niet of niet geregeld mogten hebben ontvangen, uit te noodigen zulks aan de direktie te willen mededeelen, ten einde de ontbrekende afleveringen hun kunnen worden toegezonden.

Bij deze gelegenheid wordt ter sprake gebragt de wenschelijkheid, dat eene poging worde aangewend in Nederland, om aldaar het debiet van het tijdschrift te bevorderen, naar aanleiding waarvan is verstaan, dat de boekhandelaar Nijhoff te 's Gravenhage zal worden uitgenoodigd te berigten: of hij zich met de zorg voor dat debiet in Nederland zal willen belasten, en zoo ja, op welke voorwaarden, met verzoek tevens om mededeling tegen welken prijs hij van meening is, dat het tijdschrift in Nederland zal behooren te worden verkrijgbaar gesteld.

Hierna wordt nog besproken op welke wijze voortaan zal plaats hebben de inning der inteenkingsgelden op het tijdschrift der genootschaps in Nederlandsch Indie.

Niemand der direktieuren zich bereid verklarende de zorg voor de bedoelde inning op zich te nemen, en de tijd reeds verre verstreken zijnde, wordt de beslissing in deze aangelegenheid verschoven tot de volgende bestuursvergadering.

IV. De heer de Bruijn Kops brengt nog ter tafel een hem ter proefneming in handen gesteld plankje, bestreken met eene zelfstandigheid, welke de witte mieren uit hout zou weren.

Hoezeer bedoeld plankje bij de proefnemingen door de witte

mieren niet is aangetast geworden, komt het den berigtgever, met het oog op de geaardheid van het hout zelf, voor, dat daaruit geen bepaald gevolg is te trekken ten opzichte van de aan de bestrijdings compositie toegekende eigenschappen, hebbende hij ontwaard, dat het hout van het plankje, van die compositie ontdaan, evenmin door genoemde insekten is aangetast geworden.

V. Worden voorgesteld en benoemd tot gewone leden des genootschaps, de heeren:

Mr. C. G. van Harencarspel, te Batavia.

J. P. Zoetelief, te Djokjokarta.

L. E. Gallé, te Soerakarta.

K. F. Holle, te Tjikadjang.

Mr. W. B. Bergsma, te Batavia.

C. Baumgarten, te Djokdjakarta.

J. F. Nieuwenhuizen, te Boeieleleng.

P. Beets, te Batavia.

VI. Met het oog op het gevorderde uur, wordt de vergadering gesloten.

De directeur sekretaris.

Dr. P. BLEEKER.

BESTUURSVERGADERING GEHOUDEN DEN 2ⁿ JUNIJ 1860,
TEN HUIZE VAN DEN HEER WASSINK.

Tegenwoordig zijn de HH.

Z. Exc. J. van Swieten, president.

Dr. G. Wassink, vice-president.

Kolonel J. J. van Emmerik, thesaurier.

G. A. De Lange.

J. Munnich, bibliothekaris.

E. Netscher,

Dr. J. A. C. Oudemans.

Dr. P. Bleeker, sekretaris.

hebbende de directeur, de heer G. F. de Bruijn Kops, mededeeling gedaan verhinderd te zijn de vergadering bij te wonen.

I. Worden voorgelezen en goedgekeurd de notulen der bestuursvergadering gehouden den 12ⁿ mei j.l.

II. Naar aanleiding van het in de vorige bestuursvergadering besprokene, wordt teruggekomen op eenige daarin, wegens tijdgebrek onafgedane onderwerpen, ten gevolge waarvan wordt bepaald:

a. dat de heer Versteeg, die zich daartoe bereid heeft verklaard, zich zal belasten met het aan- en bijhouden van de lijst der intekenaren op het tijdschrift des genootschaps, ten welken einde de nog in het archief van het sekretariaat zich bevindende intekeningslijsten aan den heer Versteeg worden afgegeven.

b. dat de thesaurier zich voortaan zal belasten met het doen innen der intekeningsgelden van het tijdschrift, op dezelfde voorwaarden als zulks vroeger door de firma Lange & co. heeft plaats gehad.

c. dat de expeditie van het tijdschrift vooreerst zal blijven opgedragen aan de firma Lange & co.

d. dat de heer Versteeg zich vooreerst zal blijven belasten met het toezigt over de expeditie van het tijdschrift.

III. Ter bezigtiging liggen de gouden kroonen en andere ornamenten, afkomstig van de voormalige sulthans van Bantam, en vroeger steeds in bewaring geweest bij den thesaurier des genootschaps. Deze sieraden zijn ter vergadering gebragt naar aanleiding van het desbetrekkelijk besprokene in de jongste bestuursvergadering.

Wordt besloten:

de sieraden af te geven aan den heer Munnich, die, gezamenlijk met den heer Netscher, eene volledige inventaris van ze zal opmaken, welke met de ornamenten zal worden gebragt in de eerst volgende bestuursvergadering, in welke de sieraden aan den thesaurier ter verdere bewaring zullen worden afgegeven.

IV. Ter bezigtiging liggen voorts ter tafel.

a. 2 gouden en 1 zilveren medaille des genootschaps, bestemd voor eventuele bekrooningen.

Is verstaan:

de medailles te plaatsen in het penningkabinet des genootschaps.

b. Eenige ethnologische voorwerpen van Bali, ten geschenke aangeboden door den heer Blokzeijl, ambtenaar op Bali.

Is verstaan:

den heer Blokzeijl de dank der direktie voor zijn geschenk te betuigen.

V. Ter tafel worden gebragt de volgende brieven en bescheiden:

Een portret van wijlen den heer P. J. B. de Perez, voormalig president des genootschaps, aangeboden door zijne weduwe.

Is verstaan:

Mevrouw de Perez den dank der direktie voor dit blijk harer aandacht te betuigen en het portret zoodra mogelijk te plaatsen in de vergaderzaal des genootschaps.

2. Brieven van de heeren mr. W. B. Bergsma en mr. C. G. van Harencarspel, houdende kennisgave, dat zij in dank aannemen het gewoon lidmaatschap des genootschaps.

3. Gouvernements besluit van 17 april j.l. no. 29, het genootschap ter opname in zijne werken aanbiedende eene beschrijving van het eiland Bangka (residentie Menado), door den controleur bij het binnenlandsch bestuur in Menado jkhr. W. C. F. Goldman, met uitnoodiging tevens, na afdruk daarvan, een twintigtal exemplaren dezer beschrijving te doen toekomen aan den gouverneur der Molukken.

Is verstaan:

de beschrijving met bijbehorende kaart te stellen in handen der kommissie van redaktie om het noodige te verrigten.

4. Brief van den gouvernements sekretaris, van Batavia, 24 mei j.l. no. 1086, ten behoeve van 's genootschaps tijdschrift aanbiedende:

a. R. De Klerk c. s., Rapport wegens 's Compagnie's regt om de Groote Oost, 1761, en

b. W. H. van IJsseldijk, Rapport over de gesteldheid van de oostkust in 1799.

Is verstaan:

beide stukken bij HH. direktoren ter lezing te doen rondgaan.

5. Brief van den gouvernements sekretaris, van Batavia, 16 mei 1860 no. 1029, aanbiedende, ten behoeve van 's genootschaps tijdschrift, bij het gouvernement van het marine departement ontvangen verslag over den zeeroof in den indischen archipel over 1859.

Is verstaan:

Het verslag afgegeven aan de kommissie van redaktie.

6. Brief van den 1ⁿ gouvernements sekretaris, van Batavia, 15 mei 1860 no. 1024, ter overname tegen de te taxeren waarde aanbieding toezeggende van eenige gouden, koperen en

ijzeren voorwerpen, opgedolven in de dessa Nglambangan, distrikt Bagi, regentschap en residentie Madioen, nader omschreven in eene bijgevoegde kopie van den brief van den resident van Madioen van 28 april j.l. no. 1114.

Is verstaan:

de ontvangst der bedoelde voorwerpen aftewachten.

7. De verhandeling over Nias van het lid des genootschaps den heer H. von Rosenberg, reeds meermalen in vroegere vergaderingen ter tafel geweest.

Is besloten:

deze verhandeling op nieuw af te geven aan de redaktie, ten einde haar zoo spoedig mogelijk te doen drukken, met weglating slechts der vier laatste hoofdstukken.

8. Brief van het lid des genootschaps den heer A. W. Kinder de Camarecq, in antwoord op 's genootschaps aan hem gerigte uitnoodiging van 2 april j.l., mededeelende zijne beschouwingen over de beste middelen om te doen zorgen voor de in stand blijving van de over Java verspreide oudheden.

De direktie zich met de beschouwingen van den heer Kinder de Camarecq, in zijn belangrijken brief bevat, vereenigende, is verstaan:

a. in dien geest te beantwoorden den brief van den In-gouvernements sekretaris van 16 februarij j.l., handelende over de onderwerpelijke aangelegenheid.

b. den heer Kinder de Camarecq den dank der direktie te betuigen voor zijne belangrijke beschouwingen en raad.

9. Brief van de firma Lange & co., van Batavia, 29 mei j.l., houdende bezwaren tegen de advertentie, overeenkomstig het op voorstel van den heer Netscher genomen besluit der direktie, geplaatst in de Javasche Courant van 26 mei j.l., en handelende over de niet geregelde ontvangst door leden des genootschaps en inteekenaren van het tijdschrift des genootschaps.

Is verstaan:

den brief in het archief te deponeren en de firma Lange & co. voortaan, voor zooverre noodig, extract uit de notulen te verleen, opdat ze van de voorkomende mutaties kennis kan dragen.

10. Brieven van den wnd. resident van Banjoemas, van 25 mei j.l. no. 839 en 957, naar aanleiding van 's genootschaps circulaire over een corpus inscriptionum, aanbiedende:

a. eene missive van den controleur der 1^e klasse bij de landelijke inkomsten en kultures W. K. J. Valck Palm, van 15 maart ll., vergezeld van eene trouwe kopie, genomen op de volle grootte, van eenen in de afdeeling Bandjar Negara aanwezigen steen met opschrift;

b. een brief van den adsistent resident van Bandjar Negara A. J. P. H. D. Bosch, van 31 maart j.l., waarin nadere bijzonderheden en eene nadere afteekening van even bedoelden steen vervat zijn, zoomede eene getrouwe kopie van eenen anderen opgespoorden gebroken steen;

c. afbeeldingen van oudheden uit de afdeelingen Poerbolinggo en Banjoemas, vervaardigd door maas Soemo Dirdjo en maas Poospo dhi Medjo en aangeboden door den adsistent resident van Poerbolinggo F. Buijn en den controleur der 1^e klasse in Banjoemas J. R. Pillard.

Is verstaan:

1. deze dokumenten te verzamelen in den daarvoor bestemden bundel.

2. den aanbieders en vervaardigers den dank der direktie te betuigen.

11. Brief van den resident van Pekalongan, gedagteekend Pekalongan 30 april j.l. no. 678, naar aanleiding van 's genootschaps circulaire over de Javasche inskriptiën, aanbiedende kopie van eenen beschreven steen op den berg Rogo-manik, alsmede eenige bijzonderheden omtrent dien steen.

Is verstaan als boven.

12. Advies van den heer E. Netscher, gesteld op een door het

lid des genootschaps A. J. W. van Ophuijzen aangeboden Oeloe handschrift, getiteld: Srambat boré-minjak boedjang dengau gadis tjara oeloe."

Met het oog op de nog volslagen onbekendheid der redjangsche taal in overweging gevende den heer van Ophuijzen het handschrift weder aan te bieden, met verzoek den redjangschen tekst te doen overschrijven in latijnsch schrift en daarbij te voegen eene vertaling in het nederlandsch, en ook, zoo mogelijk, te leveren eene proef van een 20tal regels van den tekst in redjangsch schrift, maar juist en fraai geschreven, dat het kan dienen om als specimen te worden gelithographeerd.

Is verstaan :

den heer van Ophuijzen in dezen geest te schrijven.

13. Renvooi van het gouvernement van 14 maart j.l. no. 4190, met daarop gesteld advies van den heer Netscher, betreffende een manuscript maleisch werk van den heer A. A. Voorneman, getiteld: „Boekoe darie segala peladjaran."

De heer Netscher biedt zich daarbij aan, den schrijver mondeling voor te lichten omtrent een tal van noodzakelijke verbeteringen, in zijn werkje aan te brengen, en is van oordeel, dat daarna het werkje het gouvernement weder aangeboden zal kunnen worden, als geschikt voor de uitgave ten behoeve der gouvernenemts scholen.

Is verstaan :

den heer Netscher magtiging te verleen overeenkomstig zijn advies.

14. Renvooi van het gouvernement van 10 april j.l. no. 5396, benevens daarop door den Netscher uitgebragt berigt over een handschrift werkje van den heer A. A. Voorneman, getiteld: „Ilmoe boemie darie tanah Hindia Nederland."

De direktie, overeenkomstig het berigt van den heer Netscher, van oordeel zijnde dat dit werkje niet geschikt is voor de inlandsche scholen,

is verstaan:

in dien geest het gouvernement te adviseren.

15. Katalogus der ethnographische voorwerpen van Borneo, op uitnoodiging der direktie opgemaakt door den heer H. von Gaffron.

Is verstaan:

den katalogus af te geven aan den direktieur van het museum en den heer von Gaffron den dank der direktie voor zijnen belangrijken arbeid te betuigen.

16. Brief van den kapitein-adjoint, bibliothekaris bij het militair departement, van Batavia, 31 januarij 1860, aanbiedende kaarten van Sumatra's westkust, Banka en Palembang, ten behoeve des genootschaps, kosteloos uit den voorraad van gezegd departement.

Is verstaan:

de kaarten te plaatsen in de bibliotheek des genootschaps.

16. Uittreksel uit het dagboek van wijlen dr. L. Hörner, uit het hoogduitsch vertaald door mr. C. Visscher, voormalig sekretaris des genootschaps.

Is verstaan:

dezen arbeid stellen in handen der kommissie van redaktie, om er, voor zoo veel noodig, van gebruik te maken voor het tijdschrift des genootschaps.

17. Brief van den wnd. sekretaris der kommissie tot verbetering der Indische zeekaarten, ten geleide van de hier onder genoemde, uit den voorraad van het marine departement, kosteloos, ingevolge 's gouvernements besluit van 17 januarij j.l. no. 28, ten behoeve van het genootschap verstrekte zeekaarten, t. w.

1 Noordblad Westkust Su-	1 Westkust Sumatra van af
matra.	Padang tot Taboejong.
1 Zuid id. id.	1 Westkust Sumatra van af
1 Eilanden nabij Padang.	Taboejong tot Singkel.

1 Reede Padang.	1 Java Zee.
1 " Tiko.	1 Straat Makassar.
1 " Priaman.	1 Vaarwaters ben. Makassar.
1 " Natal.	1 Westkust Celebes van Ke- kean tot Paré-Paré.
1 " Singkel.	1 Zuidwestkust Celebes.
1 " Baros.	1 Eilanden ten Z. O. van Saleijer.
1 " Benkoelen en Poeloe Baai.	1 Reeden Tapallang en Kait.
1 Eiland Java in 5 bladen.	1 Oostkust Celebes.
1 Straat Sunda.	1 Molukken.
1 Van Tandjong Kaik tot Anjer.	1 Baai van Ambon.
1 Reede Samarang.	1 Doorvaart tuss. Tagulanda, Roeang en Pasigi.
1 Vaarwaters Soerabaija.	1 Reede Wahaaï.
1 Zeegat Tjilatjap.	1 Ankerplaats ten Z. O. van Salibaboe.
1 Patjitan baai.	1 Baai van Taroena.
1 Segoro Wedi baai.	1 " van Manganitoe.
1 Wijnkoopsbaai.	1 Van Har tot Elij.
1 Zandbaai.	1 Wammer en gedeelte van Wokam.
1 Lampongs baai.	1 Eilanden beoosten Java.
1 Straat Riouw.	1 Reede Ampanan.
1 Gedeelte N. W. kust Banka.	1 Laboehan Tring.
1 " Z. W. " "	1 Ankerplaatsen der eilanden beoosten Java.
1 Reede Tjeroetjoep.	1 Reede Nigata.
1 West Java.	1 Baai van Jedo.
1 Vaarwaters tusschen Sumatra en Borneo, blad I, II en III.	1 Japansche binnensee.
1 Straat Banka.	1 Landverkenningen.
1 Brouwers straat.	
1 Reede Muntok.	
1 Gaspar straten.	

Is verstaan :

de kaarten te plaatsen in de boekerij des genootschaps.

19. Opgaven van 's genootschaps buitengewoon lid den heer Hageman, betreffende namen der europesche gewestelijke gezaghebbers op Midden Java, van 1603 tot den tegenwoordigen tijd.

Is verstaan:

deze opgaven af te geven aan de kommissie van redaktie, ten behoeve van 's genootschaps tijdschrift.

20. Brief van den eersten gouvernements sekretaris, van 30 maart j.l. no. 662, ten geleide van de verslagen van de kommissie ter verbetering der Indische zeekaarten over 1857 en 1858, en houdende magtiging om daaruit die gedeelten in het tijdschrift des genootschaps op te nemen, welke voor publiciteit geschikt voorkomen.

Van deze verslagen reeds het noodige gebruik gemaakt zijnde, is verstaan:

dezelve aan het gouvernement onder dankbetuiging terug aan te bieden.

21. Mededeeling van het besturend lid des genootschaps den heer R. H. Th. Friederich, luidende nagenoeg als volgt:

„De ondergeteekende heeft de eer der direktie van het genootschap mede te deelen, dat hij door langdurige ziekte genoodzaakt is ten spoedigste naar Europa te vertrekken en daarom zijn ontslag verzoekt als lid des bestuurs, met behoud van het gewoon lidmaatschap; — dat voorts de aard van zijne ziekte hem niet heeft toegelaten te voltoojen eenige wetenschappelijke stukken, welker bearbeiding hem was opgedragen, omtrent welke stukken hij eene nota bijvoegt; — eindelijk, dat hij, zoo veel hij kan, zal voortgaan de wetenschappelijke belangen des genootschaps te behartigen.”

De bedoelde nota luidt als volgt:

„1. Het Soendaasch-Engelsch woordenboek kan voortgezet worden. De aantekeningen tot de eerste veertig vellen geleverd, kan ik (Friederich) thans niet vervolgen. Als er belang in dezelve mogt gesteld worden, zal ik die in een afzonderlijk stuk na mijne terugkomst vereenigen.

2. Het Sauggi-Manganitoesch woordenboek dient in zijnen tegenwoordigen vorm niet in de verhandelingen te worden opgenomen, zijnde te onbeduidend; echter is het wel gepast in het tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde.

3. De twee werken, het eene aardrijkskundig, het andere natuurkundig, bestemd om als maleisch leesboek te dienen, kunnen voor dat doel niet in aanmerking komen.

4. Over de inskriptiën van kapitein Robert zal ik later bericht geven; eveneens zal ik eene beschrijving van de nieuwelijks gevonden gouden ringen aan den heer Netscher zenden."

Is verstaan:

a. voort te doen gaan met het sedert lang gestaakte drukken van het Soendaasch-Engelsch woordenboek, zonder af te wachten de aantekeningen van den heer Friederich.

b. het kleine Nederlandsch en Sangi-Manganitoesch woordenboek, vervaardigd door J. G. F. Riedel en den heer Friederich toegezonden ter beoordeeling bij 's genootschaps brief van 21 januarij 1858, te bestemmen voor het tijdschrift des genootschaps.

c. de maleische manuscript-werkjes, getiteld: „Babrapa perkar derie sakaliën alam njang haroes di katahoein" door J. L. Martens en „Kitab akan mengadjar bermoeaän ilmoe boemi" door W. Gibson, welke werkjes reeds sedert julij en augustus 1858 onder den heer Friederich berustten, het gouvernement weder aan te bieden, onder kennisgave van de reden der vertraging der wederaanbieding en onder mededeeling dat geen van beide boekjes in aanmerking kan komen om als lees- of leerboekje op de inlandsche scholen te worden ingevoerd.

VI. Namens den heer C. M. G. A. M. Ecoma Verstege wordt ten geschenke aangeboden een beeld, afkomstig uit het landschap Liwa, een der bergdistrikten van de afdeeling Kroehi, genaamd pemanoean, en waaraan de bevolking bijgeloovige begrippen hecht.

Is verstaan:

den heer Verstege den dank der direktie voor dit geschenk te betuigen.

VII. Een aantal andere ethnologische voorwerpen, in fraaijen toestand van bewaring, waaronder kleedingstukken en 12 bamboezen, afkomstig uit de Lampongsche distrikten en van den heer Ecoma Verstege, het genootschap ten geschenke aangeboden door den vice-president den heer Wassink.

Is verstaan:

de voorwerpen met erkentelijkheid aan te nemen en te plaatsen in 's genootschaps museum.

VIII. Wordt mededeeling gedaan, dat het lid des genootschaps, de heer A. W. Kinder de Camarecq, in het bezit is van een manuscript over de gemeente instellingen in de Preanger-regentschappen.

Aangezien vermoedelijk in dat manuscript veel wetenswaardigs is bevat, wordt voorgesteld en besloten:

den heer Kinder de Camarecq uit te noodigen, indien de mededeeling juist is, bedoeld manuscript te willen afstaan ten behoeve van 's genootschaps tijdschrift.

IX. Is verder verstaan:

Een verzoek te doen afgaan aan den majoor, waarn. resident der Zuid- en Oosterafdeeling van Borneo, de strekking hebbende te erlangen ethnologische voorwerpen van Dajaks, zooals kleedingstukken, sieraden, tempajangs en afgodsbeelden, ter aanvulling van het ontbrekende ten dezen in 's genootschaps verzameling.

X. De president biedt aan te geschenke aan 's genootschaps museum een badjoe ranté van Boni.

Met erkentelijkheid aangenomen.

XI. De heer Netscher stelt ter bezigtiging een gedeelte van een door hem en den heer van der Chijs in bewerking genomen arbeid over de munten van Nederlandsch Indië, waarin worden afgebeeld al de hen bekende daartoe behoorende stukken.

Met belangstelling wordt van dezen arbeid kennis genomen.
XII. Worden voorgesteld en benoemd tot gewone leden des
genootschaps de HH.

C. de Waal, te Batavia.

W. W. van Berkel Bik, te Batavia.

J. A. L. Steijn Parvé, te Modjokerto.

Mr. F. Th. Pahud, te Batavia.

J. J. Modderman, te Batavia.

J. H. K. Phitzinger, te Banjoemas.

J. H. de Senerpont Domis, te Bandong.

De directeur sekretaris.

Dr. P. BLEEKER.

BESTUURSVERGADERING GEHOUDEN DEN 7^{den} JULIJ 1860,
TEN HUIZE VAN DEN HEER WASSINK.

Tegenwoordig zijn de HH.

Z. Exc. J. van Swieten, president.

Dr. G. Wassink, vice-president.

J. Munnich, bibliothekaris.

E. Netscher,

Dr. P. Bleeker, sekretaris.

hebbende de direktoren de HH. J. J. van Emmerik en W. F. Versteeg kennis gegeven verhinderd te zijn de vergadering bij te wonen.

I. Worden voorgelezen de notulen der bestuursvergadering, gehouden den 2^{den} junij 1860.

Ten opzichte van het natuurkundig manuscript schoolboekje van den heer Martens, in die notulen vermeld sub § V no. 2, is verstaan, hetzelve aan het gouvernement ter inzage terug te vragen, aangezien het afkeurend oordeel der direktie meer betrekking had tot den inhoud van dat manuscript en het wenschelijk geacht wordt den inhoud nader in beschouwing te nemen.

De heer Netscher deelt mede den heer Voorneman nog niet ontmoet te hebben, zoodat nog geen aanvang is gemaakt met de herziening van het maleisch manuscript werkje van dien heer, in de vorige bestuursvergadering ter tafel gelegd.

Is verstaan:

Den heer Voorneman nader uittenoodigen tot eene zamen-

komst met den heer Netscher, ter bespreking van de in bedoeld werkje aan te brengen wijzigingen.

De heeren Munnich en Netscher brengen ter tafel de inventaris van de voorwerpen van den sulthan van Bantam en in de vorige bestuursvergadering ter tafel geweest.

De thesaurier niet ter vergadering tegenwoordig zijnde, wordt de overgave aan hem dier voorwerpen tot de volgende bestuursvergadering verschoven.

II. Ter tafel worden gebracht de volgende brieven en bescheiden.

1. Brieven van de benoemde leden des genootschaps de HH. mr. Pahud, Holle en Baumgarten, waarbij zij verklaren het lidmaatschap te aanvaarden.

Aangenomen voor berigt.

2. Brief van den heer Hoedt te Amboina, waarbij hij verzoekt ontslag als lid des genootschaps.

Is verstaan:

den naam van den heer Hoedt van de ledenlijst aftevoeren.

3. Brief van den heer dr. J. A. C. Oudemans, van Batavia, 30 juni, mededeelende, dat verschillende redenen hem nopen ontslag te nemen als lid des genootschaps en bijgevolg ook als lid van 's genootschaps bestuur.

Is verstaan als boven.

4. Brief van den heer mr. A. Prins, mededeelende, dat menigvuldige ambtsbezigheden hem verplichten het lidmaatschap des bestuurs neder te leggen.

Is verstaan:

den heer Prins het leedwezen der direktie over zijne aftreding als direktor te betuigen.

5. Gouvernements besluit van 15 juni jl. no. 39, houdende dat, met wijziging in zooverre van het besluit van 29 augustus 1859 no. 14, bepaald is, dat het daarbij bedoeld geographisch schoolboekje alsnu bij 's lands drukkerij voor het algemeen zal worden verkrijgbaar gesteld voor 65 cents per exemplaar in stede van 24 cents.

Aangenomen voor berigt.

6. Brieven van den gouverneur van Celebes en onderhoorigheden, van Makassar, 16 junij j.l. no. 1591, kennis gevende van de verzending aan het genootschap van twee hindoe beelden van Soembawa, naar Makassar opgezonden door den heer Holtz, gezaghebber van Bima, alsmede houdende bijzonderheden* over het voorkomen van Hindoe oudheden op dat eiland.

De heer Munnich berigt dat de bedoelde beelden bereids zijn aangekomen.

Is verstaan:

den heer Munnich uittenoodigen omtrent die beelden te dienen van berigt en voorts den gouverneur van Celebes den dank der direktie te betuigen en hem te verzoeken die dank ook aan den heer Holtz te willen doen overbrengen.

7. Brief van den resident van Kediri, van 2 junij 1860 no. 1065, naar aanleiding van 's genootschaps brief van 18 mei j.l. nader berigtende omtrent het voorkomen van oudheden in de residentie Kediri.

Aangenomen voor kennisgave.

8. Gouvernements besluit van 14 mei j.l. no. 25, toezendende de beschrijving en teekeningen van de rijkssieraden van Boni, ingediend door de kommissarissen voor de Bonische zaken, ten behoeve van 's genootschaps werken.

Is verstaan:

de beschrijving te stellen in handen der kommissie van redaktie van 's genootschaps tijdschrift en de teekeningen aan te bieden aan het militair departement, met verzoek zijne medewerking te willen verleen, ten einde dezelve worden gephotographieerd tot een aantal van 700 exemplaren, voor 's genootschaps tijdschrift benodigd.

9. Brief van het lid des genootschaps den heer Kinder de Camarecq, van Poerworedjo 25 junij j.l., naar aanleiding van 's genootschaps brief van 14 junij j.l. aanbiedende eene bij-

drage tot de kennis der volksinstellingen in de oostelijke Soendalanden.

Is verstaan :

deze bijdrage te stellen in handen van de kommissie van redaktie van het tijdschrift.

10. Brief van den resident van Soerabaja, van 21 juni 1860 no. 4164/6, in voldoening aan 's genootschaps circulaire over de inscriptien, aanbiedende vier afschriften van inschriften van in de afdeling Modjokerto aanwezige beschreven steenen.

Is verstaan :

de afschriften te verzamelen in den daarvoor bestemden bundel en den resident voornoemd den dank der direktie voor de aanbieding te betuigen.

11. Brief van den resident van Banka, van Muntok, 18 mei j.l., berigtende, dat na een naauwkeurig onderzoek gebleken is, dat op Banka geene beschreven steenen en andere oudheden uit den Hindoe-tijd aanwezig zijn.

Aangenomen voor berigt.

12. Brief van den resident van Palembang, van 30 mei j.l. no. 867/1, naar aanleiding van 's genootschaps brief van 29 maart j.l. berigtende omtrent inderdaad in de marga's Goemaij-oeloe en Semidang aanwezige steenen beelden.

Is verstaan :

dezen brief te plaatsen in den bundel bestemd ter verzameling der inscriptien van oudheden, zullende na ontvangst der nog ingewacht wordende berigten omtrent onderwerpelijke oudheden van de verschillende hoofden van gewestelijk bestuur, deze bundel worden in handen gesteld van de kommissie van redaktie van 's genootschaps tijdschrift, ten einde daarvan gebruik te maken, voor zooveel niet betreft de inscriptien zelve.

13. Brief van den resident van Ternate, van 26 april j.l. no. 179, aanbiedende een berigt omtrent de Mapia-eilanden, opgemaakt door den heer Jungmichel.

Is verstaan:

brief en berigt te stellen in handen der kommissie van redaktie van 's genootschaps tijdschrift.

14. Brief van den gouvernements secretaris, van Batavia, 6 julij j.l. no. 1435, aanbiedende afschrift der missive van den resident van Soerabaja van 11 junij j.l. no. 3382/6, ten einde daarvan des verkiezende gebruik te maken voor 's genootschaps tijdschrift.

Gesteld in handen der kommissie van redaktie.

15. Brieven, terug aanbiedende intekeningslijsten op 's genootschaps tijdschrift, van den gouverneur der Moluksche eilanden, van den gouverneur van Celebes en onderhoorigheden en van de residenten van Banda en Soerabaja.

Is verstaan:

de intekeningslijsten te stellen in handen van den directeur den heer Versteeg.

16. Nota van den heer Netscher, luidende, dat in de distrikten Kediale en Mapoer, op Banka, nog heidenen gevonden worden, die varkensvleesch nuttigen en bij begrafenissen bijzondere plegtigheden in acht nemen.

Is besloten den resident van Banka hieromtrent meer uitvoerige mededeelingen te verzoeken.

17. Brochure getiteld: „Sur les jardins et établissements zoologiques dans l'antiquité et au moyen-âge”, par Drouyn de l'Huys, door den schrijver, door tusschenkomst van Z. E. den heere Ch. F. Pahud, het genootschap aangeboden.

Is verstaan:

voor dit geschenk den dank der direktie te betuigen.

18. Verslag van eenen togt naar Lingga, Reteh en Manda, door J. H. Tobias, waarvan voor het tijdschrift des genootschaps is gebruik gemaakt.

Is verstaan:

het verslag het gouvernement onder dankbetuiging terug aan te bieden.

19. Brief van den resident van Madioen, van 22 mei jl. no. 1321, berigtende de verzending aan het genootschap van eenige gouden en koperen voorwerpen, gevonden in de dessa Nglambangan, distrikt Bagi, regentschap Madioen, met verzoek tevens van de behoorlijke ontvangst dier voorwerpen te worden geïnformeerd.

De bedoelde voorwerpen nog niet aangekomen zijnde, is verstaan :

hunne ontyangst af te wachten.

20. Duplikaat brief van den resident van Madioen, van 5 maart jl. no. 601, handelende over eenige oude koperen voorwerpen gevonden bij de dessa Nahilan.

Deze voorwerpen zijn ter tafel, t. w.

7 klokjes met 7 handvatten,

1 koperen kommetje,

1 koperen waterschepper,

1 bangkol, enz.

Is verstaan :

het gouvernement te berigten, en zulks in antwoord op den brief van den gouvernements secretaris van 20 februarij jl. no. 373, dat het genootschap genegen is de bedoelde voorwerpen tegen de getaxeerde waarde over te nemen en ze, onder nadere goedkeuring, voor het museum heeft aangehouden.

21. Brief van den eersten gouvernements sekretaris, van Batavia, 13 junij jl. no. 1237, meldende de aanstaande toezending aan het genootschap van eenige oude gouden, zilveren en koperen voorwerpen, gevonden in de dessa's Langkir en Triwil, distrikten Djipan en Ngawen, regentschap Bora, residentie Rembang, met uitnoodiging te willen berigten, of het genootschap genegen is die voorwerpen, tegen de te taxeren waarde, over te nemen.

Is verstaan :

de ontvangst der voorwerpen af te wachten.

III. De heer Netscher biedt aan, namens het honorair lid des

genootschaps pangeran ario Soerio Sasra Ningrat, een beeld, bestemd voor 's genootschaps museum.

Is verstaan dit beeld te plaatsen in het museum en den schenker den dank der direktie te betuigen.

IV. Tot gewone leden des genootschaps worden voorgesteld en benoemd de HH.

H. A. Stein Parvé, assistent resident van Modjokerto.

G. P. J. Lichte, landheer te Djokdjokarta.

H. Klein van de Poll, resident van Cheribon.

J. J. Meder, assistent resident van Galoe.

J. G. Coorengel, sekretaris der residentie Cheribon.

Z. H. Aquasi Boachi, te Batavia.

Mr. J. A. van der Chijs, ambtenaar te Batavia.

C. J. Bosch, resident van Ternate.

De direktie sekretaris,
BLEEKER.

REIZEN OVER SUMATRA.

UITTREKSEL UIT HET DAGBOEK VAN WIJLEN

L. HORNER,

Medicinae Doctor, Lid der kommissie van natuurkundig onderzoek (*).

---

*Verkenning van den weg uit de vlakte beoosten
Priaman, van Kajoe Tanam naar het plateau
van Agam (de pas van den Ambatjan).*

1 februarij 1838. Om 6 ure des morgens stond te Kajoe Tanam de thermometer $17^{\circ},1$ Reaumur; de bevochtigde thermometer $16^{\circ},5$; verschil $0^{\circ},6$.

Om 7 ure de vrije thermometer $17^{\circ},7$; de bevochtigde $16^{\circ},9$; verschil $0^{\circ},8$.

Ik teekende des morgens vroeg den Singalan of liever den zuidelijksten berg van den Tendikeh met de camera clara.

Om 7 ure werd er opgebroken. De weg leidde ons in noord-noord-westelijke rigting naar het gebergte toe. Onder het voortgaan vertoont zich de open gescheurde krater aan de zuid-zuid-westzijde van den Tendikeh immer beter; eene lange helling strekt

---

(*) Dit stuk strekt tot aanvulling van de Fragmenten uit de reizen en onderzoekingen in Sumatra, door dr. J. Müller en dr. L. Horner, in de Bijdragen van het koninklijk instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indie, deel 2e en 3.

zich aan den voet des bergs, van deze zijde bijna tot Kajoe Tanam uit, waarop nog een smalle met hout bewassene lavastroom eenen smallen rug vormt. De Singalan scheidt zich ook immer meer van den Tendikéh af; beide hebben echter eenen gemeenschappelijken voet: het zijn tweeling vulkanen, zooals de Gedeh en de Pangerango op Java.

Bij de kampong Banka-doea vangt het bosch aan; ook verschijnen hier grootere trachietblokken, hetgeen aantoot, dat wij het gebied der erupties van den Tendikéh betreden hebben. Nu stijgt men langs eenen smallen weg van lieverlede op. Deze weg is niet anders dan een lavastroom, en wel een der nieuwste van den uitgebranden Tendikéh.

Aan de rechterhand bruischt in de diepte de bergstroom Anch, door een eng dal, waarvan het tegenovergestelde boord door een voorgeschoven deel van den westelijken hoofdketen gevormd wordt, over welken de bergpas Ambatjan gaat.

Bij Pasar Djoeah, alwaar op de openbare plaats, onder een afdak, een uitermate groote alarm of signaal trom (taboe-taboe) staat, welke uit eenen zeer dikken uitgeholden boomstam gevormd en aan het wijdste gedeelte met vel overtrokken is, wordt de weg of stroom breeder en worden de trachietblokken menigvuldiger. Dat deze weg ontwijfelbaar een lavastroom is, toont het bed van eene tot bewatering der rijstvelden afgeleide beek, in hetwelk men niet dan groote en kleine gebrokene stukken, zooals die welke de oppervlakte van eenen stroom bedekken, vrij hecht door later gevormd cement vereenigd ziet.

Rondom alle Indische vulkanen ziet men eene menigte lava blokken liggen, en deze zijn, in het algemeen, nog heden boven de oppervlakte van den lavastroom uitstekende deelen en niet geïsoleerde uitwerpselen uit de kraters.

Omtrent een half uur van Kajoe Tanam treedt men de keel of bergengte in.

Het Ambatjan-gebergte komt hier zeer nabij den Singalan.

De Aneh heeft haar bed in eene diepe, kronkelende spleet van dezen laatsten, doch niet onmiddelijk tusschen de helling van den Singalan en den Ambatjan. Beneden moet de opeenstapeling van de lava op den Ambatjan te zien zijn. Of deze over het riviertje heen reikt is niet te zeggen, daar eene ondoordringbare wildernis alles bedekt.

Aan den ingang van den bergpas staat de kleine kampong Apa.

Dáár komt uit het westen eene beek van den Tendikeh, welke over magtige trachietblokken vloeit; ik vond eenen groensteen (augitporphyr) rolsteen in dezelve, welke alzoo wel aan den voet van den Tendikeh voorkomen moet. Nog een half uur verder stijgt men over lavastroomen en hunne trachietfragmenten heen en daalt dan plotseling steil af tot aan het bed van de Aneh.

De weg is gedeeltelijk in de rotswanden gehouwen; deze zijn overal graniet van vrij fijne korrel, sneeuwwitte feldspath (albit?) en zwarte glimmer, zonder regelmatige lagenachtige afzonderingen. Beneden staan een paar huizen van de kampong Ajer Mantji (waterval). Eene beduidende beek, van den Tendikeh welligt afkomende, vereenigt zich alhier met de Aneh, die geweldige trachietblokken mede brengt. Deze beek iets opwaarts volgende, zag ik niets uitsteken, maar louter bosch en struiken. Het bed van de Aneh is hier en blijft verder slechts ongeveer 100 schreden of iets minder breed, beide afhellingen steil en met het heerlijkste oorspronkelijk woud bewassen, aan hetwelk bijzonder vele overschoone boomvaren tot sieraad dienen.

De wendingen van den vloed in de geul volgende, leidt de goede, voor paarden begaanbare weg door zeer schilderachtige partijen; de schoonste vindt men terstond aan gene zijde der hutten. Een waterval stort zich uit het hooge woud, ongeveer 50 voeten hoog over eenen onregelmatig gespleten graauwen

trachietwand uit, die wel een afgescheurde stroom zijn zal. Het water heeft zich in de steenmassa een rond bekken van ongeveer 20 voet doorsnede uitgehold, hetwelk rondom door scherpkantige afgestorte blokken omgeven is. Het water schijnt daarin schoon groen en kristalhelder.

Het trachiet is alhier aschgrauw, mat, vol glazige feldspathvlekken, gelijk aan de meeste lavas van den Gedeh op Java.

Hier is dus de graniet reeds door trachiet lavas overdekt.

Van hier af stijgt men weder, zoodat de weg immer eenige honderden voeten over den bruischenden stroom van de Aneh voortloopt, even als een bergweg in de Alpen; men kan door het hooge woud zelden in het bed der rivier zien. Meermalen komt wederom graniet op aanzienlijke lagen ontbloom voor, en daar tusschen wederom trachiet.

Aan den weg ontdekte ik twee punten van aanraking waar beide gesteenten onveranderd en scherp gescheiden zijn. De trachiet is daar iets rooder. Op beide plaatsen was echter de aanraking nauwelijks een voet lang onbedekt.

Hooger op wordt de graniet meer grof korrelig.

Op ongeveer een uur van Ajer Mantji ligt in deze graniet eene donkergroene glimmer laag (glimmer schiefer) met eene strekking van het oosten naar het westen en 40° zuidelijken val. Deze wordt spoedig gelijk aan hornblende, zoodat men dien groensteen schiefer noemen kan. Daarop volgt een trachiet met eene rookgrauwe, matte, gelijkmatige grondmassa en kristallen van glazige feldspath van een tot drie millimeters lengte.

De regen overviel mij hier, zoodat ik dit maal niet nauwkeurig genoeg opmerken kon.

Nog verder boven, bij eene steile helling, komt de groene schiefer wederom doch zeer verweerd voor, en terstond daarop zwartgrauwe, iets poreuse trachiet, welken men bij voortdu-

ring behoudt. De trachiet lavas schijnen de onevenheden van den graniet en glimmerschiefer en andere massas aangevuld te hebben.

In drie uren heeft men van Kajoe Tanam Batang Singalan bereikt, alwaar een opziener der wegen woont en vele winkels (warongs) voor voorbijtrekkende koelies opgerigt zijn.

De weg heeft hier voor korten tijd het Anehdal verlaten en daalt in eene kleine bijna ronde kom naar beneden, op welken grond al deze gebouwen regt schilderachtig liggen. Uit het noordwesten stort zich de sterke beek Batang Singalan, over steenblokken vloeijende, waaronder die van een hornblende gesteente of hornblende schiefer niet zeer zeldzaam zijn. Andere bestaan uit eenen graauwen of graauw en wit gevlekten korreligen kalksteen; andere toonen aan, dat deze kalksteen met het hornblende gesteente in innigen samenhang staat; kalk en streepen van hornblende met glimmer blaadjes wisselen af; gewoonlijk is er veel zwavel en magneetkies ingemengd. Er moeten aldaar opmerkingswaardige verbindingen van den korreligen kalksteen voorkomen. Zij zal even zoo plutonisch zijn als de graniet en de hornblende schiefer; anders waren de beide laatsten niet zoo innig ineen gesmolten. De meeste blokken in de beek en de grootste zijn echter graauwe trachiet (grey stone).

Juist voor het huis van den opziener van den weg en achter hetzelfde, waar de weg weder steil opsteigt, toonen zich horizontale dunne lagen van eenen weeken roodbruinen mergel met eenige weinige overblijfselen van planten. Deze duiden aan dat deze ronde wijdte vroeger een klein meer was.

Aan de andere zijde aan de eerste hoogte gaat de weg weder langs het bed der Aneh naar beneden en eene brug voert naar de linker of oostelijke afhelling van de bergengte. Nog een half uur stijgt men dikwijls zeer steil. Men ziet daar zeer zelden trachiet, van welken het zelfs niet zeker is of het in

grootte massa's uitsteekt. Dikwijls toont zich conglomeraat van trachiet fragmenten door gele thon of tuflos verbonden.

Daarna opent zich de grootte hooge vlakte van het land der X kota's of Batipo, en men bereikt in een klein half uur Padang-pandjang, waar de europesche bezetting en eenige beambten vele nieuwe maleische huizen om zich heen verzameld hebben.

Voor ons verheft zich in het noord-oosten de geweldige breed afgeknotte kegel van den Merapi (Ber-api), die zich des avonds van wolken ontleed en eene dikke zwartgrauwe rookzuil in de hoogte stak. Links, in het noord-westen, staan de niet minder magtige tweelingen Tendikeh en Singalan. In het zuiden verheft zich het einde van den Ambatjanketen, als een afgeronde bewoude top, nog ongeveer 1000 voeten boven deze hooge vlakte uit.

De nachten zijn hier reeds merkbaar koud. Volgens den heer van Groll, civiele gezaghebber van dit distrikt, moet de thermometer van Fahrenheit niet onder 62° en niet boven de 80° dalen en rijzen.

Beklimming van den Merapi.

8 februarij 1838. — Te Soengi Paka vonden wij den panghoeloe met alle mannen op de van prachtige waringinboomen omgevene plaats verzameld en met hanenvechten bezig. De hoofdpanghoeloe, een bejaard en minzaam man, ontving ons vriendelijk, maar zonder eenige verwondering te laten blijken, even zoo weinig als de overigen. Onze geleider van Kota Lawas zette in eene welgestelde aanspraak ons verlangen uiteen, hetwelk bereidwillig aangenomen werd.

De panghoeloe wilde eerst in twee dagen den weg naar den berg goed laten maken, hetwelk ik onnoodig achtte; en alzoo werd er afgesproken, dat wij overmorgen vroeg komen en de

bestijging van den berg met het noodige aantal menschen ondernemen zouden.

Daarop reden wij terug. De lucht klaarde geheel op, en ofschoon ook bij Goegoer Sigantang de steile voet van den Berapi ons het gezicht op de noordelijke bergen benam, was het gezicht nogtans naar den Singalan en den Tendikéh, die zich hier als twee aan hunnen voet verbondene breed getopte kegels vertoonen, en naar het gebergte van den Ambatjanketen niet minder schoon.

Door eene diepe insnede is de zuid-oostelijke voet van den Singalan van eenen minder hoogen bergrug gescheiden, welke zich naar het dal der Aneh uitstrekt; maar of deze rug tot den Singalan of tot den hoofdketen behoort, en een van denzelfen door de rivier Aneh afgescheiden stuk uitmaakt, waag ik op het bloote gezicht niet te beslissen.

Eerst tegen zons-ondergang ontblootte de Merapi zijnen breeden, kalen, witgelen top; hij was tevens geheel zonder rook. Niet minder verheven was het gezicht op de overige bergen in het zwakke licht van de volle maan.

Goegoer Sigantang, 2u. 30m. p. m.: barometer 294''90; vrije thermometer 16°0 Reaumur; natte thermometer 14°5; haarhygrometer 28°. Om 6 u. p. m. vrije thermometer 14°8 R.; natte thermometer 12°8.

Mijn haarhygrometer stond op 28 alzoo beduidend drooger dan in de lagere streken.

Om 8 u. p. m. daalde de thermometer tot 13°8.

De Merapi rookte vrij sterk, doch zonder eenigen lichtschijn.

9 februarij. — Des avonds lieten wij onze bagaadje naar Soengi Paka brengen. De hoofdpanghoeloe van die plaats liet ons evenwel terug zeggen, dat hij het niet waagde ons op den berg te helpen, zonder eene order van den civielen gezaghebber van Agam te hebben, omdat zijne kampong tot het distrikt Agam behoorde.

10 februarij. — Desniettemin gingen wij des morgens vroeg

naar Soengi Paka en toonden aan den panghoeloe onzen maleischen brief met het zegel van den gouverneur, waarin alle hoofden uitgenoodigd werden om ons te ondersteunen.

Dit hielp eenigermate, maar te 11 ure waren de noodige koelies nog niet bijeen, omdat natuurlijker wijze de gemeene maleijers weinig lust hadden om eenen last den steilen berg op te slepen en boven nog van de koude te lijden. Op mijn bevelend aandringen bragten eindelijk de hoofdpanghoeloe en meerderen van de kleine panghoeloes de eerste de beste landlieden, die zij aantroffen, bijeen en laadden hun de lasten op het hoofd en dwongen de onwilligen om vooruit te gaan. Onze paarden lieten wij naar Goegoer Sigantang terugbrengen en de troep zette zich in beweging door de schoone kampoug en de aan de helling des bergs zich uitstreckende rijstvelden heen.

Soengi Paka 8 u. 40' a. m.: barometer 296''68; thermometer 14°,9.

Hoogte 559,3 toises = 3355 Parijsche voeten.

Vele van de ondergeschikte hoofden volgden vrijwillig en grepen uit de naburige huizen wederom koelies op, die met de beneden gedwongene verwisseld werden. Dikwijls ziet men aan den weg gevulde Europesche rozen, welke zich hier uit zich zelve voortplanten.

Wij stegen alhier aan de noordzijde van den Merapi naar boven. Links van den weg daalt eene diep ingesnedene scheur van den berg af, in welke de beek Simingintei naar beneden ruischt, die iets lager dan de hoogste huizen eene andere beek opneemt met welke zij eenen 30 voet hoogen, over eenen rotswand nederschietenden waterval vormt.

Deze scheur bragt mij aanvankelijk in de dwaling, toen ik slechts een gedeelte van dezelve van wolken ontbloot zag, om den Merapi, uithoofde van zijne menigvuldige kraters, als uit tweeling vulkanen te zamen gesteld te houden, zoo als de Sin-

galan en Tendikeh, of zoo als de Gedeh en Pangerango op Java.

De laatste huizen welke de verstrooide kampong Rembahan Badjak vormen, staan op eene hoogte van 4700 voeten.

Rembanam Badjak, 0 u. 30': barometer 282''10; thermometer 14°,5.

Hoogte 780,5 toises = 4683 Par. voeten.

Hier hebben de rijstvelden opgehouden; daarentegen nemen uitgebreide uijenvelden hunne plaats in. De weg voert naar boven over eenen vlak bollen rug van oude lavastroomen met aarde bedekt, waarop kort gras groeit. Het uitzigt op het land onder ons wordt meestal door wolken en voorbijtrekkenden nevel verborgen.

Steenblokken steken dikwerf uit. Het is bijna altijd een vrij digte graauwsteen trachiet, zooals van den Singalan en van de meeste Polynesische vulkanen. Plaatsen waar het gesteente door oude stroomen heen voor den dag komt, zijn niet zeer zeldzaam, zoo lang men op het opene gras- en kultuurland naar boven stijgt. Nog onder de laatste huizen sloeg ik regts van den weg een gansch digt zwart gesteente af, hetwelk tusschen zwarten trachiet en groensteen in staat, zooals menige rotssoorten in de omstreken van Padang; en kort daarbij stak regts van den weg een meer poreus, door vorming van ijzer-oxyde eenigzins bruinrood gekleurd trachiet uit. Het eerste gesteente behoort zonder twijfel tot eenen van de oudste onderzeesche stroomen, welke den berg vormden, terwijl het laatste gerangschikt moet worden onder eene relatief nieuwere periode van eruptie en welligt reeds op het drooge te zamen is gevloeid.

Om 1 u. 30' bereikten wij den ondersten zoom van het woud. Benedenste woudzoom, 1 u. 30' p. m.: barometer 274''39; thermometer 11°,6.

Hoogte 882,1 toises = 5293 Par. voeten.

Het woud is niet bijzonder digt; ook zoekt men vergeefs de kolossale boomen; zoo als die op deze hoogte op andere bergen voorkomen.

Vele boomen zijn met baardmos (*usnea*) behangen; alle teekenen dat de op zich zelve staande ligging van den berg en van daar de wind de hoogste ontwikkeling der vegetatie in den weg staat. Boomvaren zijn zeer menigvuldig en schoon.

De weg wordt hier steiler, zoodat men nagenoeg eene helling van 25° aannemen moet, en volgt steeds eene tusschen twee steile wanden nederstroomende beek. Tegen 4 ure werd op een iets breeder gedeelte van den weg halt gemaakt en onze tent opgeslagen. Onze bedienden hadden ook spoedig uit takken en varenkruid voor zich eene hut opgeslagen, terwijl de trage maleijers zich vergenoegden met neder te zitten en wegens de koude te jammeren. Gelukkig was het weder bijzonder gunstig; meermalen openden zich de wolken en onthulden zij den naakten breeden top van den Merapi, welke, zich nog hoog verheffend, voor ons lag. De toppen van den Singalan en den Tendikeh lagen ook nog beduidend hoog boven den horizon van ons oog; de eerste zal den Merapi wel niet veel in de hoogte toegeven.

Bivouak op den Merapi, 5u. 15' p.m.: barometer 258''42; thermometer $11^{\circ},4'$; haarhygrometer 16 in de wolken. Hoogte 1165,1 toises = 6991 Par. voeten.

De temperatuur van $11^{\circ},4$ Réaumur veroorzaakte ons hier eene onaangename koude. Onaangenamer nog was echter het gebrek aan water. Ik had wel vroeger van water gesproken, maar de maleijers schenen dat niet gaarne te willen hooren. Spoedig vernam ik dat men op dezen door geesten bewoonden vuurberg het woord water niet mogt uitspreken; men moest daarvoor vuur zeggen of het op eene andere wijze uitdrukken, opdat de geesten des bergs geen ongeluk over den vermetelen besteiger zouden uitstorten. Ook mogt ik geene honden medenemen. Een van onze jagers, die zich eenen gordel van tijgervel omgewonden had, moest dien ook achterlaten. Ook zouden er geene tijgers of apen op den berg zijn, hetgeen waarheid schijnt te wezen,

omdat er weinig vruchtboomen en ook geen vee als aas om de tijgers te voeden gevonden worden. Bij de laatste huizen was een aantal maleische hoofden teruggekeerd met de belofte van twaalf bamboezen met water tegelijk naar boven te brengen, maar zij kwamen niet, en waarschijnlijk wel omdat zij dit gemakkelijker vonden. Twee koelies, door den hoofdpanghoeloe naar beneden gezonden, kwamen eindelijk om 10 uur in den nacht met twee bamboezen aan, welke naauwlijks toereikend inhielden om voor ons en onze bedienden rijst te koken.

Des morgens vroeg kwam er eindelijk overvloedig water aan, met het bericht, dat men eene bron, nagenoeg een uur naar beneden, gevonden had, welke zeer waarschijnlijk aan de teruggeblevene panghoeloes zeer goed bekend was, maar wat zij verzwegen hadden, omdat zij, met den hoofdpanghoeloe niet in goede verstandhouding staande, zoowel hem als ons in verlegenheid wilden laten. Om 5 ure des morgens was het reeds vrij licht door den vollen maanscijn en door de morgenschemering, en het schoone gezang van eenige vogels verlevendigde het eenzame woud.

Bivouak, 6 u. 0' a. m.: barometer 258''42; thermometer 7°; natte thermometer 7°4'; verschil 0°6'; haarhygrometer 18°; wolken trekken voorbij.

Om 6 ure rolde de vulkaan dik met asch bezwangerde rookwolken in de hoogte, doch zonder dat zich eenig geruisch vernemen liet.

Om 8 u. 20' braken wij met een gevolg van slechts zes personen naar den top des bergs op. De weg ging steeds steil naar boven, door slingerende varenstruiken en moest dikwijls eerst gebaad worden.

Nagenoeg 400 of 500 voeten boven onze tent werden de boomen kleiner en zeldzamer, en onder de kleine planten traden verscheidene europesche vormen voor, als sonchus, senecio, varen, lycopodium, eene witte guaphalium, vaccinium, en de schoone

rhododendron retusum, welke ook de kratertoppen der javaansche vulkanen versiert, en verschillende andere meer.

Spoedig, binnen ongeveer een uur, hadden wij den voet van den naakten bovensten kegel bereikt. Eene grootbloemige senecio werd nog tusschen de steenen en de asch gevonden en een exemplaar derzelve stond boven in het kraterveld; alle struiken sterven door de aschregens weg.

Voet van den naakten eruptie top, 9 u. 30' a. m.: barometer 246'', 40; thermometer 10'8 in de schaduw, 12°7 in de zon.

Hoogte van den naakten top ongeveer 8344—7936 = 408 Par. voeten.

Deze bovenste top is ovaal, de groote as van het noordoosten naar het zuidwesten gerigt. Zijne helling is 30°. Hij is overal met kleine steenblokken en asch bedekt en heeft daarom een eenvormig graauw aanzien. Geene nieuwere lavastroomen bedekken denzelven. Alleen op eene plaats van zijne ons toegekeerde noordzijde steken op de helft der hoogte eenige roodachtig gekleurde rotspartijen uit, welke uit eene vastere minder poreuse en niet verglaasde graauwsteen lava bestaan, en waarschijnlijk het uiteinde vormen van eenen gang, welke de lavamassa van den vulkaan doortrekt; op den rand boven toonen zich nog meer gelijksoortige plaatsen.

In het noord-westen verheft zich nog eene zware bergmassa, welke eenen concaven wand naar den graauwen aschtop toekeert.

De heerschende lava, van welke men reeds in het bovenste woud eenige partijen van stroomen aan den dag ziet komen, is eene weinig poreuse, zwarte of zwartgraauwe trachiet of lava, in welke slechts vlekken van witte glazige feldspath te onderscheiden zijn. De gehalte aan ijzeroxyde is zeker, volgens de zwarte kleur, zeer groot. Quarz houdt zij ook in, welke zich door het vuurstaal ontdekken laat.

Deze lava sprong bij het verkoelen in onregelmatige stukken, wier afzonderings vlakken er eenigzins verglaasd en dikwerf

bijna obsidiaan-aardig uitzien. Het ontelbaar aantal hoekige uitgeworpene stukken is meestal poreus en in de porien eenigzins verslakt; werkelijke lichte doorgebrandde slakken zijn echter zeldzaam; de weinige van welke zich hier en daar vrij groote stukken van eenen kubieken voet laten vinden, zijn zwart en op de breuk eenigzins als eene paauwenstaart uitgelopen.

Nog zeldzamer zijn roode door ijzeroxyde gevuurde slakken; in dit opzigt komt de Merapi met de groote javaansche vulkanen en wel met alle zeer hooge vulkanen der wereld overeen.

Maar geen eenige puimsteen wordt hier gevonden. De ontelbare meinigte puimsteenene welke in het tuf gesteente van de hooge vlakte van het fort De Kock en op vele andere plaatsen liggen, zijn daarom uit eenen anderen vuurberg ontsproten. De Singalan of de Tendikeh heeft welligt, bij voorbeeld, puimsteen voortgebracht, zooals mij de beek van Kajoe Tanam leerde, maar de meeste leverde waarschijnlijk de ingestorte groote vulkaan van het meer der X kota's.

Een ander merkwaardig verschijnsel in de eruptie voorbrengselen van den Merapi zijn de ingebakkene of op de plaats zelve uitgeworpene stukken van geschuimde, dikwerf half verglaasde quartz, welke menigmaal meer als een mengsel van quartz en feldspath verschijnen en waarschijnlijk voorgebragte en omgewerkte fragmenten van het onderliggende graniet zijn. In een derzelve vond ik beduidende partijen magneetkies ingevoegd; andere zien er geheel porseleinachtig uit; andere, op de uiterste rand verglaasd zijn verslakt. Ook vond ik een eenig stuk zwarte kiezel (als kiezelschiefer, lydienno) in de graauwe eenigzins poreuse lava gebakken. Ingebakken stukken van andere steensoorten kon ik echter niet ontdekken.

De top van den Merapi op zijn groot kraterveld werd voor nog weinige jaren door de heeren Muller en Korthals, gedurende een oponthoud van vijf dagen, op zijne hoogte naauwkeurig beschreven, opgemeten en eene situatie teekening daarvan ge-

maakt, welke ik echter niet gezien heb. Sedert dezen tijd heeft zich het aanzien van dit kraterveld, met zijne drie keelen, zeer veranderd. Eene zwaarigheid is daarin gelegen, dat de heeren Muller en Korthals de namen der drie kraters, welke van het noord-oosten naar het zuid-westen liggen, juist omgekeerd opgeven, als die mij genoemd werden.

De Pakoentan toeah ligt, volgens den heer Muller, in het noord-oosten, — bij mij in het zuid-westen; — de beschrijving past voor eenen ouden krater: mijne Pakoentan toeah is bijna geheel omgestort, dus ook niet nieuw. Misschien liggen echter nog naar het noord-oosten, aan den voet van eenen kratermuur, fragmenten van den Pakoentan toeah van den heer Muller, waarheen ik niet konde komen, doch wel verkennen kon, dat daar aan geen en volkomenen krater te denken is.

Hoe dit ook zij, tijdens de heeren Muller en Korthals was de Pakoentan toeah op den grond met koud water gevuld; de Pakoentan toeah of middelste krater stootte eenige weinige zwaveldampen uit enkele spleten uit; de Bongsoe of de westelijkste krater of de jongste rookte sterk met zwavel en waterdampen, en alle waren toch vrij diep. Dit is thans geheel anders gesteld. Betreedt men het kraterveld, zoo overziet men bij gedeelten een terrein van ongeveer eene halve engelsche mijl breedte en meer dan eene mijl lengte, uit hetwelk zich, in verschillende krommingen, heuvels verheffen; alles is met uitwerpse-len en asch bedekt. Bij nauwkeurige beschouwing blijkt het dat de verschillende kraters elk nog met eenen meer of minder volkomenen band omgeven zijn, tusschen welken en den binnensten kraterrand eene geringe concaviteit, somtijds van eenige honderd schreden uitgestrektheid, gevonden wordt.

Uithoofde van de overtrekkende wolken en dikwijls zeer sterken nedergedrukten rook uit den brandenden krater, kon ik geen volkomen overzigt over het geheele kraterveld bekomen. In de westelijkste helft en meer naar den zuid-ostrand van het

kraterveld, ligt de sedert de maand october van het jaar 1837 weder zeer werkzame ronde krater, welke mijn geleider Pa-koentan menengah of middelste krater noemde. Deze is wel 1000 voeten of bij de 500 passen in doorsnede, geschat naar het aftreden van ongeveer een quadrant van deszelfs omvang; de diepte zal ten minste 250 voeten bedragen; de wanden zijn in het bovenste gedeelte steil trechtervormig en geheel effen met asch bedekt. Dieper naar beneden bespeurt men bijna loodregte rotsen en daarin kleine horizontale spleten met gesublimeerde zwavel. Op den bodem bespeurt men, hoewel de rook dit zelden toelaat, twee keelen van aanzienlijke grootte, van welke de noordelijkste zonder geruisch eenen witten met zwavelachtige zuren bezwangerden rook uitstoot; uit de zuidelijkste stijgt en wentelt zich, met het kraken van eenen vrij sterken donder, gedurig eene magtige, donkergroene met asch vermengde rookzuil op, welke de noord-weste wind in geweldige wolken naar het zuid-oosten heendreef, nadat zij zich nagenoeg 200 voeten boven den krater verheven hadden. Steenen zeg ik niet uitstooten, ook ontbreken de eigenlijke vulkanische bommen onder de uitwerpselen geheel; maar daarentegen hoort men bij hevige paroxysmen van uitstooting van rook, van den grond op een geknetter als een twee gelederen vuur, hetwelk welligt door nedervallende steenen en niet door kokende lava wordt voortgebracht. De vulkaan moet echter eene menigte van steenen met eene groote hoeveelheid asch uitgeworpen hebben, bij meerdere kleine eruptien wier dagteekening niet opgeschreven is. — Eene aanzienlijke moet wel bij de nieuwere werkzaamheid van dezen krater plaats gevonden en den top met nieuwe uitwerpselen en asch bedekt hebben, daar, tijdens de heeren Muller en Korthals den berg bezochten, hij nog maar weinig en zeer stil zwaveldampen uitstiet; waarschijnlijk bestond toen de noordelijkste afgrond in den bodem van dezen krater nog maar alleen.

Het zuid-oostelijkste einde van den top wordt door eenen

geheel te zamen gestorten en met uitwerpselen opgevulden krater ingenomen, welken mijn geleider, die evenwel sedert zijne jonge jaren den berg niet weder bestegen had, als Pakoentan toeah of ouden krater aanduidde. — Deze ligt meer noord-westelijk in het kraterveld en toont alleen nog aan zijnen zuid-oostelijken rand eenige van twee tot vijf voeten houdende banken van graauwe doorboorde lava, in welker poren dikwerf koperkies of bontkopererts aan den dag komt; aan de zuid-westzijde loopt onder deze banken eene grot, welke dadelijk zeer eng wordt en tot afleidingskanaal voor het regenwater schijnt te dienen.

Uit het dak van deze grot zippelt koud water door deze lava in druppels door; maar aan den zuid-ostrand van dezen ingestorten krater breken eenige fumarollen van witte waterdampen op.

Westelijke rand van den werkzamen krater, om 10u. 50' a. m.: barometer 245^{''}70'; thermometer 10°,90.

Hoogte 1390,6 toises = 8344 Par. voeten.

Gaat men nu naar het noord-oosten, tusschen den tegenwoordigen rand van den rookenden Pakoentan menengah en deszelfs ongeveer 300 schreden af staanden nitersten ondersten rand door, en den ongeveer 60 voeten hoogen heuvel voorbij, welke deszelfs noord-oostelijkst hoogste gedeelte vormt, dan komt men aan den rand van eenen eenigzins kleineren krater, Pakoentang bongsoe, volgens mijne geleiders. Ook deze is rond en heeft nagenoeg 300 schreden of 600 voeten doorsnede, daarentegen slecht 30 tot 40 voeten diepte en maar 20 tot 25 graden hellende trechterwanden. Deszelfs bodem is eene kleine effene aschvlakte, welke asch van de wanden door talrijke watergoten afgevoerd werd. De zuid-westelijkste rand is de hoogste en boven dezen steekt een, wel bij de 100 voeten hooger, boven het kraterveld verhevene top uit, welke het hoogste zuid-oostelijkste punt van den buitensten ouderen kraterrand van den werkzamen krater vormt.

Zuidrand van den Pakoentan bongsoe, 11u. 20' a. m.:
 barometer 244''30'; thermometer 10'8. Hoogte 1406,2 toises
 = 8437 Par. voeten.

Aan den zuidostrand van den Pakoentan bongsoe breken ook vrij sterke fumarollen zonder zwavel door. Zijn noord-oostelijkste rand is lager en noord-oostelijk van denzelven, op eenen afstand van 800 schreden, ligt een ander ringfragment, aan welks voet wederom eenige struiken groeijen.

Ik waagde het niet, uithoofde van den verloopenen tijd van den dag, om zoo ver te gaan; men onderscheidt echter duidelijk aan dit stuk van den ringmuur horizontale lagen, zoo als elke krater die toont, bijaldien zij niet met asch en gruis bedekt zijn.

Ongeveer een vierde gedeelte van een uur verder verheft zich in het noordoosten de fraai bewassene hoogste top van den berg, welke, volgens den heer Muller, omtrent 500' hooger ligt dan het kraterveld. Deze vormt onmiskenbaar een gedeelte van den oudsten en wijdsten algemeenen krater en staat in verhouding tot den kratertop gelijk de Seda Ratoe tot den Gedeh en gelijk de Somma tot den Vesuvius.

Daar ons nachtkwartier zoo ver beneden lag, de maleijers van Soengi Paka onwillig waren, en ook dewijl, uithoofde van de steilte van den weg, niet wel aan deze zijde hooger te komen was, vergenoegde ik mij met den kratertop tot aan zijn noord-oostelijk einde doorschreden en zijne verschijnselen onderzocht te hebben; misschien dat ik langs den gemakkelijken weg aan de zuid-oostzijde des bergs de bestijging nog eenmaal onderneem en alsdan ook de vuren van den voormaligen krater zal kunnen bereiken.

Volgens den heer Muller verheft zich de hoogste noord-oostelijke top (waarschijnlijk volgens eene trigonometrische opmeting) nog 542 Parijsche voeten boven het kraterveld, hetwelk, bij mijne barometermetingen gevoegd, voor den vulkaan Merapi eene hoogte van 8979 of ongeveer 9000 Parijsche voeten boven

de oppervlakte der zee geeft. De heer Muller geeft 9123,3 rijnlandsche voeten op.

Om 2 ure daalde ik af, bereikte om 3 uur onze tent, liet opbreken, en kwam met invallenden nacht te Soengi Paka aan, en ging toen nog in den nacht, door menigvuldige bliksemstralen voorgelicht, naar Goegoer Sigandang terug.

De heer Van Groll, civiel gezaghebber te Padang Pandjang, had, buiten mijne verwachting, het tijdstip van het weder werkzaam worden van dezen vulkaan aangeteekend.

Den 28^{en} maart 1837 brak, na lange werkeloosheid, op eenmaal, onder hevige slagen, eene groote rookwolk uit den berg. De asch viel in groote hoeveelheid op de oostzijde van den berg neder en beschadigde de rijstaanplantingen. De berg was in wolken gehuld, zoodat men, buiten de hoogte van de rookzuil, geene verdere verschijnselen bemerken kon. Sedert dezen tijd was hij zeer dikwijls weder werkzaam en hevige slagen werden herhaaldelijk gehoord, toen, op den 11^{den} januarij 1838, weder eene hooge rookzuil uitbrak, welke zich hoog verhief en zich even als eene bloem uitspreidde; aan de oostzijde werd ook toen veel asch uitgestort.

15 *februarij*. — De top was zeer helder. De Merapi heeft tegen het zuiden hier eene halve-maanvormige insnede, wier spits welligt de hoogste zuidelijkste randen van de Pakoentan menengah en Bongsoe zijn. De rookzuil steeg links van de halve-maanvormige insnede in de hoogte, maar niet zeer sterk en half geelachtig graauw door de morgenzon.

Verkenning van den vuurberg op Goenoeng Pandjang bij het meer van Singkara.

20 *februarij* 1838. — Het fort Van der Capellen, door de maleijers niet anders dan Batoe-sangkar genaamd, heeft zijnen inlandschen naam van de oostelijk gelegen rotsen, welke doorboord zijn en naar eene vogelkooi, sangkar, gelijken.

Het fort staat op eenen zacht stijgenden heuvel, tusschen welks oostelijke verlenging en de vermelde rotsen de aanzienlijke bergstroom Ajer Sello doorvloeit. Het heeft vier bastions en domineert het vlakke land van alle zijden. Thans liggen aldaar 60 man; dikwijls worden ook reconvalescerende soldaten tot geheele herstelling derwaarts gezonden, uithoofde van het zachte gezonde klimaat.

Aan den westelijken voet van den heuvel liggen de nette woningen der officieren en ambtenaren, door sierlijke tuinen omgeven.

Des namiddags wilden wij naar Pagar-roejong gaan, eene groote kampong aan den voet van den Batoe-sangkar. De brug was echter afgebroken en de rivier door den regen zeer gezwollen, zoodat zij niet dan met moeite over te komen was.

De heuvel, op welken het fort staat, zet zich tot aan de brug met twee stroomvormige verlengingen voort. Hij is ook een lavastroom. Hier en daar komt zijn gesteente voor den dag, somwijlen in massa's, aan welke de vloeibare staat nog duidelijk te herkennen is. Het is dezelfde zwarte grondmassa als aan den stroom van Samaboe, maar met zeer kleine blaasruimten en vol glazigen feldspath. Daarover ligt een hecht gebonden conglomeraat van brokken van dezen steen, en daarover nog een donkerbruine, zandige, niet lagenvormige mergel met sporen van verkoolde plantendeelen. Deze laatste stroom heeft alzoo in het water, hetwelk eens deze en meer vlakke oorden bedekte, gestaan, maar hij moet toch tot den Merapi behooren.

Het laat zich echter bezwaarlijk verklaren, waarom hij dezen omtrent 50 voet hoogen heuvel vormt, terwijl er tusschen denzelfden en den zacht hellenden eigenlijken voet van den Merapi eene bijna effene vlakte van eene Engelsche mijl breedte ligt. Waarschijnlijk is de lava tegen een voorheen bestaand uitstekend punt opgestroomd, of de hoofdmassa van den geheelden lava-

stroom is met alluvialen grond bedekt, zoo dat alleen dit hooger gedeelte uitsteekt.

21 *februarij*. — Ik ging zuidwestelijk naar den ijzerberg Goenoeng Besi. De weg leidt door de kampongs Lantei-batoe en Lima Kaum, welke een klein uur van het fort verwijderd is.

Bij Lima Kaum staan, binnen eenen vierhoekigen ruwen muur, vijf grafsteenen, drie groote en daar tusschen twee kleine, welke de graven der koningen, koeboer radja, genoemd worden. Zij behooren tot den voor-mohamedaanschen tijd van het Menangkabausche rijk. Op de groote zijn nog ruwe, heden naauwlijks herkenbare sculptures te zien; op den eenen zijn twee rozetten-vormige figuren, op den anderen twee concentricke kringen welke eenen gong zouden moeten voorstellen. Mijnen geleider waren geene sprooken omtrent deze graven bekend.

Van Pasar Lima Kaum reed ik nog een kwartier uur verder tot aan eene plaats in het bosch, waar oogenschijnlijk vroeger een dorp gestaan had. Daar staat, regts van den weg, een steenhoop, welligt eene grafstede, op welken een onbeduidende steen ligt, waarin een spits toeloopend gat is, hetwelk den steen bijna geheel doorboort. In den oudsten Menangkabauschen tijd zou een zekere radja Toemenggoengan, die met zijnen broeder ongenoegen had, zijnen toorn aan dezen steen gekoeld hebben en met zijne kris dit gat gestoken hebben.

De Merapi was om dezen tijd, 8 ure, zoodanig van wolken ontbloot als men zelden ziet. Hij toont hier nog eenen veel breederen top, door dien de overblijfselen van den ouden kratermuur de oost- en noord-oostzijde toegekeerd zijn, en alzoo de breedte des bergs hier, van het zuid-oosten uit gezien, nog veel helpen vergrooten. In het noord-oosten verhief zich nu ook de Sago, welke zich achter den keten van den Batoe Sangkar tot eene weinig mindere hoogte verheft dan de Merapi. Van Pasar Lima Kaum wendde zich de weg zuid-zuid-west, zacht, bijna onmerkbaar naar beneden hellend, door rijstvelden heen tot aan

de een kwartier uurs verwijderde zeer uitgestrekte kampong Rembanan, welke zich wederom door twee bijzonder groote op den pasar staande waringinboomen onderscheidt. Wij zijn nog immer op het gebied van den Merapi; zijne trachiet lavablokken liggen nog menigvuldig in de vlakte. Links hebben wij eene van het noord-noord-oosten naar het zuid-zuid-westen trekkende lage heuvelrei, van welke de Goenoeng Pajong de hoogste en eene der noordelijkste toppen is; hij heet alzoo ter oorzake van eenen grooten eenzaam staanden boom op zijnen top, welke van verre naar een zonnenscherm of parapluie gelijkijkt. Hij mag zich 300 tot 400 voeten boven het dal verheffen.

In het oosten toont zich, met de hoofdrioting van het zuid-oosten naar het noord-westen, de Boekit Pandjang tegen den Merapi aan, op eenen eenigzins grooteren afstand, in welker scheidingskloof de Soengi Mankaweh vloeit, wier bron zich bij Sikaladi bevindt.

Deze stort zich in de Ombiling, terwijl de tot daartoe overgetrokken beken den Ajer Sello toestroomen.

Een half uur lang gaat men door Rembanan en, wanneer men uit de boomen der kampong treedt, bevindt men zich bijna aan den voet van den Boekit Pandjang, aan den voet van een klein voorgebergte van denzelfden, den Boekit Koetjing. Achter dezen verheft zich de hoogste top van den Pasir Pandjang-keten, onze Goenoeng Besi of ijzerberg.

De weg leidt langs de helling van den Boekit Koetjing naar het zuid-westen om. Aan het einde van dezen heuvel staat een wit quartzig feldspath gesteente, hetwelk louter in kleine onregelmatige stukken voorkomt. Spoedig ziet men echter eene kleine ovale, bijna ronde vlakte tusschen den Boekit Pandjang met den Goenoeng Besi en den Goenoeng Koetjing, welke zich eene paal in lengte en bijna even zooveel in breedte uitstrekt en door den Batang Mankaweh, eene aanzienlijke beek, doorsfroomd wordt. Aan den uitgang van deze vlakte of van dit

bekken in de groote vlakke ten oosten ligt de groote kampong Toerawan.

Voorbij deze, links en regts van eenen nog voor den Goenoeng Besi staanden heuvel, opent zich een gelijk bekken, bijna rond, hetwelk in het zuid-westen door lage met den Goenoeng Besi in het noorden te zamen hangende bergen of heuvels, aan het noordeinde van het meer van Singkara afgescheiden wordt. Hier ligt aan den zuid-oostvoet van den dikken kegel van den Goenoeng Besi de kleine kampong Padang Toea, in welke ik besloot mijn kwartier opteslaan. Aan de andere zijde van de ten zuiden het kleine bekken begrenzende bergen ligt het dal met den Pasar Bilimbang, hetwelk zich in dat van de Ombiling, welke bij Semawang uit het meer komt, opent.

Kampong Padang toea, 0 u.: barometer 315''88; thermometer 21.7.

De hoofdpanghoeloe der kampong herbergde mij in een klein ellendig huis, hetwelk aan eene van zijne vrouwen toebehoorde, omdat zijn eigen huis tegen den berg op stond.

De kampong werd voor vijf of zes jaren door de padries verwoest en is tot nog toe niet uit hare armoede herrezen. De inwoners schijnen zich allen met den rijstbouw te erneren; ook zag ik dikwerf de vrouwen met het roodverwen van garen en weven bezig. Het weefgetouw staat horizontaal en de schering is in de gansche lengte van het stuk uitgespannen.

De overige hoofden van de kampong waren spoedig in het huis verzameld. Uit mijn onderzoek omtrent den ijzerberg vloeit het volgende voort.

De erts wordt alleen op dezen berg slechts op eene plaats, en nergens elders op den Boekit Pandjang-keten gevonden, nagenoeg ter halver hoogte des bergs (di pinggang: aan den gordel). Het gansche gebergte komt overigens in zijn karakter met den ijzerberg overeen. Stomphoekige hoogten met kort gras bedekt, bijna zonder boomen, en weinig vruchtbare

grond, hetwelk van het quartzachtige gebergtesoort schijnt voort te komen.

Deze plaats behoort aan eenen panghoeloe van Padang Toeah, met name datoe Toemenggoeng, bij wien zij die den steen willen halen verlof vragen en voor elke vracht veertig centen betalen moeten. Niemand haalt die steenen dan alleen lieden van Selimpawang, een eene dagreis noordelijker, eenen halven dag van het fort Van der Capellen gelegen oord, die alleen het ijzersmelten verstaan, waarschijnlijk omdat daar bosch is en alzoo genoeg kolen te krijgen zijn. Tot gereedschappen, zoo als sabels, messen enz. wordt het echter in Lima Kaum verarbeid.

Alleen te Tandjong Alam worden de lontgeweren gemaakt.

Om half twee ure ondernam ik den berg te bestijgen, maar werd niet ver van deszelfs voet door een onweder met plasregens overvallen, en ik verschoof alzoo het onderzoek tot den volgenden dag; het regende ook den geheelen dag even hevig door.

22 *februarij*.— Des morgens maakte ik mij vroeg naar den Goenong Besi of ijzerberg op, aan welks oostelijken voet onze kampong gelegen is. Reeds aan den voet bemerkt men hier en daar steenblokken van eenen digten kiezel of hoornsteen van witte kleur, digte voeging en vlakke mosselachtige breuk. Bij eene kleine beek, welke echter alleen bij regen water inhoudt, ziet men het eerst den steen uitsteken. Hij heeft een gebakken aanzien, dikwijls bijna als porselein jaspis, en komt volkomen overeen met vele rolsteenen welke in de rivieren van Java te zamen met rooden jaspis, chaloedon en dergelijken voorkomen.

Op 600 voet hoogte boven het dal of 2100 voet boven de zee ziet men het gesteente wederom eenige rotsen vormen. Het is in driehoekige blokken gesplitst; bij sterken invloed van den atmosfeer verkrijgt het het aanzien van den bij Boekit Koetjing vermelden steen; daaruit bestaat de geheele voet van den berg en de kleine tusschen denzelven en den Boekit Koetjing liggende voorhevelen en welligt nog een gedeelte van de

noord-westelijk en zuid-oostelijk aansluitende hoogten, hoewel deze meest van verre er zeer rood uitzien en tot rooden zandsteen laten besluiten.

Op deze hoogte ziet men nu de ijzersteenmassa aan de oostzijde op het kiezelgesteente liggen; men kan de horizontale rigting ongeveer 200 schreden volgen. De bovenste grens is op 2328 voet boven de zee. De aanraking met den liggenden of met den hangenden steen is niet ontbloot, hetwelk echter zonder veel moeite zoude kunnen geschieden. Bij eenige uitstekende blokken van het kiezelgesteente zag ik toch een met gladde streping als eene glijbaan. Het hangende gesteente is witte korrelige kalksteen, somwijlen in de enkele korreltjes zandaardig opgevuld als dolomiet. Het bruischt sterk met zuren en is niet zeer zwaar. Van gips vond in geen spoor. De heer Korthals heeft vele uitstekende gedeelten van de op duizenderlei wijzen boven het korte gras uitstekende kalkspitsen daarvoor aangezien. De korrelige kalk heeft volkomen een plutonisch karakter en ik was op den weg om hem voor gelijktijdig met den ijzersteen en als zelfstandig voortgekomen te houden, toen mij op den top nog uitstekende rotsen eene nog gedeeltelijk graauwe kleur en eene digte van spath doortrokken structuur aantoonde. Onder deze graauwe rotsen liggen meer geelachtige met ijzeroxyde en oxydehydraat doordrongene klakrotsen, aan welke zelfs nog stukken van gereeten rooden ijzersteen vastzitten. Het is daarom zeer waarschijnlijk dat van de groote ijzersteenmassa nog gangen in den kalk dringen.

Het voorkomen van eenen kolossalen ijzersteengang tusschen kiezel en kalksteen stond geheel op zich zelve daar. Het is mij beter verklaarbaar geworden, nadat ik hier en daar losse brokken van eenen granietachtigen syeniet gevonden had, welke zij, die de ijzererts halen, als aanbeelden gebruiken, om de erts aan stukken te slaan. De plaats, waar deze blokken voor-

komen, moet op denzelfden berg te vinden zijn, maar die van Padang-toeah kenden haar niet, daar de bearbeiding door vreemdelingen van Selimpawang en zelfs nog maar van tijd tot tijd geschiedt. Met syeniet, serpentin en dergelijke steensoorten vinden wij toch gewoonlijk deze ijzeroxyde-massas, zoo als in Zweden en op Banka, Billiton en Borneo.

Deze magtige ijzersteengang zelf is volgens zijne hoofd-massa een magneet ijzersteen van spathachtige staalgrauwe breuk; de toets loopt echter iets in het bruine, zoodat hij wel van gewonen magneet-ijzersteen verschillend kan zijn, hetwelk eerst bij een nader onderzoek blijken kan. Waar de massa langeren tijd aan de lucht blootgesteld is geweest, is de toets meer roodachtig; bij enkele oplossingen scheidt zich rood ijzeroxyde af, hetwelk de heer Binger voor een zinkoxyde aanzag.

Meer op de grenzen der massa komen doorboorde slakvormige partijen van bruinijzersteen voor; ook zwarte mangaan schijnt op de kloven voortekomen.

De omgevende kalksteen toont ook vele mangaandendriten; kalkspath partijen vormen een conglomeraat met den ijzersteen ook tegen de grenzen, op welke wel immer de zuivere witachtige korrelige kalk zich afscheiden wil. Deze ziet men op de linkerzijde van de ijzermassa in uitstekende rotsen nabij de ijzersteenrotsen.

De top van den Goenoeng Besi, 8 u. 30' a. m.: barometer 301''',20; thermometer 11°,5. Hoogte 290.9 Par. voeten.

Het uitzigt moet heerlijk zijn; al het hoogere gebergte was echter bedekt; van de vulkanen Merapi, Sago en, in het zuidwesten, den Talang kon men te naauwernood den voet zien.

Omtrent de verder omliggende landstreek gaf echter dit vrij liggend punt een leerrijk uitsluitsel. De Goenoeng Besi behoort tot den keten welke zich van den cirkel van den Merapi bij Sikaladi naar het zuid-oosten en naar het oosten van het meer

van Singkara heentrekt. De bogt of het bekken van Toerawan ligt dwars in dezen keten, van het zuid-westen naar het noord-noord-oosten, ten zuid-zuid-westen door lage met den Goenoeng Besi te zamen hangende heuvels van het meer afgescheiden, hetwelk men in zijn geheel overziet.

Bij Samawang, in het bovenste derde gedeelte van het meer, zinkt echter deze keten in het dal van de Ombiling, welke uit het meer komt en naar het oosten stroomt.

Zeer schoon ziet men ook de noordelijke aanzienlijke toevloed van het meer, de Batang Soempoer, zich met eene kleine delta uitstorten. Noord-westelijk van den Goenoeng Besi is de keten eerst in twee hooge streken gedeeld; nabij den Merapi bij den Boekit Bokarbo, eene den Goenoeng Besi weinig toegeevende hoogte, wordt hij wederom enkel. Het tusschen beide liggende lagere deel wordt Boekit Pandjang genaamd, waarmede wij den ganschen keten aanduiden zullen. Zuid van Goenoeng Besi, aan de andere zijde van het bekken of dwarsdal van Toerawan, wordt zij nog breeder; een ten zuiden van Padangtoeah afvallend klein lang dal bevat de Pasar Belimbing met nog eenige aanzienlijke kampongs. Ten zuiden van de Ombiling valt eene lage hoogte zeer zacht van het meer naar het oost-noord-oosten met een hellend vlak af. In de groote wijdte tusschen het meer en den keten Batoe Sangkar, welke echter ook niet zeer zuidelijk loopt, verheffen zich meerdere lang gestrekte heuvels onregelmatig en zelfs niet eens de hoofdrichting van het noord-westen naar het zuid-oosten volgende.

Wat nu de doelmatigheid van eene ontginning van deze rijke ertslaag betreft, komt vooreerst het volgende in aanmerking.

De laag is zoo rijk, dat Oost-Indië er wel van kan voorzien worden; 15,000 pikols jaarlijks, de helft der consumptie van Nederlandsch-Indië, zou de Goenoeng Besi bij eene goede bewerking wel kunnen leveren, maar er zijn groote zwarigheden tegen. Menschenhanden levert het omliggende land niet genoeg,

en, waren er genoeg, zoo zouden zij zonder zwaar dagloon niet tot werken te brengen zijn.

De ontginning is met weinig moeite en kosten verbonden; de prijs aan den eigenaar van den grond zou verminderd moeten worden of in eene jaarlijksche rente veranderd, of nog beter de bodem aangekocht worden. Voor het slaan van de erts zouden eenige slagwerken moeten opgerigt worden, maar er is gebrek aan water om het werk in beweging te brengen en voor de blaasbalgen. De Soengi Mankaweh, welke daarvoor het noodige water zou bezitten, is omtrent een kwartier uurs verwijderd. Tot baksteen en is in de buurt thon genoeg. Fundeersteen levert de roode zandsteen of het oude conglomeraat van den Batoe Sangkar. Maar het grootste ongerief is het gebrek aan hout; de gansche keten van de Boekit Pandjang is kaal; onder in het dal van Toerawan zijn slechts kokospalmen en weinig bamboe; bamboekolen zouden ook voor het smelten kunnen gebruikt worden, maar bamboe-aanplantingen zouden eene te groote ruimte innemen, en romdom is niets dan rijstland. Welligt zou de erts langs eenen karreweg of met kruiwagens over de lage heuvels naar het meer en verder naar den tegenovergestelden oever, kunnen gebragt worden, waar hout van het gebergte te bekomen is, ook welligt van Sekaladi van den Merapi, maar zeker duurder. Voor het ruwe ijzer zou dit ook de kortste weg zijn door de XIII Kota's naar Padang.

Om 11 uur kwam de regen reeds, welke mij zeer in het onderzoek van den ertsgang stoorde; om 2 ure reed ik naar het fort Van der Capellen terug.

23 *februarij*. — Heden was het pasar te Lima Kaum; ikging derwaarts om den prijs van het ijzer en de wijze van bearbeiding te leeren kennen. In omtrent twaalf hutten of veeleer onder zoo veel kleine daken waren smeden met de vervaardiging van bijlen, patjols, rijstnessen, en zelf van knipnessen bezig. Het ijzer wordt door deze lieden te Selimpawang gekocht in vierkante, eenen halven duim dikke gesmede staven en bij den

tail verkocht; de marktprijs van een tail was vier centen, maar moet soms ook wel drie centen zijn; in het groot moet het voor nog minder en tot voor twee centen te bekomen zijn, hetwelk voor den pikol eenen prijs van *f* 40 koper geeft, terwijl Zweedsch ijzer te Padang slechts op *f* 16 zilver of *f* 18 koper te staan komt. Transportverlies en bereiding in het klein maken den prijs zoo hoog.

De bearbeiding tot de gezegde werktuigen is eenvoudig; de haard is open op de aarde; de blaasbalg bestaat uit twee bamboezen met zuigers, waarvan de twee of drie voet lange bamboezen kokers eenigzins schuin in eenen vorm van leem uitloopen. Een man beweegt de zuigers door middel van eenen hefboom; een stuk pisangstam of kokos dient voor watervat; het aanbeeld is een stuk trachiet; de hamer heeft eene concentrieke vlakke en zijne gansche lengte of gewigt aan de eene zijde van den korten steel.

De ijzerstaven zijn eigenlijk staal van witte, fijn korrelige breuk; de werktuigen zijn daarom zeer hard, maar bros en koud breukig.

Buiten een weinig ijzer werd op de volgedrongen passarplaats meest vruchten, zout, koffij, tabak, cigarenblaadjes, een weinig geel koperwerk, doornstangen, draad, enz. verkocht.

Aan eene zijde zaten de kooplieden met europesche lijnwaden, chinesche zijde, chineesch gouddraad; zij verkochten ook eenige van de alhier geweene prachtige zijden hoofddoeken met gouddraad gezoomd, ook ovale buikplaten van een mengsel van zilver, tin en geel koper.

Aan eene andere zijde zaten vrouwen, die het product van haren handenarbeid, inlandsche lijnwaden, blaauwe en roode sarongs, met ruiten naar de wijze der Boeginezen, verkochten.

Papieren zonneschermen worden hier ook gemaakt, rood geverwd en verguld, zoo als de chinesche.

Op eene andere plaats waren hanenvechterijen, daar en bij de huizen van de opiumpachters zag men de meeste hoofden, met hoofddoeken met gouden franje omzet.

Onder de vrouwen waren weinige jong en mooi. Deze blijven te huis. Zijn zij eens getrouwd, dan verwelkt hare schoonheid spoedig door den zwaren arbeid. Alle hadden het hoofd bedekt met eene soort van blaauwe tulband, welke grooter is dan de gewone hoofddoek der mannen en van welke van achteren het einde breed naar beneden hangt. Eenige zag ik, die den zoom van haar kort baadje met driehoekige gouden weefsels bezet hadden. Hare ooren hebben zij alhier niet wijd doorboord; vele dragen een klein cilindervormig kussentje van rooden doek met gouddraad gestikt daarin gestoken.

25 *februarij*.—Naar Telaweh in het dal van de Ombiling, zuidoost, 5½ uur.

De Ajer Sello, aan den voet van den Batoe Sangkar, werd gelukkig overgestoken. Aan den zuid-oost voet ligt de groote kampeeng Pager-roejong, eenmaal de zetel der koningen van Menangkabau. De laatste afstammeling van dit oude geslacht werd in den laatsten oorlog naar Batavia vervoerd en heeft hier nog een schoon, voor deze oorden werkelijk koninklijk huis staan.

Het ligt links van den weg, op eene vierhoekige met eenen lagen steenmuur omgevene plaats. Het huis staat op palen en heeft eenen gehoornden gevel, zooals de meeste maleische huizen, maar de hoornen van den gevel zijn met tin bekleed en versierd; het gansche huis is zwart, rood en wit geverfd en besneden en heeft werkelijke vensters. Vóór hetzelfde staan twee huisjes op hooge palen, welke naar boven divergeren, gelijk de javaansche rijstschuren. Men ziet deze hier voor de huizen van de meeste gegoede maleijers staan, maar deze zijn op dezelfde wijze beschilderd, versierd, besneden en gehoornd als het groote huis.

Tegen over het huis staan twee opgerigte steenplaten van den zandsteen of het graauwachtige conglomeraat van Batoe Sangkar. De eene toont nog slechts eenige sporen van een opschrift; de andere, ongeveer 6 voet hooge en 4 voet breede tafel

heeft een groot ingegroefd opschrift in Dewanagarische of oud-Javaansche karakters, zoo veel als dit mij bekend is. Aan den voet van deze tafel liggen de helften van twee andere ook vrij goed behoudene opschriften (*).

Door Pager-roejong leidt de weg verder zuid-oostelijk langs de hooge, aan deze zijde ook steile rotsen van den Batoe Sangkar, die van het zuid-zuid-oosten naar het noord-noord-westen strijken. Een kwartier uurs verder, waar de kampong ophoudt, vallen ook de rotsen vrij steil in het heuvelland af. De lange heuvelketen, van welke de ongeveer 500 voeten boven het dal verhevene Goenong Pajong de noordelijkste hoogte uitmaakt, gaat regts langs ons heen, doch strekt van het oost-zuid-oosten naar het west-noord-westen en heeft eene zachte helling naar het noord-noord-oosten.

De bodem van dit heuvelland, op hetwelk wij verder een zuid-oostelijke rigting volgen, ziet er dikwijls zeer rood uit, zoodat ik eenen rooden zandsteen vermoed. Men ziet echter vele trachietblokken, welke hier op secundaire lagen liggen, en wel door water met kleinere rolsteenen en trachietgruis hier gekomen zijn.

Een klein uur van Pager-roejong treft men de kampong Soeroeaso aan, welke regts van den weg ligt. Zuid-westelijk van daar verheft zich de aanzienlijke, wel 800 voeten boven het dal verhevene berg Boekit Soeroeaso, welke, zich van den Goenong Pajong-keten afscheidend, oostelijk strekt, door een smal dal van den Batoe Sangkar gescheiden.

Eene even zoo hooge en even zoo kale, van boomen bijna ontbloote keten, welke zich in het noord-noord-westen met den Batoe Sangkar verbindt, is de in het zuid-zuid-oosten zich voortzettende oostelijke keten van den Boekit Soeroeaso.

(*) Zie over deze inscriptien deel XXVI der Verhandelingen van het Bat. Genootschap.

De Boekit Soeroeaso en Batoe Sangkar behooren tot eene keten, welke door uitvloeijing van den Batang Socrocaso gescheiden wordt. Dit vormt een bekken in hetwelk Soeroeaso met Kota Tengah ligt.

Links van gene plaats staat op eene aanhoogte het thans vervallene kleine fort Soeroeaso. Dit bekken loost zijn water door eene aanzienlijke beek naar het westen, waarna die naar het zuidwesten den Ajer Sello toevloeit. Vroeger ging een weg oostelijk over den oostelijken keten, aan welks voet de kampong Tandjong Beroela ligt.

Soeroeaso, aan de beek, 9 u 55' a. m.: barometer 223''92; thermometer 20°,5.

De weg naar Telaweh en het zuid-oostelijkste fort Tandjong Ampalo gaat zuid-west over den zuid-oostelijken arm van de beek; men stijgt langzamerhand over onregelmatig kaal heuvelland op, van hetwelk het bekken van Soeroeaso eigenlijk slechts het laagste noordelijkste deel vormt.

Deze bergpas, welke aan de andere zijde weder in het dal van de Ajer Sello voert, heet Boekit Poetoës. De bergen hebben echter geen zeer van-een-gescheurd aanzien, maar zijn kaal.

Hoogte van den Boekiet Poetoës, 11 u. 0' a. m.: barometer 320''62; thermometer 21'8.

Tot op de hoogte was het mij een raadsel op welk gesteente wij gingen. Boven komt echter een quartz zandsteen, iets fijner dan die van den Batoe Sangkar, voor den dag; bij de afstijging aan gene zijde herkent men de lagen.

Het dalen gaat naar het Sello-dal en steil in zuid-zuid-westelijke rigting. Regts steekt, met zwarte rotswanden, het hoogste punt van dezen keten wel 1500 voeten boven het dal, de breede magtige Boekiet Menangies uit, welke zoo, namelijk "weenende berg", heet, omdat over zijne rotspartijen, welke de toppen van de schichten van den zandsteen zijn, immer water naar beneden druppelt.

Immer gaat men tusschen den zandsteen, welke dan eens grover en dan weder fijner wordt, maar met dien van den Batoe Sangkar overeenkomt, waarom ik hem alhier sangkar-zandsteen noemen wil. Hij is een aggregaat van graniet bestanddeelen en quartz. Fragmenten van glimmer schiefer worden zeldzaam gevonden in de grof korrelige variëteiten. Zijne kleur is wit, wit graauw, meest bruin, zeer zelden iets rood gekleurd; geheel fijn korrelig en hard wordt hij niet gevonden.

Voor wij in het dal zijn, opent zich het uitzigt op den het dal zuid-westelijk begrenzenden Goenoeng Pelana of zadberg, die wel 2000 voeten boven het dal verheven zal zijn. Tusschen deze hoogten ziet men eenen nog westelijker berg. Bij alle kan men echter aan hunne polygonische magtige vormen duidelijk de lagen herkennen, even als aan den Boekiet Menangies en aan den noord-oostelijken dalwand. Deze sangkar-zandsteen is dus aanzienlijk ver verspreid.

Wanneer men in het dal komt, bereikt men de kampong Djadjak Nabi, aldus genaamd omdat aldaar een steen ligt, welke twee uithollingen vertoont als voetsporen, welke aan eenen profeet toegeschreven worden. Hier is het dal bijna een vierde van een uur breed, terwijl het boven eng te zamen getrokken is. De Sello is hier reeds een beduidende snelvlietende bergstroom, welke vele rolsteenen afvoert, meest trachiet. Een kwartier uur verder trekt het dal zich weder toe, door kleine in hetzelfde liggende heuvels. Hier ligt de zeer uitgestrekte en verspreide kampong Padang Genting. Links verheffen zich aan den dalwand nog loodrechte, hare toppen toonende rotswanden van wel 600 voeten boven het dal.

Padang Genting, 1u. 0' a. m.: barometer 324''84; thermometer 23°, 8.

Tegen het einde van Padang Genting gaat men over een in het dal liggend heuveltje van vulkanisch conglomeraat. Dit schijnt door water afgezet te zijn, en eene aanspoeling

voortgebragt door overstromingen, door het doorbreken der meeren ontstaan, met welke het dal omringd was. Men ziet het dal zich nog twee of driemaal ineentrekken en eindelijk bij het gebied van de kampong Telaweh ontbloot de nieuwe weg eene lange rei van lagen (schichten).

Men ziet op eens noord-oost afvallende schichten, terwijl men aan de tegenover liggende bergen het west-noord-westelijk vallen nog duidelijk herkennen kan. Spoedig ziet men nevens noord-oostelijk afvallende schichten, zoodanige die het onderste boven staan, en de daarop volgende steil noord-west vallen. Andere zijn gekromd en gewrongen. De sangkar-steen toont hier vele veranderingen. Nu eens magtige schichten, zeer grof korrelig, dan eens dunnere klein korrelige, dan eens gemengd met glimmerblaadjes; verschillende malen zag ik er groote verweerde graniet brokken in.

Eenmaal, bij de laatste afstorting, ziet men op grof korrelige schichten eene ruwe vulkanische tuf. Dadelijk daarop daalt men in het dal neder, alwaar van het west-noord-westen de Ombiling komt aanstroomen, in wier helder groen water de troebele wateren van de Sello zich hier uitstorten en nog lang afgescheiden blijven.

Beide vereenigd vormen eenen schoonen, zich snel door het dal kronkelenden stroom, van wel 100 voeten breedte. Voor de eerste maal zag ik hier groote waterschepraderen.

In de zandsteen schachten was het dal een van een gereten dal, vallée d'écartement, welks tegenwoordige vorm wel door het water zal daargesteld zijn. Het dal van de Ombiling wordt van hier af meer open. Het heeft zich verwijd en de hooge ketens van den sangkar-zandsteen staan een half uur of meer van elkander af. In het zuid-westen ziet men nog hoogere ketens, zoo ook in het zuid-oosten; daar tusschen liggen heuvels van een horizontaal vulkanisch conglomeraat, en daaronder een los zand bij de rivier te Telaweh, hetwelk uit den sangkar-zand-

steen ontaard is; de tuf houdt vele rolsteenen van trachiet en jaspis in.

Hier ligt de groote kampong Telaweh, alwaar ik eerst om 5 ure aankwam. Ik werd vriendelijk ontvangen en logeerde in een laag huis, hetwelk voor doorreizende personen, geene Europeanen zijnde, gebouwd is. De pasar ligt ongeveer 100 voeten boven de Ombiling, wier kronkelingen door het dal de schoonste partijen vormen.

Kampong Telaweh, 100 voeten boven de Ombiling, 5 u. 5' a. m.: barometer 326''19; thermometer 21°,5.

26 *februarij*. — Naar het fort Tandjong-Ampalo; vijf uren. Rigting O. Z. O.

Een half uur verder in het dal van de Ombiling staan aan beide zijden heuvels van 400 tot 500 voeten hoog; mergel en zandsteen komen dikwijls voor den dag en daar om vulkanische tuf, zoo als gisteren.

Dan stijgt men over een voorgebergte, Boekit Petjatoeran, over hetwelk oostelijk een nog hoogere keten van sangkar zandsteen uitsteekt. De weg gaat eerst noord-oost en dan weder zuid-oost; immer ziet men graauwen of rooden mergel en zandsteen, alles horizontaal. Bijna aan gene zijde van dezen heuvel komt de sangkar zandsteen weder voor den dag.

Bij de kampong Si Djantan gaan wij over eenen toevloed van de Ombiling, de Batang Sikasam, welke vele rolsteenen van syeniet, groensteen en veldsteen porphier medebrenkt, welke wel om deszelfs nabijgelegenen oorsprong de onderlaag van den sangkar zandsteen moeten vormen.

In dezelfde oost-zuid-oostelijke rigting beklimmen wij wederom, langs eenen vrij steilen kronkelenden weg, eenen zoodanigen voorberg van gelijke hoogte, den Boekiet Sawadada. Dezelfde roode en bonte mergel toont zich weder.

Deze bergpas voert ons geheel over den oostelijk van het Ombiling dal liggenden keten.

Boekit Sawadada, 8 u. 30' a. m.: barometer 322''',40; thermometer 19°,6.

De mergel is zonder twijfel voor de tegenwoordige dalvorming afgescheiden, maar nochtans schijnt het uit de hier en daar in de dalen uitstekende tuf bewezen te worden dat reeds toen vulkanen bestonden.

Bij het dalen komt op eens een vaste hoornsteen porphier van graauwe kleur voor den dag met karakteristieke quartz kristalen, welke hier waarschijnlijk den sangkar zandsteen doorgebroken heeft; men kan denzelfden echter noch met dezen, noch met de bonte mergels in aanraking zien; verder op ziet men wederom niets anders dan bonte mergels.

Een volgende even zoo hooge heuvel, welke men overklimen moet, heet Boekit Ra. Regts of zuid-oostelijk verheft zich een hooge berg, Koeda Bekatto, nog wel 1000 voeten hooger, waarvan de bijna naakte wanden lagenkoppen van zuidwestelijk vallenden sangkar zandsteen toonen. De sangkar zandsteen mag wel op eene basis van porphier groensteen of syeniet liggen, van welke in het dal weder menigwerf gerolde steenen voorkomen. De bodem is op dezen bonten mergel onvruchtbaar en geeft over het algemeen weinig hoog woud, weinig hooge boomen, meest alang-alang.

Verder oostelijk afdalende doorsnijdt de weg eene vier voet dikke gebogene laag van leiaardige bruinkolen, bedekt met eenen zandigen blaauw graauwen mergel met onmiskenbare overblijfsels van planten, ongeveer acht voet dik, waarop wederom geele ijzerachtige zandmergel tien voet hoog ligt, uit welchen aderen en knollen van ijzeroxyde hydraat in den graauwen mergel nederdalen. Conchilien vond ik in den groenen mergel niet.

De laag mergel rijst en daalt, zoo dat die opgeheven moet zijn. Daarna gaat men over de beek Ajer Berambahan oostelijk op naar de Ombiling. Bij verder afstijgen, thans door bosch,

komt eenmaal de sangkar zandsteen weder voor den dag.

Nu stegen wij nog over eenen oostelijken voorberg, den Boekit Pakandjaman, van welken men langzamerhand afdaalt in het dal van de Ombiling, hetwelk met het dal van de Sinawang zich hier tot eene wijde laagte verbindt; men ziet rooden en geelen mergel en soms lossen graauwen zandsteen.

Is nu deze bonte mergel tertiair of secundair? De uitgestrektheid spreekt voor het eerste gevoelen: de lagen zijn ook zeker voor de tegenwoordige dalvorming nedergelegd, toen welligt de sangkar zandsteen nog eilanden in de zee uitmaakte.

Misschien dat ook de groote vulkanen even zoo als eilanden uitstaken. Het lignitaardige aanzigt van de bruinkolen bewijst daar niets tegen. In dit opzigt hebben zij veel gelijkheid met den bonten mergel.

Van dezen Boekit Pakandjaman geniet men een prachtvol uitzigt naar het oosten in het breede dal van de Sinawang, aan gene zijde van welke rivier weder veel gebergte in het binnenste van Sumatra uitsteekt. Boven deze kleinere heuvels, met welke het een uur breede dal gevuld is, verschijnt een lage voorketen met breede en dikwijls zonderling gevormde toppen, welke welligt uit sangkar zandsteen bestaan. Daar achter, ver en blaauw, een zeer hooge keten naar het noord-oosten. Tot aan Bakah komt deze nader en toont zeer uiteengezakte torenachtige vormen (kalksteen?).

Naar het zuid-oosten overzien wij de laagte, in welke de Ombiling, Simawang en uit het zuiden de kleinere rivieren Sidjoendjoeng en Ampat Plankies te zamen komen. In het verder verschiet, naar het zuiden en zuid-oosten, toonen zich weder lang uitgestrekte ketens maar van geene uitstekende vormen.

Boekit Pakandjaman, 0° p. m.: barometer 324''90; thermometer 22°,6.

Na een half uur waren wij beneden in het dal, waar de Ombiling digt aan den voet van den Boekit Pakandjaman vloeit.

Zij is hier zeer snel en ongeveer 100 voeten breed; aan den linker oever ligt het kleine fort Tandjong Ampalo. Aan gene zijde van den vloed kampongs en kampongs over de vlakte verspreid. Het is hier het gebied van de VII Kota's. Nog twee dagreizen verder zuid-oost zijn de maleijers tot het gouvernement overgekomen en zullen het nog meer doen, waarom ik nog geene reis in dit gebied ondernemen maar wachten wil tot dat ik uit den noord zal teruggekomen zijn.

Deze landen van de VII, VI en IX Kota's zijn niet zeer vruchtbaar; slechts eenmaal in het jaar worden de rijstvelden bearbeid, terwijl daarenboven de maleijers te traag zijn en de meeste arbeid aan de vrouwen overlaten. Daarentegen wordt er veel goud gegraven.

Het goud wordt in de geheele vlakte gegraven, in welke de Ombiling en Sinawang zich met de Indragiri of, zoo als hij hier heet, Kwanten vereenigen, zoo als mij berigt werd door den toankoe der VII Kota's, die een vrij beschaafd man scheen te zijn en er ook iets edeler uitzag dan de meeste maleische hoofden. Ook in de rivierdeelen der oostelijke bergen vindt men het overal en verder in de XIII Kota's en het meest in de Bantau (naar het zeestrand hellende vlakte) en Korintji in de vlakte. Hier, bij Tandjong Ampalo, is de gansche bodem vol oude weder ingestorte mijnen. Aan de helling van den berg wordt het echter niet gezocht; ook verder in het dal van Sinawang werd nimmer gegraven. Het schijnt daarom dat in het land, hetwelk de Ombiling met hare toevloeden doorstroomt, de oorspronkelijke legerstede van het goud te zoeken is, en daar zal het wel in de quartzgangen van het syeniet en welligt ook van den hoornsteen of quartz porphier tusschen gestrooid zijn.

Aan de Sinawang zelve wordt menigwerf goud gewasschen en ook in vele van hare meer zuidelijke toevloeden, zoo als mij de toankoe verzekerde; in de vlakte moet de goudvoerende laag gewoonlijk twaalf tot vijftien manslengten diep liggen.

Er worden kuilen gegraven, welke ongeveer vijf manslengten door de roode aarde en den rooden mergel gaan en dan door een los graauw zand, napar genaamd (*).

In deze diepe kuilen of putten wordt eene lange bamboe gezet, met inkepingen voor de voeten; het water wordt met menschenhanden uitgeschept, soms ook met eene ton; van een paternosterwerk weten zij niets. Even zoo worden de steenen naar boven gebracht, gezeefd en in kleine houten schotels uitgewasschen.

Het is natuurlijk, dat op deze wijze eene groote hoeveelheid goud verloren gaat; ook was het goud, hetwelk ik daarvan zag, zeer grof en nog niet eens genoeg gezuiverd. Het gehalte zal ongeveer 22 karaat zijn; het fijnere goud gaat geheel verloren. Hetgeen tusschen de putten ligt wordt somwijlen door eenen betimmerden mijngang uitgehaald, maar natuurlijk verkrijgt men niet al de steenen. Daarbij gerekend de onzorgvuldige manier van de steenen naar boven te halen, het zeven, wasschen en korrel voor korrel met een bamboe penceel uit het magneet-ijzerzand halen, zoo kan men wel rekenen, dat de helft van het goud blijft liggen. Een enkel werkmans zou zelden meer dan 30 centen en hoogstens 60 centen in eenen

---

(*) Daaronder ligt eene laag van zeer verschillende diepte van allerhande rolsteenen. Aan de oude groeven rondom het fort zag ik meest groensteen en quartz porphier liggen, zeldzaam quartz; ook sprak de toekoe van allerhande soort van steenen, maar niet van witte. Deze grondlaag schijnt tot eene in de groote wijde van het dal opgehoopte zamenvloeiing te behooren, welke veel gelijkenis met die van Borneo heeft en even zoo tertiair is, in de tegenwoordige wording van het land gevormd. De roode mergel zandsteen en andere, welke de voorhevels in de lage streken van de bergen bedekt, heeft ook vele gelijkenis met de Borneosche tertiair vormingen; evenwel schijnt deze geen goud in te houden. Banken en rolsteenen vond ik tot nog toe in den mergel niet, en waarom zouden niet eenige kuilen in de helling van het gebergte gegraven zijn.

dag bekomen; eene gansche groeve, aan welke ongeveer 30 tot 40 man werken, somwijlen eenen tail en meer. De groeven zijn niet regelmatig aangelegd.

De marktprijs van het goud in de Kota Toedjoe is 44 realen, de reaal tegen 192 Nederlandsch-Indische koperen duiten gerekend, hetwelk f 70.40 zilver uitmaakt, een veel te hooge prijs. Het goud van Korintji, Soengi Aboe en ook van Rau wordt te Padang tot f 66 zilver de tail verkocht.

De maleische tail alhier weegt 12 Engelsche duiten met het opschrift East India Company (niet met het opschrift Island of Sumatra, welke te ligt zijn); deze gelden hier algemeen als gewigt; 20 tail maken eene maleische katti, 16 tails een oud Nederlandsch pond.

Bij denzelfden tocankoe won ik ook berigten in omtrent den weg naar Djambi, mij daartoe bepalende, omdat ik hoop dezen weg, na het doorreizen van den noord, van Padang uit door de XIII Kota's, door de IX Kota's (die zich reeds onderworpen hebben) naar Tandjong Ampalo te kunnen maken, waardoor reeds een goede weg onderhanden is; welligt brengen onze wapenen dien nog verder vooruit, daar de opening van eene communicatie tusschen de west- en oostkust van Sumatra een hoofddoel der nieuwe veroveringen is.

Deze weg gaat van de Ombiling tot den noordelijksten hoofdarm van de rivier van Djambi, de Batang Hari, en wordt in acht dagen door bevrachte menschen te voet afgelegd.

Deze arm, de Batang Hari, zou uit een in het noorden van Korintji en in het zuiden der XIII Kota's liggend meer, Danoe Ateh, komen. Uit het zuid-westen vereenigt zich met hem de uit Korintji komende Batang Sangir. De bovenloop der rivier gaat door hoog en wild, meest onbebouwd gebergte; bijna overal wordt langs zijnen loop goud gegraven.

Van Tandjong Ampalo gaat men den eersten dag naar Pamatán Pandjang, op de hoogte liggend, aan den linkeroever van

de Sidjoendjoeng, welke uit het zuid-oosten de Ombiling of Kwantan toevloeit.

De tweede dagreis gaat naar Loeboe Terroe in de VIII Kota's, of naar Panklaisem, meer zuidelijk in de VI Kota's; de weg gaat over den bergweg Rimboe Pandjang (lang woud); deze streken liggen aan de Batang Soekam, welke naar de Sidjoendjoeng vloeit.

Derde dag, naar Boekit Sablah, over bergen en ook door bosch. Deze streek ligt aan de Soengi Takoeng, welke in de Batang Hari valt.

Vierde dag, naar Soengi Lansei, waar deze in de Soengi Takoeng valt.

Vijfde dag, naar Moeara Takoeng, waar uit het zuid-westen de Batang Pengian in de Takoeng valt. Van hier af kunnen ook reeds kleine prauwen of sampans gebruikt worden.

Zesde dag, naar Poeloe Poendjoeng aan de Batang Hari. Van hier is de rivier reeds bevaarbaar met prauwen, welke naar Selat (Singapoera) gaan.

Het land op dezen weg staat onder drie maleische koningjes, die alle van Pager-roejong (Menangkabau) afstammen. De Batang Hari voert veel goud af.

27 februarij.—Naar fort Boeah Pandjang, 6 uren noord-noordwest.

Fort Tandjong Ampalo, 30 voeten boven het bed van de Ombiling, 6 u 10' a. m.: barometer 329'''; thermometer 17°,8; bevochtigde thermometer 16°,2; verschil 1°,6; thermometer in den grond 17°,9.

Tot aan Koemani, nagenoeg drie uren ver, voert ons de weg naar beneden over heuvels, van 100 tot 200 voeten en meer boven het dal zich verheffende. Links blijft ons, als steile grens van de wijde van het dal van de Sinawang, de Koeda Bekatto. Aan de regterzijde verheft zich, als uitstekend punt, de oostelijke keten van den Boekit Mambot, aan wiens voet de Sina-

wang en de Ombiling zamen stroomen. De noord-oostelijke keten schijnt, om zijne stomphoekige vormen, ook nog uit sangkar zandsteen te bestaan.

De gansche weg gaat over de formatie van den rooden of bonten mergel met lossen, geelen of bruinen zandsteen afwisselend, welke de geheele laagte en engte in den zandsteen schijnt aan te vullen.

Ik zou denzelven uit analogie Sinawang-mergel en zandsteen kunnen noemen, omdat in het grootte dal van deze rivier zijne verbreiding beduidend is en alhier zijne verhouding tot den sangkar zandsteen duidelijk blijkt.

Een kwartier uurs van Tandjong Ampalo, waar men nog langs de Ombiling gaat, welke zich naar het zuid-oosten ombuigt, staat een losse bruine zandsteen, welke eene menigte conchilien, en wel, zooals ik aanvankelijk meende te herkennen, van meest nog levende soorten in zich sluit.

De meest voorkomende soort is eene *Anomia*, welke dikwijls haren paarlmoerglans nog behouden heeft.

Ostrea 2 soorten, *Pecten* 2 of 3, *Venus* 2 of 3, *Balans* 1, *Pholus* 1, *Area* 1 of 2, *Telliva* 1, *Donax* 1, *Lutrarsa* 1, *Cardium* 1, *Buceinum* (*Dalium*) 1, *Furistella* 1, *Conus* 1.

Het blijkt hieruit, dat de Sinawang mergel eene nieuwe formatie der zee is, en de vorming van zijne lagen tot de tertiaire formatien gerekend moet worden. Deze formatie heeft vele overeenkomst met de tertiaire vormingen op Borneo en welligt is daarin het goud afgevoerd.

Het land moet toch, sedert zijnen tegenwoordigen vorm en de verwijding van het Sinawang dal, aanzienlijke verheffingen ondergaan hebben. Tusschen de keerkringen mag daarom wel geen onderscheid tusschen secundaire en tertiaire perioden aannemelijk zijn, daar de verhouding van den vorm en van de beddingen eene formatie van hoogen ouderdom kunnen getuigen en hare verstecningen grootendeels nog kunnen leven.

Boven deze aan conchilien rijken zandsteen ziet men verder den witten en rooden mergel. Omtrent een half uur verder ziet men aan eenen heuvel, Boekiet Poetih, waar voorheen veel tusschen de bewoners der VII Kota's en Lintou gevochten werd, aan het bovenste gedeelte dezer lagen eenen met gaten doorboorden geelen zandsteen zonder versteeningen.

Op andere plaatsen komt een bruine grove zandsteen voor den dag, welke boven tusschen den mergel kan liggen. Mergel en zand karakteriseren deze formatie; men vindt er geen kalksteen in. Over het algemeen is zijn mineralogisch karakter meer tertiair en het geognostische meer secundair.

Van den Boekit Poetih geniet men een heerlijk gezicht naar het zuiden en zuid-oosten. In de verwijderde verte in het zuid-zuid-westen tot het zuiden verheft zich de Talang in de XIII Kota's met eenen aan hem verbonden lagen berg. Van hier uit zou men hem ter naauwernood voor eenen vulkaan houden. Naar het zuiden ziet men den blaauwen oostelijken keten Rimboe Pandjang, over welken de weg naar Djambi voert.

Voor dat men te Koemani komt, steekt er op eens eene bank rolsteenen te voorschijn. De steenen zijn een manshoofd groot, veel quartz, quartz voerende porphyr, groensteen en sangkar zandsteen. Het is niet te bepalen of zij tot de Sinawang formatie behoort of door nieuwere aluvia op deze hoogte gebragt is. Zij kan wel goud inhouden.

Koemani, 10 u. 45': barometer 328''42; thermometer 23°,4.

Koemani ligt op eene hoogte, welke, ongeveer 150 voeten diep, steil afvalt tegen de Sinawang, welke kleiner is dan de Ombiling. Van dit punt geniet men het heerlijk uitzigt op het dal van de Sinawang naar het noord-noord-westen. Westelijk is het ongeveer een uur wijde dal ingesloten door eenen bergketen, de voortzetting van den Boekit Bekatto, welke zich onderscheidend door hare stomphoekige vormen als sangkar zandsteen karakteriseert. Boven Koemani heet hij Boekit Lantei,

boven Taloe Goenoeng Kasoemba. Tegen het noord-noord-westen worden zijne vormen hoekiger en meer afgescheurd; daar stoot de hooge uitgebrande vulkaan Sago aan denzelfen, welke met zijne gansche breedte en met zijne vijf breede getande toppen den achtergrond sluit.

De Sinawang stroomt aan den voet van den oostelijken keten, welke bij Koemani en Taloe aan den overzijde nog gelijksoortige, iets steilere en kopachtige vormen toont. Achter dezen eersten keten, welke zich ongeveer 1000 voeten boven het dal verheft, steekt noord-noord-oostelijk, dicht daar achter, bij Boeah een nog hoogere keten in het dal, wiens vele naakte, groen-blaauwe wanden en veeltoppige steile vormen kalksteen verraden; honderde van de kleine toppen steken even als de kiezen van eenen mastodont uit. Binnen, aan de andere zijde van dezen keten, ligt het dal van Soempoer, welks bewoners zich ook aan het gouvernement onderworpen hebben.

Van Koemani naar Taloe daalt men op eenen eenigzins onevenen bodem nog een uur lang langzamerhand naar beneden, voor de kampong Taloe, in het dal van de Batang Tampo neder, welke aan den zuidelijken voet van den Sago ontspringt en ongeveer 4 uren lang aan den westelijken voet van het gebergte parallel loopt met de Sinawang en van deze slechts door een laag vlak plateau gescheiden is. Voor Taloe doorbreekt zij het plateau en daarmede de sinawang-formatie en vereenigt zich met de Sinawang. De Tampo brengt menigvuldige rolsteenen aan. De grootste en meeste zijn zwarte trachiet, rijk aan feldspath kristallen, verder ook graniet, syeniet graniet, een weinig groensteen, zeldzaam vele soorten van veldsteen porphier, kiezelschiefer, roode quartz zandsteen of quartz rots en andere meer tot den sangkar zandsteen behoorende zandsteenen quartz, enz. De kristalachtige gesteenten zal zij wel van den voet van den Sago aanvoeren.

Van Taloe af gaat men dan over deze vlakte, welke bijna

niet bebouwd is, nog twee uren ver tot aan het fort Boeah Pandjang, door Taloe en Tiga Djankok. Bij Boeah is het dal bijna geheel vlak. Oostelijk houdt de voorste (zandsteen?) keten op en de gehakkelde kalktoppen komen in het dal te voorschijn. De Tampo en de Sinawang liggen hier bijna in hetzelfde niveau en zijn een klein kwartier uren van elkander verwijderd. De Sinawang komt echter uit het noordoosten, waar zich om de noord-oostelijke en oostelijke helling van den Sago haar dal in de laagte der L Kotta's verwijdt, oostelijk van denzelfden kalkketen en westelijk door den Sago begrensd. Aan den hoek van den kalkketen ligt het land van Alaban; tusschen Boeah en den hoek van den Sago, ligt Lintou.

Deze gansche vlakte, welke bij Taloe nog ongeveer 100 voeten boven het bed van de Sinawang verheven is, bij Boeah echter bijna gelijk met dezelve ligt, is met trachietblokken en gesteente bedekt, welke wel van den Sago gekomen en bij het afloopen der laatste wateren hierheen gevoerd zijn; eigenlijke afdammingen in verschillende bekkens toont het dal niet.

Digt voor Boeah liggen eenige kleine ondiepe meeren, op welke zich eene menigte eenden en reigers ophouden.

Het fort Boeah ligt aan den linkeroever van de Tampo, niet ver van den voet van den westelijken bergketen. Het heeft eene steenen borstwering en twee zesponders. Thans liggen er 80 man, onder een kapitein van eene 300 man sterke compagnie, welke de forten Tandjong Ampalo, Boeah, Schenk, Raaff, Pajakombo, Veldman, van den Bosch en zelfs Poeadatar in het noorden van de VII Loerahs te bezetten heeft.

Noord van het fort ligt de kampong Boeah.

28 februarij. — Fort Boeah Pandjang 7 u. a. m.: barometer 326",12; thermometer 18°,7; bevochtigde thermometer 17°,4; verschil 1°,3; thermometer in den grond 17°,9; haarhygrometer 17°; nevel.

Des morgens lag een dikke nevel over het dal, als op eenen europeschen herfst dag; om tien ure trok die eerst op.

0° u.: barometer 325^{''},38; thermometer 23°,6; bevochtigde thermometer 18°,8; verschil 4°,8; thermometer in den grond 18°,2; hygrometer 35°.

Het dal is dus buitengewoon heet en droog.

De Sago heeft zijnen oudsten krater tegen het zuiden opengereten tot over de helft, zoo als de Salak en de Tendikeh.

Het dal is met een uit deze scheuring voortgekomen zand bedekt, doch oorspronkelijk liggen kalk of zandsteen boven, welke kalksteen welligt dezelfde is als die van den westelijken keten.

Het bed van de Sinawang ligt bij Bocah wel 70 voeten ingesneden en wel 100 voeten dieper dan dat van de Tampo.

1 maart. — Over den bergpas Marapalam naar het fort van der Capellen. Eerst noord-noord-west, dan west, dan zuid-zuid-west, 7 uren.

Nog een half uur gaat de weg in noord-noord-westelijke rigting het dal op, zacht stijgende tusschen de Tampo en de Sinawang tot aan het fort Schenk of Lintou. Men gaat de kampongs Laboe Djantan en Bataboeleh voorbij, welke beide reeds tot het distrikt van Lintou behooren. Beide zijn door eenen lagen steenen muur omgeven, buiten welchen eene ondoordringbare heg van geele stekelachtige bamboe (bamboe doeri) staat; dit alles nog met wolfskuilen en randjoes in den grond gestoken; bamboe doeri maakt de versterking van eene maleische kampong of kotta uit.

Tegen over het fort Schenk scheidt zich van den oostelijken kalkketen eene tak los en loopt west-noord-west in vier aan hoogte afnemende heuvels tegen het fort Schenk en den voet van den Sago aan; aan gene zijde dezer vier kalkheuvels breekt de Sinawang door. Door deze opening heeft zich welligt eens het meer geledigd, op welks bodem nu de L Kotta's staan, en is het dal met trachiet fragmenten bestrooid. Deze uitloop maakt ook den grens tusschen Lintou en Alaban uit.

Voorbij het fort Schenk verheft zich nog een vijfde geïso-

leerde kalkheuvel van ongeveer 100 voeten hoogte met steile rotswanden, Boekit Tengah. Het is een wit gele kalksteen, met eene menigte spathaderen doortrokken, zoo veel ik zien kon, zonder versteeningen of sporen van organische vorming, ook zonder eenige lagen.

Men zou deze zonderling gevormde kalkbergen bijna voor overoude koraaleilanden in de zee houden, in welke zich de Sangkar en Sinawang vorming nedergeslagen heeft. Maar hunne hoogte spreekt dit tegen. Zijn zij dit niet, dan zijn het wellicht nederploffingen van kalk door plutonische krachten omgevormd, spathig en korrelig gemaakt. De kalksteen bruischt sterk met zuren en is daarom welligt niet dolomietachtig.

Verder voert de weg door alang-alang over den voet van den Sago langzamerhand naar boven en regt over het einde van den zandsteen keten. Overal vindt men trachiet blokken van den Sago; het gesteente gelijkt veel op den lava van den Merapi, graauw met weinig glazige feldspath en hornblende, ook dikwijls zwart, zelden poreus. Een half uur van het fort Schenk treft men de kampong Kaweh aan, alwaar veel koffij wordt geplant. Verder boven zijn wederom vele rijstvelden, ook vele boomvaren; de vulkanische bodem is vruchtbaarder.

Omtrent anderhalf tot twee uren van het fort Schenk bereikt men de hoogte van den bergpas, links van welchen het verlaten fort Marapalam nog ongeveer 60 voeten hooger ligt.

Het schijnt op de uiterste zandsteen hoogte te liggen; men ziet echter geen gesteente. Verder beneden gaat men over de Tampo, als eene kleine beek.

De bergpas Marapalam 11 u. 0': barometer 294''52; thermometer 18°,8. Van deze hoogte geniet men een heerlijk uitzigt naar het westen. Noordelijk verheft zich de Sago nog bijna 3000 voeten hooger. Hij stond echter grootendeels in wolken. Zijne kloven zijn diep ingesneden en hij schijnt zijnen lava over den sangkar-steen uitgegoten te hebben.

Aan onze voeten ligt het westelijke gedeelte van den breeden Sangkar keten, waarin het dal van de Ajer Soengi een vrij breed dwarsdal vormt, van den Marapalam westelijk naar beneden strekkend. De zandsteen bergen strekken, in hoogte afnemend en meer en meer op zich zelven staande, west-noord-west naar den voet van den Merapi, ten noorden verbonden met steile hoogten, welke kalksteen verraden. Het is dezelfde rigting, welke de uitloop van den kalkketen bij het fort Schenk volgt. De vulkaan Sago heeft zich midden uit denzelven opgeheven. Bij het afstijgen vindt men dadelijk zandsteen, geel en rood, welke van aderen van vulkanischen steen doortrokken is. Contact producten zijn quartz met opaalachtigen vetglans, bruin ijzersteen, zwart mangaan, steenmark; augit kristallen steken in den geelen zandsteen massa. In een blok van quartz, hetwelk ik met niets in aanraking zag, zaten in de uitgeretene celvormige ruimten van den quartz partijen van arseniekkies. Trachiet lava's ziet men daar niet boven op liggen, hetwelk eerder voor het doordringen van gangen van onderen op of van de zijden bewijst. Verder naar beneden komt de zandsteen te staan, rood en week en daarbij, welligt meer in de nabijheid der gangen, wit-groen even als gebrand, zonder lagen liggend, stengelvormig of in vierhoekige stukken vaneen springend. Nog meer naar beneden is hij nog groener, door ijzeroxyde rood gevlekt. Eenmaal ziet men in den wit-graauwen stengelachtig afgezonderden zandmergel eene streep van bruin ijzersteen met ingebakkene stukken mergel, het uiteinde waarschijnlijk van eenen vulkanischen gang. Meer naar beneden staat eindelijk trachiet, maar zeer verweerd, en daarna niets meer tot aan de kampong Baroe Boekit, van welke plaats af de weg immer naar beneden hellend door het dwarsdal verder voert, terwijl het tot hier toe van de hoogte van den bergpas af zeer steil naar beneden valt.

Bovenste huizen van de kampong Baroe Boekit, Ou. 30': barometer 303^{''}30; thermometer 21°,4. Een kwartier uur verder in het dal komt men aan de groote kampong Andaleh (Indalus), aan gene zijde van welke de weg zich links naar den zuidelijken steilen dalwand trekt.

Daaronder ligt een werkelijke nagelvloed met gesteenten van de grootte van erwten tot kinderhoofden, meest van een vet glanzend quartz gesteente, glimmer schiefer quartz; zelden zwarten kiezelschiefer, geene groensteen of andere plutonische rotssoorten. Daarop ligt 8 duim dik een roode zandsteen met verbindings middelen van leem, zoo als die boven op den Marapalam; daarop 3 voet dik eene laag helgroenen zandsteen, even eens in leem gemetseld onder met dezelfde gesteenten en daarboven weer de nagelvloed.

Dit is niets anders dan onze sangkar-formatie, welks zandsteenen anders over het algemeen kizeel verbindingsmiddelen hebben. Daaruit laat zich besluiten, dat ook de roode en witte omgerolde zandsteenen en mergel boven op den Marapalam tot de sangkar-formatie behooren.

In den beginne vermoedde ik, dat de sangkarsteen hier ook welligt met de sinawang-formatie bedekt was; tegenover in het dal ziet men die in de verte. De sinawanglagen staan wel nergens zoo over eind als die van den sangkarsteen.

Verder op komt nog eenmaal de nagelvloed voor met kleinere gesteenten en bruine quartz zandsteen, zoo als die zich dikwijls in de sangkar-formatien vormt.

Tegen den uitgang van het dal komt men door de ommuurde kampong Batoe Oendjal aan den regteroever van de Soengi Talang, welke hier met de van den Marapalam komende Ajer Soengi te zamen vloeit. 150 schreden verder gaat men over de Sello, wier hoofdbronnen aan de noord-oostelijke helling van den Merapi liggen.

Men gaat vervolgens zuid-zuid-west, over de uiterste heu-

velrei, welke ook nog wel uit sangkar-formatien bestaat, hetwelk echter niet met zekerheid te zeggen is, en van daar door de kampongs Soengi Ajang, Menangkabau en Kota Lawé (Lawang), zacht op het gebied van de eruptie van den Merapie naar beneden dalend, naar aan het fort van der Capellen.

2 maart. — Des middags stiet de Merapi plotseling eene dikke rookwolk met aanhoudend dof kraken in de hoogte, op het gezicht anderhalf maal de hoogte des bergs. De kleur van de wolk was graauw en wit, waar zij tegenover de zon stond. De wolk scheen langen tijd stil te staan; slechts zeer langzaam zag men de krul en de dampmassa's in de hoogte stijgen. Boven verdeelde zij zich als eene T, maar de zuidooste wind verlengde den noordelijken arm. Om half een uur zonk de wolk neder en smolt met de den top omringende atmosfeerwolken te zamen.

3 maart. — De Merapi was zeer stil; alhier spreken de inwoners zijnen naam niet meer als Berapi uit.

Naar Tandjong Alam, 3 uren noord-noord-west.

Eerst leidt de breede en schoone weg west-noord-west naar den Merapi heen tot aan de kampong Sitakko. Dan stijgt men langzamerhand langs den voet van den Merapi in noord-noord-westelijke en half noordelijke rigting, over de oude stroomen van den vuurberg, welke met dunne horizontale lagen van een geel mergelachtig leem bedekt zijn. Een klein half uur verder komt men door de kampong Soengi Tarab, eene der hoofdplaatsen van het oude Menangkabausche rijk. Een uur verder gaat men in de groote kampong Rau-rau. Voorbij Rau-rau doorsnijdt men de eerste heuvelrei, welke zich van den voet des Sago's naar den voet van den Merapi uitstrekt.

Een aan ijzeroxyde zeer rijk rood conglomeraat met veel quartz staat hier aan den dag zonder lagen. Het gelijkt naar vele roode onderliggende lagen in de nabijheid van rooden porphier en houdt het midden tusschen eene chemische en een mechanische

vorming. Het schijnt den regts van den weg af liggenden kleinen berg Boekit Gedang te zamen te stellen, die van het fort van der Capellen af bijna het uitzigt van eenen kleinen vulkaan heeft.

Links van den weg verheft zich een kleine heuvel van dit gesteente, Boekit Ketjil. De terugblik op den keten van den Batoe Sangkar en op de gansche, door de lage bergen van de sangkar- en sinawang-formatien ingenomene laagte en verder op den hoogen westelijken keten, aan welken zich ten zuid-oosten van het meer van Singkara, hetwelk men echter niet zien kan, de hooge vulkaan Talang hecht, is heerlijk.

Van den oostelijken hoofdketen ziet men in het bijzonder den hoogen rug, van welken vroeger als van Rimboe Pandjang melding werd gemaakt.

Weder over den zacht naar het zuid-oosten vallenden voet van den Merapi verder gaande, komt men aan de kampong Selimpawang, welke voornamelijk daardoor merkwaardig is, omdat hier, en maar alleen hier, de ijzersteen van den Goenoeng Bessi versmolten wordt. Reeds van ouden tijd her, zeide mij datoe Laras van het distrikt oud Tandjong Alam, die hier op mij wachten moest, werd hier ijzer gesmolten en in geene andere kampong wil het gelukken. Oude sprookjes zouden zich aan deze bijzonderheid aanknoopen, wier manuscript, volgens zeggen van dit hoofd, verbrand is.

Tegenwoordig wordt de arbeid echter sedert eenigen tijd gestaakt, omdat de maleijers geenen erts halen kunnen, om het menigvuldige arbeiden aan de wegen, zooals zij zeggen, maar welligt eerder omdat het verbruiken door de meerdere goedkoopte van het europeesch ijzer verminderd wordt.

Ik zag daarom slechts eenen uitgeblazen oven (poerasan). Deze was kubiek, 4 voeten hoog, breed en dik, van 7 door leem verbonden steenen.

De ronde evenwijdige schacht heeft maar een voet doorsnede en gaat ongeveer een voet onder den basis van den oven in den grond; aan de linkerzijde is de wijde konische vorm welke twee op den grond liggende bamboezen kokers opneemt, die uit den grooten staanden zuiger-blaasbalg komen. Aan de achterzijde is eene opening, in welke, dicht boven de aarde, een half kogelvormige steen, met het platte vlak naar buiten, past, welke gedurende het smelten ingemetseld wordt. Hij wordt tot het wegvoeren der slakken en der kolen en tot het uithieven van den ijzerklomp weggenomen.

Voor het smelten wordt de oven niet eerst uitgebrand. De ijzersteen wordt op open vuur van hoopen hout geroosterd en daarna tot de grootte van hazelnoten klein geslagen. In den oven gestapeld met afwisselende lagen ijzersteen en houtskool, wordt in eenen dag en eene nacht daaruit een ijzerklomp gesmolten, waarvan de bovenste helft uit eene zeer rijke bruine ijzersteenaardige slak bestaat.

Het is onmogelijk de procenten te berekenen, welke uit den zoo rijken ijzersteen op deze wijze gewonnen worden. Het schijnt echter niet meer dan 20 tot 22 procent te zijn, terwijl daarentegen de ijzersteen 70 en meer inhoudt.

De kolen worden van allerhande hout zonder onderscheid gebrand; slechts de houtsoort serian moet niet te gebruiken zijn.

Het nieuwe ijzer is zeer wit, met vaste gehakkelde breuk en zeer taai en smeedbaar.

Om het ijzer te verwerken wordt de aangekleefde slakkenmassa, in welke nog vele kolen steken, afgeslagen met eenen hamer. Dan wordt het in een gewoon smidsvuur gelegd, van bamboekolen; bij rood gloeijen er uit genomen en op eenen harden nagenoeg vierkant gehouwen trachietsteen, zoo als er genoeg liggen en welke eene tot den Sago behoorende formatie zijn, gesmeed en gerekt; weder in het vuur gelegd, en met kolen bedekt, tot dat het tot eenen 7 span langen, vierkanten

staaf gesmeed is, in welken vorm het gewoonlijk in den handel komt; ook wordt het dikwijls in eens tot wapenen of gereedschappen, zooals geweerloopen, sabels enz. en voornamelijk tot pangkoers of tot den veldarbeid gebruikelijke harken verwekt.

Geweren worden uit dit ijzer gemaakt hier en in Soengi Djajni in het Agamsche; sabels hier en in Lima Kaum en Pajakombo; lansen ook alhier. Dikwerf koopen de smeden of ook andere lieden te Selimpawang eenen klomp, zoo als die uit den oven komt. Een klomp geeft vijf pangkoers; eene pangkoer kost slechts 72 duiten.

Djarnih

De ijzerproductie schijnt toch zeer gering te zijn, daar niet meer dan vier ovens aan den gang zijn, en deze nog maar de helft van het jaar in doorslag. In 100 dagen en dagelijks 3 klompen, alzoo 12 in vier ovens, geeft 1200 klompen elk van 10 pond, dus 12000 pond of ongeveer 100 pikols, hetgeen toch nog maar voor de naaste buurt toereikende is. Nageuoeg voor Tanah Datar, Agam en de 4 Kotta's. De andere Sumatrasche distrikten moeten ander ijzer hebben of europeesch ijzer opkoopen.

Hout groeit aan de oostelijke bergen niet veel, meer westelijk aan den Merapi. Bamboe is rijkelijk voorhanden. Het zal echter wel niemand invallen, om eene ijzerhut opterigten, zes uren ver van de groeve op eene hoogere en van kommunikatie meer afgelegene plaats.

BERIGTEN.

Hindoe-beelden van Soembawa. — Het was tot nu toe, voor zoo ver ik weet, onbekend, immers onbewezen, dat het Hindoeïsme tot op het eiland Soembawa en meer bepaaldelijk in het rijk van Bima doordrong. Prof. Reinwardt onderstelde wel, dat de Bimanesche bergvolken, To Dongo geheeten, Braminen zouden geweest zijn, dewijl ze een hooger wezen onder den naam van Dewa vereerden, (zie zijne reisbeschrijving door Vriese, blz. 322), doch ontdekte verder niets wat strekken kon tot bevestiging dezer onderstelling. Zollinger zegt in zijn verslag van eene reis naar Bima (Verhand. Bat. Gen., deel XXII, blz. 126) dat de To Dongo Fetisch-aanbidders waren en dat hij nergens sporen van de Hindoesche godsdienst, oudheden, beelden, tempels of ruïnen gevonden had. Zouden dus, schreef laatstgenoemde geleerde, „de benamingen als Dewa Goeroe en dergelijken daarop terug wijzen? Ik geloof het nauwelijks, omdat het woord Dewa ook „nog bij de orang Dongo wordt aangetroffen, die zeker noch „Hindoes in hun geloof zijn, noch zulks vroeger waren”.

Dezer dagen zijn mij door den gezaghebber van Bima, H. Holtz toegezonden twee steenen beelden, welke hij in het binnenland van Bima gevonden heeft, en door het rijksbestuur aan hem afgestaan zijn. Volgens mededeeling van den rijksbestierder zouden aldaar nog twee groote overblijfselen van den ouden tijd bestaan, waarentrent genoemde ambtenaar nader onderzoek zou instellen.

Van de twee ontvangene beelden is het ééne duidelijk eene Siva-voorstelling en het andere, hetwelk ik niet weet te bepalen, vermoedelijk mede van Hindoe-oorsprong, zoodat het niet onwaarschijnlijk voorkomt, dat de groote overblijfselen, waarvan zoo even werd gewaagd, denzelfden oorsprong hebben, hetgeen op eene afdoende wijze zou aantoonen het vroeger heerschen van het Hindoeïsme op Soembawa.

A. J. F. JANSEN.

N. B. De hiervoren bedoelde beelden zijn overgebracht in het museum van het Bataviaasch Genootschap.

SANGI-MANGANITUSCH WOORDENLIJSTE.

DOOR

J. G. F. RIEDEL.

Bij eene eenvoudige kennismaking als deze met den manganituschen tongval is het allezins noodig ter erlanging van een beter overzicht, vooraf het een en ander nopens de talen van de Sangi- (Sangir) groep (residentie Menado) kortelijk aantestippen.

Behalven op de eilanden Tagulandang en Siauw (*), alwaar even verwante dialekten gebezigd worden, bedient men zich op het eiland Sangi besar (Groot Sangir) van de tongvallen van Tabukan, Manganitu, Taruna en Kandarhar; van welke die van Tabukan als de eerste moet worden aangemerkt, vermits deze de andere in algemeenheid en spraakkunstige ontwikkeling verre overtreft.

Deze dialekten schijnen van lieverlede uit eene oude taal te zijn voortgevloeid, en wel uit de tegenwoordig in die streken bedoelde bahasa tuwah, bahasa dihulu, welke, thans schier in vergetelheid geraakt zijnde, de eigendom is van slechts enkele bejaarde personen, de taal waarin de vroe-

---

(*) Waarschijnlijk afkomstig van het woord *āwūh* (*si āwūh*) dat eigenlijk *asch* beteekent, doch meermalen gebezigd wordt als de algemeene naam van vuurbergen, vid. *mahāwūh* etc.

gere heldenzangen en overleveringen nu nog voor den nakomeling bewaard zijn.

In welk verband de tegenwoordige afgeleide tongvallen tot deze Ursprache staan en welke overeenstemming of welk verschil tusschen dezelve in het algemeen wordt aange troffen, blijft voor alsnog eene duisterheid, tot welker volledige opklaring veel tijd en naauwkeurig onderzoek worden vereischt.

Ten noordwesten van genoemd eiland Sangi wordt het tegenwoordig Manganitu-dialekt gesproken in het landschap van dien naam.

Men ontwaart bij de meest oppervlakkige beschouwing van den grammatischen bouw, dat de stamwoorden geene buigingen (flexien) ondergaan, de taalkundige vorming door voor- en achtervoegsels, reduplikatie en zamenstelling geschiedt, en dat de betrekking der woorden door partikelen wordt aangeduid.

Even als de overige tot het gebied van den Maleisch-Polynesischen stam behoorende talen en tongvallen bezit die van Manganitu schrift noch letterkunde.

Ten einde van dit dialekt eenig denkbeeld te geven is het volgende kleine woordenboek vervaardigd, met bijvoeging hier en daar van volzinnen ter nadere beoordeeling van de grammatische vormen.

NEDERDUITSCH en SANGI-MANGANITUSCH WOORDENLIJSTJE.

A.

- aal, m. kasīlih.
 aalmoes, vr. sidēkah.
 aanbeeld, o. dansīlan.
 aanbidden, b. w. mahamāwūh,
 vid: māwūh, meester, heer.
 aanbreken, o. w. (dag) ēlloh
 sūmōban.
 aandacht, vr. pakahīngat.
 aandeel, o. bagēan.
 aandoenlijk, b. n. masūsah.
 aaneenhechten, b. w. masēm-
 pūh.
 aangekomen, d. dimēntah. —
Māhīh erēntah, kom hier.
Sahābatekū sēng dimēntah,
 mijne vrienden zijn aangeko-
 men.
 aangenaam, b. n. mahōle.
 aangename plaats, kakajānen
 mahōle, vid: kakajānen, zit-
 plaats.
 aangenomen kind, anak ka-
 sīsih.
 aangrijpen, b. w. mangōmbele.
 aanhangen, b. w. (volgen) ma-
 tāhūh.
 aanhebben, b. w. (dragen) mo-
 pāke.
 aanklagen, b. w. mangalāke. —
I gūgūw sembōhūh nangalāke
keēbih, de djoguguw (rijks-
 groote) werd gisteren aan-
 geklaagd.
 aanklager, m. tāhūh mangā-
 lake.
- aankleven, b. en o. w. dūmē-
 kah.
 aanmerking, vr. kīrah-kīrah.
 aanmoedigen, b. w. manūrā-
 dah.
 aannemen, b. w. manarīmah.
 aanschouwen, b. w. kūmekēlah.
 aanspreken, b. w. bakātah.
 aansteken, b. w. (vuur) me-
 dīkoh pūtūng, (lamp) me-
 dīkoh sōroh.
 aanstonds, b. w. mentē'an. —
I sīje mobāwah mentē'an, hij
 zal aanstonds brengen.
 aantal, o. lāwoh.
 aantoonen, b. w. tōde.
 aanwijzen, b. w. tūrādah.
 aap, m. bāhah.
 aardaker, m. selāwūh.
 aardbeving, vr. līnū'e. — *I kīte*
sēng nakadē'ah līnū'e lāwoh,
 wij hebben vele aardbevin-
 gen gehad.
 aardbodem, m. entānah.
 aardbol, m. banūwah.
 aarde, vr. entānah.
 aardvloo, vr. tūngoh, sē'ide.
 accacia, m. pūngūh tārīh.
 ach, tusschenw. ājoh.
 acht, telw. wārūh.
 achtbaar, b. n. mangādate.
 achtbaarheid, vr. kagerēkān,
 (gegēre, groot, verheven).
 achten, b. w. megēllīh ādate.
 acht en twintig, telw. dūwah
 ūn pūloh wārūh.

- achter, voorz. en bijw. sülüküde.
- achterblijven, o. w. tinēntang sülüküde. — *Tāhūhmātah ün tūhan sēng tinēntang sülüküde*, het gevolg van den radja is achtergebleven.
- achterhoofd, o. pōrō'e.
- achtermiddag, m. masanggude māwah ēlloh.
- achterover, bijw. (liggen) makūhātede.
- achteruitschoppen, manākele.
- achttien, telw. mapūloh wārūh.
- adder, vr. nāgah.
- adem, m. singōngoh.
- ademen, o. w. sumindah. — *I sije sēng tāmakasindah*, hij kan niet meer ademen.
- aderen, vr. meerv. ihah ū awah.
- afbreken, b. w. mapēdih. — *Tāhūhmātah namēdih kālūh*, het hout wordt afgebroken.
- afdingen, b. w. mangūran.
- afdruipeu, o. w. tūmēdoh. — *Ake tūmēdoh*, het water druipet af. Suroh, afdruipeu b. v. van het dak.
- afgaan, o. w. lintūh.
- afgang, m. kiloh.
- afgedaan, b. n. nasū'e.
- afgelegen, b. n. marāhūh.
- afgesneden, b. n. nanūwan.
- afgod, m. sēhtan.
- afgunst, vr. bīnsih.
- afkomst, vr. tūrāmanārūn. — *Tūrānmanārūn i sije āsare kadōdoh*, hij is van lage afkomst.
- afkondigen, b. w. mapakasīngkah.
- afkopen, b. w. tūbūs.
- afkorten, b. w. mamōtoh.
- afschaffen, b. w. (afmaken) pakasūwe.
- afscheren, b. w. kēū'de.
- afschrikken, b. w. mamatakūh.
- afschuieren, b. w. mangāe'e.
- afschuw, m. bīnsih mawēnsin.
- afstijgen, o. w. lintūh.
- afstroomen, o. w. (afdrijven) mōnode.
- afvaren, b. w. sōrong sasā'e.
- akker, m. larantāngin, lāntang.
- aldaar, b. w. pahimne.
- aldus, b. w. kēre imih.
- aleer, b. w. karemōnah.
- algemeen, b. n. patikūh kēbih.
- alle, b. n. kēbih.
- alle dagen, sa'ēlloh-sa'ēlloh.
- alleen, b. w. sesāne-sesākū, ik alleen.
- allerbest, napanihūng kaleng'e.
- allerhande, b. n. patikūh gāhīh.
- almagt, vr. kawāsah.
- alreede, b. w. sembōhūh.
- als, voegw. sūrūng.
- al te met, b. w. arah mānūng.
- alteveel, tūmani'e lāwoh.
- altijd, b. w. āpan karah ēlloh.
- altoos, b. w. sūrah marēnggūh.
- ambacht, o. kardjāhan.
- ander, b. n. balīne (of) walīne.
- angstig, b. n. nāhūng takāremūseng.
- angstvallig, b. n. (onzeker) mawirāhīh.

anker, o. balāngoh.
 ankerplaats, vr. babalāngon.
 antwoord, o. simbānge.
 antwoorden, b. w. sūmīm-
 bang.— *Nakōhah kēre ūpah*
i kāhūh tāsūmībāng? waar-
 om antwoordt gij niet?
 arak, m. sōpih.
 arbeid, m. kardjāhan.
 arbeidzaam, b. n. (vljigtig) ma-
 ramēdih.
 areka, vr. tilade.
 arm, b. n. tādorōtong.
 arm, m. (ligch.) takihāhah,
 (regter) takihāhah kohānen,
 (linker) takihāhah kahīhah.
 armoede, vr. kakasījan.
 asch, vr. āwūh.
 avond, m. baw'elloh.
 avondmaal, o. kūmāhan ēbih.
 azijn, m. haēse.

B.

baai, vr. (inham) darūrūhan.
 baard, m. (van menschen en
 dieren) djāngoh.
 baarmoeder, vr. palahūhanā-
 ken.
 baatzuchtig, b. n. malāhage.
 baden, b. n. mendēnoh.— *Ikite*
sembōhūh nendēnoh sū sowā-
han, wij hebben in de rivier
 gebaad.
 bagaadje, vr. darōtong.
 baker, vr. īnang nanētān.
 balsem, m. dāmpah.
 bamboes, o. (riet) kalāen.
 bang, b. n. (bevreesd) matākūh.
 bank, v. r. bangkōh.

baren, b. w. mahānah.
 barnhartig, b. n. nāhūng ma-
 talētūh.
 barvevoets, b. w. lāede tentōle.
 bast, m. (schors, omhulsel)
 pāsing.
 bedaard, b. n. malemūde.
 bedelaar, m. tāhūh mātah ma-
 dōrong.
 bederven, b. w. makadarāhah.
 bediende, m. ēlan.
 bedreven, b. n. pānde.
 bedriegen, b. w. makōntih.—
I sire makōntih kēbih, zij be-
 driegen elkander.
 bedrieger, m. tāhūh mātah ma-
 kōntih.
 bedrijf, o. (daad) kardjāhan.
 bedroefd, b. n. tedūh ū nāhūng.
 bedrog, o. kōntih.
 bedstede, vr. patatīkilan.
 bedwingen, b. w. (tegenstaan)
 paēre.
 beek, vr. besā'e.
 beeld, o. tinādah.
 been, o. dūhah.
 beenderen, o. meerv. duhah
 lāwoh.
 beest, o. binātang.
 begeeren, b. w. lūmūloh.
 begieten, b. w. sēbō'e.
 begraaftplaats, vr. pelalebīngan.
 begrijpen, b. w. (verstaan) ma-
 kaēnah.
 begroeten, b. w. megēllih ta-
 bēah.
 behalve, bijw. en voorz. mām-
 ben.
 beide, b. n. darūwah.
 beitel, m. papākan.

- bejaard, b. n. magūran.
 bek, m. (snavel) mōhon ū mānūh.
 bekendmaken, b. w. mapaka-sīngkah.
 bekennen, b. w. (belijden) ma-
 ngākūh.
 bekkeneel, o. (hersenpan) pū-
 sige.
 bekrompen, b. n. (verstand)
 dījoh tā ākale.
 bekwaam, b. n. (bedreven) se-
 redēih pānde.
 beladen, b. w. malūran.
 beleedigen, b. w. masasīnggire.
 beleefd, b. n. masīngkah ma-
 ngādate.
 beletten, b. w. mangū'epeng.
 belijdenis, vr. (bekentenis) pa-
 ngakūhan.
 belofte, vr. nakīre, kedōh.
 beloonen, b. w. (vergelde) ma-
 mālise.
 bemind, b. n. metatālentuh.
 beminnen, b. w. matałentuh.
 beneden, voorz. en bijw. sūwā-
 rūng.
 bepalen, b. w. (vaststellen) ma-
 nāe.
 beplanten, b. w. mesūwang.
 berg, m. bārūde, (bongkōwe).
 bergen, b. w. dēsōh.
 berghoen, o. (boschhoen) mā-
 nūh kēūh.
 bergje, o. verkl. w. bārūde
 kadōdoh.
 beroemd, b. n. gegūwah.
 berooven, b. w. mengārah kī-
 nawegāen.
 berouwen, o. w. mesasēsile.
 beschaamd, b. n. mamēah.
 beschaduwen, b. w. makēlung.
 bescherming, vr. pakitalūng.
 beschuldigen, b. w. mangāla-
 ke.
 beschutting, vr. pāgar.
 beslissen, b. w. memūtūs. —
Kardjahan seng napūtūse, de
 zaak is beslist.
 besmettelijk, b. n. madarahā-
 kih.
 bespoedigen, b. w. pakasahā-
 wūh pakarīgah.
 bestelen, b. w. matākoh.
 betalen, b. w. mamāe'e.
 betasten, b. w. managīpoh.
 betel, m. dēlin, (vrucht) dē-
 lin būbāne.
 betoogen, b. w. pakahānah.
 bevel, o. hūkūman.
 bevelen, b. w. megēllih hūkū-
 man.
 beven, o. w. matākūh.
 bevochtigen, b. w. makahōloh.
 bewaren, b. w. dēsōh.
 beweenen, b. w. sūmāngih. —
*I sire sūmāngih ū darōtong
 nasūe nahilang*, zij bewe-
 enen het verlies hunner goe-
 deren.
 bewegen, b. w. kūmanōhah.
 bewonderen, b. w. mahēran.
 bezaaijen, b. w. manawūhūh.
 bezem, m. kāe'e.
 bezeeren, b. w. (pijn veroor-
 zaken) makatēduh.
 bezoeken, b. w. (bij iemand aan-
 gaan) mōtong.
 bezweren, b. w. (met eede be-
 vestigen) mesālūh.

- bidden, b. w. karjohmänen.
 bij, vr. (honigbij) patihūpan,
 kanūpē'eng.
 bijeenkomst, vr. patampūngan.
 bijl, vr. barihūn.
 bijna, bijw. sāngide. — *I sije*
sēng masāngide mäte, hij is
 bijna dood.
 bijstaan, b. w. metārūn.
 bijten, b. w. mangīkih.
 bijvoegen, b. w. manāmbah.
 bijwif, o. bēlah.
 bil, vr. pēnade.
 billijk, b. n. tēngade.
 binden, b. w. ikih. — *Tahūh-*
mātah makōhah sitōrih sēng
īkih, de oproermaker wordt
 gebonden.
 bitter, b. n. mapāhīh.
 blaam, vr. sebāpoh.
 blaar, vr. limētūh.
 blaauw, b. n. bilūh.
 blad, o. (bladeren) dāhūng kā-
 lūh.
 blaffen, o. w. homūbūh.
 blazen, o. en b. w. matijūh.
 bleek, b. n. lūbese.
 blijde, b. n. kapūlūh.
 bliksem, m. kilah.
 blind, b. n. butah.
 blinken, o. w. marēndah.
 bloed, o. dāhah.
 bloed hoest, sūmekole ū dāhah.
 bloedzuiger, m. lamātih.
 bloeijen, o. w. (in bloei staan)
 mabūrah.
 bloem, vr. būrah.
 bloesem, m. (kokos-) kohāmpē,
 (areng-) langkāhīh.
 bloot, b. n. (naakt) tantalan.
 boei, vr. (voetblok) bēntūn.
 boeijen, b. w. (in kluisters zet-
 ten) tāhoh sū bēntūn.
 boek, o. karātaoe.
 boete, vr. (voor bondbreuk) sā-
 rah. — *Pūkūre sārāh*, in de
 boete slaan.
 boezem, m. sēbah, (fem.) sāsūh.
 bogchel, m. sahānūh.
 bok, m. kāmbing ēse.
 bolster, m. (buitenste bast) pī-
 sing.
 boodschap, vr. hābar.
 boog, m. pāpītih. — *Ijah ma-*
mītih, ik schiet met den
 boog.
 boom, m. sēng kālūh-pūngūh.
 boomblad, m. dāhūng kālūh.
 boomstam, m. kālūh.
 boomtak, m. lēlang.
 boon, vr. (peulvrucht) tūmbūe.
 boos, b. n. (kwaad) madarā-
 hīh.
 boosdoener, m. tāhūh mātah
 manandarāhīh.
 bord, o. lāmah.
 borstpijn, sēbah matēdūh.
 bosch, o. (woud) kēūh, ūn-
 dāngen.
 bot, b. n. mamōmoh.
 boven, bijw. en voorz. sūwō-
 woh.
 bovenmate, bijw. naparīhūng.
 braden, b. en o. w. (in eene pan)
 singāngah.
 braken, b. en o. w. (overgeven)
 momūtah.
 branden, o. en b. w. tōngkah.
 brandhout, o. kālūh kapātūng.
 breed, b. n. mabēna'e.

brengen, b. w. mebawah. —
Pirang katāhūh bohūh Tahūnah mebawah lāneh i wārūh, eenige menschen van Taruna brengen olie te koop.
 brief, m. sūrat.
 broeder, m. tūhārih ēse, (oudere) tūhang, (jongere) tūhārih.
 broeijen, b. w. (van vogelen) mangīhang.
 broek, vr. (kleedingstuk) selānah.
 bron, vr. sīmbrūh.
 broodboom, m. kālūh ūng kōkah.
 brug, vr. lēntong.
 bruiloft, vr. sarīwan bisārang sāvah.
 bruin, b. n. mahāmūh magūrang.
 buffel, m. kārbōh.
 buigen, b. en o. w. mobēngkoh.
 buik, m. tīhang.
 buikpijn, vr. tīhang matēdūh.
 buiten, bijw. en voorz. sulīkūde.
 bukken, o. en w. w. tōde.
 buskruid, o. ūwah ū rūtang.
 buur, m. tūhūhinātah malāmpūn.

C.

cel, vr. tāmpah tarahōne.
 chits, vr. sīte.
 citroen, m. lēmoh īntah.
 citroensap, o. āke ne lēmoh īntah.

D.

daad, vr. kūmanōhah.

daar, bijw. pahīsene.
 daar is niet aan gelegen, tāmakapārah.
 daarmede, bijw. dīngan ū ēne.
 daarna, bijw. samūrih.
 daarom, bijw. wāring ēne.
 daarop, bijw. (op dat voorwerp) bohūh ēne.
 daaruit, bijw. nāen bohūh ēne.
 dadelijk, bijw. (onverwijld) mentē'an.
 dag, m. ēlloh.
 dagelijks, bijw. karah ēlloh.
 dal, o. ē'e.
 dalen, o. w. tūmūmpah.
 dam, hūpīngan.
 damp, m. singāngūh.
 dankbaarheid, vr. pamarīse tatalēntūh.
 dansen, o. w. (menari) masarāhīh.
 dapper, b. n. bahānih (of) wahānih. — *I tēte i kāmih wahānih*, onze voorvaderen waren dapper.
 dapperheid, vr. kaseredēkan.
 darm, m. tināhīh.
 dartel, b. n. (wellustig) dōngeng.
 dat, aanw. voorn. ēne.
 dauw, m. nāmūhūh.
 dauwdroppel, m. sentēdoh nāmūhūh.
 deelen, b. w. mamahījah.
 deernis, vr. talēntūh.
 deftig, b. n. mangādate.
 degen, m. (korte) sōndang.
 denken, b. en o. w. īngate, masīpir. — *Isije masīpire*, hij denkt.
 derde, b. n. tatēllūh.

dertien, telw. mapaloh tēllūh.
 dertig, telw. tēllūh ūn pūloh.
 derwaarts, bijw. tamāhīh e ke-
 rēne.
 deugd, vr. mahōle.
 deur, vr. tākade.
 deze, aanw. voorn. īnih.
 diamant, m. īntan.
 dichten, b. w. makōhah sasām-
 boh.
 die, aanw. voorn. ēne.
 dief, m. tāhuhmātah tabatākoh.
 diefstal, m. kardjāhan tahatā-
 koh.
 dienaar, m. ēlan.
 diep, b. n. marārūng. — *Pā-
 hīsene marārūng*, het is daar
 diep.
 dier, o. binatang.
 digt, bijw. masangide, (bij el-
 kander) pakasāngi-sāngide.
 digtmaken, mahūping.
 dij, vr. pālang.
 dik, b. n. matāwah.
 dikwijls, bijw. lāwoh sūsārene.
 doch, voegw. ārawe.
 dochter, vr. darīhoh bawīne.
 doen, b. w. makōhah.
 dojer, m. (ei) hawōlah.
 donder, m. dēllūh, rēllūh.
 dondersteen, m. īsing ū rēl-
 lūh.
 donker, b. n. marēndūng.
 dood, m. māte.
 doodelijk, b. n. mātēdūh.
 dooden, b. w. pāte.
 doof, b. n. bēngele.
 door, voorz. (door iets heen)
 matāride.
 doorn, m. lārang.

doorsteken, o. w. (digt bij zijn-
 de) tēkoh, (ver af zijnde) lē-
 ang.
 doorzigtigen, b. w. tāpis.
 dorp, o. sōhah kadōdoh.
 dorst, m. rōhūh. — *Ijah ma-
 rōhūh, gēllīh re mīnūman*,
 ik heb dorst, geef mij te
 drinken.
 dorstig, b. n. marōhūh.
 draaijen, b. n. lūmbide.
 draaikolk, m. (maalstroom) ā-
 kene tūmbihin.
 dragen, b. w. (aanhebben) me-
 lū'e, (aan een stok dragen)
 mamasāhan, (op de schouders
 dragen) tingkūrūh.
 drank, m. minūman.
 drek, m. tāhīh.
 drie, telw. tēllūh.
 drie honderd, telw. tēllūh āsūh.
 drie vierde, tatēllūh ōpah.
 drijven, b. n. dūmarētoh. — *Sa-
 kāeng pesengkēmpan sēng dū-
 darētoh sū tāhūde*, het over-
 blijfsel van de prauw drijft
 in zee.
 drinken, b. w. mangīnūng.
 drinkglas, o. gūlasse panga-
 nginūman.
 droefgeestig, b. n. kūmakū-
 rūn.
 droefheid, vr. masāsah.
 dronken, b. n. mawūkan.
 dronken maken, makōhah bā-
 kan.
 droog, b. n. namārah, na'ēgūh.
 droogen, b. w. (in de zon) bātīh.
 drooge visch, kīnah ma'ēgūh.
 droom, m. nīpīh.

- drop, m. (vocht dat afdruipt) sentēdoh.
- dubbel, b. n. darāwah hāwen.
- dubbelzinnig, b. n. makahāngen darāwah.
- duidelijk, b. n. (in 't licht) tōde matūhālage.
- duif, vr. sahapātih.
- duikelen, o. w. (onder water) mārūng. — *I sije mārūng sūrūng kinah*, hij duikt als een visch.
- duim, m. inang ũ līmah.
- duister, o. marēndūng.
- duisternis, vr. marēndūng-dēndūng.
- duit, m. dōhit.
- duivel, m. sēhtan.
- duizelig, b. n. mobārīe.
- duizend, telw. sahīwūh.
- duizendbeen, m. līpan.
- duizendmaal, sahīwūh sūlēne.
- dulden, b. w. tetōre, marāmase.
- dun, b. n. manīpih.
- duur, b. n. (in prijs) mahārih.
- duurzaam, b. n. takasūwenge.
- duwen, o. w. (vooruit drukken) tōndoh.
- dwaas, b. n. pālūh.
- dwang, m. sinihāsah.
- dwars, b. n. (kruisgewijs) barāndang. — *Kālūh nahākah nawarāndang sūrāreng*, de boom is dwars over den weg gevallen.
- dwingen, b. w. sihāsah.
- E.
- eb, vr. (het terugkeeren van den vloed) mōhoh.
- ebbenhout, o. batūlīme.
- echtbreker, m. (-ster vr.) sūn-dare.
- echtscheiding, vr. sīndoh.
- edel, b. n. papāwen.
- eed, m. sālūh.
- een, telw. sūmbābūh.
- eend, vr. bībe.
- eendenei, o. telāhūh bēbe.
- een en twintig, telw. dāwah ũn pūloh ēsah.
- eenmaal, bijw. sensūle.
- eenooig, b. n. mātah sūmbēkah.
- eenzaam, b. n. tarahōne.
- eer, vr. (bewijs van hulde) ādate.
- eeren, b. w. megēllīh ũ ādate.
- eergisteren, bijw. dahūn kerahrāwah.
- eertijds, bijw. bōtonge makāhan.
- effen, b. n. marēmoh, marēwah.
- ei, o. (eijeren meerv.) telūhūh.
- eijerschaal, m. pīsing telūhūh.
- eiland, o. tahanāsah.
- einde, o. (tegenoverst. van begin) pangansūwēnge.
- eindeloos, b. n. tākasūwēnge.
- eischen, b. w. sihāsah.
- elf, telw. mapūloh ēsah.
- elleboog, m. sīkū'e.
- ellende, vr. sahīndah.
- engborstig, b. n. matēpūh.
- engel, m. malīkat.
- enkel, b. n. (niet dubbel) sahāwen.
- erfdeel, o. pūsākah.
- ergens, bijw. sūhāpah-sūhāpah.

ervaren, b. n. pānde.
eten, b. w. kŭmahan. — *Ijah kimŭhŭh sahābatekŭ dŭmēntah kŭmahan sŭwanŭkŭ*, ik heb mijne vrienden uitgenoodigd om bij mij te komen eten.

etter, m. nānah.
even eens, bijw. mesārŭng.

F.

fakkel, vr. sōroh.
feest, o. sarīmban, sarīwan.
fijn, b. n. (van stoffen) marāsih.
flesch, vr. plēskŭh.
fluum, vr. kŭhāhŭh.
fluit, vr. (speeltuig) plāhit.
fout, vr. sārāh.
fraai, b. n. mahōle.
frosen, b. w. masōdong, tēm-poh. — *I sŭje nakarŭngŭ'e masōdong*, toen hij het hoorde fronste hij zijn voorhoofd.
fruit, vr. en o. bāhah.

G.

gaan, o. w. masōrong. — *I kŭte tarāe sōrong lāntang mangŭrah bŭsah*, wij gaan naar den tuin om pisang te halen.
gaan, b. w. (loopen) rŭmāreng.
gaar, b. n. nasāsah.
gaauw, b. n. marīgah.
gal, vr. pēdŭh.
galg, vr. gantōngan.
galm, m. tingŭ'e.
gans, vr. ānsah.

gansch, b. n. patikŭh.
gantang, v. kŭlah.
gapen, o. w. makijōlabe.
garen, o. bānang (ongetwernd) lŭkah.
garnaal, vr. ŭran darōdoh.
gast, m. tāhŭhmātah manāmpang.
gastmaal, o. sarīmban.
gat, o. lōhang.
gebakken, verl. deelw. bōhŭh sināngoh.
gebed, o. sombājang.
gebergte, o. bŭrŭde.
gebeten, verl. deelw. nikŭkih. — *Anāhku ēse nikakŭkih tēm-pŭh*, mijn zoon werd door eene slang gebeten.
gebeurd, verl. deelw. nikōhah.
gebieden, b. w. mangōngoh hŭkŭman.
geblaf, o. mŭbŭh.
gebod, o. hŭkŭm, titah.
gebogen, verl. deelw. bēngkoh.
gebonden, verl. deelw. sem-bōhŭh nikŭh.
geboomte, o. sengkālŭh-sengkālŭh.
geboren, b. n. narihādih, nahānah. — *Saŭ'loh inih ānah ōpah marihādih*, heden zijn vier kinderen geboren.
geborgen, verl. deelw. nidēsoh.
gebrek, o. kŭrang, mahārih. — *I sire mahārih patikŭh*, zij hebben aan alles gebrek.
gebroken, verl. deelw. mapēdih.
gebruik, o. nanārang.
gedaante, vr. gahŭ'e.

- gedachte, vr. īngate.
 gedachtenis, vr. tādah ngī-
 ngat ū nāhūng.
 gedicht, o. papāntūn, sesām-
 boh.
 gedierte, o. binātang.
 gedood, verl. deelw. pināte.
 gedooogen, b. w. balāe.
 gedroomd, verl. deelw. sem-
 bōhūh nīpih.
 geduld, o. rāmase.
 gedurig, b. n. āpan kārah ē'lloh.
 geel, b. n. marīri'e.
 geel koper, o. bitūh.
 geenzins, bijw. tēngade mām-
 ben tālah.
 geuwen, o. w. makijōlabe.
 gegeten, verl. deelw. sembō-
 hūh kimāhan.
 geheim, b. n. dārūng ū nā-
 hūng.
 gehemelte, o. (mond) langītan.
 geheugen, o. īngate.
 gehoor, o. darīngī'e.
 gehoorzaam, b. n. pakararī-
 ngī'e.
 gehuil, o. (van honden) hū-
 mūhang.
 gehuurd, verl. deelw. sembō-
 hūh nanēndeng.
 gehuwd, b. n. sembōhūh na-
 kāwin.
 geit, vr. kāmbing bawīne.
 gek, b. n. en bijw. pūlūh.—
*I sīje nenāwoh hākih nepū-
 lūh, hij is door een' val gek
 geworden.*
 gekakel, o. kūmātoh.
 gekerm, o. nasāsah.
 gekloofd, verl. deelw. nabēkah.
 geknor, o. (van zwijnen) mēng-
 gūh.
 gekocht, verl. deelw. namēlih.
 gekomen, verl. deelw. narēntah.
 gekookt, verl. deelw. nasāsah.
 gekozen, verl. deelw. sembō-
 hūh pinīle.
 gekraai, o. kūmākūh.
 gekregen, b. n. nakadēah.
 gekwetst, verl. deelw. narēse.
 geladen, verl. deelw. nelūran.
 gelaat, o. gātih.
 gelach, o. lūmege.
 geland, verl. deelw. natūmpah
 sū rārūng.
 geld, o. dōhite.
 geleerd, verl. deelw. pānde.
 gelezen, verl. deelw. sembōhūh
 nebāsah.
 gelid, o. (vingeren) lāese tari-
 mēdoh.
 gelijk, b. n. (zonder onder-
 scheid) kēre, (eveneens) sū-
 rānge.
 gelijkmaken, b. w. pakatēne.
 gelogen, verl. deelw. nakōtilh.
 geloof, o. pangimāngen.
 gelooven, b. w. mangīmang.
 geluk, o. (fortuin) tūntūng.
 gemakkelijk, b. n. gāmpang.
 gemalen, verl. deelw. nilūtah.
 gember, vr. lījah.
 gemeen, b. n. (laag, onedel)
 darāhīh.
 genaaid, verl. deelw. nangēpe.
 genade, vr. gegēllih.
 geneesmiddel, o. ūndan.
 genoeg, bijw. senirāting.
 gerust, b. n. (rustig) maga-
 gīgille.

geschenk, o. lahōngoh.
 gescheurd, b. n. ngawē'e.
 geschiedenis, vr. bēke.
 geslacht, o. papāwen.
 gesloten, b. n. nahūping.
 gesneden, b. n. nipōtoh.
 gesnedene, m. tāhūhmātah sem-
 bōhūh nenggājing.
 gesoldeerd, verl. deelw. nipa-
 tīrih.
 gespeend, verl. deelw. namēl-
 loh ū sāsūh.
 gestorven, verl. deelw. senāte.
 gestraft, verl. deelw. nipahā-
 ngen.
 getal, o. dekēnan.
 getrouw, b. n. mahōle, mapījah.
 getuige, m. en vr. sahīdih.
 getuigenis, vr. pasahīdihan.
 gevaar, o. papāhan.
 gevangen (gevat), verl. deelw.
 nisāme, natēngare.—*Tāhūh-
 mātah tahatākoh sēng kinatē-
 ngare sū lāntang*, de dief
 werd in den tuin gevat.
 geven, b. w. mengōngoh, me-
 gēllih.
 gevoed zijn, (genoeg hebben)
 nakāede.
 gevoei, o. nakatēnan.
 gewapend, verl. deelw. napāke
 wāgide.
 gewas, o. sasāwan.
 gewigt, o. (zwaarte) mowūhah.
 gewis, b. n. (zeker) nasā'e.
 gewonnen, verl. deelw. naka-
 hūntūng.—*Ijah sēng naka-
 hūntūng batārūh ēne*, ik heb
 die weddenschap gewon-
 nen.

gewoonte, vr. ādate.
 gewricht, o. bakūh.
 gewurgd, verl. deelw. kinē-
 loh.
 gezaaid, verl. deelw. sinawūh.
 gezag, o. (magt) parēntah.
 gezant, m. darolōhoh.
 gezegend, b. n. nakahūntūng.
 gezelschap, o. kampōngan.
 gezond, b. n. takārang.
 gezonken, verl. deelw. niwo-
 nō'e.
 gezwel, o. simahūnūh.
 gier, m. (roofvogel) mānūh
 kalēmbah.
 gierigheid, vr. marāhage.
 gieten, b. w. (uitstorten) me-
 lārin.
 gift, o. (vergift) dōtīh.
 gij, voorn. 2 pers. enk. kāhūh.
 gillen, o. w. (een gilgeven) kū-
 mīhah.
 ginder, bijw. pāhise.
 gissen, b. en o. w. hūngide.
 gisteren, bijw. ke'ēbih.
 glad, b. n. (effen) marēnnoh.
 glans, m. tūhālage.
 glas, o. gālase.
 glijden, o. w. melihōndōē.
 glinsteren, o. w. (als vuur etc.)
 marēndah.
 god, m. dūwātah.
 godsdienst, vr. agāmah.
 godvruchtig, b. n. mangagū-
 mah.
 goed, b. n. mahōle.
 goederen, o. meerw. darōtong.
 goedkoop, b. n. mārāh.
 golf, vr. lūhah.
 gom, vr. pūrūh.

gooijen, b. w. bāhūng.
 gordel, m. (riem of band van vrouwen) pōpē'e.
 gordijn, vr. darēndūng. — *I sī-je nakūmbūnih sūtikūde darēndūng*, hij schuilt achter de gordijnen.
 goud, o. būraēng.
 goudsmid, m. tūkan ū būraēng.
 graf, o. lēbin, (tombe) vr. ēndūh wātūh.
 gramschap, vr. lūmāngē'e.
 gras, o. dūkūh. — *Dūkūh sēng nā'ēgūh tūmanē marē'abe*, het gras is door de hitte verdroogd.
 graven, b. w. kēkade.
 grijpen, b. w. manēgare.
 grijs, b. n. ōware.
 grijs haar, makara hūkan ma-wīrah mahītūng.
 groeijen, o. w. tūmūwoh. — *Hō-te tātūmūwoh pahīsene*, de koffo groeit daar niet.
 groen, o. īdoh.
 groente, vr. dūkūh.
 grof, b. n. (tegenoverst. van fijn) gegūwah.
 grond, m. (vloer) sapīe.
 grondeloos, b. n. sāwan.
 groot, b. n. gegūwah, gegēre.
 grootmoeder, vr. nōne.
 gulzigheid, vr. kombāngen.
 gunst, vr. lahōngoh.
 gunsteling, m. tūrūman ū dātūh.

H.

haagdis, vr. kētah.

haai, m. tangihijan.
 haan, m. mānūh ēse.
 haar, o. (van het hoofd) ūtah,
 (van het ligchaam) dūkūh ū āwah.
 haarkam, m. (grove) sesāhūh,
 (fijne) sasēngkih.
 haast, m. pakarīgah.
 haat, m. bīnsih.
 hakken, b. w. manūwang,
 (fijn—) melāre.
 halen, b. w. mangārah.
 half, b. n. sūtārūwarāne.
 hals, m. lē'e.
 halskuil, m. lēsūh pōrō'e.
 hamer, m. dūpah.
 hand, vr. līmah, (regter—)
 līmah kohānen, (linker—)
 līmah kahīhīh.
 handpalm, pārede.
 hand, (rug der—) bōwah līmah.
 handelen, b. w. (doen) makōhah.
 handschoen, m. kōse ū līmah.
 hanegevecht, o. pelārahōsekan.
 hangen, b. en o. w. bīting.
 hard, b. n. makētīh.
 hardhoorig, b. n. bēngele.
 harig, b. n. lāwoh dūkūh.
 hart, o. (ligch.) popūsoh.
 haten, b. n. mābīnsih.
 hecht, b. n. mahīhah.
 hecht, o. (handvatsel) pūrūh.
 heden, bijw. sa'ēlloh īnih.
 heelen, b. w. bōroh ūn lēse.
 heengaan, o. w. marīhūh.
 heesch, b. n. sine'ēkan.
 heet, b. n. matētīh, marē'abe.
 heet maken, papakatētīh.

deet water, ake matētih.
 heg, vr. pāgar.
 hel, vr. (plaats van rampzalig-
 heid), narākah.
 helder, b. n. matūlang.
 helpen, b. w. metūrūn. — *Ki-
 te metūrūm i sije bōhūh si-
 je nabodūtoh*, wij helpen
 hem uit den nood.
 hemd, o. kamōdah.
 hemel, m. sōrgah.
 hemels blaauw, lāngih bīrūh.
 hen, vr. mānūh bāwine.
 hengel, m. ēke.
 hengst, m. kawāroh ēse.
 hersenen, vr. meerv. pāsige.
 hersteld, senapījah.
 kert, o. rūsah.
 herwaarts, bijw. domāhīh.
 heuvel, m. bārūde kadōdoh.
 hiel, m. (hak) pākele.
 hier, bijw. sinih. — *Būhūh-bū-
 hūh, i sije si inih*, hij was
 zoo even hier.
 hier en daar, dabān sinih dā-
 ngan opahise.
 hij, pers. voorn. sije.
 hijgen, o. w. lūmūpah.
 hik, m. matēppūh.
 hinken, o. w. makēntoh.
 hoe, bijw. kere āpah.
 hoed, m. sapeōh.
 hoedanigheid, vr. gahī'e.
 hoef, m. kanākuh ū kawāroh.
 hoek, m. bākūh.
 hoen, o. mānūh.
 hoenderei, o. telūhūh mānūh.
 hoenderhok, o. tēndah ū mā-
 nūh.
 hoer, vr. (openbare—) sūndal.

hoererij, vr. pasūndalen.
 hoest, m. sēkole.
 hoeveel maal, bijw. pīrah sūle.
 hond, m. āsūh.
 hondje, o. āsūh kadodo.
 honderd, telw. mahāsūh.
 honger, m. mahūtūng. — *Ijah
 nahūtūng*, ik heb honger.
 honig, m. āke ū mādūh.
 hoofd, o. (ligch) tēmboh.
 hoofddoek, m. papōrong tēm-
 boh.
 hoofdpijn, vr. tēmboh matē-
 dūh.
 hoog, b. n. mārāngē.
 hoogmoedig, b. n. nāhūng'ge-
 gūwah.
 hooi, o. dākūh ma'tēgūh.
 hoop, vr. (verwachting) pa-
 ngonbalāhan.
 hooren, b. en o. w. darīngī'e. —
Ijah makarīngī'e, ik hoor;
kāhuh makarīngī'e, gij hoort;
sije makarīngī'e, hij hoort;
kite makarīngī'e, wij hooren;
kalūh patikūh makarīngī'e,
 gij hoort; *sire (patikūh) ma-
 karīngī'e*, zij allen hooren.
 horen, m. (hoorn) sūngē.
 houden, b. en o. w. mangūm-
 bele.
 hout, o. kālūh.
 houtskool, vr. bō'eng.
 huichelaar, m. tābūhmātah na-
 nōde gātihne.
 huid, vr. pīsing.
 huilen, o. w. (schreijen) sūmā-
 ngih.
 huis, o. bāre. — *Apan bāre sū
 sāngihih patikūh mengkājih*

darākih, de huizen op de Sāngi-eilanden zijn allen slecht.
 huisgezin, o. dapūhan.
 hulp, vr. tūruman.
 hut, vr. (aan het strand) dā-sing.
 huren, b. w. sēwah, manēndeng.
 huurling, m. tāhuhmātah nanēndeng.
 huwen, b. n. (bij de bangsa) kāwin, (bij de bala-bala en slaven) sāvah.—*Kasilih Mangānītu seng nakāwin sanījang e Tagūlandang*, de prins van Mangānītu is met de prinses van Tagūlandang gehuwd.

I.

ieder, voorn. seng katāhuh-seng katāhuh.
 iets, voorn. mangārōtong.
 ijver, m. rādjin.
 ijzer, o. ūwāse.—*Uwāse bināwah bohūh manāroh*, het ijzer wordt van Manado aangebragt.
 ik, pers. voorn. ījah.
 ik zelf, ījah sesākū.
 in, voorz. sūdārūng.
 inboorling, m. en vr. tāhūhmātah ūn sōhah.
 inderdaad, bijw. tēnga-tēngade.
 indien, voegw. kamāen.
 ingaan, o. w. sūmāhoh.
 ingewand, o. lōhon tīhāng.
 inkt, m. tintah.

inroepen, b. w. (naar binnen roepen) kāmūhīh mapasāwe.
 inschenken, b. w. bīngīe, āring.
 inzamelen, b. w. komōre.

J.

jaar, o. tāhūng.
 jaarlijks, bijw. seng tāhūng-seng tāhūng.
 jeugd, vr. tēmpoh den darīhoh.
 jeukte, vr. pakātīh.
 jong, b. n. darīhoh.
 jonge dochter, vr. bawīne darīhoh.
 jongeling, m. ēse darīhoh.
 juichen, b. w. mapālūh, masūmboh.

K.

kaaiman, m. (krokodil) būhālah.
 kaal, b. n. (boven op het hoofd) lūngūbūh.
 kaap, vr. (een in zee uitstekend land) tonggēne.
 kaars, vr. līlin.
 kaauwen, b. n. manōpah.
 kakelen, o. w. kūmātoh.
 kakken, b. w. makīloh.
 kakketoer, vr. (groene) karēah.
 kalefateren, b. w. mamākale.
 kalf, o. (van eene koe) ānah ū sāpīh.
 kalk, m. āpūh.
 kalksteen, m. bātūh ngāpūh.
 kalm, b. n. (gemoedstoestand) nāhūng malūwase.

kam, m. (haarkam) sesābūh, sesēngkih.
 kammen, b. w. manāhūh, manēngkih.
 kamphaan, m. mānūh ūrāhosse.
 kastijden, b. w. magēllih ū pāhan.
 kat, vr. mēoh.
 katoen, o. (boomwol) kāpese.
 katoenboom, m. pūngūh kāpese.
 keel, vr. lē'e.
 keffen, o. w. homūbūh.
 kennen, b. w. makakilārah, makahīnoh.
 kerk, vr. (christen) ga'ēdah.
 kern, vr. (korrel) batūne.
 kerven, b. w. sēlah, līh.
 keten, vr. rānte.
 keuken, vr. dapūhan.
 keus, vr. pinīle.
 kies, vr. īsīh.
 kiezen, b. w. pīle. — *Sūmbā-lūh bobātoḥ sēng nipapīle kohāten dātūh*, een der bobato's (rijksgrooten) wordt tot radja gekozen.
 kijken, o. w. kūmakēlah.
 kijven, o. w. mabāroh.
 kikvorsch, m. tūmpēpah.
 kin, vr. āre.
 kind, o. ānah.
 kinderloos, b. w. bāntoh.
 kist, vr. bāntale.
 kittelen, b. w. masanījah.
 klaauw, m. (van viervoetige dieren) kanūkūh.
 klagen, b. w. (aan-) mangādūh, mangālake.
 klap, m. en vr. (slag met de hand) pīnērūh.

DL. X. 4de SERIE. DL. I.

klappernoot, vr. bāngūh.
 klapper olie, vr. bānah bāngūh.
 klappertanden, o. w. īsing metatāngkūle.
 kleeden, b. w. mopāke.
 kleederen, o. meerv. pakēan. — *Sēng nahīlan pakēankū*, mijne kleederen zijn verloren.
 klei, vr. (aarde) tānah masīpūrūh.
 klein, b. n. kadōdoh, (superl.) naparīhūng kadōdoh.
 kleinkind, o. pūlung.
 kleven, o. en b. w. dūmekah.
 klimmen, o. w. māwih.
 klip, vr. balōnto'e. — *Sakāeng ēne nisīlade sū balōnto'e kū-niwōno'e karēngū e dūwang kahōrase*, die praauw stootte eenige uren geleden tegen de klip en is gezonken.
 kluw, vr. (garen) būhūng.
 knagen, b. en o. w. nangīkih.
 knarsen, o. w. (tanden-) naka-ka'ētūbe.
 kneden, b. w. mahāmīsih.
 knellen, b. en o. w. ma'ēpese.
 knevel, m. kūmih.
 knevelen, b. w. nengārah ū kapūlūne.
 knieën, vr. meerv. bukūh.
 knielen, o. w. mamūrāngen.
 knippen, b. w. mamīhise.
 knoflook, o. lansūnah mawīrah.
 koek, m. kūkis.
 koel, b. n. masārūmīgan.
 koffij, v. kōpīh.
 kogel, m. pangēlūh.
 koken, o. w. manāsah. — *Pa-hādoh kadōdoh, kawinkū ma-*

- nāsah kāhan*, wacht een weinig, mijne vrouw zal nog koken.
 komen, o. w. dūmēntah.
 komkommer, m. tīmūh.
 kompas, o. padōma.
 konfijt, vr. marēngan.
 koning, m. dātūh.
 koningin, vr. dātūh bawīne.
 koninkrijk, o. hāle. — *Kālo ũ Manganitūh*, het koninkrijk Manganitū.
 koon, vr. pīpīh.
 koopen, b. w. mamēlih.
 koopplaats, vr. (markt) pāsar.
 koord, vr. tārih.
 koorts, vr. (warme) lē'abe, (koude) dōndong.
 koper, o. tambāgah.
 koppig, b. n. tēmbōh makētīh.
 korrel, vr. bātūh.
 kort, b. n. (niet lang) masānah.
 kostbaar, b. n. marēgoh.
 kosten, (verleenen) ma'enbārūh.
 koud, b. n. marerēnding, metē'oh. — *Sēng kamerūkade ī-nih metē'oh*, het is heden morgen koud geweest.
 kraaijen, o. w. (als een haan) kūmūkūh.
 krab, vr. (krabbe) kahākah.
 krabben, b. w. (met de vingers) makāhoh.
 kracht, vr. (sterkte) kūwat, pakahīhah.
 kramp, vr. (in de leden) karūnkūng.
 krank, b. n. sākīh, tēdūh. — *Inīnangkū matēdūh*, mijne moeder is krank.
 krankzinnig, b. w. tēdūh lābah.
 krans, vr. (van bloemen) tōpoh-tōpoh.
 kreeft, m. ūran.
 kreupel, b. n. kēntoh.
 krijg voeren, b. w. mamīlih, vid. papīlih, eene soort zwaard.
 krijgen, b. en o. w. makadēah.
 krimpen, o. w. limōntoh.
 kring, m. sembēkah.
 kris, vr. (dolk) kīrise.
 krom, b. n. (hout bijv.) bēngkoh.
 kruid, o. (buskruid) ũwah.
 kruidnagel, m. būngah rāwan.
 kruin, vr. (van een berg) bōwong ũ būrūde, (van een boom) kōtoh ũ kālūh.
 kruipen, o. w. hūmōmang.
 kruipend gedierte, o. binātang lūhōmang.
 krul, vr. (-haar) ũtah kahāngkoh.
 kuch, vr. (hoest) sēkole.
 kudde, vr. sengapāen.
 kuif, vr. (van een vogel) bōtoh.
 kuil, m. (aarde) lōhang.
 kuit, vr. (visch-) bijade.
 kuiten, vr. meerv. (van het been) bīsīh.
 kunde, vr. ākale.
 kurkuma, vr. hāmūh.
 kussen, b. w. (zoenen) dūmēngūh.
 kussen, o. (peluw) kapēpe.
 kussensloop, vr. hūmang kapēpe.
 kust, vr. darūrūhan.
 kwaad, b. n. bārandarāhih, bārandalākīh.

kwaadspreken, o. w. bisārah da-lākih, bisārah darāhīh. — *I-kāhūh tahūrose mabisārah darāhīh si sije*, gij moet van hem geen kwaad spreken.
 kwaan, vr. sākīh.
 kwellen, b. w. (plagen) melānge'e.
 kwijlen, o. w. mawīle.
 kwijtschelden, b. w. mengām-pūng, tahūsab mamāe'e.
 kwispedoor, vr. en o. pangangedūhan.

L.

laag, b. n. (omlaag) bāwah.
 laag, b. n. (niet hoog) tāwe mārange.
 laan, vr. dāreng pījah nalūe.
 laat, b. n. (te—) senarīhūng kēdoh. — *I sije nesāhūh dimēntah tūmanīe naparīhūng*, hij komt alweder te laat.
 laatst, bijw. en b. n. (nog niet lang geleden) tā nadēngūh.
 laauw, b. n. (water) tā tūmanīe matētīh.
 laden, b. w. (in of op) maluran.
 lading, vr. (inhoud) luran. — *I sire nebūwah lūrankū sōrong dūrūnge*, zij hebben mijne lading aan wal gebragt.
 laf, b. n. (smakeloos) malēle.
 lafhartig, b. n. matāroh.
 lagchen, o. w. lūmege.
 lamp, vr. (inlandsche) sōroh.
 lampolie, vr. lānah ūn sōroh.
 land, o. (in het algemeen) ūntānah.

lang, b. n. (tegenoverst. van kort) manāndūh.
 langzaam, b. n. en bijw. pakarōnge.
 lans, vr. (piek) bēngkoh.
 lappen, b. w. (verstellen) manēppele.
 last, m. (bevel) pepasāngan.
 lasteren, b. n. metatēkese.
 ledekant, vr. o. dararōkan.
 leder, o. (bereide huid) pising.
 ledig, b. n. tarohōne.
 leedwezen, o. (spijt) pasasēsile.
 leeftijd, m. ūmbūrūh.
 leenen, b. n. (te leen nemen of geven) mangēdan.
 leenig, b. n. (van de ledematen) makīsome.
 leeraar, m. pandītah.
 leeren, b. w. manūradah. — *Mangararīhoh manūradah darāhīh*, de kinderen leeren slecht.
 leerplaats, vr. sikōlah.
 legerplaats, vr. pūpapilīhkan.
 leggen, b. w. (eijeren-) matēlūhūh.
 leguaan, m. sohāhah.
 leiden, b. w. (bij de hand-) manātah. — *Tālūhmātah wūtah walīne manātah*, de blinde wordt door een ander geleid.
 lekken, o. w. malēsūh.
 lekker, b. n. mahōlese.
 lelijk, b. n. darākise.
 lendenen, vr. meerv. kalūwāeng. — *I sije nenēkah kalūwāenge*, hij stak hem in zijne lendenen.

lepel, m. sasāede, (rijst-) lahī-
rūh.
letter, vr. lētere.
leugen, vr. kōntih.
leugenaar, m. tāhūhmātah ma-
kōntih.
leunen, o. w. māhūnsarē'e.
leven, o. w. (tegenoverst. van
dood) bijāhah.
levendig, b. n. (vlug) masahā-
wūh mahīnoh.
lever, vr. (ingewand) āte.
lezen, b. w. bāsah. — *Kāhūh*
maṅgkah mābāsah? kunt
gij lezen? *tālah*, neen.
licht, b. n. matūhālage.
lichtstraal, m. matīlan matū-
hālage.
lidteeken, o. kāwang ū lēse.
liefde, vr. gagēllih.
liefhebben, b. w. matātālētūh.
lies, vr. būngkāle.
ligchaam, o. āwah.
liggen, o. w. (ter neder-) dūma-
rōkah.
ligt, b. n. (niet zwaar) māhan.
ligten, b. w. (optillen) hēngke.
lijden, b. w. (verduren) mata-
tāhan.
lijf, o. (ligchaam) āwah.
lijfgegene, m. en vr. ēlan.
lijk, o. kasūwan.
lijn, vr. (streep) bē'ih.
lijnwaad, o. kahīwūh.
likken, b. w. melēwah.
links, bijw. sembēkah kahīhīh.
lip, vr. (lippen) bibihīh.
loensch, b. n. mātah welāhūh.
loeren, o. w. (gluren) mapahī-
man.

lof, m. pūđīhan.
lokken, b. w. gūmīgille.
lommer, vr. lūe.
long, vr. hāngih.
lonk, m. kakōndah.
loochenen, b. w. madēndile.
lood, o. (zeker metaal) tim-
bē'ah lēboh.
loom, b. w. (traag) mālase.
loon, o. gādjih. — *I kite den*
tāpakadēah gādjih, wij heb-
ben nog geen loon ont-
vangen.
loopen, o. w. (te voet gaan) rū-
māreng.
loot, vr. tūmbare.
loslaten, b. w. mapēllōh.
lubben, b. w. mangābirih.
luchten, b. w. (in de zon droo-
gen) bātih.
lui, b. n. mālase.
luis, vr. (hoofd-) kūtūh.

M.

maag, vr. kōmbang.
maagd, vr. lūhise.
maagdenschender, m. makō-
hah darākīh lūhise.
maagkuil, m. pōndol ū nāhūng.
maagschap, vr. ānah ū sūm-
bāhūh.
maalstroom, m. ākene tūmbī-
hin.
maan, vr. (planeet) būran,
(nieuwe) būran sa ē'bih,
(volle) būran limāngūh.
maand, vr. būran.
maandstonden, m. sākīh darā-
hīh, sūmēong dāhah.

- maar, bijw. ārawe.
 maat, m. (makker) dingāneng.
 maauwen, o. w. ngūmēahūh.
 mager, b. n. mahūsūh.
 magneetsteen, m. bātūh wā-
 hāne.
 magt, vr. (kracht om iets te
 doen) nebālah kapūlūh.
 maïs, wīgūh.
 mak, b. n. mahāroh. — *Mā-
 nūhkū mahāroh*, mijne kip-
 pen zijn mak.
 maken, b. w. makōhah.
 makker, m. dingāneng.
 malen, b. w. melūre, malūtah.
 man, m. (in tegenst. van
 vrouw) ēse, (gehuwd-) ēse
 sempijah kāwin.
 mand, vr. dinpūrūng.
 maneschijn, m. tūbālage ū bū-
 ran.
 manier, vr. (wijze) ādate.
 mannelijk, b. n. ēse, (-dier) bi-
 nātang ēse.
 markt, vr. pāsar.
 martelen, b. w. magēllih ū
 papāhan.
 masker, o. sangkahībah.
 mat, vr. sapīe.
 mat, b. n. (vermoeid) sāgede.
 matras, vr. kāmah.
 mede, bijw. voegw. en voorz.
 dīngan.
 medebrengen. b. w. bāwah rī-
 ngan. — *I sīje nebāwah pa-
 kēan ijōngoh si sījah*, hij
 bragt kleederen voor mij
 mede.
 mededeelen, b. w. (te kennen
 geven) mapakasīngkah.
- mededeelzaam, b. n. matalēn-
 tūh.
 mededoogen, o. tūmalēntūh.
 medegaan, o. w. mahūndīngan.
 medelijden, o. tūmalēntūh.
 medicijn, vr. (geneesmiddel)
 ūndan.
 meel, o. gorōpon.
 meenen, b. en o. w. kīrah, sipī-
 rang.
 meer, b. n. en bijw. limēm-
 boh. — *Inih limēmboh ngē-
 ne*, dit is meer dan dat.
 meer, o. mārāh, (groot-) dānoh.
 meest, b. n. limēmboh napa-
 rī-
 hūng.
 meineed, m. nekōntih nesālūh.
 melk, vr. āke ū sūsūh.
 melk, (kokos-) magōroh.
 mengen, b. w. malalāhūh. —
*Kūmbijah nilahakan i sīre
 āsing*, de sago werd met
 zout gemengd.
 mensch, m. tāhūhmātah.
 menschelijk, b. w. sūmbarījah
 tāhūhmātah.
 merg, o. (beenderen-) gēsīn
 dūhīh, (boomen-) gēsīn bō-
 hūh pūngēne.
 mergel, m. (aarde) tānah masī-
 pūrūh.
 merk, o. tatījalāh.
 mes, o. pīsoh.
 mest, m. tāhīh.
 met, voorz. dīngan.
 meten, b. w. manūkah.
 middag, m. ē'lloh marētūh.
 middagmaal, o. kūmahang ē'l-
 loh marētūh.
 middellijf, o. sindīhan.

middelpunt, o. pūhīdih.
 midden, o. taloharāne. — *I sije nanāwoh sū taloharāne dā-reng*, hij is midden op den weg gevallen.
 middernacht, m. basarārong.
 mier, vr. lelātūh, (roode) ka-na'ēnte.
 mij, pers. voorn. ijah.
 min, vr. (voedster, zoogster) inang tātūhne.
 minder, b. n. mahārih.
 misdaad, vr. tarēngkoh.
 misdadiger, m. tāhūhmātah matarēngkoh.
 misgeboorte, vr. bātah.
 misleiden, b. w. binsānah. — *I sije mawinsūnah kawanūhah*, hij misleidt het volk.
 misschien, bijw. arah mānūng.
 misselijk, b. n. kūmūe.
 mist, m. (nevel) rebū'e.
 mistrouwen, o. w. matamangī-mang.
 modder, m. lēboh.
 moeder, vr. inang, (groot-) nē-ne.
 moederkoek, m. kakedūhan.
 moeijelijk, b. n. (gevaar) ma-būhah, masangsārah. — *Būrūde ēne masangsārah sa-kānge*, die berg is moeijelijk te beklimmen.
 mogen, o. w. mabōtonge.
 mond, m. (van menschen) mōhon.
 mondbehoefden, vr. meerv. bārūng.
 mondvol, m. sekamōhon.
 mooi, b. n. mahōle.

moord, m. papāte.
 moorden, b. w. mamāte.
 moordenaar, m. tāhūhmatah tahapamāte.
 morgen, m. dīhoh ē'lloh.
 morgen, (tot-) sārang dīhoh ē'lloh.
 morgen middag, m. dīhoh ē'lloh marētūh.
 morgenster, vr. kadādemāe.
 morgenstond, m. marākade.
 morsig, b. n. marawītih.
 mug, vr. tēnih.
 muilen, vr. meerv. sinēllah.
 muis, vr. barāwoh. — *Barāwoh kīmāhan ēwe kāmih*, de muizen hebben onze padi opgegeten.
 muskaatnoot, vr. pārang.
 muskusdier, o. tālūngtūlūh.
 muts, vr. karpōsah.
 muur, m. darēndūng.

N.

naad, m. (kleedingstuk) elītan.
 naaigaren, o. bānang gagēpe.
 naaijen, b. w. mengēpe.
 naakt, b. n. tantālan, tentōle.
 naald, vr. darāhūn.
 naam, m. āreng.
 naarstig, b. n. maramēdih.
 naberouw, o. pesasēsile.
 nabestaande, m. en vr. sengā-sale.
 nabij, bijw. masāngide.
 nacht, m. ē'bih.
 nadat, voegw. samūrih.
 nadeel, o. (verlies, schade) rugih.

- naderen, o. w. masāngide dū-
mēntah. — *I kīte dūmēntah*
masāngide ū kām̄pūng, wij
naderen de kampong.
- nagel, m. (aan vinger of tee-
nen) kanūkūh.
- nageslacht, o. apangāsale ka-
ripōhoh.
- nalatenschap, vr. pūsākah.
- nalatig, b. n. tasempīe.
- nat, b. n. mahōloh. — *Pakān-*
nū mahōloh, uwe kleederen
zijn nat.
- natie, vr. sengkapāhan tāhūh-
mātah.
- natmaken, b. w. pakahōloh.
- navel, m. pūhīdih.
- navolgen, b. w. tūhūh.
- navorschen, b. w. parīksah.
- nederbuigen, b. en o. w. (het
hoofd—) manūmage.
- nederig, b. n. (ootmoedig) ma-
sānah.
- neen, bijw. tālah.
- neet, vr. lesījah.
- negen, telw. sījoh.
- negende, b. n. en o. kasījoh.
- negen en twintig, telw. dūwah
ūn pūloh sījoh.
- negenmaal, bijw. sījoh sūle.
- negentien, telw. en vr. mapū-
loh sījoh.
- negentig, telw. en vr. sījoh ūn
pūloh.
- neger, m. tāhūh papūhah.
- nek, m. porō'e.
- nemen, b. w. ārah. — *I kāhūh*
nesāhūh nangūrah kapījah
ēkekū, gij hebt alweder mijn
hengel genomen.
- nest, o. (van vogels) sarō'e.
- net, b. n. (schoon) marēnnoh.
- neus, m. īrūn.
- neusbeen, o. dūhīh nīrūn.
- neusdoek, m. lēnsoh līmah.
- neusgaten, o. meerv. lōhang
īrūn.
- nieuw, b. n. buhūh.
- nieuwjaar, o. tāhūn bāhūh.
- niezen, o. w. bobīnang.
- nijd, m. bīnsih.
- nimmer, bijw. (nooit) manta-
lah kahēnga-hēngan.
- noemen, b. w. masēbah. — *I*
sīje tāmasēbah ū āreng ū
āmange, hij wil den naam
van zijnen vader niet noe-
men.
- nog niet, bijw. tālah.
- nommer, o. nōmor.
- nooden, b. w. kūmūhīh.
- noodzakelijk, b. n. tēngade.
- noord, m. sawenāhoh.
- nu, bijw. entē'an.
- nut, b. n. gūnah.
- nuttig, b. n. māmbengūnah.

O.

- och, tusschenw. ājoh.
- oefenen, b. w. mangēndūn.
- oester, vr. sakīrūh.
- oever, m. (waterkant) bīwih ū
āpen.
- of, voegw. atalāhūh.
- oksel, m. engalēah.
- olie, vr. lānah. — *I kāhūh mo-*
bewārūh ū lānah? verkoopt
gij olie?
- om, voegw. sēbape.

- ondraaijen, b. en o. w. mamī-
 hūh.
 omkeeren, b. w. biling.
 omkijken, o. w. kumakālah lī-
 kude.
 omroeren, b. w. mangūhahah.
 omschudden, b. w. mangījoh.
 omslagdoek, m. (salēndang)
 anūmūtūng.
 omslag, m. en o. (van een boek)
 pajīkūng.
 ompitten, b. w. mangēkade.
 omstandigheid, vr. perkārah.
 omtrent, voorz. (naar gissing)
 pekīrah-kīrah.
 omvatten, b. w. (omarmen) ma-
 narūrūh.
 omwinden, b. w. mamīkūng.
 onaangekleed, b. n. den tāne-
 pakēan.
 onaangenaam, b. n. tamāhole.
 onbebouwd, b. n. (braak) ngū-
 rah.
 onbekend, b. n. tā nakahīnoh.
 onbeleeft, b. n. bēgah ngādate.
 onbeschaamd, b. n. bēgah ma-
 mēah.
 onbevolkt, b. n. tā tāhūhne. —
Tahanūsah tā tāhūhne, dat
 eiland is onbevolkt.
 onbevreesd, b. n. bahānih.
 onbillijk, b. n. tā tēngade.
 ondankbaar, b. n. tā ādate.
 onderdaan, m. kawanūhah.
 onderdrukken, b. n. melilūng.
 ondergaan, o. (der zon) ē'lloh
 sūmēdah.
 onderhandelen, o. w. makīre.
 onderhoud, o. idope.
 onderlip, vr. bibīhīh bāwah.
- onderpand, o. gāde.
 ondersteunen, b. w. metūrūn.
 onderteekenen, b. w. manōken.
 onderwijzer, m. mētere.
 onderworpen, b. n. madaringī'e.
 onder zeil gaan, masēngoh. —
*Sakāeng tāhūh Būgise sēng
 nesēngoh kanīnih marūkade*,
 de praauw van den Boegi-
 nees is heden morgen on-
 der zeil gegaan.
 onderzoeken, b. w. priksāhīh.
 ondeugd, vr. darākīh.
 ondiep, b. n. mawāwoh.
 oneenigheid, vr. wūrōh.
 oneerbiedig, b. n. tā ādate.
 oneffen, b. n. (niet effen) tā
 narēnnoh.
 ongaar, b. n. tā nasāsah.
 ongeduld, o. kāte marūmase.
 ongehuwd, b. n. lūhise.
 ongeluk, o. bodītōk.
 ongerust, b. n. sūsah ū nā-
 hūng.
 ongetrouw, b. n. tā napījah.
 onkosten, m. meerv. balāndah.
 onkunde, vr. lōngon.
 onlangs, bijw. (nog niet lang
 geleden) kanīnih.
 onmogelijk, b. n. mantālah tē-
 nga-tēngade.
 onnoodig, b. n. tā hūsah.
 onrein, b. n. (morsig) marawī-
 tih.
 onrijp, b. n. tā mātah.
 ons, pers. voorn. 3 en 4 pers.
 meerv. kīte.
 onschuldig, b. n. tāsarāhne.
 ontbieden, b. w. (roepen) kū-
 mūhīh.

- ontbinden, b. w. (losmaken) marihüh.
 ontelbaar, b. n. tā mandēken.
 ontkennen, b. w. madēndile.
 ontkleeden, b. w. melūhah pakēan.
 ontmoeten, b. w. masōmbang.
 ontslaan, b. w. marihüh. — *I sije sēng narihüh bōhüh ārese*, hij is uit de gevangenis ontslagen.
 ontvangen, b. w. makadēah, dōhoh.
 ontwaken, o. w. mebāngūn.
 ontzag, o. ādate.
 onverdragelijk, b. n. tā makatēhan.
 onverzadelijk, b. n. tā malāede.
 onvoegzaam, b. n. tā tēngode.
 onwaarheid, vr. kōntih.
 onweder, o. dēlan.
 onwetend, b. n. (dom) lōngon, bēgah.
 onzichtbaar, b. n. tahi kasiloh.
 oog, o. (zintuig des gezigts) mātah.
 oogappel, m. ānah ū mātah.
 oogeblik, o. en m. sēng kakōndah.
 ooghoek, m. (binnen) pūngūh, (buiten) kōtoh.
 oogleden, o. meerv. bōwoh ū mātah, kenkōndah.
 oogwater, w. o. āke ū mātah.
 ook, voegw. delāhah.
 oor, o. tālih.
 oordeelen, b. w. mahūkūng.
 oorgat, o. lōhang ū tālih.
 oorlel, vr. pamamihisan, vid. mamihis, draaijend knijpen.
 DL. X. 4de SERIE. DL. I
- oorsmeer, o. karē'e.
 oorzaak, vr. (reden) sebāpe.
 oost, b. n. dākih.
 oostewind, m. ānging dākih.
 oostzijde, vr. sembēkah dākih.
 op, voorz. sūwōne.
 openbaren, b. w. makōhah kakelāhan.
 openen, b. w. (deur bijv.) tōpe.
 ophangen, b. w. biting.
 opheffen, b. w. hēngke.
 oppassen, b. w. lūkade.
 oprigten, b. w. (opregten) dūmarīsih.
 oproer, o. en m. hūroh-hārah. — *I sire mekekōhah hūroh-hārah sūsōhah*, zij maken oproer in de negorij.
 oprollen, b. w. melūrūn.
 opstoken, b. w. maminā'e.
 opvaren, o. w. sōrong tarāe.
 opzoeken, b. w. madēah.
 opzwellen, o. w. sūmahēnnūh.
 orde, vr. (bevel) tatanātah.
 os, m. sāpīh kabīrih.
 oud, b. n. (bejaard) mangūrang.
 ouderloos, b. n. kasīsih.
 ouders, meerv. īnang jāmang.
 overal, bijw. melīkūh.
 overblijfsel, o. lēmbēh.
 overdenken, b. w. masīpire.
 overgeven, b. w. mangōngoh.
 overleden, verl. deelw. senāte.
 overmorgen, bijw. karīmā'en.
 overrijp, b. n. tūmanīe masāsah.
 overstroming, vr. āke lāwoh.
 overwegen, b. w. metūmbang.
 overwinnen, b. w. makahūntūng.
 overzetten, (vertalen) ijārin.

overzijde, vr. sū sembēkah.

P.

paal, m. dihih.
 paar, o. senpāre.
 paard, o. kawāroh.
 paardenhaar, o. dūkūh kawāroh.
 paardenklaauw, m. kanūkūh ū kawāroh.
 paardenstaart, m. tōreng kawāroh.
 paarlemoer, o. mütijārah.
 pad, o. (weg in het algemeen) dāreng.
 paddestoel, m. būngah.
 pak, o. pinikūn.
 pakhuis, o. gōdong.
 palmboom, m. (areng) ākele.
 pan, vr. (grootte) kawālih, (kleine) kāhah.
 pantalon, m. selānah.
 pap, vr. (rijst) gāre.
 papaja, (vrucht) kapālah.
 papegaai, m. lūrin.
 papier, o. karētase.
 patattes, vr. batātah.
 pees, vr. ihah.
 peluw, vr. kapēpe.
 pen, vr. (schrijven) pēnah.
 peper, vr. isang parāngen.
 persen, b. w. tēlide.
 pijl, m. ānah ū papītih.
 pijn, vr. tēdūh.
 pink, m. (kleinste vinger) kūnentīngan.
 pis, vr. sīnsing.
 pisang, būsah.
 pit, vr. (kern van vruchten) bātūh.

plaats, vr. (in het algemeen) tāmpah.

plagen, b. w. melangē'e.— *Nakapūrah i kāhūh manalangē'e si sījah?* waarom plaagt gij mij?

plank, vr. pepale.

planten, b. w. mesūwang.

plukken, b. w. (rijst) mamīnsah, (andere vruchten) manīpoh.

poezelig, b. n. matāwah.

pogen, o. w. kēnan.

pokken, o. w. būtih.— *Būtih mantālah sū Sāngihih*, de pokken zijn nimmer op Sangi geweest.

poort, vr. pīntūh, (kerkdeur) darūnge gā'edah.

pot, m. (om te koken) kūring.

pracht, vr. gegūwah.

praten, o. w. mabisārah.

prikken, b. n. manūsūh.

puist, vr. bīsūle.

put, m. pahīgh.

R.

raken, b. en o. w. (treffen) nihīnoh.

ramp, vr. bodītah.

rand, m. bīwī'e.

ras, bijw. pakarīgah.

regen, m. tahītih.— *Mentē'an mamarīgah dīmāsē'e tahītih*, het zal spoedig regenen.

regenboog, m. dendipāe.

regentijd, m. tēmpoh ūn tahītih.

regeren, b. w. maparēntah.

regter, m. hūkūng.

reiger, m. manūh bahōhah.
 rein, b. n. marēnnoh.
 rekenen, b. en o. w. malēken.
 reuk, m. dalūrūh.
 ribbe, (rib) vr. hāsūh.
 riem, m. bālang.
 rijden, o. w. sūmēnkang.
 rijglijf, o. sōle.
 rijk, b. n. kālah.
 rijkdom, m. kakālakēnge.
 rijksbestierder, m. bobātoh.
 rijst, vr. (in den bolster) ēme,
 (uit den bolster) bōrase, (ge-
 kookt) serāsah, (roode) ēme
 mahāmūh, (witte) ēme mawī-
 rah, (zwarte) ēme mahītūng.
 rijstwater, o. (dik afgekookt om
 te drinken) kāntjih.
 rillen, o. w. kūmēnde.
 ring, m. (voor den vinger) sīn-
 sin.
 rivier, vr. sowāhan.
 roeijen, o. w. mabālang.
 roepen, b. en o. w. kūmuhih.—
I sije kūh'e sīnih, roep hem
 hier.
 roer, o. (van een vaarttuig) pe-
 tōne.
 roest, m. (uitslag aan metalen)
 tāhīh ū wāseh.
 rollen, b. w. dūmarōkah.
 rood, b. n. mahāmūh.
 roode loop, m. mangkīloh ū rā-
 hah.
 rook, m. pēpūse.
 rooven, b. w. metākoh.
 roover, m. (zee-) tāhūh ma-
 ngindānoh.
 rot, vr. (rat) barāwoh.
 rots, vr. balōnto'e.

rottig, b. n. mawūhūh.
 rotting, m. (riet) ūe.
 rug, m. (ruggegraat) dūhīh
 līkūde.
 ruiken, b. w. mangīmūh.
 ruilen, b. w. manarīhūh.
 rust, vr. petīkih.—*Ijah tā*
makapetīkih, ik heb geen
 rust.

S.

sabel, vr. sābel.
 sagu, hūmbījah.
 saguweer, m. sīpah.
 sandelhout, o. sūndānah.
 satijn, o. satēng.
 schaaf, vr. skāpe.
 schaamdeel, o. masc. tāwūh,
 fem. sūwah.
 schaar, o. dūmbah.
 schaar, vr. (knipschaar) ge-
 gūnting.
 schaarsch, b. n. mararāhūh.
 schade, vr. rūgih.
 schaduw, vr. kengkāhūh.
 schamen, wederk. w. mamē-
 ah.—*Ijah mamēah bōhūh*
kāhūh nakōhah darāhīh, ik
 schaam mij over uwe slechte
 handelingen.
 scheede, vr. (zwaard-) hōmah.
 scheel, b. n. welāhūh.
 scheermes, o. pīsoh makū-
 rūh.
 scheiden, b. w. (huwelijk) ma-
 tatāntang.
 schelden, b. w. madōhan.
 schenden, b. w. (beschadigen)
 madōmbah.

- scherp, b. n. en bijw. mahō-
 roh. — *Pisoh senihāsah ma-
 hōrah*, het mes is scherp
 geslepen.
 scheuren, b. w. (van een rijten)
 mawē'e.
 schieten, o. w. dikoh.
 schikken, b. w. mangātore.
 schil, vr. pīsing.
 schillen, o. w. melekāhah.
 schild, m. en o. kēlung.
 schildpad, vr. (zee-) pūhikan.
 schim, vr. (schaduw) adī'en.
 schip, o. kāpale.
 schitteren, o. w. marēndah.
 schoen, m. sapātūh.
 school, vr. skōla.
 schoon, b. n. en bijw. mahōle.
 schoonmoeder, vr. īnang ki-
 naratīngan.
 schoonvader, m. jāmang kina-
 ratingan.
 schoonzoon, m. ānah mirarā-
 ting.
 schoonzuster, vr. īpage bawīne.
 schoppen, b. en o. w. (met den
 voet) manūkele.
 schor, b. n. sine'ēkan.
 schors, vr. (van een boom) pī-
 sing kālūh.
 schotel, m. skōtoloh.
 schouder, m. bēmbang.
 schraal, b. n. (mager) mahū-
 sūh.
 schreeuwen, b. w. kūmūhīh.
 schreijen, o. w. sūmāngīh.
 schrijven, b. w. mambō'e.
 schrik, m. hūmēkose.
 schub, vr. ēnah.
 schudden, b. w. kūmijoh.
- schuilen, o. w. (zich verbergen)
 mekūmbūnih.
 schuim, o. lēbah.
 schuinsch, bijw. en b. n. beng-
 koh.
 schuiven, b. w. voorz. sūhūdūh.
 schuld, vr. ūtang, sārāh.
 schulp, vr. (schelp) pū'e.
 schurft, vr. karūrih.
 schuw, b. n. (schichtig) mā-
 gan.
 sidderen, o. w. kūmēnde.
 slaaf, m. ēlan; ēlan pūsaka,
 erfslaven; ēlan kawēllīh,
 koopsclaven.
 slaan, b. w. mamāroh.
 slaap, m. (van het hoofd) pa-
 ningē'an.
 slagtaand, m. (van varkens) wā-
 rah.
 slang, vr. tēmpūh.
 slapen, o. w. matīkih. — *Ijah
 tāmetatikih āpan kārah ē'-
 bih*, ik heb den ganschen
 nacht niet geslapen.
 slavin, vr. ēlan bawīne.
 slepen, b. w. mamōreng.
 sleutel, m. kakūnsih.
 slijk, o. lēboh.
 slijm, o. sēmūn.
 slijpen, b. w. mangāsah.
 slijpsteen, m. (vlakke) kamā-
 ngah.
 slikken, b. w. (inslikken) ma-
 ngēlūh.
 sluiten, b. w. (toedoen) mahū-
 ping.
 smal, b. n. (klein) manīntah.
 smeeken, b. w. madōrong.
 smijten, b. w. memāhūng.

snel, b. n. masahāwūh.
 snijden, b. w. medūrūh.
 snorken, o. w. mamāhing.
 snot, o. sēmūn.
 snuiten, b. w. (den neus) ma-
 ngēsoh sēmūn.
 somber, b. n. (treurig) masū-
 sah.
 speeksel, o. ēdūh.
 speer, vr. bēngkoh.
 spek, o. tāwah.
 speld, vr. lapanētih.
 spelen, o. w. menālan. — *Ma-
 ngararīloh menenālan sūlī-
 kūde*, de kinderen spelen
 daar achter.
 spelonk, vr. lōhang.
 spenen, b. w. (van de borst
 doen) memēlloh sūsūh.
 spiegel, m. kasenāhan.
 spijs, vr. kāhan.
 spin, vr. lelāwah.
 spinneweb, o. sarē'e lelāwah.
 spoedig, b. n. pakarīgah.
 spreken, b. en o. w. mabisārah.
 springen, o. w. kūmese.
 sprinkhaan, m. kalimbōtong.
 spruit, vr. tūmbare.
 staal, o. (metaal) wādah.
 staan, o. w. dūmarīsih.
 staart, m. tōre.
 stad, vr. (nagri) sōhah.
 stam, m. (van eenen boom)
 bātang.
 stampen, o. w. tūmahīndah.
 stank, m. dalūrūng mawūhūh.
 stapel, m. (hoop) sengāmbūn.
 star, vr. (ster) bitūhing. — *Bi-
 tūhing ikekasīloh*, de sterren
 zijn zichtbaar.

steeds, bijw. āpan kārah ē'lloh.
 steen, m. wātūh.
 steenbakker, m. tūgang ma-
 tōngkah ū bātūh.
 steenpuist, vr. simahānūh.
 steenrots, vr. balonto'e.
 steken, b. en o. w. menēkah,
 lē'an.
 stelen, b. w. metākoh.
 sterk, b. n. (krachtig) sāwoh.
 sterven, o. māte.
 stiefkind, o. ānah ū wātah.
 stikken, b. w. māte narēmise.
 stil, b. n. marēmase.
 stoeijen, o. w. melarāmbi'e.
 stoel, m. kadērah.
 stof, o. āwūh.
 stofregen, m. tahītūh āwūh.
 stom, b. n. mōhūh.
 stomp, b. n. mamōmoh.
 stooten, b. w. sūhudūh, tōn-
 doh.
 storm, m. dēlan.
 stormregen, m. tahītūh dēlan.
 stout, b. n. (ondeugend) nā-
 kale.
 straat, vr. dāreng.
 straf, vr. sihāsah.
 straks, bijw. entē'an.
 strand, o. āpen.
 stranden, o. w. (schipbreuk lij-
 den) mindū'e, silade.
 streelen, b. w. manahijonge.
 strijden, o. w. lūmāwan.
 strik, m. sēde.
 stroo, o. dūkūh ma'ēgūh.
 strooijen, b. w. sawū'e.
 stroopen, b. w. (villen) melūwih.
 struikelen, o. w. laede nape-
 ku'e.

stuk, o. sempōdih.
 stulp, vr. sabūwah.
 suiker, vr. (uit suikerriet) gū-
 lah.
 suikerriet, o. tūwūh.
 sultan, m. sūltan.

T.

taal, vr. bahāsah.
 tabak, m. tabākoh.
 tabaksdoos, vr. ēme tabākoh.
 tabaksplantaadje, vr. baelūh ta-
 bākoh.
 tachtig, telw. wālūh ün pūloh.
 tachtigmaal, wālūh ün pūloh
 sasūlēnē.
 tafel, vr. mēdah. — *Mēdah sēng
 nitākah*, de tafel is gedekt.
 tafel, vr. (ronde) mēdah sima-
 hēnnūh.
 tak, m. lēlang.
 talent, o. būdih.
 talmen, o. w. pakarāwoh.
 talrijk, b. n. lāwoh.
 tand, m. īsing.
 tandpijn, vr. īsing matēdūh.
 tandvlesch, o. lōnge.
 tapijt, o. tepīe, sepīe.
 tasten, b. w. managīpoh.
 teef, vr. āsūh bawīne.
 teen, m. (toon, groote) īnang
 ū laede.
 tegenhouden, b. w. manūhile.
 tegenover, voorz. sūgātih.
 tegenspreken, b. w. madēndile.
 tegenwind, m. ānging bōhūh
 gātih.
 tegenzin, m. madīrih.
 telen, b. w. (voorttelen) makō-
 hah.

tellen, b. w. malēken.
 temmen, b. w. mapakahāroh.
 tepel, m. kōtoh ū sūsūh.
 tergen, b. w. menakālih.
 terstond, bijw. entē'an.
 terugdeinzen, o. w. manōhoh.
 teruggeven, b. w. ōnggoh gēl-
 lih sāhūh.
 terugkeeren, o. w. masūre. —
I sūre masūre bōhūh lāntang,
 zij keeren van den tuin te-
 rug.
 teug, vr. (dronk) kōwor.
 tevredenheid, vr. matūhālage.
 tien, telw. mapūloh.
 tienduizend, telw. mapuloh hī-
 wūh.
 tienmaal, bijw. mapūloh sūle.
 tijd, vr. tēmpoh.
 tijdelijke goederen, dūnijah.
 tijding, vr. hābar.
 tillen, b. w. ē'ngke.
 timmeren, b. w. makōhah kū-
 lūh.
 timmerman, m. tūkang kālūh.
 tin, o. timbē'ah mawīrah.
 tip, m. (punt) kōtoh.
 toebereiden, b. w. madijāhah.
 toebinden, b. w. īkih.
 toedekken, b. w. mapakāte.
 toekomst, b. n. ma'ēdoh dū-
 mēntah.
 toen, bijw. tēmpoh ēne.
 toeroepen, b. w. kūmūhah.
 toerusten, b. w. madijāhah.
 toestaan, b. w. magēllih re-
 lohā'e.
 toevoegen, b. w. tambāhah.
 toevouwen, b. w. malēkūh.
 tol, m. (heffing) bēah.
 tong, vr. dīleh.

toon, m. (klank) tingī'e.
 toonen, b. w. tōde, tūrādah.
 toorn, m. (gramschap) lūma-
 ngē'e.
 toorts, vr. sōroh.
 top, m. (berg-) bōwong ū būrū-
 de.
 tot, voorz. sārang.
 touw, o. tarih.
 traag, b. n. (langzaam) paka-
 rōnge.
 traan, m. ēlloh, āke ū mātah.
 trap, m. tūkade.
 treden, b. w. tūmahindah.
 treffen, b. w. nihīnoh.
 trekken, b. w. bōre.
 treurig, b. n. masūsah.
 troebel, b. n. marebūhūh.
 troost, m. ībor.
 troosten, b. w. mahībor. — *I*
sire sēng tā makahībore si
sīje, zij kunnen haar niet
 troosten.
 trotsch, b. n. tingkāhīh nāhūng
 gegūwah.
 trouw, b. n. mapījah.
 vrouwen, b. en o. w. kāwin sā-
 wah.
 tuin, m. lāntang.
 tusschen, voorz. tarohārah.
 tusschenbeide, bijw. bēla'e.
 twaalf, telw. mapūloh dūwah.
 twee, telw. dahūwah.
 tweeling, m. darīhoh hindūwah.
 twintig, telw. dūwah ūn pūloh.
 twist, m. sitōrih, wurōh.

U.

u, pers. voorn. ikahūh.

ui, m. (uije) lansūnah.
 uil, m. kūhēoh.
 uitblijven, o. w. tēntang.
 uitblusschen, b. w. (vuur —)
 patēng.
 uitbotten, o. w. matūmbare.
 uitbroeijen, b. w. mangīhang.
 uitdeelen, b. w. mamahījah.
 uitdelgen, b. w. (afmaken) ma-
 ngensūwe.
 uitdiepen, b. w. pakarārūng.
 uitdrinken, b. w. mīnūng pa-
 kasūwe.
 uitdrukken, b. w. (uitpersen)
 hāmise.
 uitgaan, o. w. sūmēban.
 uithongeren, b. w. māte karū-
 nūsan.
 uitkiezen, b. w. mamīle.
 uitkleeden, b. w. malūwah pa-
 kēan.
 uitlenen, b. w. mangēdan.
 uitrusten, o. w. madījahīh.
 uitspoelen, b. w. (wasschen) sū-
 sih.
 uitstaan, b. w. matengkēdan.
 uittrekken, b. w. sāwūh, ma-
 ngēbūh. — *Tahūhmātah sēng*
darāhīh mangēbūh bāngūhkkū
rarōdoh, kwade menschen
 hebben mijne jonge klap-
 perboomen uit (den grond)
 getrokken.
 uitwannen, b. w. mendāpih.
 uitwaseming, vr. lijāgah.
 uitwasschen, b. w. mangūnsah.
 uitwendig, b. w. sūlikūde, (in-
 wendig, sūrārūnge).
 uitwringen, b. w. (lijnwaad)
 melūmbide, mahamīsih.

uur, o. *ōrase*. — *Pūkol pīrah*
mih, hoe laat is het?

V.

waardig, b. n. *mahīnnoh*.
vaartuig, o. (de algemeene be-
naming is) *sakāeng*. — *I kite*
sēng makasūloh sakāeng ma-
ngindānoh dūwāngese, wij
hebben twee rooversvaar-
tuigen gezien.
vadem, m. *dēpah*.
vader, m. *jāmang*, (groot-) *tēte*.
vallen, o. *menāwoh*.
valsch, b. n. *kōntih*.
valsche getuigen, *sahīdih ma-*
kōntih.
van waar? *bōhūh āpah?*
vangen, b. w. *medākūh*, *me'ē-*
goh.
varken, o. *bāwih*.
varkenskop, m. *tēmbōh ū wā-*
wih.
vast, b. n. *mahīhah*.
vasten, o. w. *pūhāsah*.
vatten, b. w. *ūmpaēre*, *manē-*
ngare.
vechten, o. w. *mobūroh*. — *I*
tēte i kite dingan i hūpūng
mengkājih mābūroh sire wa-
line, onze voorvadersen vech-
ten immer met elkander.
veder, vr. *dūkūh*.
veel, b. n. *lāwoh*, *naparīhūng*.
veertien, telw. *mapūloh ōpah*.
veertig, telw. *ōpah ū pūloh*.
vegen, b. w. *manāpūh*, *ma-*
ngaē'e. — *Dāreng sūsōhah*
sengsūle-sengsūle i sire ma-

ngaē'e, de wegen in de ne-
gorij worden nu en dan ge-
veegd.
veinzen, o. w. *megōhūh*.
vel, o. *pīsing*.
venijn, o. *dotih*.
venster, o. *djanēlah*.
ver, b. n. *marahūh*. — *Ene ma-*
rāhūh wo mih, het is zeer
ver van hier.
verachten, b. w. *mangārūn*.
veranderen, b. w. *makōhah*
balīne.
verbaasd, b. n. (van verwon-
dering) *hēran*.
verbannen, b. w. *mebēmbang*.
Tāhūh rerūwah limāwan seng
nibēmbang dōkang sū tāhūng
narīhūh, twee onwillige men-
schen zijn verleden jaar van
hier verbannen.
verbergen, b. w. *mamūnih*.
verbeteren, b. w. *makōhah ma-*
pījah.
verbieden, b. w. *mesēdih*.
verblijden, b. w. *mapūlūh*.
verbod, o. *larāmen*.
verbond, o. *pīre*.
verbrand, b. n. *matūtūng*.
verdoemenis, vr. *sālūh*.
verdolen, o. w. *niwūre*. — *I kē-*
te sinūwure sūkē'ūh, wij zijn
in het bosch verdoold.
verdorren, o. w. *ma'ēgūh*.
verdragen, b. w. (dulden) *ma-*
rūmase.
verdriet, o. *sūsah nāhūng*.
verdrijven, b. w. *ūsere*.
verdrinken, b. w. (eig. zinken)
miwonō'e.

verdwijnen, o. w. marihüh.
 vereenigen, b. w. (zamenvoegen) manēmpüh.
 vereeren, b. w. magēllih ũ ādate.
 verf, vr. tjat.
 verfraaijen, b. w. kōhah pakahōlese.
 vergaan, o. w. narūсах. — *Sakāeng sengesah ũ Talāhūde seng* (na'ēne) *narūsah ũ dēlan dāmpih ē'bih*, eene praauw van Talaur is in den storm van verleden nacht vergaan.
 vergaderen, b. w. menāmpūng, mangōmore.
 vergadering, vr. (bijeenkomst) kumōrang, patampūngan.
 vergeten, b. w. niwāre.
 vergeven, b. w. megēllih āmpūng.
 vergiffenis, vr. āmpūng.
 vergrooten, b. w. megūwah.
 verhaal, o. (vertelling) bēke.
 verhalen, b. w. telling.
 verhemelte, o. (des monds) langitan.
 verheugd, b. n. mapūlüh.
 verhuizen, o. w. mangāring.
 verjagen, b. w. ũsere.
 verkleeden, b. w. mangāhūse pakēan.
 verkoopen, b. w. mabārūft.
 verkoopt, m. tāhūhmātah mahambārüh.
 verkrijgen, b. w. makadēah.
 verlangen, o. mapūlüh.
 verlaten, b. w. matēntang.
 verleiden, b. w. mamirā'e.
 verlengen, b. w. papakanāndüh.
 DL. X. 4de SERIE. DL. I.

verliezen, b. w. marūgih.
 verloren, b. n. nabilang.
 vermaak, o. (uitspanning) tagūnālan.
 vermanen, b. w. manūvādah.
 vermeederen, b. w. menāmbah.
 vermengen, b. w. malalābüh.
 verminkt, b. n. pōngoh.
 vermogen, o. (magt) kawāsah, mobālah kapūlüh.
 vermoorden, b. w. mapāte.
 vernemen, b. w. (hooren) ma-sīngkah.
 vernielen, b. w. marūсах.
 vernieuwen, b. w. kōhah būhüh.
 verplaatsen, b. w. ijārin.
 verruilen, b. w. manarihüh. — *Kotēkū seng pinanarihüh kahūwüh*, ik heb mijne koffie tegen lijnwaad verruild.
 verscheuren, b. w. mēnggie.
 versieren, b. w. kōhah pakahōlese.
 versleten, b. n. metēbe.
 versmelten, b. w. (metaal) mamēnbing.
 verstaan, o. en b. w. makaēnah.
 verstand, o. sīngkah.
 verstellen, b. w. (lappen) manēpelle.
 vertalen, b. w. ijārin.
 vertoeven, o. w. matēdoh.
 vertoonen, b. w. tōde.
 vertoornd, b. n. lumāngē'e.
 vertrappen, b. w. tūmalīndah.
 vertrek, o. (kamer) pala'edāngin.
 vertrekken, b. w. (gaan) sōrong.

- vertroosten, b. w. mengibore.
 vervaagen, b. w. mangāwen.
 vervolgen, b. w. manahūsūh.—
*Tāhūmātah nanūtūng bāreng
 sinahūsūhan mengkājih ne-
 gōloh sāgede*, zij hebben den
 brandstichter te vergeefs ver-
 volgd.
 verwantschap, b. n. ānah ū
 sūmbahūh.
 verwelken, o. w. nahōndese.
 verwoesten, b. w. rūśākan.
 verwonderen, b. w. hūmēran.
 verzamelen, b. w. kūmōre.
 verzoeken, b. w. madōrong.
 vet, o. tāwah.
 vier, telw. ōpah.
 vier duizend, telw. ōpah ū hī-
 wūh.
 vier en twintig, telw. dūwah
 ū pūloh ōpah.
 vierkant, b. n. bākūh ōpah.
 vijand, m. būroh.
 vijf, telw. līmah.
 vijftien, telw. māpūloh ū lī-
 mah.
 vijftig, telw. līmah ūng pūloh.
 vijl, vr. kīkis.
 villen, b. w. melūwih.
 vinger, m. tarimēdoh.
 visch, m. kīnah.
 vischbeen, o. dūhīh ūn kīnah.
 vischhengel, vr. ēke.
 vischnet, o. sōmah, kingsāre.
 vlag, vr. banēhah.
 vlaggestok, m. dīhīh ūn ba-
 nēhah.
 vlak, b. n. matēne.
 vlechten, b. w. manē'ide.
 vledermuis, vr. panīkih.
- vleesch, o. dāging.
 vleijen, b. w. manahījonge.
 vlek, vr. (smet) kōtoroh.
 vleugel, m. (vlerk) pānide.
 vlieden, b. w. tūmārang.
 vlieg, vr. lāngoh.
 vliegen, o. w. tūmēlah.
 vlijt, vr. paramēdih.
 vlinder, m. kariwēmbang.
 vloed, m. (wassend water) lū-
 mānabe.
 vloek, m. āne.
 vloer, m. enēārih.
 vloot, vr. kūtūh ū āsūh.
 vlot, b. n. hākīh.
 vlugten, o. w. tūmārang.
 voedsel, o. kāhan. — *Apah ma-
 sūśah makadēah kāhan in-
 tē'an tūh*, het is moeilijk
 thans voedsel te krijgen.
 voet, m. lāede.
 voetspoor, o. ēnnah ū lāede.
 voetzool, vr. pālede ū lāede.
 vogel, m. mānūh.
 vogelgezang, o. tīngih ū mā-
 nūh.
 vol, b. n. (geheel) napēne.
 volgen, b. en o. w. matūhūh.
 volgens, voorz. en voegw. kē-
 re.
 volk, o. tāhūhmātah lāwoh.
 volschenken, b. w. tahūhīh pa-
 kapēne.
 voltoojen, b. w. pakasū'e.
 voltooid, ngasū'e.
 vonnis, o. hūkūman.
 vooraf, bijw. karemōnah.
 voorbeeld, o. ūmbāgah.
 voorbij, voorz. en bijw. sū-
 mā'e. — *Sire simā'e si kite*,

zij gaan ons voorbij.
 voorgebergte, o. tonggēne.
 voorhoofd, o. dē'ūh.
 voornemen, o. kapūlūh.
 voorouders, m. meerv. i hū-
 pūng i tēte.
 voorwaar, bijw. tēnga-tēngade.
 vork, vr. pōrok.
 vorm, m. (gedaante) gāhīh.
 vrouwen, b. w. lēkūh.
 vraag, vr. padōrong.
 vracht, vr. lūran.
 vragen, b. en o. w. madō-
 rong. — *Apah i kāhūh ma-
 dōrong si sijah?* wat hebt
 gij van mij gevraagd?
 vrede, vr. megagēgille.
 vrees, vr. tākūh.
 vrek, m. tāhūhmātah marā-
 hage.
 vriend, m. sōbat.
 vrij, b. n. en bijw. bēbas.
 vroedvrouw, vr. bīhang.
 vrolijk, b. n. kapūlūng, dā-
 rūng ũ nāhūng.
 vrouw, vr. bawīne.
 vrucht, vr. būwah.
 vuil, b. n. lā'ege, lagēmūh,
 marawīlih.
 vuist, vr. kēnkūng.
 vullen, b. w. makapēne.
 vuur, o. pūtūng.
 vuursteen, m. bātūh pūtūng.

W.

waaijen, b. w. (wind) matjūh.
 waaijer, m. (handwaaijer) kī-
 pas.
 waar, b. n. (echt) tēngade.

waar, bijw. sūāpah.
 waarde, vr. arēgah. — *Arēgah-
 ne tūmanīe marānge*, de
 waarde is te hoog.
 waarheid, vr. bahāsah tēngade.
 waarmede, bijw. dīngan ũ ā-
 pah.
 waarom, bijw. nakapūrah.
 waarschijnlijk, b. n. ārahmā-
 nūng.
 waarvan daan, bōhūh ũ āpah.
 waar woont gij? sū āpah ikā-
 hūh natānah.
 wacht, vr. (daad van waken)
 lūkade.
 wachten, b. w. mahēdoh.
 waken, o. w. malūkade.
 wakker, b. n. mebāngūn.
 walm, m. pēpūse.
 wan, vr. nīhūh.
 wandelen, o. w. dūdāreng.
 wang, vr. pīpih.
 wankelen, o. w. mamirāhīh.
 wanneer, bijw. tēmpoh āpah.
 want, voegw. sebāpe.
 wapen, o. āgide.
 warm, b. n. malē'abe.
 was, o. līlin.
 wasschen, b. w. (uit-, om-) ma-
 ngūnsah. — *I kīte sengsūle-
 sengsūle mangūnsah pakēan
 i kīte*, wij wasschen nu en
 dan onze kleederen.
 wassen, o. w. (van planten) tū-
 mūwoh.
 wat, vrag. voorn. āpah.
 water, o. āke.
 waterdoppel, m. tēdoh āke.
 waterpot, vr. (om drinkwater
 te bewaren) bēnsan ũ āke.

- waterput, vr. pahīgih.
 waterslang, vr. tēmpūh ūn āke.
 waterval, m. āke manāwoh.
 wedden, o. w. mebatārūh.
 weder, bijw. (nogmaals) mesā-
 hūh.
 wederbrengen, b. w. bāwah sā-
 hūh.
 wedergeven, b. w. gēllih sāhūh.
 wedergekregen, kadēah sāhūh.
 wedergenomen, ārah sāhūh.
 wederkeeren, o. w. sūre sābūh.
 wederom, bijw. sahūh.
 wederzien, b. w. kakelāhīh sā-
 hūh.
 weduwe, vr. bārūh bawīne. —
*Ene bārūh bawīne matādo-
 rōtong*, die weduwe is arm.
 weduwenaar, m. bārūh ēse.
 weefgetouw, o. sasūwābah. —
*I sije sēng netakoh sesūwāh-
 kū*, hij heeft mijn weefge-
 touw gestolen.
 weegschaal, vr. timbāngan.
 week, b. n. kamīсах.
 weenen, o. w. sūmāngih.
 weerlicht, o. kīlah.
 wees, m. en vr. kasīsilh.
 weg, m. dāreng.
 wegen, b. w. metīmbang.
 wegjagen, b. w. ūserc.
 wegloopen, o. w. tārang.
 wegraken, o. w. mahīlang.
 weigeren, b. w. marāhage.
 wel, vr. simbūr ū āke.
 weldaad, vr. pahōle.
 welk, vrag. en betrekk. voorn.
 isāhīh.
 welriekend, b. n. dalūrūh ma-
 hōle.
- wenden, b. n. mabīling.
 wenkbraauwen, vr. meery.
 kengkōndah.
 wenschen, b. w. lūmāroh.
 wereld, vr. dūnījah.
 werk, o. (gewrocht) kardjāhan.
 werken, b. w. mangāre, makār-
 djah. — *Kāhūh mālase ma-
 ngāre*, gij zijt lui in 't wer-
 ken.
 werktuig, o. kakohāten.
 werkzaam, b. n. maramēdih.
 werpen, b. w. bāhūn.
 werwaarts, bijw. sōrong āpah.
 wesp, vr. (bij) patihūpan.
 west, b. n. (westen) bā'e.
 weste wind, m. ānging bā'e.
 wet, vr. parēntah.
 weten, b. en o. w. masīngkah.
 wetenschap, vr. (kennis) ilmūh.
 weven, b. w. mangahīwūh.
 wever, m. tūgang mangahīwūh.
 wicht, o. darīhoh kadōdoh.
 wie, vrag. voorn. isāhīh.
 wieden, b. w. (van onkruid zui-
 veren) mahīle rūmpūh.
 wiel, o. (rad) rōdah.
 wij, pers. voorn. kīte, kamīh.
 wijders, bijw. delahīh.
 wijken, o. w. (deinzen) sūmō-
 hoh.
 wijn, m. āngor.
 wijsheid, vr. ākale.
 wijze, m. (manier) sūmarīhah.
 wijzen, b. w. (aantoonen) tū-
 mōde.
 wil, m. kapūlūh.
 wildernis, vr. ūndāngan.
 wild varken, o. bāwih ūndā-
 ngen.

willen, b. en o. w. makapūlūh;
niet willen, madīrih. — *I sire
madīrih mahūndingan sōrong
tahanūsah*, zij willen niet
naar het eiland medegaan.

wind, m. ānging.

winnen, b. w. makahūntūng.

winst, vr. ūntūng.

wisselen, b. w. manarīhūh.

wit, b. n. mawīrah.

wolk, vr. bināwah.

wonde, vr. lēse.

wonen, o. w. tintang.

woord, o. bawērah.

worden, o. w. marīhādīh.

worm, m. ūride, (aard-) lē'eng.

wortel, m. (van een boom) lā-
mūh.

wrijven, b. w. mahāsah.

wringen, b. w. (uitwringen)
mahamīsih.

Z.

zaad, o. (van planten en krui-
den) batūne, būhūh.

zaag, vr. lohagārih.

zaaijen, b. w. manawūhūh. —
*I kite manawūhūh ēme sū-
misah mā'e dūmēntah*, wij
zullen aanstaande week pa-
di zaaijen.

zaak, vr. kardjahan.

zacht, b. n. (niet hard) masī-
kome.

zacht, b. n. (langzaam) paka-
rōnge.

zak, m. (grootte) karong, (van
een rok bijv.) popōle.

zakdoek, m. lēnsch līmah.

zamen, bijw. (bijeem) mesū-
rūng.

zand, o. ēne. — *Lāwoh ēne rī-
ngan ū wātūh sūtēmpōng A-
wūh nanōpah*, veel zand en
steen en zijn bij de uitbar-
sting van den vuurberg A-
wūh (gevallen).

zat, b. n. (verzadigd) masā'e.

zee, vr. lāhūde.

zeef, vr. darondōngan.

zeep, vr. sābon.

zeeroover, m. tahūh mangin-
dānoh.

zeestrand, o. āpen.

zeewater, o. āke ū lāhūde,
sāsīh. — *Sū sāngīlīh mana-
wāgūh sāsīh i pengāntīh ā-
sing*, op de Sangi eilanden
gebruikt men zeewater in de
plaats van gebrand zout.

zeeziek, b. n. āntūng.

zegel, o. tjap.

zegen, m. aramāte.

zeggen, b. w. bērah.

zeil, o. sēngoh.

zeilen, o. w. mesēngoh. — *E-
nūng sakāeng ūn mangindā-
noh simā'e kasengō'e*, zes
zeeroovers prauwen zijn
voorbij gezeild.

zelden, bijw. mararāhūh.

zelf, b. n. (zelve) sesāne.

zelfmoord, m. mamāte sisījah.

zenden, b. w. (toezenden) ma-
dōhoh.

zes, telw. ēnūng.

zesde, b. n. kāenūng.

zestien, telw. mapūlūh ēnūng.

zestig, telw. ēnūng e pūloh.

- zetten, b. w. (plaatsen) mamē-loh.
 zeug, vr. bāwih bawīne.
 zeven, telw. pītūh.
 zevende, b. n. kapītūh.
 zeven en twintig, telw. dūwang pūloh pītūh.
 zeventien, telw. mapūloh pītūh.
 zeventig, telw. pītūh ūn pūloh.
 ziek, b. n. masākīh, matēdūh eig. stekende pijn.
 ziel, vr. djiwah.
 zien, b. w. (aanschouwen) kūmekēlah.
 ziften, b. w. madōndong.
 zij, pers. voorn. vr. sīje, (plur.) sire.
 zijde, vr. (kant) sembēkah.
 zichtbaar, b. n. makasīloh.
 zilver, o. sarākah.
 zilverdraad, m. manūmbare sarākah.
 zindelijk, b. n. marēnnoh.
 zingen, b. en o. w. mesūmboh.
 zinken, o. w. (in het water) miwōno'e.
 zitten, o. w. mahījang.
 zoeken, b. en o. w. madēah.
 zoenen, b. w. dūmēngūh.
 zog, o. sūsūh bawīne.
 zuiden, o. timūhūh.
 zon, vr. ēlloh.
 zondaar, m. tāhūhmātah bere-dōsah.
 zonde, vr. dōsah.
 zon-eklips, vr. ēlloh mellū'e.
 zonnescherm, o. pālūng.
 zonneschijn, m. tūhālage ē'lloh.
 zoo, bijw. en voegv. (dus) kārah ēne.
 zoo even, būhūh-būhūh.
 zoon, m. ānah ēse.
 zooveel, kēre kalāwoh.
 zorg, vr. (oplettendheid) pījārah.
 zot, b. n. (gek) pūlūh.
 zout, o. āsing.
 zouteloos, b. n. malēle.
 zuchten, o. w. mamōreng sūsah.
 zuster, vr. tūhārih bawīne. (schoon-) ipage bawīne.
 zwaar, b. n. en bijw. mabūhah.
 zwager, m. ipage ēse.
 zwak, b. n. tā hīhah.
 zwanger, b. n. matīhang.
 zwart, b. n. mahitūng.
 zwavel, vr. melēlang.
 zweep, vr. ūe.
 zweet, o. lijāgah.
 zweeten, b. w. lūmijāgah.
 zwelgen, b. w. (slikken) mengēllūh.
 zwellen, o. w. mā'emūh.
 zwemmen, o. w. kūmālang. — *Mangaravīhoh mangēndūn kūmālang sū tāsih*, de kinderen leeren aan het strand zwemmen.

NOTICE

SUR

LES MANTRAS,

TRIBU SAUVAGE DE LA PENINSULE MALAISE,

PAR

LEO ERBE,

Missionnaire apostolique.

Les Mantras se rattachent à l'une de ces tribus aborigènes débris de ces races primitives qui, dans la péninsule aussi bien que dans toute la Malaisie, furent graduellement refoulées dans l'intérieur des terres dès le 12me siècle, à mesure que les Malais fondirent des établissements sur les côtes.

Ces tribus errent, depuis cette époque, dans les vallées, sur les versants des montagnes, partout où la solitude règne; elles sont connues sous divers noms: celles du nord de la presqu'île, dans la Birmanie et la province de Ligor, les Karians; vers celles de Kedah, Pèrak et Salangor, les Semangs; depuis Salangor jusqu'au mont Ophir, ce sont les Mantras; les Dyakons stationnent entre le mont Ophir et la partie méridionale de la péninsule; les Sabimbangs, les Muka-Kunings, les Biduandas, habitent près du cap Romania, dans le haut de la rivière de Dyohore.

Les termes les plus généraux sous lesquels les Malais désignent les sauvages, sont: Orang-benua, ou habitants de la contrée; Orang-outan, hommes des bois; Orang-bukit, hommes des montagnes.

Les diverses peuplades de la péninsule paraissent se rattacher à la race des Océaniens jaunes. Les Mantras et les Dyakons ont assez ordinairement les cheveux crépus sans être laineux, les lèvres grosses, le teint tirant sur le noir, la bouche très fendue, le nez élargi, la figure ronde et sensiblement aplatie, les membres grêles; ils sont en général plus petits que les Malais et portent sur leurs traits une empreinte de douceur, de simplicité et de timidité, qui prévient de prime abord en leur faveur; ainsi que les nègres océaniens ils exhalent une odeur très forte.

Le nombre des sauvages de la presqu'île ne saurait être évalué même d'une manière approximative, vu que l'on ne saurait se fier aux renseignements que pourraient donner les Malais et les sauvages eux-mêmes; néanmoins, pour dire mon opinion, je pense que ce serait beaucoup, que de porter tous les sauvages de la presqu'île de 8,000 à 10,000. Le nombre des Mantras ne me paraît pas dépasser 2,000; c'est pourtant, je crois, une des peuplades les plus nombreuses. Ce chiffre, tout restreint qu'il est, ne peut manquer de diminuer, si des circonstances favorables ne viennent au secours de ces races déchues. Le véritable élément des hommes, c'est la société. La vie des sauvages, à laquelle des spéculateurs chagrins ont voulu ramener les hommes, l'âge d'or si vanté des poètes, ne sont dans le vrai que des états de misère, d'imbécillité, de déraison.

La tribu Mantra étant la première appelée à la connaissance du St. Evangile, on ne sera pas étonné si je parle presque exclusivement d'elle; c'est la seule au reste que j'ai étudié avec soin, la seule ou presque la seule dont j'ai interrogé les croyances, les traditions. Parlons en premier lieu de l'origine des sauvages; voyons ce qu'ils nous disent à cet égard.

L'origine des sauvages de la péninsule Malaise, de même que celle de presque tous les peuples, qui n'est pas basée sur les écrits de la Bible, se perd dans la nuit des temps. Ici rien;

ni monument, ni histoire, ni tradition constante pour guider les savants dans la recherche du berceau de ces peuples. Les seuls jalons de quelque valeur, qui restent pour remonter à l'origine de cette nation, qui fut peut-être jadis un grand peuple, ce sont la comparaison des divers dialectes qui sont parlés par les peuplades sauvages, l'examen de leurs croyances et l'étude de leurs mœurs.

C'est un fait constant, que les tribus nomades de la presqu'île se regardent comme les premiers habitants du pays et ne considèrent les Malais que comme des étrangers, que comme des envahisseurs.

Je me rappelle avoir entendu plusieurs sauvages raconter fort sérieusement, qu'ils descendent tous de deux singes blancs, de deux *ouнка puteh*. Les deux *ouнка puteh*, ayant engendré leurs petits, se rendirent dans la plaine; ils s'y perfectionnèrent si bien, eux et leurs descendants, qu'ils devinrent des hommes. Ceux d'entr'eux au contraire qui retournèrent aux montagnes restèrent singes. M. de Maillet, consul de France en Egypte, fait descendre les hommes des poissons; est-il étonnant, après cela, que mes sauvages fassent descendre les hommes de deux singes blancs, de deux *ouнка puteh*, la plus belle espèce connue, celle qui se rapproche le plus de l'espèce humaine? J'ai vu pourtant d'autres sauvages contredire les premiers, et dire que le singe n'était autre que l'homme déchu. L'auteur de la Philosophie de la nature et celui des Mélanges de l'histoire naturelle font descendre les poissons des hommes. Avouons-le, nos philosophes sauvages sont pour le moins tout aussi savants et fondés en raison, que nos prétendus philosophes. Parmi les sauvages, les plus spirituels disent, que Dieu, ayant créé dans le ciel un Batin, leur premier roi et père, lui donna une compagne; que de ce roi et cette reine descendent toutes les tribus de la presqu'île, et que, épris des beautés des rives de la rivière de Dyohore (près Singapour), ils descendirent dans ces lieux et y fixèrent leur résidence.

Les Mantras, qui admettent au fond une semblable origine, sans spécifier le lieu du séjour de leurs pères, racontent dans les termes suivants l'histoire de leur établissement dans la péninsule. A une époque reculée, dont ils ne savent même dire le siècle, un de leurs chefs, le Batin-alam, le roi de l'univers, ayant construit un beau et grand navire, fit voile de Roum (*). Ce navire, qui marchait rapidement, avait le merveilleux privilège de voguer de lui-même. Il mouilla, après quelques jours de traversée, en un petit port, nommé depuis Malaka. Dans ce navire se trouvaient tous les objets nécessaires pour fonder une colonie. L'émigration fut divisée en cinq colonnes : l'une fut dirigée par delà les montagnes de Dyohole et de Rcumbau; une autre, remontant la rivière de Lingui jusqu'à sa source, s'y fixa; deux autres, pénétrant plus avant dans l'intérieur du pays, se fixèrent l'une à Klam et l'autre à Dyeloubou. Le Batin-alam s'établit sur le bord de la mer et garda pour lui la puissance souveraine. Des chefs, qui s'établirent dans les provinces ci-dessus mentionnées, n'étaient que ses vassaux. Il est à remarquer que le grand batin, que j'ai visité il y a quelques années, revendique encore les mêmes droits de suzerain.

Le navire du Batin-alam ne fut pas détruit; il existe encore, disent-ils, sous une montagne de la presqu'île(†). Tant que vécut ce chef, les Mantras restèrent libres possesseurs du pays. Ce ne fut que longtemps après, que des peuples, regardés même aujourd'hui comme anthropophages par certains historiens, vinrent de Sumatra, s'emparèrent du pays et poussèrent leurs conquêtes jusque dans l'intérieur. Les Bataks égorgèrent et dévorèrent un grand nombre d'entr'eux. Il se trouva pourtant parmi

---

(*) Les Malais appellent Roum ou Istamboul, la ville de Constantinople.

(†) Evidemment ce sont des traditions, qui ont leur source dans l'histoire du déluge.

les aborigènes un chef, un homme courageux, qui fut assez heureux pour réunir ses frères dispersés. De concert avec eux il construisit en toute hâte un navire, sur lequel il s'embarqua avec les débris de son peuple. Ils firent voile pour Roum, où ils arrivèrent en peu de jours. Le Batin Meragalang, c'était son nom, ayant débarqué en lieu sûr son peuple, appareilla de nouveau pour Malaka; seul il fut le vengeur de ses frères, le libérateur de sa patrie. Le bruit de son retour à Malaka s'étant répandu comme l'éclair, les Bataks se réunirent en grand nombre, dans le but de faire, ainsi qu'ils le disaient, griller le vieux; mais le vieux était devenu invulnérable et le jour des représailles était proche. Meragalang se livra à eux, mais ils ne purent jamais parvenir même à le blesser. Se tournant alors vers ses ennemis, il leur dit: «vous le voyez, vos armes mêmes respectent ma chair. Liez vos armes en faisceaux, lancez-les dans l'espace, et si elles peuvent voler, je me constitue définitivement votre prisonnier; si au contraire vos armes, obéissant aux lois de la nature, retombent attirées par leur propre poids et que les miennes aient le privilège de parcourir l'espace, vous subirez la loi du vainqueur.» Le défi fut accepté; mais, ainsi que Meragalang l'avait prévu, ses armes seules purent voler; elles furent d'elles-mêmes abattre la forêt voisine, puis, se retournant vers les Bataks consternés, elles les taillèrent tous en pièces. Tous périrent, à l'exception d'un seul, qui, s'étant soumis, obtint la vie sauve. Libre possesseur du pays par la défaite des Bataks, le Batin Meragalang revint à Roum et en ramena, quelque temps après, son peuple, qu'il divisa, ainsi que le Batin Alam l'avait fait, en cinq colonies, à chacune desquelles il donna des chefs, qui furent également ses vassaux. Longtemps après la mort de Meragalang des Bataks revinrent de nouveau envahir la péninsule, le Batin Xangei-bisi, ou ongles de fer, qui gouvernait alors, fut définitivement refoulé, lui et les siens, dans l'intérieur.

Cette seconde invasion, qui fut la dernière, doit se rapporter, je pense, à l'époque dont j'ai parlé au commencement de cette notice. Les Mantras qui, jusque-là, avaient pratiqué la religion de Radyah Brahil, savaient alors lire et écrire, ainsi que je le dirai en parlant de leur religion.

Le sentiment de la pudeur, bien qu'affaibli chez les sauvages de la presqu'île, et chez les Mantras et les Dyakons en particulier, est néanmoins bien autrement développé que chez la plupart des insulaires de l'Australie, qui, dit-on, ne sentent même pas, au sein d'une civilisation qui grandit de jour en jour parmi les colons, la nécessité de couvrir ce que réclame hautement la pudeur. Chez les Mantras le costume n'a rien de fixe et de déterminé par l'usage: se couvrir du mieux et le plus que l'on peut, voilà, je crois, la seule et unique règle. Dans leurs forêts les hommes portent pour tout habillement une ceinture en toile ou en écorce; les enfants des deux sexes, jusqu'à l'âge de quatre à cinq ans, sont presque toujours nus; les petits garçons le sont souvent encore à sept et huit ans. Les femmes sont toujours couvertes d'un sarong, ou d'une étoffe qui en tient lieu, habillement malais qui enveloppe tout le corps, depuis le bas jusqu'au haut de la poitrine. L'habit de fête est, pour les hommes, le pantalon malais, qui descend jusqu'au dessous du genou; et le badyou ou habillement de dessus, qui est une espèce de gilet à longues manches; un mouchoir de couleur orne le plus souvent leur tête. Pour les femmes c'est le sarong, ainsi que je l'ai dit tout à l'heure, puis le badyou-pandyang ou grand habit, que les Portugais nomment vulgairement kabahia; c'est une longue robe, entièrement ouverte sur le devant, dont les deux bords sont joints sur la poitrine au moyen d'une épingle. Plusieurs parmi les sauvages portent une chevelure flottante et sans ordre, mais le plus souvent courte; d'autres se rasent entièrement la tête à la manière des musulmans. Les enfants nourrissent assez souvent sur leur front, ainsi que c'est l'usage

chez les petits Malais, une mèche de cheveux de quelques pouces de longueur. Quant aux femmes, elles soignent médiocrement leurs cheveux, qu'elles ramènent, ainsi que les Malaises, sur le haut de la tête; là, elles les nouent en forme de couronne; tout autour de cette couronne elles passent des épingles en argent et le plus souvent en cuivre; de plus, aux jours de fêtes, plusieurs mettent tout autour de la couronne des fleurs ou de jeunes et tendres pousses d'arbrisseaux. Les parents pratiquent de larges trous dans les oreilles des petites filles, destinés à recevoir des pendants d'oreilles en argent; si elles ne peuvent s'en procurer elles y suppléent au moyen de tendres feuilles de bananiers roulées en spirale, qu'elles insèrent dans les larges trous de leurs oreilles, ou bien encore par des morceaux de bois, sculptés dans une forme cylindrique. Les jeunes femmes chrétiennes ont compris que, loin d'être un ornement, cela était un désornement. Un autre ornement des femmes, auquel elles tiennent beaucoup, c'est le pinding malais, large plaque en argent, de forme ovale, qui remplace chez elles les boucles dans une ceinture. De larges plaques d'argent très minces, pliées en forme de bracelets, complètent leur toilette; c'est ce que les Malais nomment glang. Au cou des enfants sont suspendus des colliers, assemblage bizarre d'osselets de singes, de dents de sangliers ou de tigres, de liards, de coquillages, etc; ce collier n'est pas seulement un ornement, c'est encore un talisman, un préservatif contre la maladie.

Tribus errantes, vivant presque au jour le jour, les indigènes ne se donnent ni le temps ni la peine de construire des maisons vastes, agréables, commodes et solides; c'est à peine si, en temps ordinaire, elles garantissent de la pluie; elles sont ouvertes à tous les vents; elles n'ont le plus souvent ni portes ni croisées. Pour avoir une idée de ces huttes de sauvages, et je parle des plus belles, figurez-vous neuf colonnes, dont six plus courtes et trois autres d'un tiers plus longues que les pre-

cédentes, fortement plantées en terre sur trois rangs, les trois plus élevées dans le rang du milieu. Ces colonnes sont unies au sommet les unes aux autres par des pièces transversales et latérales fortement liées au moyen de rotins; sur ces pièces, qui unissent les colonnes au sommet, ils posent des lattes pour soutenir le toit, recouvert au moyen de quelques feuilles. Pour former le plancher, qui d'ordinaire est élevé de quelques pieds de terre, ils posent, en guise de poutres, sur les pièces de bois latérales et transversales qui unissent les colonnes les unes aux autres, quelques lattes plus ou moins rapprochées, qu'ils recouvrent d'écorce d'arbres; tel est leur plancher. Les côtés sont plus ou moins bien fermés avec des feuilles ou des écorces. Quelques pauvres que soient, d'après tout ce que je viens de dire, les huttes des Mantras, celles des Dyakons sont encore bien plus simples. Il en est parmi eux qui ont la fantaisie de percher leur domicile sur des arbres à vingt-cinq ou trente pieds et plus d'élévation; les plus communes en ce genre sont de dix-neuf à vingt pieds de terre; on y monte au moyen d'une échelle. Leurs chiens mêmes s'accoutument à monter dans ces maisons aériennes. Ceux parmi cette tribu, qui ne se sentent pas de goût pour ces demeures, construisent des huttes à trois ou quatre pieds de terre. De même que chez les Mantras, le premier étage sert de logement; c'est là que l'on dort, que l'on mange, à côté du foyer toujours allumé pour éloigner les cousins, dont les forêts sont remplies. Au deuxième étage on met en sûreté les armes, les provisions et les ustensiles de cuisine.

Nos sauvages mangent tout ce qui leur tombe sous la main: les sangliers, les singes, les écureuils, les cerfs, les rats, les oiseaux, les racines et les tubercules que la terre produit avec abondance, tels que les kladis, les klèdès ou patates douces, les oubis ou ignames, les fruits, tels que les bananes, etc., la canne à sucre, qui les désaltère en même temps qu'elle les nourrit. Le maïs et le riz qu'ils cultivent, ne peuvent les nourrir que quatre à

cinq mois de l'année. Pour cultiver le riz de montagne, il faut abattre la forêt, la brûler, semer; or tout cela demande bien de labeurs; mieux vaut, selon eux, aller à la chasse, aller à la forêt chercher fortune: qui sait si l'on ne trouvera pas du gibier, peut-être trouvera-t-on des fruits ou tout autre chose. La chasse du singe et celle de l'écureuil plaît pardessus tout aux sauvages, aussi s'y adonnent-ils avec ardeur; les fatigues et les peines ne sont comptées pour rien, s'ils peuvent se promettre la capture d'une proie; en vaut elle la peine, on en fait part aux parents, aux voisins et aux amis; si non on s'empresse de la dépecer après lui avoir brulé le poil, de jeter les membres dans une poêle où on la fait bouillir; dès qu'elle est cuite chacun dévore dans l'ombre et sans bruit la portion dont il s'est saisi.

Telle est la manière de vivre de nos sauvages. S'il est incontestable que l'homme civilisé l'emporte sur le sauvage par son intelligence, il faut aussi convenir que celui-ci l'emporte sur ce dernier sous bien des rapports. Le sauvage trouvera de quoi apaiser sa faim et étancher sa soif, là où le civilisé, se consumant en d'inutiles recherches, ne pourrait que périr d'inanition. Le sauvage qui erre dans les forêts, obligé qu'il est de lutter sans cesse contre le froid, la chaleur, la faim et la soif, employe tout son temps et toutes les ressources de son intelligence pour se procurer une subsistance par la chasse ou la pêche. C'est dans ce but qu'il courbe un arbre en arc; c'est dans ce but qu'avec un bambou creux il se fait une arme aussi redoutable que nos armes à feu; c'est ainsi, qu'armé d'une flèche empoisonnée, il arrête dans sa course rapide le cerf qui fuit devant lui, perce dans son vol l'oiseau qui croit trouver un refuge dans les plaines de l'air; c'est ainsi que de sa flèche légère il atteint l'écureuil et le singe qui se jouent à la cime de l'arbre; c'est ainsi qu'avec un bambou taillé en forme de lance, fixé au bout d'une branche ou d'un jeune arbre qu'il plie ainsi qu'un

arc bandé à l'aide d'un rotin, il sait dresser un piège qui percera infailliblement le flanc de l'imprudent animal qui fait détendre un ressort qui permet au jeune arbuste de reprendre sa position; joyeux et triomphant le sauvage charge sur ses épaules l'animal blessé, regagne son village, sa demeure, et va le partager avec sa famille.

Dans l'état de civilisation au contraire, l'homme se met facilement à l'abri des besoins physiques et, sûr de trouver dans le champ qu'il cultive ou dans le troupeau qu'il nourrit, une nourriture abondante, donne l'essor à toutes ses facultés. Au lieu d'une hutte, il se construit des palais somptueux; peu content des produits de son climat, il va dans des lieux étrangers, échanger des marchandises contre des produits nouveaux, et ainsi s'établit le commerce, source de tant de biens et de tant de maux. Avec la richesse commerciale et le bien-être qu'elle procure, l'homme, n'ayant plus rien à désirer, tourne son activité vers un autre but; il se met à cultiver son intelligence et son imagination, agrandit ainsi le cercle de ses connaissances, tandis que le sauvage est occupé à se procurer une chétive nourriture. Tantôt, par un artifice aussi sûr qu'admirable, l'homme civilisé parvient à fixer ses pensées sur une feuille mouvante, pour les faire passer à ses descendants; par ce moyen, s'il se laisse conduire par la religion, il lègue à la postérité des chefs-d'œuvre d'éloquence et de poésie, qui chaque jour nous procurent les jouissances les plus douces et les plus pures.

Les principales armes des Mantras sont la lance, le parang (espèce de sabre), le kris (poignard), et le soumpitan. Ce dernier instrument de destruction, le soumpitan ou sarbacane, appelé toumiang par les sauvages, est un tube creux de cinq à six pieds de longueur, composé de deux bambous, dont l'un extérieur ou fourreau, appelé tagour, et l'autre intérieur, appelé anak-toumiang ou fils de sarbacane. Le tagour est ornée de figures; il est d'ordinaire jaune dans sa partie du haut et blanc dans celle du bas. Par le tabon

ou bouche du toumiang, le sauvage introduit une flèche légère (*), longue de quelques pouces, induite à son extrémité aigüe d'une gomme empoisonnée; puis, portant le toumiang à la bouche, avec un puissant effort de poumons, il la lance à cinquante ou soixante pas; la flèche part, fend l'air et atteint assez ordinairement son but. Le poison, que le sauvage se procure au moyen du suc laiteux d'un arbre de haute futaie, nommé hipo-batang, mélangé avec certaines racines, est très violent; en quelques minutes le singe, l'écureuil, les oiseaux et les chats meurent; son effet est douteux sur l'homme et nul ou presque nul sur les poules. Le sauvage ne se donne pas la peine de couper le morceau de chair piqué par la flèche; c'est d'ordinaire un petit point bleuâtre.

Doués d'un caractère bon, simple et naïf, les Mantras ont des mœurs douces; ils sont inoffensifs, et leur physionomie éveille tout d'abord dans la poitrine de l'Européen une confiance qu'il refusera toujours aux Malais. L'Européen de son côté est sûr de capter en peu de temps leur confiance, s'il se montre bon, doux, d'un abord facile, et paraît leur porter de l'intérêt. Timides et défians à l'excès et égoïstes, ils sont de leur naturel peu communicatifs; ils paraissent ignorer les douceurs de l'amitié. Chez eux, chacun vit presque comme s'il était seul au monde et s'inquiète peu de ce que fait son voisin, qui le plus souvent est son parent. De même que la plupart des Asiatiques, les Mantras sont sans caractère, indifférents, indolents, paresseux, pardessus tout amis du repos; partant peu hardis, peu entreprenants pour se procurer une vie aisée, s'ils en comprennent les avantages, ils n'ont pas assez d'énergie pour en prendre les moyens; de là cette misère qui les dévore sur un sol riche, qui ne demande que des sueurs pour être fécondé.

(*) Après avoir introduit la flèche dans le tabon, il faut insérer un peu d'amadou; sans cette précaution la flèche n'irait pas loin.

S'agit-il d'aller à la forêt? les voilà devenus d'autres hommes : seuls, sans autres armes qu'une sarbacane, une pique et un poignard suspendu à la ceinture, ainsi équipés, ils pénètrent dans les forêts, errent dans les solitudes et y passent des journées et des nuits entières; d'autres fois, une torche à la main, un homme, une femme ou un enfant ne craindront pas de traverser la forêt pour aller au village voisin chercher du tabac, du bétel, etc.

Les Mantras sont d'un naturel pacifique, aussi rarement se disputent-ils avec opiniâtreté; la moindre dispute parmi eux occasionne une émigration. Les sauvages sont peu attachés au sol; la plus futile raison motive suffisamment une nouvelle émigration. De là cette humeur inconstante, légère et vagabonde, qui, avec la crainte, la timidité et la défiance, fait le fond de leur caractère; on dirait qu'ils croient qu'ils seront partout ailleurs mieux que là où ils sont. Semblable à des enfants, la raison préside rarement à leurs actes; le caprice l'emporte presque toujours. La liberté semble être pour les sauvages un besoin de première nécessité, aussi sont-ils jaloux de leur indépendance. Sans contrôle dans leurs forêts, rarement ils goûtent les avis; si leur parti est pris, ils agissent toujours ou presque toujours, ainsi que je l'ai dit, selon leurs caprices.

Les Mantras sont, ainsi que je l'ai dit plus haut, timides, défiant, soupçonneux, partant peu francs même entre eux; ils sont sensibles aux reproches, susceptibles et ombrageux; le mensonge n'est pour eux, comme pour les Asiatiques, qui mentent, ou dirait presque sans s'en apercevoir, qu'une bien petite pécadille, dès que la moindre raison les porte à taire ou à tronquer la vérité.

Le Mantras est d'humeur joyeuse. Il est deux époques dans l'année, pendant lesquelles les Mantras, libres de tout travail, se livrent à leur joie et à leurs jeux favoris: en août, après avoir semé le riz, et en janvier, après l'avoir récolté.

C'est surtout dans ces deux mois qu'ils sont le plus joyeux. Chaque famille, après avoir récolté le riz, donne son festin, auquel prennent part non seulement les hommes, les femmes et les enfants, mais encore les singes et les chiens qu'ils élèvent. Ne rien faire, bien manger et bien dormir, voilà la félicité suprême à laquelle aspirent nos sauvages. En ces jours de réjouissance, deux hommes, armés de longs sabres de bois, se provoquent au combat, se mettent en garde, se portent les coups, les parent, reculent, avancent, crient, font les contorsions et les gestes les plus risibles; d'autres fois ils simulent la chasse aux singes; c'est vraiment charmant à voir une première fois. Les autres jeux principaux sont les jeux des piroctes et celui du raga, espèce de balle paumée tissée en rotin, que l'on fait bondir avec l'extrémité du pied. Ces deux sortes de jeux leur sont communs avec les Malais. Le mois de janvier, qui est un temps d'hilarité et de gaieté, est aussi celui où ils s'adonnent le plus à la musique. Il règne vers cette époque de fortes brises et les Mantras en profitent pour percher sur les arbres les plus élevés de la forêt de longues tiges de bambou, sur lesquelles ils pratiquent des fentes entre les divers nœuds; le vent, soufflant avec force, s'introduit dans le bambou et produit de la sorte des sons très aigus et très variés, qui augmentent selon le vent et la longueur du bambou; c'est ce qu'ils appellent le bambou ribout ou le bambou de la tempête; d'autres fois ils font avec de petits tuyaux de bambou des baling, espèce de girouettes qu'ils fixent également au haut des arbres. Les sons produits par ces deux instruments, entendus loin de toute habitation, produisent dans l'âme du voyageur quelque chose de triste en même temps qu'ils lui font espérer la rencontre prochaine d'une maison où il pourra se désaltérer, se reposer de sa lassitude. Il en est d'autres qui, avec de jeunes bambous, obtiennent des flûtes peu différentes des nôtres, desquelles ils tirent des sons tantôt gais et joyeux,

tantôt tendres ou plaintifs. L'instrument favori des femmes est une espèce de guitare appelée *kranti*; touchée par une main habile, le *kranti* exprime des accords doux et variés. Le violon, que les Mantras appellent *biolon* ou *biola*, exprime entre les mains d'un sauvage des airs qui ne laissent pas d'avoir certains agréments.

Les Mantras, ainsi que presque tous les sauvages, sont portés à la boisson des liqueurs fortes; l'occasion donnée, quelques-uns en boivent quelquefois plus qu'ils n'en peuvent supporter. Bon nombre d'entre eux ont appris, soit des Malais ou des Chinois, à fumer l'opium; bien peu sont fumeurs de profession, et presque tous se corrigent à l'époque du mariage. Quoique pauvres les Mantras sont joueurs; les femmes même s'adonnent avec passion au jeu; plusieurs Mantras ont ainsi contracté des dettes considérables relativement à leur fortune.

Certains écrivains, faute d'avoir bien étudié les peuplades sauvages dont ils ont voulu nous tracer les mœurs, nous les ont dépeints comme ayant presque conservé l'innocence primitive; il y en a même qui ont avancé n'avoir jamais remarqué chez les tribus qu'ils ont visité d'indices de fautes graves. J'ose affirmer qu'une étude plus approfondie de leurs mœurs, s'ils avaient su le langage de ces peuples, leur eût prouvé combien nécessaire était, même pour la réformation des mœurs, la prédication de l'Évangile. Si je me fusse pressé d'écrire sur les Mantras, j'aurais porté sur eux un jugement en tout point conforme à celui qu'ont porté les écrivains en question sur d'autres sauvages. Un plus long séjour parmi ces tribus errantes m'a appris, qu'en matière de péchés charnels, ils n'en admettent qu'un seul, le viol. Le divorce est passé chez eux en droit; ils se marient le plus souvent sans se connaître et vivent ensemble sans s'aimer. Est-il étonnant après cela qu'ils se séparent sans regrets? Aussi le divorce est-il très fréquent parmi eux; il n'est pas rare de rencontrer des personnes qui ont convolé à de quatrièmes ou

cinquièmes noces. Selon leurs coutumes, le divorce, pour être légitime, doit s'opérer d'après le consentement des deux parties. Si le divorce est provoqué par le mari, il doit, selon l'usage, remettre la femme entre les mains de sa famille et payer une amende aux plus proches parents, puis il s'éloigne pour quelque temps, au bout duquel il revient la retrouver, s'entretient avec elle comme si rien n'était, puis la quitte en lui déclarant qu'elle est libre de convoler à de nouvelles noces. La polygamie simultanée est défendue; bien peu de personnes vont contre cet usage. Disons actuellement un mot des pratiques usitées à l'occasion de la naissance, du mariage et de la mort des sauvages.

Le nouveau-né chez les Mantras est débarrassé et soigné à la manière commune; quelques jours après sa naissance on lui rase la tête; il n'est l'objet d'aucune superstition jusqu'à ce qu'il soit en état de distinguer son père de sa mère; s'il est malade on le frictionne avec de la chaux mêlée à du kouniet, espèce de safran. Quant à la mère, elle reste chez elle les premiers jours qui suivent ses couches; lorsqu'elle est assez forte pour reprendre les occupations ordinaires du ménage, elle doit auparavant se purifier en se baignant, et dès lors le droit de paraître lui est acquis. La seule époque remarquable dans la vie d'un sauvage est le mariage, qui ne doit être contracté qu'après le quatrième degré de parenté. Le jour de la nocé arrivé, les conviés au festin se rendent au lieu du rendez-vous; dès qu'ils sont réunis, que tout est disposé, les deux époux sont conduits par un des vieux de la tribu près d'un cercle plus ou moins grand, selon la force présumée des deux futurs. La fille galoppe la première, le jeune homme la poursuit à quelques pas de distance, s'il parvient à l'atteindre de manière à la retenir, elle devient son épouse, sinon il perd tous ses droits. D'autres fois un plus vaste champ leur est donné: ils se poursuivent dans la forêt. La course n'est, au dire de la chronique,

ni bien longue, ni bien fatigante pour les deux, à moins que le jeune homme n'ait le bonheur de plaire à sa fiancée (*).

Le hasard ayant voulu que dans mes courses à travers la péninsule, je fusse présent à plusieurs mariages à Mantras, je vais en donner la description exacte et fidèle. L'épouse, ayant été parée de ses plus beaux habits par ses compagnes, fut introduite au milieu d'un cercle; elle prit place au milieu, près de son futur époux, qui, s'inclinant alors, salua chaque membre de l'assemblée en mettant ses mains jointes dans celles de celui qui était honoré de son salut. Selon l'habitude, les trois chefs firent des discours à perte de vue sur le mariage et la bonne union; on n'oublia pas de dire, qu'en revanche de la soumission que l'épouse doit à son mari, celui-ci serait exact à lui donner chaque jour du bétel à macher et du tabac à fumer. Le dyourou krak (l'un des trois chefs), qui faisait le mariage, demanda des gages de l'union qui allait s'accomplir; les deux époux n'ayant pu satisfaire à la demande, ils s'adressèrent à moi, qui leur donnai de bonne grâce deux mouchoirs, qui furent acceptés. Un plat, contenant des portions de riz enveloppé dans des feuilles de bananier, ayant été servi, l'époux en présenta une portion à sa future, qui s'empressa de l'accepter et de la manger, puis, ayant porté à son tour la main au plat, elle lui rendit la politesse; puis, de concert, ils distribuèrent le reste aux divers membres de l'assemblée. Le dyourou krak ayant reçu de l'époux un anneau, le lui rendit; celui-ci le passa à un doigt de la main gauche de sa future. L'épouse en ayant également reçu un autre du dyourou krah, le passa à son tour à un doigt de la main gauche de son

---

(*) Cette coutume, rapportée par le capitaine anglais Newbold, m'a été racontée par un Français qui habite depuis longtemps Tringano. Elle n'est pas connue des sauvages avec lesquels j'ai été en rapport.

époux; dès-lors le mariage fut terminé. Ils sont mariés, se dirent-ils mutuellement les uns aux autres. De copieux plats de riz ayant été servis avec des légumes, tous se mirent à même de satisfaire leur appétit; je remarquai que les deux époux mangeaient dans la même assiette.

A la mort d'un sauvage, on enveloppe le cadavre d'un linceul blanc, on le lave une première fois, il reste dans cet état le temps nécessaire pour permettre aux parents du défunt d'arriver, alors on le lave de nouveau, puis deux hommes le portent en terre, les autres personnes suivent ou précèdent le cortège. Arrivé au lieu de la sépulture, le défunt est déposé dans une tombe creusée en un endroit solitaire, tantôt couché, tantôt debout, quelquefois assis; si c'est un enfant (dans ces deux dernières positions), il regarde l'orient, si c'est une personne âgée l'occident. Si la personne défunte a eu des mœurs effrénées, si elle s'est rendue coupable de quelques crimes, sa face regarde l'orient, pour signifier sans doute, que, semblable au voyageur du desert sans guide, elle s'est égarée et perdue en des sentiers détournés et trompeurs, qu'en fait de bonnes œuvres, semblable à son jeune frère, elle en est restée à l'entrée de la vie. On a soin de mettre à ses côtés avec une lance, un parang, mais le plus ordinairement du riz, des tasses, de vieux habits; plusieurs sèment près du tombeau des fleurs et des arbres à fruit; interrogés à ce sujet, pour réponse unique ils disent: telle est la coutume des anciens. Au pied de la tombe on allume un feu pendant trois jours; ce terme expiré, les visites cessent. Les Mantras ne portent aucune marque de deuil, les morts sont rarement pleurés. La maison du défunt est abandonné par les survivants, le petit village même émigre d'ordinaire. Le jour de la mort d'un sauvage est un jour triste, tout travail cesse immédiatement.

Induit en erreur par le dire de quelques personnes et par les Mantras eux-mêmes, j'avais pensé que cette peuplade pourrait

bien être du nombre de celles dont quelques voyageurs modernes ont affirmé, qu'il y avait effectivement quelques nations sans aucune connaissance de Dieu; cela me paraissait pourtant difficile à croire. Quand des hommes, me disai-je encore, n'auraient pas assez réfléchi pour se faire un code de religion accepté de la nation et pour exprimer leur croyance par des cérémonies et usages sacrés, il ne s'en suit pas qu'ils n'aient aucune idée, aucun sentiment de la divinité, aucun mouvement qui porte de temps en temps leurs âmes vers leur principe. Une connaissance plus parfaite de la langue, et quelques mois de séjour de plus dans les bois, me prouvèrent que j'avais conjecturé juste; je fus agréablement surpris en découvrant que non-seulement ils avaient l'idée de la divinité, mais encore qu'au moment suprême, où l'homme passe de cette vie à l'éternité, ils invoquaient Dieu, et, ce qui ne surprit bien autrement notre seigneur Jésus-Christ. Il est d'usage parmi les Mantras les plus versés dans les traditions anciennes, lorsqu'une personne est sérieusement malade de s'adresser à Dieu et à Jésus; un proche parent du malade dit alors assez ordinairement: «Seigneur Dieu, Seigneur Jésus! si c'est votre volonté qu'il vive, ayez pitié de lui, donnez lui la santé.» Dès cet instant toutes les superstitions cessent, puis, lorsque le malade arrive à sa dernière heure, la même personne, s'adressant à l'ange, dit: ô toi, qui est l'ange de mon aïeul et bisaïeul, protège-le contre l'esprit mauvais, conduis-le au ciel.

Les Mantras n'ont ni temples, ni autels, ni prêtres, ni idoles, rien chez eux qui indique un culte extérieur, mais il paraît qu'à une époque déjà éloignée de nous, ils savaient prier, ainsi que je l'ai indiqué en parlant de leur établissement dans la presqu'île; telle est du moins la tradition constante de tous ceux que j'ai interrogé à ce sujet. Leurs livres de religion qu'ils ont perdus, étaient en tout point conformes à la religion de Radyah Brahil, qu'ils appellent encore avec les Malais Nabi Isa,

Tuhan Isa, le prophète Jésus, le Seigneur Jésus; selon les uns, ce fut sous le Batin-alam, selon d'autres sous le batin Meragalang qu'ils perdirent leurs livres de religion, presque tous s'accordent à dire, que sous le batin Xangei-besi, il restait encore des vestiges de leurs livres sacrés, mais que ce n'était plus que comme souvenir, car à cette époque personne ne savait plus lire. Le seul monument qu'il en restait alors, était une peau de biawak, espèce de gros lézard, sur laquelle on voyait des caractères que personne ne comprenait plus. Ce fut le batin Xangei-besi, qui détruisit cette peau et par là acheva d'anéantir la religion de Radya Brahil, alléguant pour excuse, que cette religion était devenue incompatible avec leur manière de vivre. Selon d'autres Xangei-besi respecta ce monument, qui fut détruit dans la suite par un chien. Cette prétention de l'identité de leur religion antique avec celle de Jésus-Christ, toute extraordinaire qu'elle paraît de prime abord, n'est pourtant pas dénuée de tout fondement, car il est aujourd'hui prouvé, que la religion chrétienne a été introduite en Chine vers le septième siècle; il est encore prouvé, que, vers le treizième siècle, il y eut, pendant près de cent ans, entre Rome et Péking un mutuel échange d'ambassadeurs et de traités; il ne serait donc pas impossible que les sauvages échelonnés sur les montagnes de la presqu'île aient eu connaissance de notre sainte religion par les missionnaires, que Rome a envoyé à plusieurs reprises aux princes mongols et tartares. Un de nos jeunes confrères, M. Crick (*), ne vient-il pas tout nouvellement de rencontrer au Assam des sauvages qui regardent la croix, qu'ils gravent sur leur front, comme nécessaire pour arriver au ciel?

La religion des Mantras peut se diviser ainsi qu'il suit: traditions religieuses, croyances et pratiques superstitieuses.

(*) M. Crick a été martyrisé sur les frontières du Tibet par un chef d'une des tribus sauvages de l'Himalaia, chez lesquelles il passait.

Il est un Dieu suprême, disent les Mantras, spirituel, bon, tout-puissant, créateur, qui réside uniquement dans les cieux; ce Dieu, qu'ils appellent Allah, Tuhan Allah, Seigneur Dieu, a créé Radya Brahil, esprit comme son créateur et le premier après Dieu; il a autorité de Dieu sur les hommes, c'est pourquoi ils le nomment Radya Brahil, le roi Brahil (*). Par ordre exprès de Dieu, Radya Brahil créa dans les cieux Adam et Hava, Adam et Eve, les animaux et les plantes. Adam et Eve ayant obtenu une postérité nombreuse, qu'ils portent jusqu'à 6,666 personnes, Radya Brahil représenta à Dieu, que l'espace du ciel qu'il leur avait désigné, était désormais devenu trop petit pour les contenir tous. Dieu ordonna à Radya Brahil de créer un monde, et, comme il n'y a que Dieu, disent-ils, qui puisse faire tout de rien, il donna à Radya Brahil l'essence d'un monde de la grosseur d'un noix d'arêque. Radya Brahil l'ayant prise, dit: « koun laouhat hou semat semat balita jadikan alah alah tindiri sindiri uha », et le monde fut agrandi, « koumbanglah dyadi ». Dieu ayant ordonné ensuite à l'oiseau Simerani d'aller considérer l'univers, Simerani de ses ailes rapides franchit l'espace éthéré, se reposa sur la terre encore molle, considéra et regagna les cieux (†). Radya Brahil étant descendu à son tour, contempla son ouvrage, l'admira et remonta au ciel, puis, par son ordre, les poissons, les oiseaux, les plantes, les animaux descendirent tour à tour du ciel: l'homme seul avait multiplié et Radya Brahil avait créé seulement une paire de chaque espèce de tout ce qui se reproduit. C'est à cette époque sans doute que, selon d'autres traditions, il faut fixer la descente du premier batin

(*) Toutes les recherches pour savoir la signification de Radya Brahil ont été inutiles. Peut-être faudrait-il traduire Radya Brahil, par radya-ibrani: roi des Juifs. En mantra, tout aussi bien qu'en malais, les initiales et les finales surtout varient assez habituellement.

(†) Simerani, que les Mantras appellent l'oiseau du bon Dieu, est un petit oiseau rouge et jaune; c'est un péché que de le tuer.

et de son épouse, qui, épris des beautés des rives de la rivière de Dyohore, y fixèrent leur résidence. Ainsi donc, selon les Mantras, Dieu créa dès le principe le firmament, puis Radya Brahil par son ordre, créa toutes choses selon l'ordre décrit plus haut. Les Mantras croient également, ainsi que les Malais, aux bons et aux mauvais anges et disent à ce sujet, que chaque homme est accompagné d'un bon et d'un mauvais ange; ils croient à l'immortalité de l'âme, à la fin du monde, au jugement dernier, au paradis et à l'enfer et même comme à un purgatoire, ainsi qu'il apparaîtra par ce que je vais dire.

Le genre humain ayant cessé de vivre, un grand vent se lèvera, accompagné de pluies abondantes; l'eau montera et descendra avec rapidité; les éclairs sillonneront l'espace en tout lieu; les montagnes s'affaisseront; puis une grande chaleur surviendra; il n'y aura plus de nuit; la terre séchera comme l'herbe des champs. Alors Dieu surviendra; il descendra environné d'un immense tourbillon de flammes prêtes à consumer l'univers; mais avant, Dieu rassemblera les âmes des pécheurs, les brûlera une première fois, les pesera après avoir réuni leurs cendres au moyen d'un linge très fin appelé *kain kasoh*; celles qui auront ainsi passé une première fois par le creuset sans être purifiées, seront successivement brûlées et pesées de nouveau jusqu'à sept fois; quant aux âmes qui auront été purifiées, elles iront au ciel jouir du bonheur avec Radya Brahil et les autres élus; celles qui n'auront pu être purifiées, c'est-à-dire les âmes des grands pécheurs, tels que les homicides et ceux qui se seront rendus coupables de viol, elles seront précipitées dans l'enfer, ou elles souffriront les tourments du feu en compagnie des démons. Il y aura dans l'enfer des tigres, des serpents pour tourmenter les damnés.

Dieu ayant pris du feu dans l'enfer, refermera l'abîme, puis il consumera l'univers.

Telle est la croyance des Mantras versés dans les traditions de leurs pères. L'erreur est mêlée à beaucoup de vérités chré-

tiennes. De qui ont-ils appris toutes ces vérités? C'est ce que je ne saurais dire; je crois néanmoins pouvoir affirmer, qu'ils ne les tiennent pas *uniquement des Malais*, par la raison qu'ils ne reconnaissent point Mahomed pour un prophète ou un envoyé de Dieu, car ils donnent la première place à Radya Brahil, que plusieurs nomment, ainsi que je l'ai fait observer, tuhan Isa, le Seigneur Jésus; d'un autre côté il est évident que plusieurs traits de Radya Brahil conviennent à Notre Seigneur seul.

Les Mantras mettent, trouvent partout un démon, dans l'air qu'ils respirent, dans la terre qu'ils cultivent, dans les forêts qu'ils habitent, dans l'eau qu'ils boivent, dans les arbres qu'ils abattent, dans les antres des rochers. D'après eux le démon est le principe de tout résultat mauvais. Sont-ils malades, c'est un démon qui en est la cause; arrive-t-il un accident, c'est encore l'esprit qui en est le principe; dès lors le démon prend le nom du mal dont il est supposé être la cause. Conséquemment le démon étant supposé l'auteur de tout résultat mauvais, toutes leurs superstitions se réduisent à des enchantements, à des charmes pour apaiser l'esprit mauvais, rendre doux et traitables les animaux les plus féroces. Veulent-ils exciter l'amour charnel, la haine et la jalousie, ils recourent au *Iemu* ou maléfica. Persuadé que toute maladie a pour principe un démon, ils cherchent à l'apaiser ou à le contraindre à quitter sa place par de vaines observances qu'ils appellent *tangkal*: s'étant procuré certaines herbes, certaines racines, ils prononcent quelques paroles magiques, qu'ils ne comprennent même pas, puis ils font prendre la médecine au malade, en lui indiquant certaines défenses vaines; d'autres fois ils suspendent au cou de petits paquets de safran et de terak, sur lesquels ils prononcent également des paroles magiques. C'est ce que nous appelons amulettes, talismans.

Les pavans (*) et autres magiciens, qui ont le pouvoir d'af-

(*) Les pavans sont les savants, les médecins de la tribu. Ils sont généralement redoutés des Mantras; les Malais les ont en grande vénération. Il y a des pavans qui ne sont habiles qu'à découvrir les mines d'étain; ce sont des pavans tima.

fliger les hommes par leurs sciences occultes, n'opèrent pas sur toutes sortes de personnes; il en est plusieurs, qui, par un art surnaturel, savent elles-mêmes s'entourer d'une défense invisible, qui rend le charme sans effet et empêche le pavan de voir dans l'eau l'image de la personne à laquelle il veut nuire. Pour que le magicien puisse nuire à une personne, il faut qu'il puisse voir dans l'eau son image, qu'un doux zéphir souffle dans la direction de la demeure de la personne sur laquelle il veut opérer. D'ordinaire le pavan qui veut nuire par son art diabolique à son ennemi, tâche de se procurer de ses cheveux ou quelque autre chose qui lui a appartenu, soit même les restes de son manger; sur ce qu'il s'est procuré il fait son incantation, jette son sortilège sur un fruit, sur un objet quelconque qu'il cache dans la terre; ce sort atteint la première personne qui foulera l'objet caché, quand même le pavan n'aurait pas intention de lui nuire à elle personnellement. Telle est l'origine de la crainte que les sauvages ont des pavans.

Chaque montagne, disent les Mantras, a son esprit bon et mauvais, chaque montagne est une place de désir. La plus fameuse est celle qui est au sommet du mont Bermoun en la terre de Songei-oudyong. Cette montagne est très élevée, d'épais nuages couronnent sa cime, qui se perd dans les nues; sur son versant est, dit-on, un lac. Lorsqu'une personne va sur une place de désir, elle porte avec elle deux poules blanches et de toute espèce de nourriture en usage; il place le tout dans un panier en rotin, qu'il suspend à un arbre ou bien qu'il dépose sur le point le plus élevé de la montagne; alors il tue une des jeunes poules et donne la liberté à l'autre; cela fait, dans le silence de son cœur, il adresse à l'esprit de la montagne tous les désirs de son âme, après quoi il prépare son repas, qu'il prend sur place même. Si ce qu'il a désiré n'arrive pas, il visite le même lieu jusqu'à trois fois, puis, s'il n'est pas exaucé, il s'adresse à l'esprit d'une nouvelle montagne. Parmi les places de désir la plus

fameuse est la roche appelée Batou-tré, dans le pays de Klam, laquelle les Mantras sont, dit-on, dans l'habitude de visiter de temps immémorial. Une personne qui va à cette roche ne peut porter avec elle du feu, parceque si une étincelle venait à tomber sur le roc, il prendrait immédiatement feu et serait consumé. Sur ce rocher croit une fleur, nommée *chinkani*, que l'on ne trouve que là; la femme seule à la privilage de pouvoir la cueillir; par sa vertu magique, elle acquiert en très peu de temps un grand renom, elle est suivie par une infinité d'amants, ou d'amantes, si le possesseur est un homme, car, bien que l'homme ne puisse pas la cueillir, il peut la voler.

Fiers de leur franchise, amis de la liberté, les Mantras, bien que soumis aux Malais par droit de conquête, sont régis, gouvernés selon les usages antiques par des chefs particuliers, qui ont toute autorité dans leurs districts. Le pouvoir des Malais sur eux n'est plus que nominal; ils émigrent, s'assemblent, délibèrent, jugent les délits, punissent les délinquants et cela sans aucun contrôle accepté. De même qu'aux anciens jours, les Mantras sont gouvernés par un grand chef appelé *batin* (caché) ou *batu-kapala* (chef des usages), qui est comme le sultan de la race. Ce batin descend de la famille impériale. Le batin, avant de mourir, choisit son successeur, qui est accepté et reconnu par la nation, mais il ne peut choisir un de ses enfants et doit désigner un prince du sang. Le grand batin traite d'égal à égal avec le sultan malais. Lorsqu'il sort en cérémonie, il marche au milieu d'un cortège, précédé de l'enseigne blanche; la marche est ouverte par le porte-enseigne jaune et fermée par la porte-enseigne rouge. Le grand batin prend part aux élections des chefs malais de Dyohole, Songei-oudyong, Dyelabu et Klam. Le nouveau batin doit être reconnu par les *gangoulous* ou chefs malais ci-dessus nommés. Ces droits réciproques sont aujourd'hui à peu près tombés en désuétude. Sous le grand batin il y a plusieurs chefs inférieurs, qui sont des

vassaux et que l'on nomme également batins. Pour que ces batins soient légitimes ils doivent être nommés ou du moins confirmés par le grand chef. Les pangoulous, qui cherchent toujours à empiéter sur les droits des chefs aborigènes, se sont arrogé le pouvoir de nommer (après avoir toutefois convoqué la tribu) les batins inférieurs. Au grand batin seul appartient le droit de décider de la guerre et de la paix et de confirmer en dernier lieu les jugements rendus par les batins inférieurs. Chaque batin dans son district a le droit de vie ou de mort sur ses sujets, droit qu'ils n'exercent plus d'une manière certaine. Sous le grand batin, de même que sous les batins inférieurs, il y a deux autres chefs subalternes, ce sont le dyennang ou vice-roi et le dyouroukrah, le magistrat ou celui qui transmet les ordres. Les fonctions de ces deux chefs sont exprimés par l'adage suivant: dyennang hudyong lida batin, dyouroukrah lida dyennang, c. à d. le dyennang extrémité de la langue du batin et le dyouroukrah extrémité de la langue du dyennang. Le pouvoir du grand chef des sauvages a subi la fortune des sultans malais, qui n'est plus qu'idéal; les vassaux ou petits batins sont de fait indépendants. Voici comment se fait actuellement l'administration partout où il y a des Mantras, même sur le territoire de la Compagnie Anglaise. Toutes les affaires, quelles qu'elles soient, sont soumises au dyouroukrah qui examine, s'informe, et juge la cause si elle est de son ressort; si non, il la porte au dyennang, qui la termine si elle est de sa compétence; si non, il monte, comme ils disent, au batin, qui examine et juge en dernier ressort. De même ce batin veut il transmettre des ordres, il les communique au dyennang, le dyennang au dyouroukrah et le dyouroukrah au peuple. Aussi que j'ai observé, la fonction du dyouroukrah est de faire son rapport; il juge les petits cas de vol, apaise les petits bruits, cherche des maris et des épouses et les unit ensemble. Le dyennang reçoit les ordres du batin, le remplace au besoin, et juge les cas de vol dont le valeur ne dépasse pas quatre à cinq piastres, termine les disputes et fait

le mariage du dyouroukrah. Tel est en principe le mode de gouverner des sauvages de la péninsule, tels sont les anciens usages, mais aujourd'hui ces divers chefs sont séparés, un chacun gouverne les familles qui s'attachent à lui, et ce n'est que dans des cas extra-ordinaires que les chefs se réunissent entre eux pour délibérer en commun.

Les Mantras, aussi bien que les autres peuplades nomades de l'intérieur de la presqu'île malaise et les habitants des îles de l'archipel indien, ont leur langue particulière, langue simple dans sa construction, mais difficile souvent à prononcer, par la raison qu'elle n'a point de son plein comme le malais. Elle est peu claire et peu propre à exprimer des idées exactes; aussi les Mantras chrétiens ont-ils été les premiers à demander, que leur langue de religion fut la langue malaise, comme plus claire et plus riche à exprimer les idées religieuses. C'est donc en malais que nous les instruisons; tous les sauvages parlent malais.

Chaque tribu a son langage à part et si différent les uns des autres que souvent les sauvages sont obligés d'employer le malais comme langue intermédiaire; ainsi un Dyakon ne comprendra pas un Mantra, un Mantra ne comprendra que difficilement un Besisi etc.

Les mots dont se compose le langage mantra peuvent se diviser en trois classes; sanscrits et arabes, malais, et mantras.

Les mots sanscrits employés dans le langage mantra sont, à peu de différence près, les mêmes que dans la langue malaise. Les mots arabes sont plus rares que dans cette dernière, par la raison que les Mantras, ne s'étant pas faits musulmans, n'ont pas admis les termes théologiques, métaphysiques, légaux et cérémoniaux. La deuxième classe comprend les mots malais dont quelques uns sont restés sans altération notable, tels que:

orhang, pour orang, homme; prompuan, femme; laki, époux; dyantang, mâle; betina, femelle; bini, épouse; etc. etc.

D'autres mots, en plus grand nombre, sont prononcés d'une

manière si différente, qu'on ne les reconnaît pas toujours de prime abord.

<i>Mots Mantras</i>	<i>Malais</i>	<i>Français.</i>
bapai	bapa	papa, père.
moï	ma	maman, mère.
enek	anak	fil.
sedorhah	soudara	frère.
bessabat	sobat	ami.
mintai	mint	demandeur.
bavai	bavak	apporter.
seumbah	soumbah	offrir.
tingikeun	tinggikan	élever.
madyar	mengadyar	enseigner.
bahoi	menbankan	flairer.
hilai	hila	tirer, faire suivre.
bederli	berdiri	se tenir debout.
beubaleh	baleh	tourner, revenir.
boukai	bouka	ouvrir, délier.
reuthi	arti	comprendre.
sapoi	sapou	essuyer, balayer.
nimbai	timbangkan	tirer, puiser de l'eau.
mai	mari	venir.
niap	tida	non.
sa	sudah	déjà.
sa besua	sudah bisua	avoir rencontré.
loh	ada	être, avoir.
loh orang tai	ada orang tadi	il y avait des gens.
untai	tadi	à l'instant, tout à l'heure.
peheu	dyangan	garde-toi de...
lebehkan	tida taou	ignorer, ne pas savoir.
mo'	maou	vouloir.
moh	pergi	aller.
moh xioun	pergi sana	aller là bas.
maixian	mari sini	venir ici.
abat	saya tyada gouna	seulement, sans réalité, sans intention.
sakit abat	sakit sikit	indisposé.

<i>Mots Mantras.</i>	<i>Malais</i>	<i>Français.</i>
xiakap abat *	xiakap sadya	il dit seulement, il ne parle pas sérieusement.
gèhè	abang	frère aîné.
gaho	kaka	soeur aînée.
inak	maksou	tante.
mamak	paksou	oncle.
toï	tengoh	voir.
genoi	tauh prampuan	grand'mère (terme honorifique).
agal	sebab	cause, motif.
toko	tambah	augmenter.
gan	taman	ne pas vouloir.
pret	pri sakit luka	douleur aigüe.
kesit	kring	sec.
resap	tiada	il n'y a pas.
netain	binatang	animal.
toungkon	pasang api	allumer.
adyi		particule qui fait l'office du <i>nya</i> malais.
selit	glap, malam	ténèbre, nuit.
sonsoixe	besiol, siol	siffler.
ango	xakap, dyawab	parler, répondre.
sebes	kutep, pougout	ramasser, cueillir.
bedyohoh	menari	danser.
issi	ada	être, avoir.
bekai	pangguil	appeler.
serhoï	suroh tréak	ordonner de hêler, de crier sur quelqu'un.

Les mots mantras, d'où viennent-ils? faut-il dire qu'ils appartiennent à la langue polynésienne? à cette langue que l'on suppose avoir été parlée autrefois dans l'archipel indien et dont on trouve des rapports de similitude frappants dans toute la Polynésie? Si les mots purement mantras n'appartiennent pas à la langue polynésienne, que sont-ils? C'est ce que je ne puis dire, n'ayant rien pour me guider dans cette recherche tout-à-fait scientifique.

Etablissement de la religion Chrétienne chez les Mantras.

Chargé en 1847 par Monseigneur Boucho, évêque d'Atalie et vicaire apostolique de la péninsule malaise, d'ouvrir une mission catholique chez les sauvages de l'intérieur de la presqu'île, que le révérend Monsieur Favre avait nouvellement visité, j'arrivai à Malacca à la fin du mois de la même année. Mr. Favre, dans une excursion toute récente, avait touché à plusieurs points de la partie méridionale de la presqu'île, il avait rencontré plusieurs Dyakons et avait obtenu des renseignements sur un bien plus grand nombre.

Quelques jours après mon arrivée à Malacca Mr. Favre et moi, suivi de deux Chinois et de deux Malais, nous entreprîmes un premier voyage au mont Ophir. Nous poussâmes notre course jusqu'à Segamat sans aucun résultat, attendu que nous ne rencontrâmes pas un seul sauvage. De retour à Malacca, nous partîmes de nouveau pour un second voyage, qui fut plus long, plus pénible, mais aussi plus fructueux; nous visitâmes Dyohole, Rombeau, Songei-oudyong et Dyelebou. A Songei-oudyong nous trouvâmes un certain nombre de sauvages, venus pour assister à la noce d'un fils du pangoulou de Soengei-oudyong. De retour de cette deuxième expédition, dont j'ai raconté ailleurs les principaux incidents, je me fixai sur le terrain de la Compagnie, en une localité distante de trois lieues de Malacca, au milieu d'une forêt non loin d'un village malais appelé Roubia. En février 1848 je commençai mon établissement, que je nommai Dousoun-Maria, ou village de Marie. Le 14 décembre de la même année, mon digne évêque m'étant venu visiter, je lui fis baptiser vingt-trois personnes; le 16 janvier 1849, j'en baptisai moi-même quelques autres. Le nombre total en mai 1851 était de 88. Obligé de repasser en France pour me délivrer de la fièvre des bois et d'une dysentérie passée à l'état chronique, je dus, vers la fin de l'année, confier aux révérends Mrs. Maistre et

Letourou le soin de terminer mon église, dont j'avais rassemblé les matériaux, ainsi que l'instruction des nouveaux venus. Dieu m'ayant redonné la santé, en mars 1853 je revoyais Malacca, j'arrivai au milieu de mes bons sauvages, dont je fus heureux de trouver le nombre considérablement accru; je faisais connaissance avec le nouveau confrère que Monseigneur Boucho m'avait donné. Quelques mois après nous baptisons, Mr. Contant et moi, quelques nouveaux Mantras. Repris quelques mois après de mon ancienne maladie, je fus encore obligé, sur l'ordre de Sa Grandeur, de quitter de nouveau mon cher troupeau. En janvier 1854 Mr. Bourrelier, ayant été envoyé pour me remplacer, fut atteint lui-même de la fièvre des bois, qui le conduisit au tombeau après un an et quelques mois de séjour. La santé m'étant revenue pendant cet intervalle, j'obtins de revenir à mon poste pour remplacer à mon tour le digne confrère que la mort venait de ravir à nos chères espérances. Grâce à Dieu, ma santé est fort bonne depuis cette époque, 23 décembre 1855. Messieurs Bourrelier et Contant furent assez heureux pour grossir le nombre des chrétiens et pour élever une école tant pour les garçons que pour les filles.

Ces écoles font aujourd'hui toute ma consolation; les enfants, que nous sommes obligés de nourrir et d'habiller, à cause de la pauvreté de leurs parents et de la distance qui les sépare de nous, sont fort bien disciplinés; ils perdent chaque jour cette humeur vagabonde qui distingue leurs parents. Plusieurs lisent parfaitement et peuvent rendre compte des racines, des particules malaises; les plus savants commencent à lire et à apprendre à compter et à nombrer. Ils sont à même de chanter une messe et divers cantiques malais, français même; les petites filles savent de plus passablement coudre. Le nombre total des Mantras baptisé jusqu'à ce jour est de 370; sur ce nombre 65 sont morts. Quelques familles se sont éloignées de nous, les unes par inconstance, d'autres pour causes, mais il est à espérer que le

nombre des éloignés diminuera avec le temps; le grand nombre est fidèle et paraît attaché à la religion.

Bien que les succès que nous avons obtenus chez les Mantras ne soient que très modestes en eux mêmes, néanmoins ils sont très heureux et très consolants, comparativement à ceux qu'ont obtenu plusieurs missionnaires catholiques chez les Karian de Mergui et ceux qui ont ouvert des missions chez les Laciens du Camboge, de Siam et de Cochin Chine.

Nos chrétiens Mantras ont laissé totalement de côté leurs superstitions, leurs usages payens, pour adopter les usages et les croyances chrétiennes; ils ont également perdu cette humeur vagabonde et sauvage qui les caractérise, partant ils sont devenus plus civilisés, plus intelligents, moins timides et moins défiants; plusieurs même se sont exercés et travaillent chaque jour à se créer des jardins d'arbres à fruits; plusieurs également se sont procurés des porcs et des buffles. Bien que jusqu'à présent nous n'ayons pas pu les amener à cultiver des champs de riz, nous espérons pourtant réussir en ce point, car il est certain que le grand nombre est attaché à la religion; or, la forêt allant en diminuant chaque jour, il faudra bien forcément, s'ils veulent rester chrétiens, qu'ils en viennent à cultiver les champs de riz, sans quoi ils seront forcés, dans un temps plus ou moins éloigné, de se séparer de nous. Si nous obtenons ce résultat, comme j'ai des raisons de le croire, la cause est définitivement gagnée. Notre but, en appelant les Mantras à nous, n'est pas seulement de les baptiser, nous voulons également les civiliser, les rendre stables, les fixer au sol par la propriété en les rendant cultivateurs, et par là les mettre à l'abri des plus pressants besoins de la vie et en faire des chrétiens stables et fermes dans leur foi.

Dousoun Maria, le 1 Novembre 1857.

VERGADERINGEN
VAN HET
BATAVIAASCH GENOOTSCHAP
VAN
KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

BESTUURSVERGADERING GEHOUDEN DEN 28° JULIJ 1860,
TEN HUIZE VAN DEN HEER DR. G. WASSINK.

Tegenwoordig zijn de HH.

Z. Exc. J. van Swieten, president.

G. Wassink, vice-president.

J. Munnich, bibliothekaris.

J. J. van Emmerik, thesaurier.

E. Netscher,

G. F. de Bruijn Kops,

G. A. de Lange,

P. Bleeker, sekretaris.

De notulen van de bestuursvergadering gehouden den 7ⁿ julij 1860 voorgelezen en goedgekeurd zijnde, wordt door den heer dr. P. Bleeker verzocht, wegens zijne spoedig ophanden vertrek naar Europa, te worden ontslagen als sekretaris van het genootschap.

Dit verzoek wordt ingewilligd, en den heer Bleeker wordt, bij monde van den president, de dank des genootschaps toegebracht voor zijne gedurende zoo vele jaren aan hetzelfde bewezen diensten, als een blijk van erkenning waarvan den heer Bleeker het honorair lidmaatschap des genootschaps wordt aangeboden.

Ter vervanging van den heer Bleeker wordt tot sekretaris des genootschaps benoemd het lid der direktie E. Netscher.

Hierna werden behandeld de volgende stukken en zaken.

1. Brieven van de heeren G. P. J. Lichte te Djokjokarta en J. A. L. Steijn Parvé te Modjokerto, hunnen dank betuigende wegens hunne benoeming tot leden des genootschaps.

De heer Netscher deelt mede, van den heer Lichte voor 's genootschaps museum te hebben ontvangen vier oude in den grond gevonden koperen schenkbladen.

Is besloten den gever hiervoor dank te betuigen.

2. Een brief van den heer W. J. Hoogeveen te Bandong, dd. 12 julij 1860, voor 's genootschaps museum aanbiedende een kompleet angkloeng-spel uit de Preanger Regentschappen.

Is besloten den gever hiervoor dank te betuigen.

3. Een brief van het lid des genootschaps N. H. F. Arriëns, dd. Pamakasan 12 julij 1860, mededeelende het overlijden te 's Gravenhage, op 17 mei te voren, in den ouderdom van 89 jaren, van zijnen vader den heer P. Arriëns, in leven gepensioneerd schout-bij-nacht, korresponderend lid des genootschaps.

Is besloten bij brief van rouwbeklag te doen blijken van 's genootschaps deelneming.

4. Een brief van den heer C. C. van der Hoek, dd. Leijden 2 februarij 1860, over eene pretentie, die hij, als gewezen boekhandelaar, op het genootschap meent te hebben, wegens eene in 1838 voor deszelfs rekening gedrukte verhandeling.

Is besloten den sekretaris en den thesaurier op te dragen deze zaak toe te lichten.

5. 's Gouvernements besluit dd. 30 juni 1860 no. 1, waarbij wordt voorzien in het dagelijksch beheer van zaken gedurende eene reis van den gouverneur-generaal over een gedeelte van Java.

Aangenomen voor notificatie.

6. 's Gouvernements besluit dd. 4 juli 1860 no. 42, waarbij, op 's genootschaps brief van 18 mei te voren, aan hetzelfde over het jaar 1860 alsnog wordt toegekend eene subsidie van f 8.000.

Aangenomen voor notificatie.

7. 's Gouvernements besluit dd. 19 juli 1860 no. 34, waarbij, naar aanleiding van 's genootschaps schrijven van 10 juli te voren, tegen de geschatte waarde van f 18.60, aan hetzelfde worden afgestaan de voorwerpen omschreven bij § 17 der notulen van 7 dezer.

Aangenomen voor notificatie, zullende de voorwerpen worden geplaatst in 's genootschaps museum.

8. De missive van den algemeenen secretaris van 7 juli 1860 no. 1447, houdende uitnoodiging om nader in beoordeeling te nemen de maleische werkjes van J. L. Martens en W. Gibson, aan het gouvernement teruggezonden bij dezerzijdschen brief van 14 juli jl., zijnde het eerste der werkjes bereids van het gouvernement teruggevraagd, om het op nieuw in overweging te nemen, bij dezerzijdsch schrijven van 10 dezer.

Is besloten het eerste dezer werkjes te stellen in handen van den heer Wassink en het tweede in die van den heer Netscher, om te dienen van berigt.

9. De missive van den gouvernements secretaris Nederburgh van 4 juli 1860 no. 1465, aanbiedende twee exemplaren van het Evangelie van Lukas in het Tobasch, vertaald door H. Neubronner van der Tuuk.

Met dank aangenomen voor de boekerij.

10. De missive van den 1^{en} gouvernements secretaris van 16 juli 1860 no. 1524, gerigt aan de redactie van 's genoot-

schaps tijdschrift en voor hetzelfde aanbiedende een verslag van de zending van den heer H. von Dewall naar het zuidelijk gedeelte van de residentie Wester-afdeeling van Borneo, in 1855.

Is besloten tot het zenden in rondlezing.

11. De missive van denzelfden van 17 julij 1860 no. 1543, ter publicering aanbiedende het manuscript van den heer H. von Dewall, getiteld: „Vormveranderingen der Maleische taal”, met verzoek om aan het gouvernement te zenden een viertal overdrucken van hetzelfde, ten einde daarvan gebruik te maken bij de overweging der vraag, of dat werk dienstbaar zou kunnen worden gemaakt aan het onderwijs in het Maleisch aan de akademieën te Delft en te Breda en aan het gymnasium te Batavia;

Overwegende, dat indien van dit werk slechts vier overdrucken worden genomen, het gouvernement, indien het werk voor het boven omschreven einde mogt worden goedgekeurd, verplicht zou zijn tot eenen kostbaren herdruk van hetzelfde.

Is besloten het werk optenemen in 's genootschaps Verhandelingen en daarvan te nemen 500 exemplaren overdruk, om die eventueel alle of gedeeltelijk te stellen ter beschikking van het gouvernement.

12. De missive van denzelfden van 20 julij 1860 no. 1591, ter overname, tegen de getaxeerde waarde, aanbiedende eenige oudheidkundige voorwerpen, gevonden nabij de desa Ngalocran, distrikt Perboean, regentschap en residentie Samarang.

Is besloten daarvan voor 's genootschaps museum over te nemen:

8	stukken van eene zilveren diadeem à . . .	f	6.—
2	zilveren armbanden met gouden knoppen à . . .	„	20.—
1	zilveren band	„	1.—
12	stukken van eene gouden diadeem of halssieraad à „	30.—	
4	gouden muntjes à f 2.17 ieder	„	8.68
30	zilveren muntjes à f 0.11 ieder	„	3.30

te zamen f 68.98

13. De missive van denzelfden van 25 julij 1860 no. 1634, mededeelende:

dat aan de beslissing van het opperbestuur zijn onderworpen de bezwaren door het genootschap uitgebragt tegen het, bij staatsblad van 1859 no. 30, krachtens magtiging des Konings, bepaalde ten aanzien van de wijze, waarop voortaan door ambtenaren en officieren in 's rijks overzeesche bezittingen geschenken aan vreemde vorsten of in het buitenland gevestigde genootschappen en instellingen zullen mogen worden aangeboden;

dat de kennisname van die bezwaren den minister van staat, minister van koloniën, heeft aanleiding gegeven op te merken, dat de geest der voorschreven bepaling niet geacht mag worden te strekken tot belemmering van het wetenschappelijk verkeer van Nederlandsch-Indië met het buitenland, maar wel tot het temperen van de zich in de laatste tijden meer en meer ontwikkelende niet zeer bescheiden zucht om eereteekenen en gunsten van buitenlandsche vorsten en genootschappen, ten nadeele van de ontwikkeling der wetenschap in de kolonie, na te jagen.

Aangenomen voor notificatie.

14. De missive van het militair departement van 27 julij 1860 no. 43, in antwoord op het dezerzijdsch schrijven van den 9^{en} te voren.

Is besloten te antwoorden: dat bij de gebleken moeilijkheid om de teekeningen der Bonische rijkssieraden in voldoende aantal door middel van photographie te reproduceren, en met het oog op de groote kostbaarheid van het kleuren van die teekeningen, wanneer zij gelithographieerd zullen zijn, de voorkeur wordt gegeven aan het aanduiden der kleuren door middel van verschillende harceringen; wordende mitsdien de tusschenkomst van genoemd departement ingeroepen, om de teekeningen op die wijs, tot een aantal van 700 exemplaren, te doen lithographieren, tegen betaling van het papier en drukloon, terwijl de chef van

het topographisch bureau zou kunnen worden verzocht, zich omtrent de schaal der afmetingen van de voorwerpen te verstaan met den teekenaar van dezelve, den kapitein adjudant Kempees.

15. Eene missive van den resident van Rembang dd. 12 julij 1860 no. 1184, aanbiedende de voorwerpen bedoeld bij § II, 19, der notulen van 7 julij jl.

Aangezien deze voorwerpen geene groote oudheidkundige waarde hebben, en daar zij voor 's genootschaps museum niet nieuw zouden zijn,

Is besloten aan het gouvernement te kennen te geven, dat het genootschap dezelve niet voor de geschatte waarde wenscht overtenemen.

16. Eene inventaris dd. 7 julij 1860 van de volgende voorwerpen van waarde, die in bewaring zijn van den thesaurier, als:

Rijkssieraden van het oude sulthanaat van Bantam:

- twee gouden (cantille) mutsen,
- twee gouden kroonen,
- twee gouden kroon-knoppen,
- vier gouden kroon-bloemen,
- twee krissen met soewasa scheden.

Voorwerpen in de residentie Japara opgedolven:

- een gouden borstplaat met menschelijke figuren (in vier stukken),
- drie kleine gouden onbestemde voorwerpen.

Opgedolven in Probolinggo:

- een gouden knop van een hoofdtooisel met menschelijke figuren.

Opgedolven op een der Lingga-eilanden:

- een zware gouden ring met gouden hanger.

Voorts een gouden krisgevest van Bali, een gouden beeldje, en een onbestemd voorwerp.

Is besloten deze inventaris te bewaren in het archief.

17. De door het gouvernement ter publicering afgestane en

in 's genootschaps tijdschrift opgenomen missive van den resident van Soerabaja van 11 augustus 1859 la H², en memorie omtrent het eiland Bangka (Menado);

Is besloten deze stukken in dank aan het gouvernement terug aantebieden.

18. De heer Netscher deelt mede, van het lid mr. J. A. van der Chijs voor 's genootschaps tijdschrift te hebben ontvangen en daarin te hebben opgenomen een stuk, getiteld: de Latijnsche scholen in 1645, 1666 en het Seminarium van 1745 te Batavia.

Is besloten de plaatsing in het tijdschrift goed te keuren.

19. De heer Bleeker biedt ten geschenke aan eene Niasser strijdmuts en eenen linggam met inscriptie van Java, hetgeen in dank wordt aangenomen.

20. Wordt besloten den chef van de 1e waterstaatsafdeeling te verzoeken eenige dringende reparaties aan 's genootschaps gebouw te doen bewerkstelligen.

21. Wordt besloten de direktie van de vrijmetselaarsloge te Soerabaja te verzoeken, aan het genootschap, voor deszelfs verzameling van Indische gedenkpenningen, afstaan een exemplaar van de door haar uitgegeven medaille ter herinnering van haar 50jarig bestaan.

22. Tot leden der direktie van het genootschap, ter vervanging van de heeren mr. A. Prins, dr. P. Bleeker en J. A. C. Oudemans, worden gekozen de heeren: jhr. mr. H. C. van der der Wijck, mr. J. A. der Chijs en mr. T. H. der Kinderen, aan wie zal worden gevraagd of zij de op hen gevallen keus zich laten welgevallen.

23. Tot gewoon lid des genootschaps wordt benoemd de heer P. Landberg jr.

De sekretaris,

E. NETSCHER.

BESTUURSVERGADERING GEHOUDEN DEN 1^{en} SEPTEMBER 1860, TEN HUIZE VAN DR. G. WASSINK.

Aanwezig zijn de HH.

Z. Exc. J. van Swieten, president.

Dr. G. Wassink, vice-president.

J. J. van Emmerik, thesaurier.

Jhr. mr. H. C. van der Wijck.

G. A. de Lange.

Mr. T. H. der Kinderen.

W. F. Versteeg.

Mr. J. A. van der Chijs.

E. Netscher, sekretaris.

De nieuw opgetreden leden der direktie jhr. mr. H. C. van der Wijck, mr. T. H. der Kinderen en mr. J. A. van der Chijs, door den president verwelkomd zijnde, worden de notulen der vergadering van 28 julij jl. voorgelezen en goedgekeurd.

Daarna worden behandeld de volgende stukken en zaken:

1. De brieven van de heeren jhr. mr. H. C. van der Wijck, dd. 6 augustus, mr. T. H. der Kinderen en mr. J. A. van der Chijs, dd. 4 augustus jl., houdende dat die heeren zich de benoeming tot lid der direktie laten welgevalen.

Aangenomen voor notificatie.

2. 's Gouvernements besluit van 3 augustus jl. no. 25, waarbij, krachtens magtiging des Konings, aan het genootschap wordt toegekend in eens eene som van f 18.000, tot dekking van deszelfs achterstand, en voor de jaren 1861 tot en met 1863 jaarlijks eene subsidie van f 8.000.

Is besloten :

a. het gouvernement 's genootschaps dank te betuigen voor dit nieuwe blijk van 'sgouvernements welwillendheid ;

b. aan te teekenen, dat de thesaurier de som van f18.000 bereids ontvangen en daarmede de schuld aan de firma Lange & Co. voldaan heeft ;

c. den thesaurier te magtigen , om van de thans onder zijn beheer zijnde gelden zoodanige som te beleggen bij de escompto-maatschappij , als hij , na aftrek van de noodige gelden voor de gewone vaste uitgaven , zal kunnen missen.

3. De missive van den 1^u gouvernements sekretaris van 3 augustus jl. no. 1722^a, houdende :

dat bij de overweging door het opperbestuur van het verleenen der sub 2 hiervoren omschreven tegemoetkomst, weder is ter sprake gebragt eene vereeniging van het Bataviaasch genootschap en de Natuurkundige vereeniging in Ned. Indie ;

dat de regering die vereeniging als het eenige middel acht , om iets degelijks nuttigs en duurzaam tot stand te brengen ;

dat de regering zich dan ook voorbehoudt , om , na expiratie van de termijnen , waarvoor aan het genootschap en aan de Natuurkundige vereeniging eene jaarlijksche subsidie is verleend , dat is respectievelijk tot en met 1863 en 1861 , niet anders subsidie toeteleggen dan aan een enkel wetenschappelijk ligchaam ;

dat willen dus de genoemde lichamen de geldelijke ondersteuning van het gouvernement blijven ondervinden , zij zich onderling omtrent hunne vereeniging zullen behooren te verstaan.

Aangezien de Natuurkundige vereeniging , wegens het reeds met 1861 verstrijken van de haar toegelegde subsidie , het meeste belang heeft om zich spoedig nopens het omschreven denkbeeld te verklaren ,

wordt besloten aftewachten tot dat die Vereeniging ter zake het initiatief neme.

4. 's Gouvernements besluit van 9 augustus j.l. no. 20, waarbij aan het genootschap, tegen de getaxeerde waarde, worden afgestaan de oudheden gevonden in de residentie Samarang en omschreven bij § 12 der notulen van 28 julij j.l. en door den thesaurier ter bewaring in ontvangst genomen blijkens bewijs dd. 28 julij j.l.

Is besloten dit besluit en het bewijs van den thesaurier te deponeren.

5. De missives van den 1ⁿ gouvernements sekretaris dd. 14 augustus j.l. no. 1810 en van den resident van Madioen dd. 25 augustus j.l. no. 2155, houdende berigt van de toezending van een in de afdeeling Ponorogo opgedolven klein metalen kanon, om, des verkiezende, tegen de getaxeerde waarde, voor het genootschap overtenemen.

Is besloten, de ontvangst van dit voorwerp aftewachten.

6. 's Gouvernements besluit dd. 28 augustus j.l. no. 2, waarbij het genootschap ten geschenke worden aangeboden:

1 ex. *Gazophylacium Linguae Persarum*, door pater Angelo à S. Joseph, Amsterdam, 1684,

1 ex. Beknopte historij van het Mogolsche Keijzerrijk,

1 ex. no. 1—5 *Annaes Maritimos e Coloniaes*.

In dank aangenomen, zullende de werken worden geplaatst in de bibliotheek.

7. De missive van den 1ⁿ gouvernements sekretaris dd. 14 augustus j.l. no. 1823, namens den minister van kolonien, ten geschenke aanbiedende 1 ex. van *Précis de jurisprudence Musulmane, selon le rite Châfeite, par Abou Chodjà, avec traduction et annotations par S. Keijzer*.

Is besloten hiervoor 's genootschaps dank te betuigen en het werk te plaatsen in de bibliotheek.

8. Eene nota van den heer E. Netscher, houdende eene beoordeeling van het maleische schoolboekje door W. Gibson, bedoeld bij § 8 der notulen van 28 julij j.l.

Is besloten, op de gronden in die nota ontwikkeld, het gouvernement te ontraden dat werkje voor de inlandsche scholen uittegeven.

9. Verslag van den heer dr. G. Wassink, nopens het maleische schoolboekje van J. L. Martens, bedoeld bij § 8 der notulen van 28 j.l.

Is besloten, het gouvernement te kennen te geven, dat, hoezeer uit een wetenschappelijk en een taalkundig oogpunt, op dit werkje wel eenige aanmerkingen zijn te maken, de strekking van hetzelfde echter zoo nuttig is en zooveel kan bijdragen tot de verstandsontwikkeling van den inlander, dat het genootschap meent het voor het gebruik op de scholen onder den inlander te moeten aanbevelen.

10. Verslag van den heer E. Netscher nopens het schoolboekje van A. A. Voorneman, bedoeld bij § V, 12 der notulen van 2 juni en § I van die van 7 julij j.l.

De heer Voorneman niet wenshende over te gaan tot eene omwerking van dit werkje, dat, zoo als het ligt, voor de inlandsche scholen geheel ongeschikt is;

Is besloten, het gouvernement, in antwoord op dezelfs renvooi van 14 maart j.l. no. 4190, in overweging te geven dit werkje te deponeren.

11. Eene missive van den resident van Soerakarta van 2 augustus j.l. no. 2265, aanbiedende, van hemzelven, een fraai bewerkt bronzen Boeddha-beeldje, opgedolven in het landschap Negara van de Zuider- en ooster-afdeeling van Borneo, en namens het honorair lid des genootschaps, den pangeran ario Mangkoe-negoro, een metalen Boeddha- en een metalen Siwa-beeldje, opgedolven nabij de dessa Kedoong-singin, distrikt Soekowati (Soerakarta.)

De resident voornoemd heeft nog, bij partikulier schrijven aan den sekretaris, de aandacht gevestigd op de oudheden uit de Hindoe-periode, die in de Zuider- en ooster-afdeeling van Borneo worden gevonden.

Is besloten:

a. den schenkers van de omschreven beelden den dank des genootschaps te betuigen;

b. de tusschenkomst van den waarn. resident van de Zuider- en ooster-afdeeling van Borneo interoeopen, tot het verkrijgen van meer oudheden uit dat gewest of van teekeningen daarvan.

12. De missive van de Natuurkundige vereeniging van 31 julij jl. no. 100, aanbiedende een stuk getiteld: Bijdragen tot de kennis der mortaliteit in de stad en het landschap Soerabaja, door J. Hageman Jcz.

Is besloten, dit stuk ter beoordeeling te stellen in handen van den vice-president dr. G. Wassink.

13. De missive van den president der Geneeskundige vereeniging in Nederlandsch Indie, van 1 augustus jl., aanbiedende de 5de aflevering van het geneeskundig tijdschrift der vereeniging.

In dank aangenomen voor de bibliotheek.

14. De missive van den gouverneur van Sumatra's Westkust van 9 julij j. l. no. 2214, aanbiedende twee stortingsbewijzen op 's lands kas te Batavia, ieder groot f 120.

Is besloten dezen brief en bijlagen te stellen in handen van den thesaurier.

15. Een brief van de Sociedad de Naturalistas Neo-Granadinos, van Bogota, dd. 5 oktober 1859, onder aanbieding van hare statuten, verzoekende met het genootschap in ruiling van werken te treden.

Is besloten de vereeniging te antwoorden, dat het genootschap daartoe genegen is, en haar schrijven ten dien einde te stellen in handen van den bibliothekaris.

16. Een extrakt uit de resolutien der loge de Vriendschap te Soerabaja, van 14 augustus j. l. 1^a. F. no. 696, naar aanleiding van 's genootschaps schrijven van den 2^{en} te voren, voor het penningkabinet aanbiedende een zilveren en een bronzen exemplaar van de gedenkpenning op het 50jarig bestaan der loge.

Is besloten hiervoor den dank des genootschaps te betuigen en de medailles te plaatsen in het kabinet.

17. Een brief van de Koninklijke Noorweegsche Universiteit te Christiana, van 7 november 1859, aanbiedende een bronzen exemplaar van eene medaille op het 50jarig ambtsjubileum van den Senior dier Universiteit, den hoogleeraar in de sterrekunde dr. Christoph Hansteen.

Is besloten als boven.

18. De missive van den 1ⁿ gouvernements sekretaris van 25 augustus j.l. no. 1897 *f*, aanbiedende, om daarvan, voor zoo veel voor publiciteit geschikt, gebruik te maken voor 's genootschaps tijdschrift, het verslag van eene reis van den assistent resident van Sintang naar de boven-Kapoeas;

Gesteld in handen van den heer mr. J. A. van der Chijs, om daarvan een voor publiciteit geschikt extract te maken.

19. De heeren Netscher en van der Chijs bieden voor 's genootschaps werken aan het manuscript van een door hen vervaardigd werk, getiteld: „De munten van Nederlandsch Indie, afgebeeld en geschiedkundig beschreven”.

Is besloten:

a. Dit werk op te nemen in 's genootschaps verhandelingen;

b. Op hetzelfde te openen eene inteekening à *f* 5 het exemplaar, en die ook uittestrekken tot Europa, waartoe de tuschenkomst zal worden ingeroepen van het korresponderend lid des genootschaps, professor P. O. van der Chijs te Leiden, en 's genootschaps boekhandelaar, de firma Kemink en Zoonen te Utrecht.

20. Namens het lid des genootschaps J. W. H. Adèr worden aangeboden een exempl. van een door de voormalige Oost-Indische Compagnie ten behoeve van hare zeelieden uitgegeven psalm-, gezang- en formulierboek van 1780, en het handschrift van een klein Nederduitsch-Niasch woordenboekje.

Is besloten:

- a. den schenker hiervoor dank te betuigen;
- b. het psalmboekje te plaatsen in de bibliotheek;
- c. het woordenboekje te zenden aan den gouverneur van Sumatra's Westkust, om het te doen beoordeelen en zoo mogelijk aantevullen.

21. Ter tafel wordt gebragt het bijkans afgedrukte werk in twee deelen, getiteld Brata-Joeda, door het lid des genootschaps A. B. Cohen Stuart.

Is besloten dit werk uittegeven in de deelen 27 en 28 der verhandelingen des genootschaps.

Bij deze gelegenheid opgemerkt zijnde, dat, hoezeer dit werk typografisch zeer goed is uitgevoerd, hetzelfde wordt ontsierd door het gebruik van twee zeer verschillende soorten van papier; wordt besloten de firma Lange & Co. te verzoeken voortaan voor 's genootschaps werken niet te bezigen dan goed en gelijksoortig papier.

22. Het verslag van den landbouw in de Minahasa over 1853, het genootschap ter publicering toegezonden bij de missive van den 1ⁿ gouvernements sekretaris van 30 aug. 1857 no. 2187 en geplaatst in 's genootschaps tijdschrift.

Is besloten dit verslag in dank het gouvernement terug aantebieden.

23. De sekretaris wordt gemagtigd tot het koopen van eene kast voor 's genootschaps archief.

24. De heer E. Netscher brengt ter sprake het vervaardigen van eene oudheidkundige kaart van Java, speciaal om te dienen als overzicht van de verspreiding en den invloed van het Hindoeïsme op dat eiland, hetgeen van belang kan zijn bij de opsporing van de oorzaken van hier en daar waargenomen wordende bijzonderheden in de Javaansche maatschappij.

Het nut van deze zaak door de direktie erkend zijnde, worden de heeren Netscher en Versteeg uitgenoodigd in de volgende vergadering een schema van dit werk voor te leggen.

25. De thesaurier berigt, dat het lid P. J. G. Beijerinck weigert zijne kontributie te voldoen, als meenende te zijn benoemd tot lid des genootschaps zonder de verplichting daartoe, wegens het vervaardigen van een projekt voor een gebouw voor het genootschap.

De direktie zich niet herinnerende, dat er immer sprake van zou zijn geweest, om den heer Beijerinck vrij te stellen van de op alle gewone en dirigerende leden rustende geldelijke verplichtingen,

Is besloten den heer Beijerinck van de ledenlijst aftevoeren.

26. Een brief van den heer H. Lastdrager, van Batavia 9 augustus 1860, houdende verzoek om voor het jaar 1861 te worden afgevoerd als lid des genootschaps.

Is besloten hieraan te voldoen.

27. Tot gewone leden des genootschaps worden voorgesteld en aangenomen de heeren:

J. C. de Kock van Leeuwen, resident van Batavia,

J. F. G. Brumund, predikant,

J. van Lennep, koopman,

mr. H. Rochussen, sekretaris van de Javasche bank,
allen te Batavia,

jhr. mr. O. E. van Nispen, sekretaris van Kadoe,

R. Wijnen, resident van de Lampongsche distrikten.

28. Wordt besloten op nieuw in overweging te nemen het herzien van 's genootschaps wetten en reglementen, en tot dat einde de daarover bestaande stukken te brengen in de volgende bestuursvergadering.

De sekretaris,
E. NETSCHER.

BESTUURSVERGADERING GEHOUDEN DEN 6^{en} OCTOBER 1860, IN HET GEBOUW DES GENOOTSCHAPS.

Aanwezig zijn de HH.

Z. Exc. J. van Swieten, president.

Jhr. mr. H. C. van der Wijck.

W. F. Versteeg.

G. F. de Bruijn Kops.

Mr. J. A. van der Chijs.

E. Netscher, sekretaris.

De notulen der vorige vergadering worden voorgelezen en goedgekeurd.

Daarop worden behandeld:

1. Eene missive van den resident der Zuider- en ooster afdeling van Borneo van 13 augustus jl. no. 2348, naar aanleiding van de dezerzijdsche van 14 junij te voren, toezendende eenige Dajaksche goederen, kostende *f* 28.

Is besloten daarvoor den resident dank te betuigen en den thesaurier te magtigen tot het overmaken van het kostende.

2. Eene missive van den gouverneur van Sumatra's Westkust van 22 augustus jl. no. 2754, terug aanbiedende inteekenlijsten op het tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, waarop zich vier inteekenaren hebben opgedaan.

Is besloten deze lijsten te stellen in handen van den heer Versteeg.

3. Eene missive van denzelfden van 31 augustus jl. no. 2873, ten behoeve van het corpus inscriptionum, berigtende, dat in het gouvernement van Sumatra's Westkust zich geene

andere oudheden bevinden dan een steen met eene inscriptie te Pager-roejoeng, waarvan in der tijd reeds eene afteekening aan het genootschap is gezonden.

Onder aanteekening dat dit berigt niet overeenkomt met het ten aanzien van de oudheden op Sumatra's Westkust gepubliceerde in 's genootschaps verhandelingen en tijdschrift en in de Bijdragen van het koninklijk instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indie te Delft, wordt besloten dezen brief te deponeren in den bundel voor het corpus inscriptionum.

4. een brief van den boekhandelaar Martinus Nijhoff te 's Hage' dd. 23 julij jl., in antwoord op het dezerzijdsch schrijven van 21 mei te voren mededeelende:

dat hij zich gaarne zal belasten met het debiet in Nederland van 's genootschaps tijdschrift;

dat daartoe noodig zal zijn:

1. dat het genootschap hem, minstens om de drie maanden of vier malen in het jaar, geregeld toezende de verschenen afleveringen of deelen;

2. dat de naam zijner firma op den omslag worde gedrukt als uitgever voor Nederland;

3. dat de prijs van ieder deel niet hooger zij dan *f* 6.

dat de voorwaarden zullen zijn: franco toezending van Batavia, een rabat van 40% van het montant verkochte exemplaren, en jaarlijks afrekening in maart of april, waarvoor hij zich verbindt het tijdschrift zoo binnen als buiten 's lands bekend te maken, voor verzending, aankondiging, opname in zijne catalogussen enz. te zorgen;

gevende de heer Nijhoff ten slotte in overweging, hem, zoo spoedig mogelijk, voorloopig 50 exempl. van het tijdschrift te zenden, onder mededeeling of er nog complete exempl. van te bekomen zijn, en om hem op gelijke voorwaarden ook te belasten met het debiet van 's genootschaps verhandelingen.

Overwegende dat hoezeer de kosten, welke op deze wijze zul-

len vallen op de werken die ter verspreiding in Europa en Amerika worden overgezonden, slechts eene zeer geringe winst zullen overlaten, het echter ook niet het doel is daarmede winst te behalen, maar veeleer om daardoor de wetenschap te boverderen;

dat de heer Nijhoff, door zijne uitgebreide handelsbetrekkingen, bijzonder in de gelegenheid is om tot dit doel medetewerken;

Is besloten den heer Nijhoff te kennen te geven, dat zijne voorwaarden worden aangenomen, en den bibliothekaris op te dragen ter zake het noodige te verrigten.

5. Rapport van den thesaurier betreffende de reclame van den voormaligen boekhandelaar C. C. van der Hoek te Leijden (zie § 4 der notulen van 28 julij 1860) wegens het berekenen van rente ter zake van eene schuld des genootschaps aan hem van 1839, die eerst in 1849 is voldaan, waardoor hij een verlies heeft geleden van *f* 220.

Is besloten den heer van der Hoek te melden, dat hem de som van *f* 220 zal worden overgemaakt, zoodra door het genootschap zijn ontvangen de exemplaren van de verhandeling van Korthals, ter zake waarvan de schuld is ontstaan, en die nog onder hem berusten.

6. de missive van de Natuurkundige vereeniging in Ned. Indie, dd. 24 september jl. no. 124, aan het genootschap, voor de som van *f* 5.000, ter overname aanbiedende een gedeelte van reeds afgedrukte maar nog niet uitgegevene Acta der vereeniging.

Overwegende dat de toestand van 's genootschaps gebouwen van zoodanigen aard is, dat dezelve weldra zullen moeten worden ontruimd, zonder aftewachten dat het gouvernement hebbe beslist omtrent het oprigten van een nieuw gebouw voor het genootschap, in welk geval het genootschap zeer waarschijnlijk tot aanzienlijke buitengewone uitgaven zal moeten overgaan.

Is besloten te antwoorden, dat 's genootschaps geldmiddelen niet toelaten het aanbod der vereeniging aantenemen.

7. In verband met het vorenstaande worden de heeren de Bruijn Kops en Versteeg uitgenoodigd, een onderzoek in te stellen naar den toestand en de geschiktheid voor het genootschap van het woonhuis van den heer mr. C. Hultman, dat gezegd wordt te koop te zijn, en c. q. naar den prijs daarvan.

8. eene missive van den resident van Madioen van 25 augustus jl. no. 2155, naar aanleiding van de missive van den 1^u gouvernements sekretaris van den 14^{den} te voren no. 1809, aanbiedende een klein metalen kanon, opgedolven in de afdeeling Ponorogo;

Is besloten dit kanon voor de geschatte waarde overtenemen.

9. de missive van den 1^u gouvernements sekretaris van 12 september jl. no. 2099, terug verzoekende het bij zijn schrijven van 25 augustus te voren no. 1897b. toegezonden verslag eener reis van den assistent-resident van Sintang naar de boven-Kapoëas.

Wordt aangeteekend dat hieraan is voldaan, zullende het van dit verslag door den heer mr. van der Chijs, ingevolge § 18 der notulen van 1 september 1860 gemaakte extrakt in 's genootschaps tijdschrift worden opgenomen.

10. eene circulaire van de Smithsonian Institution te Washington dd. 20^e maart jl., verzoekende inlichtingen tot betere verzekering van de toezending van hare werken en instellingen buiten 's lands.

Is besloten die inlichtingen te verstrekken en tevens als instellingen, die het ontvangen der werken van de Institution zouden op prijs stellen, te noemen de Maatschappij van nijverheid en de Geneeskundige vereeniging in Ned.-Indie.

11. wordt besloten ruiling van werken voorteslaan aan:

het geographisch genootschap te Irkutsk,

het Institut oriental en het keizerlijk Russisch aardrijkskundig genootschap, beiden te St. Petersburg,

en aan de Gesellschaft für Erdkunde te Berlijn.

12. eene missive van het militair departement dd. 10 september jl. no. 19, voor het museum aanbiedende twee zeer bijzondere bronzen kanons met affuiten, buit gemaakt te Martapoera (Zuider- en ooster afdeeling van Borneo).

Is besloten te antwoorden, dat deze kanons met genoegen zullen worden ontvangen; zullende, na ontvangst daarvan, eene beschrijving derzelve in 's genootschaps tijdschrift worden geplaatst.

13. een schrijven van dr. J. Pijnappel Gz. dd. Delft 22 augustus jl., gerigt aan den sekretaris, naar aanleiding van 's genootschaps circulaire dd. 18 februarij jl. betreffende het verzamelen van bijdragen voor de Indische geschiedenis, de aandacht vestigende op het werk getiteld: Dr. W. Koner, Repertorium über die vom Jahre 1800 bis zum Jahre 1850 in Akademische Abhandlungen, Gesellschaftsschriften und Wissenschaftliche Journalen auf dem Gebiete der Geschichte und ihrer Hilfswissenschaften Aufsätze, Berlin 1854.

Is besloten, dit werk, zoo het niet in 's genootschaps bibliotheek is, daarvoor te bestellen.

14. Brieven van de Koninklijke Universiteit te Christiana, dd. 15 oktober 1853 en 10 november 1857, van de Koninklijke Akademie van wetenschappen te Amsterdam, dd. 30 november 1859 no. 195, en van den heer W. C. H. Staring te Haarlem, dd. 16 januarij 1860, alle ten geleide van boekwerken.

Is besloten aan de twee laatsten, als gevraagd, de ontvangst te erkennen.

15. brief van de Geneeskundige vereeniging in Ned. Indië, dd. 23 september jl., aanbiedende een vervolg nummer van haar tijdschrift.

In dank aangenomen.

16. van het honorair lid A. W. P. Weitzel een geschenk exemplaar van zijn werk „Batavia in 1858 enz.”

Is besloten in dank de ontvangst te erkennen.

17. een brief van den instrumentmaker J. Francke alhier, dd. 20 september jl., aanbiedende om zich, voor f' 15 's maands, te belasten met het onderhoud van 's genootschaps metalen en bronzen voorwerpen, en om die voor de som van f' 120 in eens voor de eerste maal in orde te brengen.

Overwegende, dat vele der metalen voorwerpen in 's genootschap museum reiniging en herstelling noodig hebben;

Is besloten den sekretaris optedragen dienaangaande te onderhandelen met den heer Francke, zoo mogelijk met beding van eene mindere som; zullende omtrent het later onderhoud te zijner tijd worden beslist.

18. Eene bijdrage van het lid H. von Dewall, getiteld: „Vaststelling der beteekenis en afstamming van eenige in 't maleisch gebruikelijke woorden.”

Is besloten dit stuk te plaatsen in 's genootschaps tijdschrift.

19. Een brief van den heer J. G. X. Broekmeijer, dd. 2 september jl., verzoekende ontslag als lid des genootschap.

Is besloten den heer Broekmeijer van de ledenlijst aftevoeren.

20. Tot leden des genootschaps worden voorgesteld en benoemd de heeren:

A. J. P. H. D. Bosch, inspekteur der kultures,

J. Vijzelaar, inspekteur van financiën,

W. A. Jellinghaus, assistent-resident te Bandong,

F. H. W. van Ranzow, hoofdkommies bij den raad van Ned. Indie,

L. A. Saportas, suikerfabriekant te Cheribon,

dr. A. Bernstein, belast met een ornithologisch onderzoek in de groote Oost;

zullende deze laatste in het bijzonder worden uitgenoodigd, om op zijne reizen 's genootschaps belangen te behartigen.

21. Wordt besloten de stukken over de wetten des genootschaps bij de leden der directie in rondlezing te zenden.

22. Namens het lid mr. F. C. Pahud worden aangeboden

een afdruk van eenen ouden gouden ring met opschrift en, om te kopieren, eene teekening van steenen met inscriptien uit Bandjarnegara.

Daar het genootschap reeds is in het bezit van eene dergelijke teekening, wordt besloten deze terug aantebieden en het andere geschenk in dank aan te nemen.

De sekretaris,

E. NETSCHER.

REIS NAAR DE KAPOEAS EN KAHAJAN

IN DE

ZUIDER- EN OOSTERAFDEELING VAN BORNEO.

IN DE MAANDEN MAART, APRIL EN MEI 1859.

DOOR

H. G. MAKS,

Rondreizend civiel gezaghebber in de Grootte en Kleine Dajak.

Na alle hoofden, en inzonderheid Dambong Singkap, te Poeloe Petak ten ernstigste het goede beheer der aangelegenheden aldaar aanbevolen en den inlandschen schrijver opgedragen te hebben, om van alle belangrijke voorvallen ten spoedigste den resident en mij te berigten, na hem mijn archief in bewaring overgegeven en het beheer over het zoutpakhuis met den aanleve van dien opgedragen te hebben, verliet ik, den 8^{en} maart 1859, des morgens ten 8 ure, de kampong Palangkei (Poeloe Petak), in gezelschap van den toemenggong Djaja Nagara en eenige andere voornamen van dat distrikt, en nam alzoo mijne reis naar de Kapoeas en de Kahajan een aanvang.

Ik bereikte ten 10 ure de monding der Kapoeas Moerong en ten 12 ure de kampong Penda Poentik in de landstreek Poeloe Teloe, en nam mijn intrek bij den aldaar wonenden zendeling A. W. Beijer.

Aan hare monding heeft de Kapoeas rivier eene breedte van 400 ellen, neemt 2500 ellen ver eene W. ten N. rigting aan tot aan tandjong Djoeking Kompai, gaat dan 2100 ellen

N. N. O. waarts, waar ze hare eilanden Poeloe Teloe opneemt, en van daar 2600 ellen N. W. ten N. tot aan genoemde kampong Penda Poentik. Op de hoogte dezer kampong is de breedte der rivier verminderd tot 200 ellen.

Van af de monding tot hertoe heeft de Kapoeas Moerong eene diepte van 4, 6, 7 tot 14 vademen; de grond is overal laag en moerassig even als te Poeloe Petak.

De landstreek Poeloe Teloe draagt haren naam ingevolge het daarzijn van de hiervoor bedoelde eilanden. Deze waren vroeger drie in getal; nu zijn er echter zeven; zij zijn door afgedreven hout en aangeslibden grond daargesteld.

De bevolking was grootendeels, even als te Poeloe Petak, in de velden met den eersten aanplant bezig; van daar ook dat er weinige menschen in de kampong aanwezig waren.

Deze landstreek staat, even als Poeloe Petak, onder het beheer van toemenggong Djaja Nagara.

9 maart. — Ik onderzocht en bezocht de onderscheidene kampongs, als: Soengei Roetok, Penda Poentik en Soengei Nangka, in gezelschap van toemenggong Djaja Nagara, Pa Boelan, Pa Damek, Pa Lamah en Bira Anoem, allen kampongshoofden alhier. Daar waar de weg of de pagger verbeterd dienden te worden, maakte ik hen er op opmerkzaam, terwijl de aanwezige bevolking het voordeel van een afgesloten erf onder oogen werd gebragt.

Na een en ander onderzocht te hebben droeg ik den gezamenlijken hoofden op:

te zorgen dat de wegen en paggers behoorlijk onderhouden worden;

om degenen die nog geene woning in de vastgestelde kampongs hebben, maar zich immer in de soengeis en het bosch ophouden (hetwelk tot vele kwade praktijken aanleiding geeft), aan te sporen, om, na den planttijd, die woningen alsnog opterigten; dat er behoorlijk in het daargestelde wachthuis gewaakt worde

en alle verdachte personen door de wakers aangehouden en aan het bestuur uitgeleverd worden;

dat de ladangs, gezamenlijk zoo mogelijk, door de geheele bevolking op eene hoogte worden aangelegd;

dat geene te jonge rotting worde gesneden en deze ook niet korter zij dan 5 hasta's of p. m. 7 voeten, daar onrijpe en te korte rotting in den handel niet gewild zijn;

de bevolking aan te sporen tot de verzameling van goede soort rotting, kakawang, en tot den aanplant van kapok, klappers en andere vruchtboomen;

om zoo wel damar mata-koetjing als de bruine hars in te zamelen, daar de eerste soort meerdere waarde heeft;

dat de kampongs gedurende mijne afwezigheid en den planttijd behoorlijk bewaakt worden en de bevolking afwisselender wijze in dezelve blijve;

dat de bevolking gehoorzaamheid bewijze aan de kampongs-
hoofden en inzonderheid aan Pa Boelan, die de plaatsvervanger van toemenggong Djaja Nagara is, en dat met zaken die door deze hoofden niet kunnen worden uitgemaakt, doch geen spoed vereischen, tot mijne terugkomst worde gewacht, maar partijen tot het hoofdbestuur te Bandjermasin verwezen worden wanneer daarmede niet kan gewacht worden;

dat het dobbelspelen tegengegaan worde.

De bevolking van Poeloe Teloe bestaat uit p. m. 2200 zielen. Hoewel ze door mijne onmiddelijke betrekking tot haar lijdelijk en verbeterd is, staat echter een groot gedeelte onder eene kwade faam en hebben gedurig en uitsluitend daar verschillende moorden plaats gehad.

Het is een ophooping van gedroste lieden van Poeloe Petak, beneden-Kahajan, Katingan en de Menkatip en schijnt tot het schuim van de bevolking dier verschillende plaatsen behoort te hebben; eenigen er van zijn ook door te groot verkeer met Chinesche en Bandjaresche lieden in vroegere tijden tot het spe-

len en door verliezen tot het moorden geraakt, een natuurlijk gevolg, dat ook elders bestaat; van daar dat het dobbelspel aldaar in het bijzonder moet worden tegengegaan.

Poeloe Teloe levert op: padi voor eigen gebruik, rotting, damar en eenige soorten van deugdzaam timmerhout. De kakawangboom treft men ook hier aan; ze kan een middel van bestaan worden en de bevolking wordt tot het verzamelen van kakawang aangespoord; de verzameling van groote hoeveelheden zal door den tijd komen.

De zendeling Beijer is sedert 1847 hier gevestigd; door hem wordt aan jongens en meisjes onderrigt gegeven, even als door de andere zendingen, in het lezen en schrijven met romeinsch karakter doch in de dajaksche taal.

Daartoe bestaan eenige door de zendingen Bekker, Berger, van Hoefen en door den bijbelvertaler Hardeland uit het duitsch in het dajaksch overgezette spelboekjes, bijbelsche verhalen, catechismus en het Nieuwe testament.

Van af half april tot en met half julij en van primo october tot en met half januarij, of gedurende $6\frac{1}{2}$ maanden in het jaar, wordt dagelijks, van 's morgens 7 tot voormiddags $10\frac{1}{2}$ uur, school gehouden.

Gedurende dien tijd komen buiten de kinderen ook wel eenige oudsten der kamongs de kerk bezoeken.

Proselieten worden zelden en bijna uitsluitend onder de pandelingen der zendingen gemaakt; velen der gedoopten laten ten aanzien van hun geloof nog veel te wenschen over.

In de overige $5\frac{1}{2}$ maanden volgen de kinderen hunne ouders naar het veld, zoodat er thans geen school gehouden werd.

10 maart. — Heden morgen ten 8 ure verliet ik Poeloe Teloe, van waar mij nog zekere Njaman, schoonzoon van het hoofd Pa Boelan, volgde.

Nu gingen wij N. W. ten N. 1800 ellen tot Poeloe Kanamit, en 1500 ellen N. ten W. tot tandjong Kanamit, zijnde deze hoek de grensscheiding van Poeloe Teloe, en begint daar het

distrikt Mentangi, dat zich tot aan soengei Mentangi uitstrekt.

De Kapoeas rivier neemt, van af hare monding tot aan tandjong Kanamit, de volgende soengei's op:

aan den linkeroever:	aan den regteroever:
S. Kompai.	S. Besar.
„ Baroe.	„ Bepalas.
„ Roetek.	„ Maloeën korik.
„ Loerok.	„ Maloeën hai.
„ Poentik.	„ Bakong.
„ Tawe.	„ Naning.
„ Bakingking.	„ Soukai.
„ Nangka.	„ Rasau.
„ Djadjangkit.	„ Kanamit.
„ Baring.	

Deze soengei's zijn allen daarom noemenswaardig, omdat in hare omstreken rotting, kakawang, kajoe boelan (kajoe boelan is wit van kleur en nagenoeg even deugdzaam als ijzerhout), alei-, panaga- en galamhout gevonden worden.

De rivier neemt nu de volgende rigting aan: N. W. ten W. 100 ellen, tot aan het benedeneinde van tandjong of liever rantau Manangis, van daar 2400 ellen N. W. ten N., 1100 ellen N. ten O. tot aan het boveneinde van genoemde rantau, vervolgens 2200 ellen N. O. waarts tot de aan den regteroever gelegene tandjong Loenok Pandjang. Ik bereikte ten 11 ure de aan den linkeroever, tegenover die tandjong, gelegene kampong Tangoelan, welks eerste hoofd, toemenggong Singa Nagara, mij naar behooren ontving.

In maart 1854 bestond hier slechts één huis; na herhaalde bezoeken gelukte het er een tal van 21 goede huizen, waaruit de kampong nu bestaat, te vereenigen; de bewoners derzelven woonden voorheen verspreid in de verschillende soengei's Poentik, Klaten, Manoesop, Penda Katapi, Kranen, Lonok, Djangkit, Bawe, Toengo, Pitong en Njamo.

Op de school van den zendeling Rott alhier komen 80 jongens, van 6 tot 12 jarigen leeftijd, en genieten onderwijs als voren omschreven.

Twee dajaksche familiën, voortgesproten uit zijne pandelingen, zijn christelijk gehuwd, zoodat hiertoe geen plakoe (huwelijksgift) of sapot noodig is geweest.

11 en 12 maart. — Ik bezocht de kampong en omtrek met de bewoners en bevond, dat de ladangs slechts familie- en niet kampongsgewijze zijn aangelegd, waardoor de aanplant minder bewaakt kan worden en de oogst dikwijls mislukt.

De oogst is dit jaar slecht uitgevallen, zoodat de bevolking in hare behoeften moest voorzien door aankoop van de Nagarahandelaren.

Vruchtboomen, zooals pisang, langsap, doekon, ramboetan, doerian, nangka, mangkakai (op Java tjempada geheeten), mangga, manggistan, limau (citroenen), zijn hier ruim voorhanden, doch zijn het eigendom van een gering gedeelte der bevolking, zoodat het grootste gedeelte verplicht is die vruchten aantekopen.

De bevolking is p. m. 3000 zielen sterk en van denzelfden stam als die van Poeloe Petak; ze is onderling vrij vreedzaam, waardoor de bitjara's veel minder dan elders plaats vinden; slechts weinige zaken worden van hier voor mij gebragt; de oorzaak is echter ook daarin te zoeken, dat het rijkere gedeelte der bevolking bijna geheel het armere gedeelte onder zijne magt of wil houdt.

Toemenggong Singa Nagara is het gouvernement en deszelfs dienaren genegen, maar zeer zwak, zoo als alle hoofden dezer afdeeling, en bovendien uitermate gierig, waardoor het volk hem minder genegen is, dan het in een tegenovergesteld geval zoude zijn; zijn broeder, zekere Pa Kotong, is zijn steun.

De grond is hier, even als te Poeloe Petak, moerassig doch een weinig hooger; in de westmoeson staat echter het grootste gedeelte onder water; hier en daar vindt men hoogere plekken,

die nimmer overstroomd worden en uit zwarte leemaarde bestaan; ze is voor de katoenteelt te zwaar.

Slechts de helft der bevolking erneert zich met landbouw.

Door het daarzijn van veel rotting, hars, was etc. en doordien ze ijveriger is dan die te Poeloe Petak, is de bevolking welgesteld en een slechte oogst hindert haar minder, daar ze middelen genoeg heeft om hare levensbehoeften aantekopen.

13 maart. — Heden werd kerk gehouden. Buiten de kinderen waren ook eenige ouderen aanwezig; de aandacht was echter gering.

Eenige lieden van Towanan, Bepakkan, soengei Hai, Kladen, boven Tangoehan gelegen, kwamen tot mij en verzochten om vergiffenis voor hun vroeger verzet tegen het hoofd alhier, toemenggong Singa Nagara.

Ik vergaf hun gaarne, maar bracht hen onder het oog dat zij zich ook niet meer tot verzet tegen dit hoofd mogen leenen.

Ze willen te Penda Katiempong, een dag roeijens boven Tangoehan, gaan wonen en hebben daar reeds pasahs opgericht en het bosch weggekapt om hunne ladangs aanteleggen.

14 maart. — Na de hoofden en oudsten verzameld te hebben, droeg ik, na met hen geraadpleegd te hebben, het volgende op:

dat stipte gehoorzaamheid worde bewezen aan hunne hoofden in het algemeen en aan den toemenggong Singa Nagara in het bijzonder;

dat, getracht worde, dat hoogstens twee naauwverwante huisgezinnen in een huis te zamen wonen;

dat na den planttijd en zoo verre hunne overige bezigheden zulks toelaten, woningen in de kampong worden opgericht door hen die daarvan nog niet voorzien zijn, en niet toegelaten worde dat de bevolking zich noodeloos in het bosch of in de soengei's verschuile;

dat voortaan de ladangs kampongsgewijze, op een terrein, daartoe door de hoofden en voornaamsten aangewezen, aangelegd worden;

dat de weg voor de kampong onderhouden worde;

dat ter gelegenheid hunner feesten, door den feesthouder vijf of meer klappers bij zijne woning, dus tot eigen voordeel, worden geplant;

dat de bevolking worde aangespoord tot den aanplant van andere vruchtboomen, sirih, pinang en kapok, het verzamelen van was, hars, kakawang, goede rotting (zooals hiervoren omschreven);

dat de varkens, geiten, karbouwen etc. behoorlijk in krambangs (hokken) worden opgesloten, opdat de aanplant niet door dezelve verwoest worde;

dat, gedurende den planttijd, de kampong bij afwisseling blijve bewaakt en ook des nachts behoorlijk in het daartoe reeds vroeger gestelde wachthuis worde gewaakt;

dat, na den planttijd, de bevolking in de kampong terugkeere, in zoo verre ze niets in de velden te doen heeft, doch dat niemand moge gehinderd worden in het uitgaan tot rotting snijden, verzamelen van was, hars of tot het ten handel gaan, maar integendeel daartoe aangemoedigd worde;

dat iedere prauw, van elders komende, aan de batang van den toemenggong aanlegge en deze dezelve behoorlijk onderzoekte en van den in- en uitvoer notitie houde en telken drie maanden daarvan afschrift zende aan den gezaghebber te Poeloe Petak;

dat koppensnellers en andere vagebonden aangehouden en aan het bestuur uitgeleverd worden;

dat slechts dan zaken voor den gezaghebber moeten gebragt worden, wanneer de belanghebbenden met de beslissing van den toemenggong geen genoegen nemen en deze steeds de betrekkelijke kampongshoofden van de gegadigden in zijnen raad neme.

15 maart.— Wij werden door de hoofden alhier, onder het geven van salutschoten, uitgeleide gedaan en verlieten ten 8 ure Tangoehan.

1100 ellen N. N. O. waarts is tandjong Djangkit; tot daar-

toe wil men de kampong Tangoehan uitbreiden; 2300 ellen O. t. N. is tandjong Takalah; 4000 ellen N. W. t. N. van daar is Poeloe Planka, een klein eiland, lang 200 ellen met eene droogte aan de zuidzijde van gelijke lengte digt aan den linkeroever gelegen; hetzelfde is van geen belang en houdt de rigting der rivier.

1600 ellen N. N. W. waarts is eene droogte aan den linkeroever van 200 ellen lengte, Boesong Hiri genaamd, tegenover soengei Bapalas, hebbende soengei Hiri een weinig beneden zich; in het midden der rivier is echter 4 vadem diepte.

3800 ellen N. W. $\frac{1}{2}$ W. waarts heeft men tandjong Petak Be-poetik, en 2600 ellen N. N. W. waarts Poeloe Lampahan; aan de zuidzijde van hetzelfde is eene zanddroogte van gelijke lengte als het eiland, zoodat beiden eene lengte hebben van 600 ellen en eene rigting evenwijdig, op eenen afstand van 50 ellen, met den regteroever; de droogte komt tot bijna in het midden der rivier, maar op eenen geringen afstand van die droogte treft men 5 vadem diepte aan en moet men alzoo met een vaartuig als de Tjipannas aan den linkeroever houden.

Nu gaat men 3600 ellen N. O. $\frac{1}{2}$ N. op tot aan tandjong Tampelas en van daar 1900 ellen om het N. t. W. alwaar men soengei Mentangi aantreft; deze soengei loopt N. O. waarts en ontmoet alsdan soengei Menkatip, welke laatste in de Doeson ontspringt en daar waar zij soengei Mentangi ontmoet eene Z. W. rigting aanneemt en in de Poeloe Petak rivier, een uur roeijens boven de kampong Palengkau, uitwatert.

Soengei Mentangi is tevens de noordelijke grensscheiding van het distrikt Mentangi, terwijl even boven tandjong Kanamat aan het beneden einde van tandjong Menangies de zuidelijke grens is.

Deze streek neemt de ondervolgende soengei's op, namelijk, te beginnen van af soengei Mentangi:

aan den linkeroever:

S. Mentangi.

aan den linkeroever:	aan den regteroever:
S. Salingan.	
" Tarantang.	S. Kakapar.
" Bapoetik.	
" Manoelop.	
" Klaten.	
" Doeson.	
" Bapalas.	
" Palangka.	" Hiri.
" Penda Katapi.	
" Tabetiën.	
" Kranen.	" Pantai.
" Loenok.	
" Djangkit.	
" Tangoehan.	
" Baroe.	
" Rampia.	
" Poengo.	
" Pitong.	
" Djadjangkit.	
" Manangis.	
" Njamo.	
" Tabetiën.	
" Kajoe.	
" Bapoejoe.	
" Badjang.	

Deze soengei's zijn meest alle van rottingbosschen, vruchtboomen en, van af soengei Djadjangkit tot en met soengei Mentangi, van tangiring- (wasboomen), bankirei-, lanan-, alei-, rangas- en galam-boomen voorzien.

De rivier heeft eene breedte van 150 tot 250 ellen en eens diepte van 5 tot 9 vademen; te Tangoehan heb ik een verval van water van twee vademen waargenomen.

4800 ellen N. W. t. N. van soengei Mentangi heeft men

tandjong Montarem; 1000 ellen W. Z. W. van daar Penda Katiempong, waar ik des avonds ten 5½ ure aankwam; hier nu willen de lieden van Towanan, Bepakkan, soengei Hai, Ta-hoendjong, Kladan, Telan (zie dd. 13 dezer) zich eene kampong van 12 tot 15 goede huizen bouwen, waarover zekere Toehan, schoonzoon van het gewezen hoofd toemenggong Moeda, kampongshoofd is, ondergeschikt aan raden Djaja Anoem (hoofd der midden-Kapoeas).

De twee laatstgenoemden en eenige anderen van toemenggong Moeda's familie hebben zich reeds in pondoks (kleine hutten) aldaar nedergezet.

16 maart. — Ik bleef dezen dag hier, om mij met deze lieden te onderhouden en hen tot den spoedigen aanbouw en het aanleggen hunner ladangs op eene en dezelfde hoogte en wat verder kan dienen tot hunnen vooruitgang, beschaving en voorspoed, aan te sporen.

Ik bragt hun tevens de goede oogmerken van het gouvernement en deszelfs dienaren onder het oog, legde hen uit, dat het vereenigd wonen en andere verordeningen niet anders dan leiden kunnen tot eene geordende maatschappij, en dat daar waar orde bestaat ook voorspoed heerscht.

Ik haalde den toestand van Java, Europa, ook van Bandjermasin als voorbeeld aan, waarop zij erkenden, dat het inderdaad waar is, dat men waren voorspoed, rijkdom, welvarendheid, alleen daar vindt, waar orde, regel, wetten en overheid bestaan; zij beloofden mij zoo spoedig mogelijk met den aanbouw der huizen een aanvang te zullen maken en toonden met mijne handelingen ingenomen te zijn.

De grónd is hier tamelijk hoog en gaat nimmer onder water; houtsoorten, zoo als bankirei, blangiran, lanang, lintang, zijn in de onmiddellijke nabijheid aanwezig; ook in de verschillende soengei's zijn tangiring-boomen en rottingbosschen.

17 maart. — Na eenige rijst en vruchten ten geschenke gekre-

gen te hebben verliet ik des morgens ten 7 ure Penda Katiempong. 8000 ellen N. W. $\frac{1}{2}$ W. van daar is soengei Mangkoetip.

Deze soengei heeft eene monding van 30 ellen breed, en loopt één dag roeijens om de N. W.; in hare omstreken wordt ijzerhout, bankirei-, lanan-, lintang-, kahor- (blangirang) en rangas-hout gevonden, zoomede wasboomen en hars (damar).

5500 ellen N. O. t. N. van hier bereikt men kota Towanan, uit zes groote doch verwaarloosde woningen bestaande, rondom welke eene ijzerhouten versterking is.

De bewoners zullen nu, als boven en hiervoren reeds is aangehaald, naar Penda Katiempong verhuizen.

Des namiddags ten 1 ure kwamen wij hier aan; ik bezocht ieder huis en spoorde de bewoners aan, om zoo spoedig mogelijk naar Penda Katiempong, ingevolge hunne eigene keus, te verhuizen; ook zij schenen tevreden te zijn, immers zoo ver men dit van wilde stammen verwachten kan.

Van hier tot soengei Mentang heeft men de ondervolgende soengei's:

linkeroever:

S. Mantarom.

" Bepakan.

" Katoendjong.

" Mangkinang.

regteroever:

S. Katiempong.

" Mangkoelop.

Bij en in soengei Katoendjong en Katiempong zijn ladangs, waarvan de bebouwers in pondoks op dezelve wonen; ook dezen gaan naar Penda Katiempong.

Penda Katiempong zal alzoo door eene bevolking van p.m. 400 zielen bewoond worden.

De rivier heeft eene breedte van 200 tot 300 ellen en eene diepte van 4 tot 6 vademen.

18 maart.—Ik verliet des morgens ten 7 ure Towanan en bereikte ten 9 ure tandjong Kadauw, dat p. m. 6000 ellen N. t. W. boven Towanan gelegen is.

Nu bevond ik dat de rivier sedert 1854 eenigzins veranderd is, waarom ik besloot de Kapoeas rivier hier op nieuw op te nemen, zoud naar Towanan om eenige rotting en, na eene ketting van 50 ellen (Ned.) gemaakt te hebben, gingen wij ten 2 ure de rivier weder verder op.

Hier begint de Kapoeas rivier hare korte kronkelingen te krijgen, die te veel om op te teekenen zijn; genoeg dat alzoo bij ieder oponthoud of belangrijk punt de regte strekking en afstand worden opgegeven van dat van waar ik het laatst melding heb gemaakt.

N. t. W. van tandjong Kadauw heeft men tandjong Telok Kadjang, alwaar wij des avonds ten 6 ure aankwamen en bleven vernachten.

Een weinig beneden dezen hoek, bij tandjong Miman, heeft men een klein eilandje digt aan den linkeroever, dat eerst sedert twee jaren ontstaan is en dus in 1854, bij mijne eerste opname, niet bestond; het wordt naar den naam van bovenbedoelde tandjong, Poeloe Miman genaamd en is een afgespoeld stukje grond van den linkeroever.

19 maart. — Des morgens ten 7 ure werd de reis onder het meten der rivier voortgezet.

N. W. van tandjong Telok Kadjang treft men soengei Moeroi aan, die aan hare monding 50 ellen breed is; ze loopt westwaarts en stuit midden in het land, op de hoogte van kampong Lowok Sonkai en Sepang in de midden-Kahajan, en moet als het ware de grenslijn zijn tusschen het land der Kapoeas en der Kahajan.

Er wordt goud gevonden en ijzer-, bangkirei-, lanan-, lintang-, lawiang- en moeloer-hout, rotting, was en hars aangetroffen. Soengei Moeroi en hare omstreken zijn alzoo niet te versmaden.

N. N. O. waarts van soengei Moeroi bereikten wij des avonds ten 6 ure tandjong Taberau.

20 maart.—Ik ging des morgens ten 6 ure onder het meten der rivier weder verder op.

N. O. t. O. van tandjong Taberau ontmoet men soengei en danau Petak Poetih; dit meer is vrij groot en heeft eene breedte gelijk aan die der Kapoeas.

Soengei Petak Poetih loopt 50 ellen oostwaarts het land in en ontmoet daar genoemd meer, dat door een troesan vereenigd is met danau Bakong (zie hieronder.)

Bankirei-, lintang-, madang-, kahor- en sangal-hout, tangiran (wasboomen), rotting en verschillende soorten van visch worden hier gevonden.

N. t. O. van soengei en danau Petak Poetih komt men aan tandjong Pasocho, waar de kampong Pasocho, uit één huisje bestaande, waarin 40 menschen, en een weinig beneden dezelve kampong Penda Banoeang, waar twee huisjes met 45 menschen zijn.

N. N. O. waarts van hier treft men tandjong en kampong Lawang Kadjang aan; de kampong bestaat uit zes huisjes met p.m. 140 zielen. Ik arriveerde hier des avonds ten 5½ ure. De oudste dezer kampong heet Pa Balau; hij is reeds een man op jaren, zal p.m. 55 jaren oud zijn; hij, zoowel als Lambong te Pasocho, ontvingen mij zeer vriendelijk en met de eerste eerbewijzing; ik sprak hen dan ook minzaam aan en reikte hun beiden tabak, zout en koralen uit; ook gaf ik den ouden Pa Balau een ring gemaakt van halve centen met het Nederlandsch wapen boven; nu was de oude Pa Balau in zijn schik en hij zal dezen ring bij zijn overlijden aan zijnen zoon geven, want nu verbeeldt hij zich, dat, zoo niet hij, dan toch ten minste zijn zoon uitermate rijk en gelukkig zal worden.

Hij en de zijnen bragten mij terstond rijst en eijeren voor mijne lieden.

De Kapoeas begint een ander aanzien te krijgen; nu en dan treft men hoogland aan. Lawang Kadjang kan men beschouwen de grens van het lage moerassige land te zijn.

Van kota Towanan tot hier heeft men de volgende soengei's en danau's of lawangs (meertjes).

Aan den linkeroever:		Aan den regteroever:	
soengei's:	meertjes:	soengei's:	meertjes:
Kedauw.....	.....	Ahas.....	.....
.....	.....	Palawi.....	.....
Bankirei.....	.....	Kladan.....	.....
Miman.....	.....	.....	.....
Kadjang.....	.....	.....	.....
Taboeroi.....	.....	Moeroi.....	.....
Panjang.....	.....	.....	.....
Tadjok Lonok... Tadjok Lonok	Tadjok Lonok ontmoet door eene kleine troesan Pan- dong.	Troesan Lampetan	.....
Pandong.....		" "	Kamasoelan...
Kandjarau.....	.....	Troesan Kampeng	Kampeng.....
Oewang.....	.....	Boedjok.....	Boedjok.....
Petak Poetih... Petak Poetih	Petak Poetih wordt door eene kleine troesan ver- eenigd met Ba- kong.	Troesan Kadjen- djang.	Kadjendjang..
Bakong.....		" "	.....
Rcar.....	.....	Arok.....	Haleong.....
.....	.....	Bindjai.....	Bindjai.....
.....	.....	Kadjang.....	Kadjang.....

Al deze soengei's en danau's zijn, de een meer de andere minder, van bankirei-, lanan-, lintang-, lamiang-, bereng-, boengkan- en rasakhout voorzien, zoomede van rotting, wasboomen, damar, verscheidene soorten van vruchtboomen en visch voorzien.

Soengei Moeroi, soengei en lawang Petak Poetih zijn de belangrijkste en hiervoren reeds beschreven.

De rivier heeft eene breedte van 75 tot 200 ellen en eene diepte van 3 tot 6 vademen.

21 maart.—Ten 7 ure in den morgen verliet ik lawang Kadjang.

Onophoudelijk zijn nu de kronkelingen der rivier; men gaat dikwijls het kompas geheel rond en ziet soms de plaats, waar men bijv. een tot vier uur geleden gepasseerd is, op eenen zeer kleinen afstand terug; aanslibbingen en doorbraken zijn hiervan de oorzaken. Van daar dat men den hoogereren grond slechts nu en dan te zien krijgt. Bij eene naauwkeurige beschouwing echter ontwaart men dat het hooge land regt naar het N. O. en N. W. loopt.

Wij passeerden nu achtereenvolgend de kampongs Maré, bestaande uit twee huisjes met 30 zielen, Ganing uit twee huisjes met 30 zielen, Oengak uit drie huisjes met 100 zielen; en Tiempa uit een huis met 20 zielen.

Te Oengak werd ik met salutschoten en vlaggen begroet. Ik bragt Aboen, de oudste dezer kampong, en de zijnen een bezoek. Eene bank, aan den achterkant van oude tijden met sirih-vlekken voorzien, was met een nieuw stuk katoen, voorzien van alle kleuren van den regenboog, bedekt en voor mijnen zetel bestemd. Naauwelijks zat ik met deze menschen te spreken of zij toonden de grootste tevredenheid en, als een blijk van goede gezindheid, werden, volgens aloude hadat, twee bokors met mooie witte rijst van den nieuwen oogst, met eenige eijeren mij aangeboden, die ik in dank aannam en waartegen ik wederkeerig tabak, zout, koralen en eenig geld gaf.

Daarop verliet ik deze plaats, terwijl Aboe mij met de zijnen vergezelde. Ten 4 ure's namiddags bereikten wij kampong Rarawa.

Rarawa heeft zekeren Pa Siang en Barat tot oudsten en bestaat uit een lang huis waarin p. m. 15 zielen. In 1854 waren hier 30 Oet Danoms van kota Rongoi (boven-Kahajan); ze zijn sedert 1857 weder naar boven gegaan, nadat ze zich door rottingsnijden enz. eenige gongs en andere voorwerpen van waarde verworven hadden.

Te bejammeren is het, dat men die menschen niet aan eene

en dezelfde plaats kan gehecht krijgen; zoodra vernemen ze niet, dat in de eene of andere streek eenig voordeel door goudwassen als anderzins behaald wordt, of zij begeven zich derwaarts, en verlaten ook deze plaatsen weder op hunne beurt.

22 maart. — Ik bleef dezen dag hier, om Rarawa en omstreken te onderzoeken en om eenige planten met derzelver eigenaardigen grond op te doen.

Rarawa en omstreken, zoo ook het beneden gelegen Diempa, is eene plek die duizenden waard is; de grond is 25 voeten hoog boven de watervlakte der rivier en gaat zelfs bij de grootste overstroming niet onder water.

Bezaaid is het als het ware met vruchtboomen van allerlei aard; pisang, mangkahi (tjempada), citroenen, manggistan, doerian, ramboetan, doekoe, langsap, zijn hier allen te vinden.

Dan vindt men in de omstreken de deugdzaame houtwerken lanan, bankirei, lamiang, rangas, beringboekan, lintang, kahor (blangiran).

Door Barat zijn vijf koffijboompjes geplant, die allen voortreffelijk opkomen en vruchten dragen; ze zijn onder de schaduw van nangkaboomen aan den kant, 12 voeten boven de oppervlakte der rivier geplant en halen eene hoogte van 8 voeten.

De grond bestaat uit zwarte losse tuinaarde met fijn graauw zand vermengd; aardappelen komen er voortreffelijk in op; ook is ze geschikt voor de kapas.

Verscheidene planten, zoo als bawang, goesar, boesi, mali-ti, matanandau, sembelom, limba, koffij, kalawiet, zijn hier door mij opgedaan en in hare eigenaardige aarde voorzigtig in manden overgebracht. Zij zullen eerstdaags met onze prauwen naar Poeloe Petak gebracht worden, om ze dan verder naar behooren te behandelen en te verzenden; ze kunnen gedurende twee tot vier maanden zoo blijven en eenig uitstel heeft dus geene nadeelige uitwerking op dezelve.

Ook heb ik monsters genomen van de hier voormelde houtsoorten.

Aan de overzijde van Rarawa of lawang Nangka (hoe men deze plaats wil noemen) aan den regteroever der Kapoeas rivier en van Tiempa is de grond weder laag en geschikt tot het aanleggen van rijstvelden; zoodat er koffij, kapas en andere kultuur, die hoogen droogen grond vereischt, aan den regteroever en rijst aan den linkeroever of op den meer vochtigen grond geplant kan worden.

Het ontbreekt Barat echter aan middelen en handen; de toemenggong Djaja Negara van Poeloe Petak wil hem van pandelingen voorzien en is met hem overeengekomen, om, na ommekomst onzer reis, alhier een aanvang te maken met den kapas en koffij-aanplant.

Ik zal daartoe den toemenggong de noodige zaden verstrekken.

Van af lawang Kadjang tot hiertoe vindt men aan en achter of langs de tandjongs (uitstekende hoeken) lagen grond, terwijl aan den tegenovergestelden oever, in de bogten, hooge grond wordt aangetroffen; alweder een bewijs, dat de hooge grond naar het N. O. en Z. W. loopt en de lage grond aan de hoeken slechts door aanslibbing is daargesteld.

Bovendien is mij bij herhaald onderzoek gebleken, dat op deze hoogte der Kapoeas, waar de oevers laag zijn, een 40 of 50 ellen landwaarts in, de grond weder stijgt.

23 maart. — Na alle hierboven voorkomende plaatsen onder behoorlijk toezigt te hebben gesteld, verliet ik ten 8 ure in den morgen deze plaats.

2700 ellen O. N. O. waarts van Rarawa heeft men kampong Manjawang, uit drie huisjes bestaande, bewoond door p. m. 100 zielen. Hier werd ik met salutschoten begroet, deed deze kampong aan en bezocht deszelfs oudste Pa Tiembang. Hij vierde juist het oogstfeest.

Met de feesthouders begaf ik mij naar het veld, dat digt bij

Pa Tiembang's huis was; zes vrouwen waren aan het snijden der padi; met een ellendig klein mesje (gento genaamd) werd de padi gesneden en de bosjes padi gedurig in eene achter op haren rug hangende mand (lontong) geworpen.

Ik duidde hun uit hoe men in Holland oogst en raadde hun aan die wijze te volgen, daarbij opmerkende, dat zij dan, minstens genomen, hunne padi inoogsten in de helft van den tijd dien zij nu daartoe noodig hebben.

„Kwéka toewan, ikei djaton poedji mawi kaloté, djaton oeli heto, ikei djaton bara ramoh kilau koam; miké dapit, kélé béwé toemon bahot” (och wat, mijnheer, wij zijn niet gewoon het op die wijze te doen; dat kan hier niet geschieden; wij hebben geene gereedschappen, zoo als gij daar opgeeft; misschien later wel; laten wij het nu maar volgens oude gewoonte doen) was hun antwoord.

Maar padi en rijst van den nieuwen oogst moest ik hebben en aannemen, zoo ook een weinig toekak, al was het dan ook nog zoo weinig, met hen te zamen drinken. Deze drank, van rijst gebrouwd, was allerslechts, bitter en zeer sterk. Ik deelde tabak, zout en eenige koralen uit en ging daarna, onder hunne toejuichingen, weder in de praauw op marsch. Pa Tiembang volgde mij naar kota Baroe.

Ik passeerde vervolgens de kampongs Hoerong Baroe, bestaande uit een huisje met 15 zielen, en Karotau, uit een huisje met 20 zielen, en bereikte des middags ten 3 ure kota Lawang Piemping, die 4200 ellen N. $\frac{1}{2}$ W. waarts van kampong Manjawang gelegen is; men moet echter verschillende bogten maken, zoodat de afstand, dien men afteleggen heeft, aanmerkelijk grooter is dan de boven aangegevene regtstreeksche rigting.

Zekere Loenjoe is oudste dezer kota, waarin p. m. 300 zielen wonen. Ook hier werd ik met onderscheiding ontvangen. Deze kota bestaat uit een vrij groot gebouw, p. m. 80 voeten lang, staande op palen van 25 voeten boven den grond, terwijl die grond

zelve zich almede 25 voeten boven de watervlakte der rivier verheft en uit zwarte tuinaarde vermengd met fijn graauw zand, even als te Rarawa en Tiempa, bestaat. Velen uit de kota waren in het veld aan het oogsten; de oogst is dit jaar, en dit kan men van de vorige kampongs van aflawang Kadjang zeggen, vrij goed geweest, zoodat zelfs die van Toewanan en beneden liggende kampongs, des verkiezende, hier in hunne behoeften kunnen voorzien.

Aan de bovenzijde heeft men de monding van lawang Piem-ping, die zich tot 100 ellen achter de kampong in het land uitsrekt. Aan den oever van dit meertje, daar waar hetzelfde in het land eindigt, heeft zekere Djawa, ongeveer twee jaren geleden, tot een proef kapas geplant, waarvan twee boomen zijn opgekomen.

Een derzelve staat echter te dicht bij andere boomen, zoodat hij door dezen in den groei belemmerd wordt en geene vruchten draagt.

De stam van den tweeden, die op eene vrije plaats geplant is, heeft nu eene hoogte van $4\frac{1}{2}$ rijnl. voeten en eene dikte van 2 rijnl. duimen doorsnede.

Omstreeks een jaar na de planting was de stam 4 rijnl. voeten hoog en had eene dikte van $1\frac{1}{2}$ duim in doorsnede en begon vruchten te dragen. Twee maanden daarna had de vrucht de volle grootte en was tien dagen daarna rijp. Thans droeg deze kapasboom 400 vruchten, terwijl er van lieverlede p. m. 500 vruchten geplukt zijn. Er was op dit oogenblik slechts eene vrucht rijp, wier kapas wit en lang van draad was; ik heb ze genomen om als monster naar den resident te zenden.

Genoemde Djawa wil nu een veld van 100 ellen in het vierkant aanleggen en het zaad op 4 voeten afstand van elkander planten. Ik heb hem daartoe van het kapas-zaad, mij van Bandjermasin medegegeven, een halve gantang van de kleine en een halve gantang van de groote soort gegeven en hem opgedragen

den grond vooraf omtespitten en van de akers en onkruid te zuiveren; zoomede om iedere soort zaad afzonderlijk te planten en mij successivelijk het resultaat dezer aanplant te berigten.

Ook hier spoorde ik de bewoners aan, groote ladangs aan-teleggen, kapas en koffij te planten, om goede oude rotting te snijden, vooral niet korter dan 5 hasta's of p. m. 7 voeten, voorts om bankirei-, lintang-, ijzer- en ander bruikbaar hout, damar en was naar Poeloe Petak te brengen, ten einde daarvoor eenen goeden prijs te behalen, en om mij, te Poeloe Petak komende, te bezoeken, opdat ik in de gelegenheid zoude zijn hen tot onze meer beschaafde begrippen te brengen.

Mijne volgelingen werden ruim van het noodige voorzien en van mijne zijde aan Loenjoe en Djawa met de hunnen tabak, arak en zout uitgedeeld.

24 maart.—Ik vertrok ten 6 ure in den morgen, passeerde de meertjes (lawang) Piemping, Batarik, Manorang en Hiang.

Het laatste meertje, Hiang, is aan de monding 50 ellen doch wordt spoedig 200 ellen breed en heeft eene lengte van 600 ellen N. N. O. waarts en stuit dan in het land; men kan hetzelfde tot daar een halven dag bevaren.

Een half uur van de monding van dit meertje ontspringt aan den linkeroever soengei Hiang.

Deze soengei Hiang met djoekongs een dag opvarende treft men eenen weg aan, waar men aan wal stapt en dien men gedurende een dag lang volgt en alsdan G. Bahai aan de Doeson bereikt, zoodat men, deze strekking volgende, slechts twee dagen noodig heeft om van de Kapoeas Moerong de kampong Bahai aan de Doeson te bereiken. Deze is de weg die vooral door de koppensnellers van genoemde landstreken gekozen wordt.

De soengei Hiang gaat van bovenvermelden weg nog dagen lang naar boven in de rigting der Kapoeas rivier en stuit, op eenen korten afstand van soengei Poedjon, in de boven-Kapoeas, niet ver van den oever dier rivier, in het land.

Een weinig boven lawang Hiang kwamen raden Djaja Anoem en eenige andere hoofden uit de boven-Kapoeas, Dambong Anoem, Mantir Anoem, mij in hunne rangkangs met gamelan- en bégalspel te ontmoet; met de meeste lahaps (krijgstoejuichingen) en salutschoten werd ik begroet.

Ik nam den raden terstond in mijne prauwen verwelkomde hem met eenige arak. Nu ging het in triumf verder; wij waren met niet minder dan 100 man in 6 prauwen en rangkangs en passeerden achtereenvolgend de lawangs (meeren) Batoe Ampar, Saboe, Marambong, Soerak, en de kota Mesaran, en bereikten des avonds ten 5 ure rongkong (heuvel) en kota Takalit N. W. waarts van Lawang Hiang gelegen.

Kota Mesaran is Z. t. W. van kota Takalit aan den regteroever der Kapoeas Moerong gelegen, en bestaat uit een groot huis, 70 voeten lang, op palen van 20 voeten hoog boven den 30 voeten hoogen heuvel Mesaran, met p. m. 150 zielen, waarvan zekere Pa Pilan (Sohot) oudste is.

Kota Takalit ligt, even als kota Mesaran, op den 30 voeten hoogen heuvel Takalit aan den linkeroever der Kapoeas Moerong, met p. m. 150 zielen, waarvan zekere Pa Manger de oudste is.

Na met dezen over de kapasplant en andere kultuur, over eene ordelijke zamenleving en meer beschaafde begrippen dan de hunne gesproken te hebben, deelde ik ook hier tabak, zout en arak uit.

Links en regts werd streng wacht gehouden, om reden, zoo als hiervoren reeds is aangehaald, men hier gedurig door de kajau's (koppensnellers) der Doeson, die uit de soengei Hiang komen, overvallen wordt.

Aan slapen was echter geen denken, zooveel had de raden te verhalen, terwijl zijne volgelingen zich met zingen onledig hielden; men mag dat zingen echter eerder prevelen en gonzen noemen; het is zoo eentoonig als men maar denken kan.

25 maart. — Des morgens ten 6 ure verlieten wij kota Ta-

kalit, onder hetzelfde rumoer als gisteren middag. Raden Djaja Anoem en toemenggong Djaja Negara zaten bij mij in de prauw; al metende gingen wij verder, passeerden lawang Brasau en bereikten ten 9 ure kota Baroe, de woonplaats van raden Djaja Anoem, aan den regteroever der Kapoeas.

De oude kota bestaat echter een weinig hooger aan den linkeroever; de raden woonde in 1854 daar ook, maar is sedert van daar verhuisd, en woont nu aan de overzijde van tandjong Loehing en heeft daardoor over het boven en beneden gelegene gedeelte der rivier een vrij uitzigt en ziet hij alzoo de komst der prauwen van beneden en van boven; de geheele kota wil herwaarts verhuizen.

26 maart. — Deze dag werd besteed tot onderzoek der plaats en het ontvangen van eenige voorname dajakkers. Daar de raden ter mijner eere een klein feest wilde geven, zoo zijn lieden uitgezonden om eenen hem toebehoorende karbauw van boven te halen en ook om dezen en genen tot het bijwonen van dit feest uittenoodigen.

Raden Djaja Anoem is het gouvernement en zijne dienaren genegen. Hij is voor vooruitgang, omdat hij er zijn eigen voordeel in ziet, en roijaal, daar waar zulks vereischt wordt, maar weet zich later de geledene onkosten met interesten terug te bezorgen.

Zijn huis rust op ijzerhouten stijlen, 12 voeten boven den grond, heeft eenen planken vloer en zolder en bamboezen omwanding, is van eene opene voorgalerij met een wit geschilderd hekwerk voorzien en heeft een sierappen dak (een koepeldak) even als de europesche huizen in deze residentie; ook de omwanding zal eerstdaags van planken gemaakt worden; den wand van de binnen- en buitengalerijen wil hij tevens witten; de kamers hebben eene diepte van 14 voeten; — in het kort, het is eene nette, met eenigzins europeschen smaak gebouwde woning, en, van de rivier gezien, heeft dezelve, zoowel van nabij als van verre, een

vrolijk aanzien. Twee kamers had hij behoorlijk voor mij ingerigt en met een zeer net, hoog en luchtig ledikant voorzien.

Het geraamte van een dergelijk huis, doch meer naar inlandschen smaak, nevens zijne woning, door zijnen schoonzoon opgerigt, is met sengkowak-houten sierappen gedekt; ook de overige bewoners willen planken woningen oprigten. Dit maakt in de bovenlanden indruk en zal waarschijnlijk navolging vinden.

Aan den oever is de grond niet bijzonder hoog en gaat met zware overstroming (soho) onder water. Hij bestaat, tot 300 ellen landwaarts in, uit zand en geele potaarde, begint dan golvend en hooger te worden, en 300 ellen verder is heuvelgrond, die zich 25 voeten boven het niveau der rivier verheft en welke heuvels in eene Z. W. en N. O. rigting voortloopen. Deze heuvelachtige streek bestaat uit zwarte tuinaarde vermengd met zand, even als te Rarawa, en loopt in eene Z. W. rigting tot aan lawang Kadjang afwaarts en van hier in eene N. O. rigting naar de boven-Kapoeas door.

Van af lawang Kadjang tot aan kota Baroe treft men de volgende voornaamste soengei's, antasans en lawangs aan.

Aan den regteroever:

Soengei Telan. 250 ellen ten N. van tandjong Telan is hare 10 ellen breede monding; ze loopt een dag reizens om de west het land in; tangirang (wasboomen), kahorhout en damar zijn in hare omstreken te vinden.

Soengei Oengak. 300 ellen N. t. O. van tandjong Telan is hare 10 ellen breede monding; in haren omtrek wordt rotting gevonden.

Soengei en lawang Lambot. De soengei, wier monding 200 ellen ten zuiden van tandjong Lambot gelegen is, loopt slechts een weinig opwaarts en eindigt dan terstond in het meertje van dien naam; kahorhout, rotting en onderscheidene soorten van visch worden in dezelve en in hare omstreken gevonden.

Lawang Rarawa, veel gelijkende naar eene sakka of kleinen inham.

Troesan Manotong. De troesan is tegenover tandjong Lahang Kando gelegen; hare monding is 10 ellen breed, ze ontmoet spoedig het meertje (of liever gezegd den waterplas, want meeren zijn de lawangs in den regten zin des woords niet) van dien naam, dat zelf niet langer dan 400 ellen is en de dubbele breedte der Kapoeas heeft; in hare omstreken worden was- (tangirang-) boomen, rotting, kajoe rangas, lamiang, lintang, lanan, en damar gevonden; een weinig boven tandjong Baroe is hare noordelijke monding.

Soengei en lawang Montarem. De monding der soengei is een weinig beneden tandjong Montarem gelegen; hare monding is 10 ellen breed; ze is eigenlijk slechts eene troesan (kanaaltje) tot de lawang Montarem.

De lawangs Montarem, Tiwak, Pantau, Balanti en Batarik hebben door middel van troesans gemeenschap met elkander, terwijl de soengei Randang (zie hier boven) lawang Balanti met de Kapoeas rivier verbindt; van lawang Pantau bestaat, door middel van eene troesan, gemeenschap met de oostelijk van haar gelegene lawang Piemping, terwijl deze weder in de Kapoeas rivier uitkomt.

Wanneer men door troesan Montarem, genoemde meertjes en soengei Randang gaat, wint men eenen halven dag roeijens uit.

In deze lawangs en hare omstreken worden bankirei-, lintang-, lamiang-, rangashout, damar en was gevonden, zoomede verschillende vischsoorten.

Lawang Piemping, zie hier boven.

Soengei Lapoehing ontmoet lawang Batarik (zie hier boven).

Troesan Randang ontmoet tevens lawang Batarik (idem).

Lawang Soerak, 700 ellen ten Z. Z. W. van tandjong Soerak; ze loopt N. tot aan boekit Oerampang en langs den voet van dezen heuvel tot dicht aan den achtergrond van kota Baroe.

Damar, lintang-, rangas-, bankirei- en ijzerhout, zoomede wasboomen worden in de omstreken gevonden.

Lawang Bakatak. 1100 ellen Z. Z. W. van tandjong Bakatak is hare 10 ellen breede monding; ze loopt tot aan tandjong Kaloendong of twee tandjongs ver naar boven, in de rigting der Kapocas rivier, op 200 ellen afstand van den oever.

Aan den linkeroever:

Soengei Petok Malintan. Deze soengei is een weinig landwaarts en zoo breed als de Kapocas rivier en gaat twee tandjongs ver dwars het land in; kahor- en lamanghout, rotting en wasboomen zijn er te vinden.

Soengei Menjawang is 600 ellen ten Z. O. van tandjong Kalocan gelegen; in hare omstreken zijn rotting, rangas-, damar- en wasboomen te vinden.

Lawang Manarang is 100 ellen ten N. O. van de tandjong van dien naam en vrij uitgestrekt; in hare omstreken zijn bankirei-, kahor-, lintang-, rangas- en lamianghout, rotting en wasboomen te vinden en is het land vrij hoog, 20 voeten, boven de oppervlakte der rivier.

Soengei en lawang Hiang. Zie het hierover vermelde op blz. 486.

Lawang Batoe Ampar heeft eene breedte van 70 ellen en eene lengte van 200 ellen en is vlak tegen tandjong Datoe gelegen; niets dan visch wordt hier aangetroffen.

Soengei en lawang Rambong. Dit meertje loopt 400 ellen het land in.

Lawang Brasau, aan de tandjong van dien naam gelegen, ontmoet door eene antasan Lawang Kadi, dat wederom door eene soengei in de Kapocas rivier uitkomt; aan haren linkeroever is de rongkong (heuvel) Brasau, die 18 voeten hoog is.

De rivier is van 100 tot 200 ellen breed en heeft eene diepte

van 4 tot 6 vademen; iedere tandjong of hoek heeft hare uitstekende droogte, die soms tot bijna in het midden der rivier strekt; men moet daarom een vaartuig, dat zes voeten diep gaat, steeds in de bogten houden; dan heeft men genoegzaam water en geene de minste vrees te koesteren.

Van af tandjong Baseer tot aan Lohing heeft men eene droogte in het midden der rivier, bestaande uit batoe karangan en zand; men moet hier dicht aan den regteroever houden.

27 maart.—Toemenggong Hondjoen, eerste hoofd der boven-Kapoeas, kwam tot mij en werd onder het drinken van een glaasje arak vriendelijk ontvangen. Het gesprek tusschen ons beiden werd langzamerhand op de aangelegenheden en belangen der boven-Kapoeas gebragt.

28 maart.—Heden kwamen radens menschen met voormelden karbauw aanzetten; dezelve werd op Islamsche wijze (daar hij mohamedaan is) geslagt; de andere dajakkers kwamen met bamboezen kokers, vingen het bloed op en besmeerden zich het ligchaam daarmede.

Nadat de rijst met de djoho (gemaakt van karbauwen vleesch, kombili, lombok en zout) gereed was, ging men aan het eten en daarna aan het drinken van toewak en arak en aan het pruimen van tabak en sirih.

Daartoe heb ik den raden eene halve pikol zout, eene halve krاندjang tabak en tien flesschen arak gegeven.

Hooren en zien verging nu door hun gekakel en hoera's. Hoewel de dajakker geen doorgaande drinker is, bedrinkt hij zich toch uitermate als de gelegenheid daartoe bestaat, en als een gevolg van dien worden zij spraakzamer.

Vrolijkheid was op ieders gelaat te lezen, nu de toewan gekomen was en zij nu een feestje hadden; dat beviel hen.

Dat heden niets te verrigten viel, laat zich ligt begrijpen.

29 maart.—Na uitgeslapen te zijn waren wederom de oudsten van de beneden kota Baroe gelegene kampongs, zoo als Pa Soho,

Pa Balau, Djoema, Aboe, Djoengan, Pa Pilan, Sohot en Loendjoe, zoomede toemenggong Hoendjoen, Mantir Anoem en Dambong Anoem van de boven-Kapoeas verzameld.

Na met hen over het nuttige van vereenigde kampongs op zekere en gelijke afstanden aan den oever der Kapoeas rivier gesproken te hebben, werd door hen besloten: dat de kampongs Lawang Kadjang, Mare Gawing, Oengak, Tiempa, Manjawang en Hoerong Baroe te Tiempa zullen vereenigd worden en daarover, onder raden Djaja Anoem, Aboe als oudste het bestuur zal voeren.

Loendjoe verzocht mij Lawang Piemping en Karotaoe te mogen vereenigen; ik stond hem zulks toe.

Masaran zal blijven, en Takali met kota Baroe vereenigd worden.

Na de verzamelde menigte in het algemeen en raden Djaja Anoem en de andere hoofden in het bijzonder mijne tevredenheid betuigd te hebben, over de wijze waarop zij mij ontvangen hadden en na met de hoofden geraadpleegd te hebben werd, met hunne overeenstemming en op hun verzoek, ten opzichte der midden-Kapoeas vastgesteld:

dat stipte gehoorzaamheid aan raden Djaja Anoem, hoofd van genoemd distrikt in het bijzonder en aan de verschillende kampongshoofden in het algemeen moet bewezen worden;

dat de daartestellen kampongs in de streken door henzelfen gekozen, nu ook tot stand komen;

dat die kampongs zullen blijven bestaan en niet weder verlaten worden; doch iedereen evenwel de vrijheid heeft om te gaan waar hij wil, om rotting te snijden, was, damar, stofgoud of deugdzame houtwerken te verzamelen, maar de kampong als stapelplaats moet beschouwen;

dat zij vereenigde groote ladangs aanleggen zullen terwijl een ieder wordt aanbevolen om velden gereed te maken voor de koffij- en kapasaanplant, en zij verstandige dajakkers en mij moeten vra-

gen omtrent de wijze van het planten en om de verstrekking van bibit;

aanbevolen of aangespoord om ter gelegenheid van hunne feesten klappers te planten;

opgedragen, dat alle zaken bij den raden en de respectieve kampongshoofden moeten gebragt en door dezen beslist worden, en verboden, dat iedereen zijn eigen regter zij, daar dit aanleiding geeft tot onderlingen voortdurenden strijd;

dat de ingezetenen eerst dan met hunne zaken zich tot mij moeten wenden, wanneer zij de beslissing hunner hoofden niet kunnen aannemen;

dat de raden en de oudsten eenparig en voortdurend de bevolking tot het nakomen van het vorenstaande moeten aansporen en ook moeten trachten, dat de zich alsnog in de soengei's en in het bosch ophoudende dajakkers, huizen bouwen in de vaste kampongs;

dat elke praauw, die van boven of beneden komt, de batang van den raden moet aandoen en deze een naauwkeurig onderzoek, zoowel omtrent de opvarende als de goederen, moet doen;

dat elke praauw, die naar elders gaat, voorzien moet worden van eenen pas van den raden en deze de lieden die van beneden komen zonder pas mede te brengen, moet terugzenden, tenzij er gegronde redenen tegen bestaan;

dat koppensnellen of het offeren van menschen voor piwafeesten (lijkfeesten) geen plaats mag hebben, en de bevolking zich krachtig moet verdedigen tegen koppensnellers van elders en dezen zoo mogelijk opvatten en aan het bestuur uitleveren;

dat de raden en oudsten het volk moeten aansporen om van de voortbrengselen van het land meer partij te trekken en dat ze deze artikelen zelve naar Poeloe Petak afbrengen, om eene ruime betaling daarvoor te genieten.

Dat zoodanige afkomende lieden te Poeloe Petak komende;

zich bij mij vertoonen en zoo noodig om hulp verzoeken moeten, als wanneer zij minzaam ontvangen en naar regt en billijkheid geholpen zullen worden; in het kort, dat zij mij als hunnen vader en beschermer moeten beschouwen;

en ten slotte, dat zij het bovenstaande getrouw moeten opvolgen, dat niet anders dan tot hun eigen voordeel dient.

Ten teeken dat zij hieraan gevolg willen geven, gaven eenigen de hand, die ik bereidwillig aannam.

Met arak werd nu nogmaals het salamat gedronken en gingen allen te vrede naar hunne haardsteden terug.

Ook toemenggong Hoendjoen ging naar zijne standplaats, de kota Moeroh (in de boven-Kapoeas, eenige dagen roeijens boven kota Baroe), terug, om mij daar bij mijne eventuele komst te kunnen ontvangen.

Raden Djaja Anoem had voor mijne komst twee oudsten van de kota Tapen en moeara Koewatan, om ze voor hem te winnen, onder het uitreiken van geschenken, den eersten den titel van Dambong Anoem en den tweeden dien van Mantir Anoem gegeven.

Hij verzocht mij hem niet te beschamen maar in zijne handelingen te berusten. Hem nu niet openlijk in het oog der bevolking willende vernederen, beruste ik in zijne handeling en gaf, op zijn verzoek, aan de belanghebbenden hunne aanstelling als kamponghoofd.

Titels hebben hier geene andere beteekenis, dan dat de getitelden een weinig meer in aanzien staan en de door hen gegevene orders een weinig beter opgevolgd worden, en doen ook hen zelve getrouwer zijn aan diengene die hun bevelen geeft.

Geen aanzienlijk gevolg of persoonlijke voordeelen van den kleinen man zijn hier, zoo als elders het geval is, aan titels verbonden.

30 maart. — Heden werd eene 30 voeten lange rangkang (plaatboom vaarttuig, eene platte lange djoekong) van den raden, in

orde gebragt en van een kadjangmatten logies voorzien, om later door mij gebruikt te worden.

De kampons in de midden-Kapoeas van af soengei Mentangi (zie bl. 474) zijn:

Penda Katiempong, waarvan oudste Toewan, met p.m. 400 zielen.				
Tiempa	"	"	Aboe	" " 535 "
Lawang Piemping				
en Randau	"	"	Loenjoe	" " 320 "
Mesaran	"	"	Pa Pilan Sohot	" " 150 "
Takalit	"	"	Pa Mangar	" " 150 "
Kota Baroe	"	"	Rad. Djaja Anoem	" " 600 "
" Tapen	"	"	Damb. Anoem	" " 500 "
" Mocara Koewatan	"	"	Mantir Anoem	" " 400 "

Totaal zielen   3055

waarover raden Djaja Anoem als tweede en toemenggong Singa Nagara in naam, doch niet in der daad, het gebied voeren; de hoofden zijn bijkans aan elkander gelijk, en het kost de grootste moeite om hen hunne positie als hoofd doen begrijpen.

Pocloe Teloc en Mentangi of de beneden-Kapoeas en de midden-Kapoeas tot aan lawang Kadjang bestaan, zoo als uit het vorenstaande blijkt, uit lagen moerassigen grond, die echter voor de rijstkultuur, rotting en wasboomen uitmuntend is; enkele plekken, zoo als Penda Katiempong, Toewanan, bestaan uit een hooger en vaster terrein.

Klappers, vruchten zooals pisang, mangkahi (tjempada), nangka, doerian, djerok of pompelmoes, limau, manggistan, lansap, ramboetan, suikerriet en de kapok, komen hier voortreffelijk op, maar voldoen niet aan de behoefte, door de vadzige luiheid der bevolking, die tot de behoorlijke aanplant, zelfs van sirih, pinang en klappers, als het ware moet aangezet worden.

Rottingsoorten in de Kapoeas zijn de volgende: oewé sigi of tanam, irit, tapat, karot, hepong, anak, lintang, toegal. De

eerste soort haalt thans een prijs van *f* 70 de 100 bossen (ieder bos van 100 rottings).

Verder worden de volgende soorten van hars gevonden: njating tambereb, poetih (mata koetjing), rosok en lotong; dan nog de houtsoorten lanan, lintang, bankirei, kahor (blangiran), alei, rangas, panaga, galam.

Van af lawang Kadjang tot aan kota Baroe, zoo als hier voren vlugtig is aangemerkt, begint het terrein zich te verheffen tot heuvelachtigen grond; de heuvels rigten zich om de N. O. en Z. W.

Mesaran en Takalit zijn heuvels van p.m. 40 voeten hoog boven de oppervlakte der rivier.

Men ziet de heuvels en hooge gronden, zoo als ik hiervoren reeds meldde, zeldzaam aan den kant der rivier; meestentijds vertoonen de oevers niet dan moerassigen grond, doch een weinig landwaarts in is het hoogere terrein wederom te vinden.

Door de herhaalden doorbraken der rivier ontstaan kanalen (antasans). Deze zouden, zoo zij telkens van het aandrijvende hout werden gezuiverd, spoedig eenen regten weg aan de rivier geven. Dit is echter het geval niet; het hout blijft in de monding vastzitten, zoodat alles wat verder van boven komt aandrijven zich daar nederzet en alzoo een nieuw moerassig terrein vormt.

Daar waar het werkelijke heuvelachtige terrein is, vindt men dat de grond uit eene roodachtige potaardachtige klei bestaat; bedekt door eene laag zwarte tuinaarde vermengd met zand.

Deze grond is bijna tot alle kultuur geschikt; immers rijst, kapas, rotting, koffij, suikerriet, aardvruchten en alle hiervoren genoemde en nog verscheidene andere soorten van vruchten, zoo ook klappers, pinang, sirih, aardappelen (vooral te Rarawa), groeijen hier welig.

De klapperboom, die in de beneden-Kahajan en te Poeloe Petak niet hooger dan p.m. 12 voeten wordt, en slechts weinige

kleine vruchten draagt, wier schil buitengewoon dik en inhoud gering is, heeft hier eene hoogte en draagt vruchten gelijk aan die der besten op Java.

De rivier heeft te dezer hoogte eene breedte van 100 tot 400 ellen en eene diepte van 3 tot 7 vademen.

In de oostmoeson loopt de vloed tot aan soengei Mentangi; thans loopt het water reeds ter hoogte van Tangoehan niet meer op.

Van Tangoehan tot lawang Kadjang heeft het water een verval van 2 vademen, terwijl het te kota Baroe een verval heeft van p.m. 3 vademen.

Alle tandjongs hebben, de eene meer de andere minder, uitstekende droogten, voornamelijk van af tandjong Lawang Kadjang, van waar ook de plaatsen worden aangetroffen waar stofgoud gevonden wordt; op die droogten en in de soengei's is het afgedrevene stofgoud aanwezig.

In soengei Hiang en soengei Mangkoetop wordt ijzerhout en rotting gevonden, zoomede alle hierboven voor de landstreek tusschen lawang Kadjang en kota Baroe aangegevene voortbrengselen. Dit is ook zoo in de omstreken van kota Baroe zelve, waar de kapas almede goed opkomt.

31 maart. — Ik verliet ten 7 ure in den morgen kota Baroe. Raden Djaja Anoem ging mede om mij tot in de boven-Kahajan met de zijnen te volgen; onder salutschoten en lahaps (toejuichingen) aanvaardden wij de reis. Alzoo neemt nu eerst mijne reis, in de streken die nog niet te voren door mij bezocht zijn, een aanvang.

Wij hadden sterk afloopend water, loopende hetzelfde met eene vaart van 3 eng. mijlen af.

Des namiddags ten 2 ure bereikten wij kota Tapen, waarvan voormelde Dabong Anoem oudste of hoofd is.

De rivier tusschen kota Baroe en Tapen behoudt eene breedte van 100 tot 250 ellen en eene diepte van 2 tot 5 vademen, wel

te verstaan in de bogten en in het midden der rivier, terwijl aan de hoeken, en op sommige hoogten ook in het midden der rivier, slechts 2 en 1 vadem, ja, op enkele plaatsen, slechts 3 voeten water te vinden is; in de bogten echter heeft de rivier doorgaans de eerstbedoelde diepten, gedurende de maanden november, december, januarij t/m ultimo maart; in den overigen tijd van het jaar is de rivier hier onbeveerbaar.

Ik acht het niet onnoodig om ook hieronder weder te laten volgen de voornaamste soengei's, droogten, enz. tusschen kota Baroe en kota Tapen.

Linker oever:

Troesan Mimbai heeft eene uitwatering 1200 ellen N. ten W. $\frac{1}{2}$ W. waarts van kota Baroe, en hare noordelijke uitwatering 300 ellen verder in dezelfde rigting in eene regte lijn genomen; de rivier volgende moet men echter 2700 ellen van het Z. W. om de N. en N. O. maken.

Rangas-, lintang- en berengboengkanhout, damar en was worden in hare omstreken gevonden

Hare monding is echter door zware van boven afgedrevene boomstammen versperd, zoodat ze niet dan zeer langzaam tot eene genoegzame diepte geraakt, om den gewonen loop der rivier te kunnen vervangen; ik heb raden Djaja Anoem opgedragen, om de monding van deze en dergelijke antasans, zoodra de gelegenheid zulks toelaat, van zulk hout te zuiveren.

Lawang Petok, 1600 ellen N. N. O. waarts boven de noordelijke uitwatering van troesan Mimbai gelegen, is eigenlijk geen meer, maar slechts door doorbraak daargesteld; het van den linkeroever afgespoelde stuk grond vormt nu een eiland, terwijl de ruimte rondom hetzelfde door de dajakkers bestempeld wordt met den naam van inham (petok).

Visch, zoo als lauk karoe, takoehan en pipi, damar, lintang- en rangashout, stofgoud en rotting irit zijn hier te vinden.

Regter oever:

Troesan Malowang. Deze troesan heeft hare beneden uitwatering tegenover de noordelijke uitwatering van troesan Minbai (zie bl. 499) en heeft N. ten W. $\frac{1}{2}$ W. 300 ellen, hare noordelijke uitwatering. Rotting irit, bankireihout, en wat verder in de troesan Minbai en bovenvermelde petok gevonden wordt, is ook hier aanwezig.

Gosong Bajoe. Deze droogte is aan de bovenzijde van tandjong Bajoe, en strekt zich tot bijna het midden der rivier uit; ze is 600 ellen lang en bestaat uit zand, batoe karangan en verkoold hout; steenkolen zijn hier niet aanwezig.

Soengei Poetei is 800 ellen N. O. ten N. van tandjong Bajoe gelegen; ze is niet lang en stuit tegen de heuvels die zich van af tandjong Pokom tot hier uitstrekken.

In het midden der rivier is eene droogte, gosong Poetei geheeten, en bestaande uit batoe karangan en zand; deze droogte strekt zich tot aan den linkeroever uit, zoodat men met stoomvaartuigen dicht aan den regteroever moet houden, alwaar ik 5 vadem gelood heb.

Lawang Gètas is 1100 ellen Z. O. ten Z. van lawang Petok gelegen; 300 ellen verder heeft ze hare noordelijke monding; ze gaat diep het land in; in hare omstreken wordt bankirei-, lintang-, rangashout, damar, rotting en stofgoud gevonden.

Aan wederzijden der rivier heeft men droogten, uit zand en batoe karangan bestaande, zoodat men in het midden der rivier moet houden; in de oostmoeson is de rivier, van af tandjong Bajoe, droog, zoo zelfs dat men door dezelve kan loopen.

Met hoog water, dat zelfs in de westmoeson en ook in maart afhangt van de regens op de bergen in het binnenland, heeft

men ter deze hoogte eene rijzing in de rivier van 3 tot 5 vademmen, zoodat men dan in geen geval voor de bestaande droogten te vreezen heeft; voorzigtigheidshalve neemt men echter eenige hier bekende dajakkers als loodsen aan boord.

Kota Tapen ligt 12000 ellen N. t. W. van kota Baroe, als men den afstand tusschen deze twee plaatsen in eene regtelijn neemt; men moet echter door de kronkelingen der rivier wel het dubbele afleggen voor men Tapen bereikt.

De oevers zijn hier en daar steil, en bereiken eene hoogte tot 30 voeten boven de vlakke der rivier; zij bestaan uit roodachtige, potaardachtige klei met een dunne laag zand bedekt.

Even als in het benedengedeelte der Kapoeas, ontmoet men gedurig moerassigen aangeslibden grond aan den kant der rivier, waar tegenover zich echter landwaarts in heuvels van 30 tot 40 voeten hoog verheffen.

Zooals hiervoren bij de soengei's en troesans gemeld is, levert dus de Kapoeas, van af kota Baroe tot kota Tapen, het volgende op:

lintang-, lanang-, rangas-, berengboengkan-, bankirei- en, digt bij Tapen, ijzerhout (tabeliën), damar, was en stofgoud;

vruchten: klappers, pinang, pisang, diverse soorten van ramboetan, lansap, tangkohis, mangkahai (tjampeda), nangka, citroenen in menigte, doekoe, manggistan, etc.

Groenten worden in deze afdeeling in het geheel niet aangetroffen.

Varkens worden overal gefokt en bij ieder feest genuttigd.

De oever van de rivier bij kota Tapen heeft eene hoogte van 10 voeten boven de watervlakte; het terrein verheft zich achter kota Tapen glooijender wijze tot eene hoogte van 50 voeten, waar de heuvelachtige gronden de rongkong Tapen vormen.

De grond bestaat hier uit zachte rood- en grijsachtige klei, bedekt met een laag zwarte aarde met zand vermengd.

IJzerhout en bankirei- zoomede lintanghout, rotting, was, damar en stofgoud worden in Tapen's omstreken gevonden.

Hier waren twee kapasboompjes welke vol vruchten zaten en de schoonste kapas leverden; de kapas is tot hiertoe gebruikt tot het weven van baadjes, die door de inboorlingen gedragen worden, doch waarvan de draad zeer grof is en veel weg heeft van zwaar zeildoek; overigens wordt de kapas gebruikt tot bedekking van kokertjes, waarin goud bewaard wordt, en tot verdere weinig belangrijke einden.

Kota Tapen bestaat uit 4 huizen, waarvan het grootste een front heeft ter lengte van 100 rijnl. voeten, terwijl het opstijlen van ijzerhout 17 voeten boven den beganen grond staat; binnen dit huis zijn 21 afzonderlijke vertrekken, die ieder tot woning van een volledig huisgezin strekken; de pandelingen (dji-pen) houden zich onverschillig waar, doch gewoonlijk op den vloer in het voorhuis op. In de geheele kota zijn p. m. 500 zielen, waaronder ook de pandelingen begrepen zijn.

Dambong Anoem is naar aanzien 40 jaren oud, tamelijk bemiddeld, en geliefd door de bevolking.

Vriendelijk werd ik door hem uitgenoodigd hem in zijn woning te volgen, en even vriendelijk werd ik door de overige bewoners ontvangen; de gewoonlijke kata salamat ontbrak ook hier niet; eenige bokors (sangkong) witte rijst, klappers, kippen-eijeren werden terstond voorgebragt.

Ik schonk het hoofd en den zijnen eenige lempings tabak, wat zout, arak, korallen, en gaf zijne vrouw een der zilveren ringen, daartoe expresselijk door mij aangekocht en van Poeloe Petak medegenomen.

Een klein varken werd geslagt en aan mijne reisgezellen rondgedeeld, die zich hetzelfde goed deden smaken.

Ik bezocht ook de omstreken en heb de volle overtuiging gekregen, dat de grond hier uitmuntend voor de kapas, koffij en padi geschikt is.

De voormelde kapasboomen zijn, wat de kapas aangaat, er trouwens de bewijzen van; zes maanden na de aanplant of zaaijing van het zaad droeg het opgekomen boompje reeds goede vruchten; er werd echter weinig zorg voor gedragen, waarom ik het hoofd en de zijnen daarop opmerkzaam maakte, en hen de wijze van aanplanting aan het verstand bragt.

Rondom de kota loopt eene soengei, die beneden en boven dezelve in de rivier uitloopt, terwijl het terrein tussehen dezelve en de kotta 100 ellen breed is; hier en ook aan den voet van den heuvel Tapen wil men een veld aanleggen tot het aanplanten van kapas.

Ik heb daartoe eene halve gantang kapaspitte verstrekt, onder verbindtenis dat men mij omtrent het resultaat moet berigten.

Nadat de voornaamsten en een groot gedeelte der inwoners in de woning van Dambong Anoem verzameld waren, en ik met dit hoofd, de oudsten, toemenggong Djaja Nagara en de andere bij mij zijnde hoofden geraadpleegd had, werden eenige punten overeengekomen, in den geest van de vroeger vermelde.

2 april.—Na eenige tot mij gekomene vrouwen en kinderen zilveren en koperen ringen en eenige zilveren en koperen munt ter waarde van *f* 15 geschonken te hebben, verliet ik ten 8 ure kota Tapen, onder salutschoten en de meeste lahaps (toejuichingen) van de zijde der bevolking.

Ik bereikte ten 2 ure 's middags de kota Mocara Kawatan. Deszelfs hoofd, Mantir Anoem, was mij reeds des middags ten 12 ure tegen gekomen in een rangkang, voorzien van gamelanspel en bemand met dajakkers geheel en al in krijgsgewaad gedoscht; al roeiende werd door eenigen hunner met talawang (schild) en uitgetrokken mandau (een lang mes, dat tot koppensnellen gebruikt wordt), het begalspel (koppensnellers gevecht) vertoond; zij hadden een zeer verwilderd voorkomen, doch de grootste pret; aan toejuichingen was geen gebrek, en met de prauwen, waaronder ook de mijne, werd wedren (halanja) gehouden.

Tusschen Tapen en moeara Kawatan heeft men slechts de ondervolgende onbeduidende soengei's en antasans.

Aan den regter oever:

Soengei Marapit, die een dag roeijens westwaarts het land inloopt en dan eindigt; in hare omstreken wordt damar, was, lintanghout en in de soengei zelve stofgoud gevonden.

Aan den linker oever:

Troesan Tapen, die de tandjongs Tapen en Traus doorsnijdt; rotting, damar, lintanghout en stofgoud zijn de voortbrengselen die men hier vindt; dit kanaaltje is slechts voor rankangs (platboomde vaartuigen) bevaarbaar, doch zal na 2 of 3 jaren diep genoeg voor grootere prauwen zijn.

Soengei Poedjon is eene kleine soengei; ze wordt door eenen heuvelachtigen grond met eene tusschenruimte van 50 ellen van de soengei Hiang (zie bl. 486) gescheiden.

Soengei Mahojong is eene kleine soengei; een weinig beneden dezelve is de p.m. 50 voeten hooge heuvel (rongkong) Mahojong, waarop lintanghout gevonden wordt.

Van af tandjong Tapen tot aan tandjong Pamingkel, ter hoogte van troesan Tapen, heeft men klippen aan den linkeroever tot in het midden der rivier, zoodat men dáár met een stoomvaartuig zeer dicht aan den regteroever moet houden; aan den laatsten oever is echter 3 à 4 vadem water.

Van de bovenmonding der troesan Tapen tot aan tandjong Poedjon heeft men eene droogte, uit batoe-karangan en zand bestaande, aan den linkeroever, almede tot in het midden der rivier strekkende; en men moet alzoo aan den regteroever houden; met zeer laag water, bijv. in de oostmoeson, kan men hier door de rivier loopen.

Bij soengei Marapit (zie boven) is klipgrond aan den reg-

teroever tot in het midden der rivier, aan den linkeroever heeft men echter 3 à 4 vadem water.

Zeer dicht aan den linkeroever, ter hoogte van tandjong en soengei Mahojong, zijn klippen onder water; dicht bij dezelve staat echter 2 vadem en aan den regteroever 4 vadem water.

800 ellen N. W. waarts van deze klippen heeft men eene droogte, uit zand en batoe karangan bestaande, en wel aan den linkeroever tot in het midden der rivier; aan den regteroever is echter 4 vadem water.

De rivier tusschen Tapen en Kawatan is niet breed, — van 75 tot 100 ellen; dicht bij de kota Kawatan is dezelve 150 ellen breed; de diepte is overigens van 1 tot 5 vadem.

Het land is overal hoog en steil, en bestaat almede uit roode en witte klei, bedekt met eene laag zwarte tuinaarde en zand. De heuvels Poedjon en Mahojong zijn p. m. 50 voeten hoog.

Kota Kawatan staat op ijzerhouten palen, 17 voeten boven den grond, welke grond zelf 20 voeten boven de watervlakte der rivier verheven is.

Twee slecht gebouwde doch lange huizen, waaronder eene lange reeks van hutten van gelijke lengte als de huizen, maakt de kota Kawatan uit, waarin p. m. 300 zielen. Deze kota zal echter spoedig ordelijk en net gebouwd worden; er is reeds aan begonnen.

De grond is hier voortreffelijk, even als te Tapen.

Mantir Anoem en diens medehelper, zekere mandoor Said, zijn afkomstig van Teweh in de Doeson, maar hebben zich sedert jaren in de Kapoeas gevestigd en zijn hier gehuwd, zoodat zij geheel als inboorlingen dezer streek zijn geworden.

Mantir Anoem is een vlugge, flinke, jonge man van p. m. 32 jaren oud; op zijn verzoek heb ik hem eene halve gantang kaspaszaad ter uitplanting gegeven.

Tabak, zout, koralen, arak zijn hem door mij ten geschenke

gegeven, waarover hij zich, even als de vorige hoofden, hoogst erkentelijk betoonde.

Ik ben de 700 ellen N. W. t. N. van kota Kawatan gelegen soengei Kawatan gedeeltelijk opgevaren; zij is 40 ellen breed aan hare monding; in de oostmoeson loopt zij droog, doch is thans met kleine prauwtjes bevaarbaar.

800 ellen deze soengei op heb ik op eene zanddroogte aan een harer hoeken batoe karangan (koraalsteen) en verkoold hout aangetroffen; steenkolen zijn er echter niet.

Deze soengei loopt zes dagen N. O. waarts; dan ontmoet men heuvelachtigen grond, waarover de prauwen 50 voeten ver moeten getrokken om aan de andere zijde in de soengei Pakonon weder nedergelaten te worden; deze soengei een dag afzakkende komt men in de Doeson, een weinig boven kota Manawong uit.

Dezelfde opdragen als te Tapen gaf ik ook hier.

Des avonds vermaakten zich de bewoners met het bégalspel voor mij te vertoonen.

3 april. — Onder salutschoten en toejuichingen verlieten wij kota Kawatan, ten 7 ure in den morgen; prauwen en rangkangs waren allen behoorlijk van Hollandsche vlaggen voorzien.

Des namidags ten 3 ure bereikten wij kota Moeroh, verblijfplaats van toemenggong Hoendjoen, eerste hoofd der boven-Kapoeas.

Een uur te voren kwam hij mij in zijne rangkang te gemoet.

Tusschen kota Toembang Kawatan en Moeroh treft men de volgende soengei's aan.

Aan den regter oever:

Soengei Pinang, eene kleine onbeduidende beek, in welker omstreken pinang, klapperboomen, rotting en stofgoud gevonden worden.

Soengei Mantoeang, een klein riviertje, waarin stofgoud ge-

vonden wordt en in wier omstreken ijzer- en lintanghout en damar voorkomen.

Soengei Data loopt een dag reizens om de west het land in en eindigt daar; in dezelve wordt stofgoud, en in hare omstreken bangkirei-, ijzer-, lanan- en lintanghout gevonden.

Soengei Sowanta loopt almede een dag reizens het land in en heeft lintang- en bangkireihout en rotting in hare omstreken; in de soengei zelve is stofgoud.

Aan den linker oever:

Soengei Kawatan (zie bl. 505 en 506); in derzelve wordt stofgoud en in hare omstreken rotting, damar, was, ijzer-, bangkirei-, lintang- en berengboengkanhout gevonden.

Lawang Petok Tangirang is een onbeduidend meertje of liever slechts een waterplas; in hare omstreken wordt ijzerhout, lintanghout, damar, was en stofgoud gevonden.

Soengei Siang is eene kleine beek waarin stofgoud voorkomt.

Droogten en klippen.

Van af tandjong Njaho tot aan tandjong Dahoejang Toengkan heeft men eene droogte aan den regter oever tot in het midden der rivier, bestaande uit zand en batoe karangan, waarom men hier zeer dicht aan den linker oever moet houden.

Van af tandjong Dahoejang Toengkan tot 1100 ellen Z. Z. W. waarts ver, heeft men batoe karangan en zand aan den linker oever, zoo dat men op deze hoogte wederom langs den regter oever moet houden; hier heeft men 6 kleine hutten waarin p.m. 60 zielen wonen, die tot kota Data behooren, waarover zekeren ngabé Rompos oudste is.

Aan de tandjong Takalit heeft men eene zanddroogte met batoe karangan vermengd aan den regter oever; men moet dus hier aan den linker oever houden.

Aan tandjong Tangaring zijn aan weerszijden der rivier zanddroogten met batoe karangan (koraalsteen) en moet men alzoo ter deze hoogte in het midden der rivier houden.

Overigens heeft men aan alle hoeken of tandjongs uitstekende droogten, uit zand en batoe karangan bestaande.

In de bevaarbare ruimte der rivier heb ik 2, 3 tot 4 vademen gelood; in de oostmoeson is het overal droog; thans stijgt het water nog 3 tot 4 vademen met hoog of springtij en heeft men geene vrees voor de klippen of droogten; treft men echter laag water of tij, zelfs in de westmoeson, zoo als nu, dan moet men oppassen en is het zeer noodzakelijk dat men de hoofden als loodsen aan boord neemt of anders hoog water afwacht.

Het land is hier overal hoog en welig; aan de oevers ziet men echter dikwijls nog den lagen moerassigen aangeslibden grond.

Men treft hier de 50 voeten hooge heuvels Ambau aan, die zich Z. W. waarts tot aan soengei Kawatan uitstrekken; ijzerhout, bankirei- en lintanghout worden op dezelve aangetroffen.

Boekit Moerah is 50 voeten hoog, heeft vervolgens een glooiend terrein; aan haar beneden-einde is een breede weg, 100 ellen lang de boekit (heuvel) opwaarts gaande; vervolgens neemt dezelve de rigting van de rivier naar het noordelijke einde van den heuvel aan.

Aan dit einde staat kota Moeroh, de woning van toemenggong Hoendjoen en de zijnen dezelve is 100 ellen lang en 50 voeten diep en wordt bewoond door p.m. 400 zielen; kota Data en eenige andere hier en daar verstrooid gelegene huisjes behooren tot deze kota en zullen ook daar vereenigd worden, zoodat tot de kota Moeroh eene bevolking van p.m. 500 zielen zal behooren.

Ik bezocht den toemenggong in zijne woning; slechts twee zijner vrouwen (van de vijf) waren daar; na over het verbeteren van hunpen toestand gesproken te hebben, werd de avond met bégalspel ten einde gebracht.

Hunne ontvangst was allervriendelijkst, immers voor zoo ver men dit van dajakkers en wel in deze streken kan verwachten.

Poeloet (ketan) en witte rijst met eenige eijeren moest ik hebben; terwijl voor mij en mijne reisgenooten ook een vet varken geslagt werd.

Ik reikte den toemenggong en den zijnen dan ook de noodige tot geschenk medegekegene tabak, zout, koralen en arak uit; gaf zijne vrouwen bovendien van mij zelve eenige zilveren en koperen ringetjes, wat naaigaren en naalden en den toemenggong een baadje, waarmede zij uitermate in hunnen schik waren.

4 april. — Heden bragt ik den toemenggong Hoendjoen weder een bezoek; aan het begin van den weg, kwam hij mij met zijne twee vrouwen tegen; na de noodige pligtplegingen en complimenten te hebben vervuld, bezochten wij den tuin en omstreken van de kota, terwijl zijne vrouwen links en regts met mij gingen.

Zij toonden mij alle aanplantingen van den toemenggong, verhaalden mij dat de oogst voordeelig was geweest, dat de toemenggong nog drie andere vrouwen heeft, maar deze in huis gebleven waren; in het kort, zij waren zeer spraakzaam en lieten zich de door mij aangebodene sigaren goed smaken.

Daarna gingen wij in de woning van den toemenggong, waar eene oude vuile bank bedekt met kakelbont doch nieuw katoen, en met een hemel er boven van hetzelfde goed, mij tot zitplaats werd aangewezen, ook de drie overige vrouwen van den toemenggong waren aanwezig.

Nu waren de ingezetenen verzameld; na den toemenggong geraadpleegd te hebben, droeg ik de verzamelde menigte hetzelfde op als te Tapen en Moeara Kawatan aan de bevolking aldaar is opgedragen.

Ik spoorde hen vooral aan tot de kapas- en koffijaanplant; tot het afbrengen van ijzerhout en andere deugdzame houtwerken, was, damar en goede rotting van m.p. 7 voeten lang.

De toemenggong Hoendjoen is p.m. 60 jaren oud; hij moet in der tijd vrij krachtig geweest zijn; hij is een goedig maar zeer zwak mensch; zijn ouderdom en zijne vijf vrouwen mogen wel tot het laatste bijdragen.

Eene dezer vrouwen, Manjang genaamd, is eene der in 1852 van toemenggong Soerapati (hoofd der boven-Doeson) gevlugte vrouwen.

Deze vrouw is echter geboortig van de Kapoeas. In het jaar 1836 werd de Kapoeas door lieden van Soerapati tot aan Mentangi afgehoopen en zij als een kind van 7 jaren naar Soerapati's woonplaats medegenomen en later door hem als vrouw genomen.

Haar oom werd in 1851 door pari's, die onder toemenggong Soerapati stonden, verwond en door dezen niet gewroken; daarna werd zij beboet en als het ware verstooten, waarom zij de vlugt naar de Kapoeas nam en toemenggong Hoendjoen's vrouw werd, waarbij zij sedert drie kinderen heeft; zij had tijdens hare vlugt ook een kind van circa 7 jaren oud bij toemenggong Soerapati, met name Njonja; dit kind werd hem op zijne eisch toegezonden.

Manjang is ook thans nog eene schoone vrouw en voor eene dajaksche vrij beschaafd.

5 april. — Ik deed heden onderzoek naar en maakte eene beschrijving van de nuttigste aanplantingen van den toemenggong en nam van iedere daarvan eenige plantjes en plantte die in korven in hare eigene aarde; ze zullen eerstdaags naar Poeloe Petak gezonden worden.

De plantjes zijn: bindang, gelijkende naar kajoe gaboes, siwau, tangaring, binamon, paroet, hiran, lamposong en verscheidene soorten ramboetan, tangkohis en maur (eene soort van lansap).

Wijders de wortels van goesar, boesi en matanandau, alle inlandsche reukwerken, even als de stanggi van de Molukko's;

zoomede eenige die tot geneesmiddelen strekken, als kajoe kalampan, talingang, obi gadong, poetjok, kamesarei, serej, blad der taja en bingkel, taloesei, simpur, katoené, oepak (bast) boeton.

6 april. — Onder de meeste lahaps (toejuigchingen) van de ingezetenen werd de kota Moeroh ten 8 ure in den morgen verlaten en de reis op nieuw aangevangen, terwijl toemenggong Hoendjoen met eenigen der zijnen mij volgde.

Wij bereikten ten 3 ure in den namiddag kota Djankang; het hoofd, Mangkoe Pati, kwam mij reeds ten 2 ure met eene praauw, waarin twee zijner jonge vrouwen gezeten waren, en eene rangkang, waarin hij zelve was, te ontmoet.

Ook zijne lieden voerden het gamelangspel en het bégalspel uit en waren allen behoorlijk in hun nationaal krijgsgewaad gedoscht; eenigen hadden ook maskers voor; dus gaf het weder eenparige vrolijkheid.

Tusschen kota Moeroh en Djankang heeft men de volgende soengei's, heuvels, klippen en droogten.

Aan den regter oever:

Soengei Moeroh, een klein onbeduidend riviertje, dat rondom de kota Moeroh heenloopt, en nuttig is door de waterleiding te zijn van deze heuvelachtige streek.

Soengei Panganon is zeer klein; in hare omstreken wordt ijzer-, bankirei- en lintanghout, rotting, damar en was gevonden; tegenover deze soengei, aan den linkeroever der Kapoeasrivier, is een weg over heuvelachtig terrein naar soengei Kawatan.

Soengei Pongoeron en Sepak zijn kleine soengei's, in welke omtrek veel rotting gevonden wordt.

Soengei Kakat is onbelangrijk als riviertje; in hare omstreken wordt damar en rotting gevonden.

Soengei Kasinto levert damar en rotting, ook steenkolen op; het water was echter niet laag genoeg om dezelve te kunnen zien.

Aan den linker oever:

Soengei Hampatong is zeer klein; in de omstreken wordt ijzerhout en damar en in de soengei zelve stofgoud gevonden.

Soengei Koekop, idem, levert ijzer-, bankirei- en lintanghout, damar, was, rotting en stofgoud op.

Lawang Lisang is slechts een waterplas; in de omstreken en in denzelven wordt rotting, damar, visch, stofgoud, ijzer- en lintanghout gevonden.

Lawang Oho en soengei Kowab, als boven.

Droogten en klippen.

Aan den rechter oever:

Lawang Batoe; tegenover tandjong Lawang Batoe, 650 ellen N. W. t. W. $\frac{1}{2}$ W. van dezelve heeft men klippen (met laag water te zien) die eene kom vormen, welke lawang Batoe genaamd wordt; ze waren nu onder water; er stond 5 voeten water boven dezelve, terwijl in het midden der rivier en aan den linkeroever $2\frac{1}{2}$ en 4 vadem water stond.

Aan tandjong Pongoeron is eene zanddroogte die tot soengei Oepak strekt; in het midden der rivier en aan den linkeroever is 2 tot 4 vadem water.

Tegenover tandjong Baharong heeft men tot aan de tandjong Lawang Lisang eene zanddroogte en overeindstaande boomstammen tot bijna in het midden der rivier; men moet hier alzoo niet in de bogt maar dicht langs den rechteroever houden.

Aan den linker oever:

Tegenover tandjong Kahongkong bij de soengei Hampatong; dicht aan den linkeroever der Kapoeas, heeft men klippen onder water, die in de oostmoeson te zien zijn, en waarop nu slechts

5 voeten water stond; men moet hier alzoo met de Tjipanas in het midden der rivier houden.

Tegenover tandjong Halitang tot aan tandjong Toei heeft men klippen tot in het midden der rivier, waarop nu slechts 6 voeten water stond; men moet hier dicht aan den regter oever houden.

Wijders tot aan kota Djankang moet men in het midden der rivier houden, daar overal hout aan weerskanten in de rivier overeind staat; vlak voor die kota en ook een weinig beneden dezelve heeft men, over de geheele breedte der rivier, klippen onder water, doch waar genoeg water op staat; men moet een weinig boven de kota, aan den linkeroever der Kapoeas rivier, achter tandjong Djankang, ankeren.

Overigens treft men aan alle tandjongs uitstekende zanddroogten, vermengd met klippen en overeind staand hout, in de rivier aan. Niet dan met zeer hoog water in de westmoeson is de hier bedoelde strekking bevaarbaar voor vaartuigen als de stoomer Tjipanas.

Het land is overigens hoog en heuvelachtig en de grond voortreffelijk voor iedere kultuur geschikt; ze bestaat uit geele vette klei, bedekt door eene laag tuinaarde met zand vermengd, terwijl ze hier en daar in het water aan den kant der rivier tot versteening overgaat.

Digt bij Djankang zijn steenkolen; het water was nu echter te hoog om er bij te kunnen komen.

7 april. — Ik bezocht het hoofd Mangkoe Pati en de zijnen, en werd op eene onderscheidende wijze ontvangen; eene bank met bonte doeken bedekt, pramedani, en een hemel er boven van dezelfde stof, expresselijk daargesteld, diende tot mijn zetel; ook de wanden rondom mij waren met deze doeken bedekt of liever gezegd behangen.

Na met Mangkoe Pati en de andere hoofden geraadpleegd te hebben, werd der verzamelde menigte ook hier hetzelfde opgedragen als te Tapen, Moeroh, etc.

Mangkoe Pati heeft in der tijd menschen van Katingan, die naar de Doeson gingen om koppen te snellen, geherbergd en van levensmiddelen voor hunnen togt derwaarts voorzien, en alzoo hen geholpen in stede van ze in hunne oogmerken te hinderen.

Daarom bragt ik hem en den zijnen onder het oog, dat het niet genoegzaam is dat zij met koppensnellen ophouden, maar zij ook verplicht zijn, dien van Katingan zulks te verbieden, en, zoo dezen daaraan geen gevolg willen geven, ze daartoe te dwingen of hen aan het bestuur uit te leveren. Ze zijn daartoe te meer in staat, omdat de kota Djangkang en hare aanhoorigheden eene bevolking van p.m. 600 zielen bevat en de koppensnellers zelden in troepen van meer dan 20 man uitgaan.

Hij en de zijnen beloofden mij, een en ander te zullen opvolgen.

Tot het planten van kapas (katoen) heeft men hier geen lust; van daar dat ik dan ook geen kapaszaad gegeven heb.

Witte rijst en eijeren waren ook hier de kata salamat, terwijl voor mijne reisgenooten een speenvarken werd geslagt.

Ik reikte hun de daartoe mede gekregene tabak, zout en korallen ten geschenke uit.

Daarna kwam gemeld hoofd met zijne drie vrouwen mij een tegenbezoek in mijne prauw brengen, als wanneer ik trakteerde op koffij, arak en verschillende versnaperingen.

Ik gaf hun ook zilveren en koperen ringen, naaigaren en naalden, dat zij gretig aannemen.

Toen zij mijne harmonica zagen moest ik er eenige aria's op spelen en, zoo ik hunnen wensch had willen vervullen, nacht en dag door. Natuurlijk hield dit met eenige weinige aria's op.

De dajakkers houden van muziek, doch bezitten die zelve niet, want zelfs het eenige geluid uit de bamboezen fluit en het slaan op de katoembong en gong is overgenomen van de Pari's en van anderen.

Mijne goederen en die van mijne reisgezellen werden nu in

rankangs (platboomde vaartuigen) overgebracht, daar de verdere reis, door de vele droogten, klippen en riams (watervallen), volgens opgave van den inlander, niet meer bevaarbaar is.

8 april. — Ik ging heden de O. t. Z. beneden kota Djankang gelegene soengei Kowab, waarvan zekere Djaga Anoem oudste is, bezoeken, en verliet daartoe ten 8 ure kota Djankang.

De soengei Kowab is aan hare monding 15 ellen breed doch wordt spoedig smaller.

Ten 10 ure bereikte ik hare eerste kota Paroepok, de woonplaats van bovenbedoelden Djaga Anoem; deze kampong bestaat uit zes huisjes; hare bevolking was echter bezig eene lange woning van p.m. 200 voeten lengte te bouwen, waarin ongeveer 250 zielen zullen huisvesten.

Ik werd hier almede met de grootste onderscheiding ontvangen; na tabak, zout, korallen, zilveren en koperen ringen, eenig zilver en koper geld uitgedeeld te hebben, ging ik de soengei verder op.

Nu zijn de kronkelingen onophoudelijk; wij passeerden de kreekjes Toentong en Mawat, die aan den regter oever der soengei Kowab ontspruiten en aan welker monding de belangrijke kota's Toentong en Mawat gelegen zijn.

De in de soengei Kowab dwars liggende en overeind staande boomstammen, die de zanderige aanslibbing bevorderen en gedeeltelijk de oorzaak zijn van het ontstaan van droogten en klippen, die buitendien daar zijn, maken de vaart zeer bezwaarlijk, zoodat men slechts met zeer hoog water de Kowab tot haar einde en dan nog maar met djoekongs kan bevaren; een weinig boven soengei Mawat, waar wij des avonds ten 5 ure kwamen, waren wij reeds genoodzaakt terug te keeren, daar de Kowab drooger en drooger werd en het water daarbij aan het vallen was, zoodat het vooruitzicht bestond, dat de soengei te dezer hoogte droog werd en wij niet dan met zeer kleine djoekongs konden terugkeeren, met achterlating onzer rankangs, die wij zoo zeer noodig zouden hebben op reis naar de boven-Kapocas.

Wij keerden daarom terug en bereikten ten 8 ure 's avonds kota Toembang Toentong, alwaar wij vernachtten; deze kota is 180 voeten lang en 50 voeten diep, en heeft p.m. 200 zielen.

Men heeft in soengei Kowab verder nog de soengei's en kota's Batoe Harinting en Tamoboan, die beiden aan haren linker oever gelegen zijn.

Alzoo heeft men in soengei Kowab de kota's:

Paroepok met p.m.	250	zielen.
Toentong	"	250 "
Mawat	"	250 "
Harinting	"	100 "
Tamoboan	"	100 "

---

of in het geheel 950 zielen.

waarover Djaga Anoem hoofd is en onder dezen nog eenige oudsten, de pembakels Sinta en Goear zijn.

Djaga Anoem is bijzonder voor deze lieden geschikt, en daarbij het gouvernement en zijne dienaren genegen; hij verzocht mij eene schriftelijke opgave van de hoofdgelden, die hij voortaan jaarlijks op te brengen heeft, daar tot hertoe geene bepaling daaromtrent was; ik heb, in aanmerking nemende, dat de boven- Kapoeas nu pas door mij bezocht, en de zaken alhier voor het eerst geregeld werden, en om het volk voor mij te winnen, zijne jaarlijks op te brengen hoofdgelden slechts op f 30 gesteld.

9 april. — Ik bezocht ook met Djaga Anoem de kota Toentong en droeg hier hetzelfde op als gisteren te Paroepok, spoorde de bevolking vooral aan tot den afvoer van ijzerhout, damar, was, rotting, bamboe, lintang- en bankireihout en sengkowabhouten sirappen, waarvan de omstreken der soengei Kowab ruim voorzien zijn, tot de aanplant van kapas (katoen), koffij, klappers en andere vruchtboomen; gaf Djaga Anoem eene halve gantang kapaszaad, om door zijne lieden te laten uitplanten, onder beding dat hij mij den uitslag daarvan berigten moet.

Ik gaf ook den oudsten dezer kota en dien van Mawat tabak, zout, koralen, een baadje, zilveren en koperen ringen, en liet eenig klein zilver- en kopergeld uitstrooijen.

Mijne reisgezellen werden ruim van rijst en een varken voorzien.

De grond in de omstreken der Kowabrivier is vruchtbaar, hoog, en bestaat uit roode, vette klei, bedekt met tuinaarde vermengd met zand.

Van ijzer-, lintang-, kowab- en bankireihout, en van stofgoud zijn de omstreken ruim voorzien; overal heeft men bosschen van bamboe van verschillende soorten; de oevers zijn geheel en al door dezelve begroeid.

Raden Djaja Anoem en Djaga Anoem willen over eenige maanden 10,000 stuks sengkowabhouten sirappen tegen *f* 12 per mille leveren.

Onder de meeste gelukwenschen verliet ik deze kota en met haar ook de songei Kowab en kwam des namiddags ten 2 ure te kota Djankang terug, waarop ik alles liet in gereedheid brengen tot het vervolgen onzer reis met rankangs naar het hoogere gedeelte der boven-Kapoeas.

Kota Djankang bestaat uit twee achter elkander gebouwde lange huizen, waarvan het achterste 220 voeten en het voorste 200 voeten (rijnl.) lang is; met de hier en daar alsnog verspreid wonenden behoort tot deze kota eene bevolking van p.m. 600 zielen, die voortaan jaarlijks *f* 25 hoofdgeld zal betalen.

Mangkoe Pati zal trachten de omzwerfenden, doch onder zijn beheer behoorende lieden hier te doen aanbouwen en zijne kota te verbeteren.

Kota Djankang staat thans op grond die 20 voeten boven de watervlakte der rivier verheven is, en zelfs bij de hoogste overstroming niet onder water gaat.

Achter de kota zijn heuvels van 50 tot 200 voeten hoogte; ijzer-, lintang- en bankireihout worden op dezelve gevonden, zoo ook rotting.

10 april. — Mijne gouvernementsprauw en die van mijne reisgezellen moeten nu achterblijven, daar onze reis, zoo als ik hiervoren reeds aanhaalde, niet dan met rankangs vervolgd kan worden, om de vele droogten en klippen, die wel is waar met hoog water niet te zien zijn, doch waartoe een nacht voldoende is, om dezelve, zoo het water valt, als eilandjes te voorschijn te doen komen en de rivier alsdan geen andere weg aanbiedt dan juist tusschen die klippen, riams en de regt over-eind staande boomstammen door.

Het spreekt van zelf, dat men, om de reis niet te bemoeijelijken, zich van de meeste geriefelijkheden moet ontdoen en niet dan het alleronontbeerlijkste kan medenemen, hetwelk nu door mij in praktijk werd gebragt.

Ik liet daarom zekeren Kadir en eenige andere Pjeloe Petakkers achter, tot bewaking van deze prauwen en van de door mij achtergelatene goederen en onder verantwoording van Mangkoe Pati's plaatsvervanger Poesi, daar eerstgenoemde verzocht mij te mogen volgen.

Mijne bagage bestond thans hoofdzakelijk uit mijne schrijf-behoeften, een paar kleedingstukken en een weinig sober eten.

Niettegenstaande alle ontberingen kost zulk eene reis veel geld, daar men alles duur moet betalen en het medegenomene bederft; daarenboven nog de geschenken aan geld, goederen en ringen, die ik, om het volk voor mij te winnen, buiten die van wege het gouvernement verstrekke.

Onze prauwen en goederen zullen voorzigtigheidshalve te kota Djankang blijven tot dat ik mijne reis naar de boven-Kapoeas en over land naar de boven-Kahajan zal volbragt en kota Toembang Hakau (in de midden-Kahajan, tegenover kota Djankang) zal bereikt hebben.

Na alles behoorlijk omtrent de achterblijvende prauwen en hare bewakers geregeld te hebben, verliet ik ten 9 ure in den morgen kota Djankang, onder de meeste hoera's en gelukwenschingen harer bevolking.

Des middags ten 12 ure bereikte ik kota Batoe Sambong, bestaande uit een huis lang 100 voeten, waartoe met de hier en daar nog verspreid levenden eene bevolking behoort van p.m. 180 zielen, waarover zekere ngabehi Rompos hoofd is, die in het vervolg jaarlijks *f* 10 hoofdgeld zal opbrengen.

Ik gaf hem tabak, zout, koralen, en aan zijne vrouw een baadje en eenen zilveren ring.

Zij is een knappe en resolute vrouw van p.m. 55 jaren en de raadgeefster bij het uitmaken van zaken, terwijl haar man de zaken uitmaakt volgens hare belissing, die gereedelijk door de partijen wordt aangenomen.

Ngabehi Rompos zelf is naar aanzien p.m. 60 jaren oud, zeer spraakzaam en een net man.

Dezelfde opdrachten als te kota Djangkang en Kowab werden ook hier door mij gegeven.

Een halve gantang kapaszaad heb ik hem ter uitplanting gegeven en hem aangespoord de te verkrijgen kapas niet nutteloos te verspillen, maar naar Poeloe Petak aftebrengen, daar dezelfde aldaar een prijs van *f* 30 en *f* 40 behaalt.

Ten 3 ure zette ik de reis voort, en bereikte des avonds ten 6 ure kampong Hoeron Bahora, alwaar wij bleven vernachten.

Deze kampong bestaat uit eene woning, wier bewoners tot de kota Batoe Sambong, hierboven bedoeld, behoort.

Het water heeft gedurende dezen dag vrij sterk afgeloopen, zoodat wij met de meeste inspanning slechts eene uitgestrektheid zijn gevorderd, die wij in de vorige dagen in 4 uren tijd bevaren hebben.

Het regende den geheelen nacht.

11 april. — De stroom loopt nog sterker af dan gisteren, terwijl de rivier bij afwisseling zeer smal wordt, ja op sommige plaatsen slechts 40 ellen breed is. Klippen en droogten ontmoet men hier bij afwisseling; ze waren echter door het hooge water onzichtbaar; in de oostmoeson is de rivier hier nagenoeg droog,

als wanneer de klippen en droogten als eilandjes voorkomen. Wij vorderen dan ook bedroefd weinig, en bereikten met hevig roeijen des avonds ten 5¹/₂ ure tandjong Kasiendan, waar wij des nachts vertoefden.

Het land was doorgaand heuvelachtig; hier worden de aangeschakelde heuvels Tokon aangetroffen; ze bereiken eene hoogte van p.m. 150 ellen.

Mijne reisgezellen kaptten terstond een gedeelte van het bosch weg, en maakten zich uit takken en bladeren spoedig eene slaapplaats, daar de rankangs daartoe niet zeer geschikt zijn.

Zich streng en gewapend werd de wacht gehouden, om niet onverhoeds door koppensnellers van de Doeson overvallen te worden; ook dezen nacht regende en donderde het aanhoudend.

12 april. — Vertrokken ten 7 ure in den morgen, en bereikten des avonds ten 5¹/₂ ure kota Kaharingan.

Wij waren nu de riams (watervallen) Hoeron Bahora, Oedjak, Boja, Tapa, Horas, Koros, Batoe, Benama, Boenot, Tauring Tinga, Batoe Tohon, Marang, Soembin en Poekak gepasseerd; de meesten derzelve beslaan de geheele breedte der rivier en maken, zooals hiervoren reeds is aangemerkt, de doortogt met groote praauwen, ja zelfs met djoekongs of rankangs, gevaarlijk.

Ze waren nu door het uitermate hooge water niet te zien en derzelve daarzijn alleen door het sterk rollende water merkbaar; aller krachten koste het om dezelve te passeren. In de oostmoeson loopt de rivier bijna droog en alleen tusschen de klippen in, moet men door de rivier heenworstelen. Niet zelden kost het dan menschenlevens, daar menige praauw door de hevige rolling van het water omslaat en tegen de klippen en regtovereind staande boomstammen verbrijzeld wordt. Men moet zich geheel en al aan de ervarenheid der inlanders overlaten.

De oevers zijn grootendeels hoog en steil; langs de hoeken en krommingen der rivier zijn tot in het midden derzelve zand- en rolsteenbanken.

Het water loopt, vooral daar waar de riams zijn en waar zich de rivier versmalt, 5 à 6 mijlen in de 4 uren af.

Digt bij kota Kaharingan wordt de rivier weder 150 tot 200 ellen breed.

Tusschen de kota's Djankang en Kaharingan treft men de volgende soengei's en boekits aan.

Aan den regter oever:

Boekits of heuvels.

Boekit Kahoengkong, die eene hoogte van 150 voeten heeft, en verbonden is met de 50 voeten hooge Tahatong; van de rivier ziet men ze van af tandjong Kretau Kaboeran tot aan tandjong Kretau Noesa, waarna ze door de kronkelingen der rivier uit het oog verloren worden; op deze heuvels en in hunne omstreken treft men ijzer-, lintang-, lanan-, berengboenkanhout en den getah njato-boom aan; ze houden beiden steenkolen in, die zich tot digt aan den oever uitstrekken en daar bedekt zijn door een laag bruinkolen.

Boekit Tahatong heeft voor twee jaren geleden zelfs in brand gestaan, zoodat men aannemen kan, dat derzelver kolen van een goede hoedanigheid zijn; het hooge water belette mij de lagen aan den kant der rivier te onderzoeken, daar ze geheel en al onzichtbaar waren; in de oostmoeson is zulks doenlijk.

Om eene graving landwaarts in te bewerkstelligen ontbraken mij de gereedschappen, en zou bovendien te veel tijd gekost hebben; ik heb daarom Mangkoe Pati verzocht, om in de oostmoeson zoo mogelijk eenige kolen te ontgraven, en mij foetezenden, opdat dezelve door deskundigen onderzocht worden.

Nu worden door de aanslibbingen der rivier de oevers weder laag tot aan tandjong Batoe Sambong, waar ze zich weder verheffen, en men, een weinig boven die tandjong en de kota

van dien naam, de 70 voeten hooge boekit Karan-gai ontmoet; vervolgens heeft men

aan den linker oever:

Boekit Tehi, die 100 voeten hoog is; beide laatste heuvels leveren ijzer-, bankirei- en lintanghout, was, rotting taman en boedjoe op.

Het land en de oevers zijn nu bij afwisseling hoog en laag; aaneengeschakelde heuvels merkt men op, waarvan men mij de namen niet wist optegeven.

Boekit Tokon is 150 voeten hoog en 500 ellen lang en levert ijzer- en lintanghout en rotting taman op.

Boekit Horas is 250 voeten hoog; op dezelve groeit ijzer-, lintang- en bankireihout; ook heeft men in hare omstreken tangirang of wasboomen en wordt langs haren voet stofgoud gevonden.

Aan den oever der rivier ziet men hier eene laag bruinkolen, die nu echter door het hooge water bedolven en onbereikbaar waren.

Op den heuvel is eene bron, waarvan het water, dat zich in de Kapoeas uitstort, wit van kleur is; hetzelfde heeft eene flauwe smaak en is zeer koud.

Boekit Bras Hoembing is 120 voeten hoog en maakt eene aaneenschakeling van uitgestrekte heuvels uit, waarvan de hier genoemde de voornaamste is; ijzer- en lintanghout en damar wordt op dezelve gevonden.

Aan weërszijden van den oever der rivier heeft men heuvels en heuvelachtige gronden, bestaande uit roode plastische, met zand vermengde klei, bedekt met eene dunne laag grijsachtige naar het zwart trekkende tuinaarde.

Voor verschillende kultuur is de grond in deze streken geschikt vooral voor de kapas, koffij, suikerriet en padi.

Kapas heb ik overal aangetroffen van eene zuivere witte hoedanigheid en vaste en lange draden, waarvan men hier en daar zeer goede en sierlijk gekleurde salai's (naauwe korte sarongs) en baadjes vervaardigt, waarvan mij door aankoop eenigen zijn geworden; derzelve draad is echter dik en grof.

Soengei's.

Aan den regter oever:

Soengei Oenah loopt een halven dag om de west, als wanneer zij zich ontbindt in twee takken, waarvan de eene naar kota Batoe Sambong loopt en de andere, tot dicht bij soengei Mengkirit, boven kota Telok Boesing, in het land eindigt.

Soengei Bahakom is eene kleine soengei, waar men ijzer-, bankirei- en lintanghout, rotting, bamboe, damar, was, doch geen stofgoud aantreft.

Soengei Tokon is aan hare monding 50 ellen breed doch wordt spoedig smaller, loopt twee dagen ver naar boven in het midden van het land tusschen de Kahajan- en Kapoeas rivieren.

Twee tandjongs boven derzelve monding is eene weg, welke men twee dagen volgende de Kahajan bereikt en wel tegenover de kota tandjong Rio aldaar.

IJzer-, bankirei-, lintanghout, damar en stofgoud wordt hier aangetroffen.

De Kapoeas rivier heeft bij afwisseling eene breedte van 40 tot 200 ellen; ze is daar, waar de hier voormelde riams (watervallen) en verdere droogten zijn, het smalst; van daar dat hier de aandrang van het afkomende water het sterkst is.

Iedere hoek of tandjong heeft mede zijne zanddroogte en klippen uit batoe karangan bestaande, die tot in het midden der rivier reiken.

Aan den linker oever:

Soengei Roea; eene kleine onbeduidende soengei, doch wier omstreken ruim van rotting irit en tapa, voorzien zijn.

Soengei Kamihon, een weinig boven soengei Roea, wier monding 15 voeten breed is; een dag om de oost ontmoet ze boekit Ingai, van welke een weg loopt naar het boven gedeelte van soengei Kowab; in hare omstreken wordt damar, ijzer- en lintanghout, was, bamboe, rotting taman, lintong en roea en stofgoud in de soengei zelve gevonden.

Soengei Samohon, welke tot dicht aan het boveneinde van soengei Kowab loopt; in hare omstreken is ijzer-, lintang-, bankirei- en lananhout, damar en was, terwijl in de soengei zelve stofgoud wordt gevonden.

Soengei Hoemban loopt twee dagen reizens naar boven, de rigting der Kapoeas rivier volgende tot tegenover soengei Rongoi; bamboe (hoemban), rotting taman, damar, ijzer- en lintanghout en stofgoud zijn de voortbrengselen harer omstreken.

Kota Kaharingen is 130 voeten lang en staat op ijzerhouten palen 17 voeten boven den grond, welke zelve 20 voeten boven de watervlakte, zelfs met het hoogste water verheven is.

Dit was vroeger de verblijfplaats van toemenggong Hoendjon, die echter sedert 1850 te kota Moeroh verblijf houdt.

Deze kampong moet vroeger eene der schoonste kota's in de Kapoeas geweest zijn; thans is ze echter zeer vervallen; hare bevolking is gedeeltelijk naar de Kowab en gedeeltelijk met toemenggong Hoendjon naar Moeroh verhuisd. Doch ook thans nog heeft ze met hen, die in hare omstreken in pondoks (veldhutten) verblijf houden, doch tot haar behooren, eene bevolking van 250 zielen, waarover zekere Amai Poean oudste is; deze was op reis.

De bevolking was in den beginne schuw, doch spoedig door toemenggong Hondjoen en raden Djaja Anoem verzameld.

Na raadpleging der hoofden werd ook hier der bevolking dezelfde opdragten gedaan als in de vorige kota's en ik bragt hun aan het verstand, dat ik niet dan met heilzame oogmerken tot hen kwam en mijne opdragten niet dan tot hun eigen nut zouden leiden.

Ik deelde hier een vierde gantang kapaszaad, tabak, zout, koralen en eenig koper- en zilvergeld en koperen ringen uit.

Nadat ik hen tot de aanplant van kapas en koffij, tot het afbrengen van ijzerhout, lintang, damar, was, etc. had aangespoord, en hen aan het verstand had gebragt, dat door de gezaghebbers der Doeson en Sampit en Katingan dezelfde pogingen tot het doen ophouden van koppensnellen, als door mij bij hen werden gedaan en zij mij als hun vader te beschouwen hadden, beloofden zij mij mijne voorschriften en leeringen te zullen opvolgen (manoemen).

Mannen, vrouwen en kinderen, jongen en ouden omringden mij, staken hunne handen uit en juichten mij om het ijverigst toe; zoo schuw als ze in den beginne waren, zoo vrij waren ze later; die bij mijn weggaan mijne hand niet konden krijgen, kusten en raakten de panden mijner rok aan, even als of zij daarmede hun geluk dachten te vinden.

De tegenwoordige bevolking van Kaharingan bestaat voor het grootste gedeelte uit Oet Danoms.

Mannen en vrouwen zijn zeer zindelijk (zoover men dit van wilden verlangen kan) en van eenen schoonen ligchaamsvorm; de vrouwen vooral zijn vrij blank en hebben eene prachtige gestalte.

De omstreken zijn overheerlijk en, zoo als hier voren is aangehaald, voor verschillende kultuur geschikt; men ziet hier uitgestrekte en welige heuvels, waar echter door de natuurlijke traagheid en onwetendheid der bevolking tot hiertoe weinig of niets geplant is.

13 april. — Des morgens vroeg reeds werden mijne reisgezellen overvloedig van rijst voorzien, en kwamen alle vrouwen en meisjes mij aan mijne prauw bezoeken, en bragten rijst en eijeren; ik onthaalde haar met eenige versnaperingen, koffij en wijn en daarna met de noodige sirih en tabak en liet eenig kopergeld onder haar uitstrooijen, daarop bezocht ik nogmaals de kota, en vertrok eindelijk onder de meeste toejuichingen ten Sure in

den morgen en bereikte des middags ten 12 ure de kota Samoehing, van waar mijne landreis naar de Kahajan zal genomen worden.

Bij afwisseling waren de oevers steil en laag, doch de heuvels landwaarts in aaneengeschakeld; de rivier heeft op deze uitgestrektheid eene breedte van 70 tot 150 ellen.

Kota Samoehing is 150 ellen lang en staat op stijlen van 13 voeten boven den grond dicht aan den rivieroever, die zelf zich 10 voeten boven de watervlakte verheft.

De boekit Samoehing, aan welker voet bedoelde kota gelegen is, is 250 ellen hoog en strekt zich uit zoo ver het gezigt reikt; verscheidene heuvels zijn met haar aaneengeschakeld, die in dezen omtrek ook haren naam dragen

De grond is roodachtige vette klei. IJzer- en lintanghout, damar en stofgoud wordt in den omtrek gevonden.

Het hoofd Amai Pari is naar aanzien 55 jaren oud, kräftig gebouwd, een resoluut vriendelijk man; hij kwam terstond bij mijne prauw en liet zich een glas arak wel smaken.

Hij heeft gisteren een bode naar de soengei Koeron (in de boven-Kahajan) gezonden, om mijn daarzijn aan de aldaar op mij wachtenden te berigten; hij wil mij met de zijnen naar de boven-Kahajan geleiden en mijne reisgezellen alsdan van de noodige rijst voorzien.

Ik bezocht hem in den vooravond, en terstond waren mannen, vrouwen en kinderen om mij heengeschaard en nu werden de meer vermelde opdragten en aansporingen ter kennis der bevolking gebragt; de vrouwen verzochten mij om het ijverigst om kapaszaad, waarom ik haar terstond eene halve gantang gaf.

Tabak, zout en koralen werden in ruime mate door mij uitgedeeled, zoo ook koperen en zilveren ringen en eenig kopergeld.

Ik moest hun ook de hadat van het gouvernement uitleggen, en de meeste aandacht mogt ik erlangen.

Ook beloofden zij mij (zelfs de vrouwen) te Poeloe Petak te zullen opzoeken, en dan ijzerhout enz. afbrengen.

Ik heb hier eenige kapasboomen aangetroffen, die in zeer goeden bloei stonden; de kapas was voortreffelijk, lang van draad en sneeuw wit; men maakt in deze kota baadjes en sarongs (saloi's) voor eigen gebruik, van de vezels der limbaplant, de bamboevezels en van de kapas; de draad die men spint is echter grof; de kleuren der baadjes en sarongs zijn blaauw, rood en wit; de patronen zijn smaakvol en daarbij eenvoudig.

Ik heb mij er eenigen aangekocht.

Ik zond eenige menschen naar de kota Mahiak om mijne aanstaande komst te verwittigen.

14 april.—Ik zond zekeren Dambong, zoon van het kampongs-hoofd Pa Poendeh te Poeloe Petak, naar de Kahajan, om Dambong Anoem, die van Poeloe Petak naar de Kahajan is gegaan, ten einde mij in zijne prauw te kunnen opnemen, en die mij te Djangkang berigt had gezonden, dat hij te Toembang Koerou, in de boven-Kahajan, met eenige kahajansche hoofden op mij wachtende was, hiervan te berigten en om tevens onderzoek te doen naar andere prauwen, die geschikt zijn om door mijne reisgezellen gebruikt te worden.

Ik verliet des morgens ten 7 ure Samoehing en arriveerde des namiddags ten 12 ure te kota Soengei Taran, waar zekere Djaga Ria (Riempak) oudste is; hij was niet aanwezig maar werd door zijnen schoonzoon vertegenwoordigd.

Zekere Lawak, oudste van de ter halverwege Samoehing en Taran gelegene kota Toembang Rongoi, ging met ons.

Kota Taran bestaat thans uit eenige ellendige aaneengebouwde hutten, die op stijlen, 12 voeten boven den grond, staan, aan den voet der boekit Palawan aan den rechteroever der Kapoearivier en aan den linkeroever der soengei Taran, en heeft met degenen, die hier en daar verstrooid in de omstreken dezer kota leven, eene bevolking van p.m. 300 zielen.

Deze kota zal echter spoedig vernieuwd en meer landwaarts in gebouwd worden. Men ziet niets dan heuvels van p.m. 200

tot 250 voeten hoogte, welker grond bestaat uit zachte roode kleiaarde, bedekt met eene laag zwarte tuinaarde en zand; ze schijnt voor verschillende kultuur vatbaar te zijn; de kapas groeit er overheerlijk, doch slechts twee boompjes waren er te vinden; onwetendheid, maar vooral traagheid, zijn hier de redenen van.

Het suikerriet, dat men overal in de boven-Kapoeas aantreft, staat ook hier buitengewoon goed en is rijk aan sap; hetzelfde wordt onmiddellijk genuttigd; de bevolking verstaat de kunst van suiker bereiden niet; zelfs zwarte of donkerbruine suiker, dat de inlanders anders toch nog al verstaan, kunnen ze niet bereiden, en zij doen ook de moeite niet, om het van deskundigen te leeren.

Nadat de bevolking vereenigd was, en de hoofden daaromtrent geraadpleegd waren, werd ook hier door mij hetzelfde opgedragen als in de overige plaatsen.

Ik spoorde hen overal aan tot het planten van kapas, koffij, het aanleggen van groote rijstvelden, tot het bereiden van suiker, het afbrengen van ijzer-, lintang- en ander deugdzaam timmerhout, van getah njato, was, damar, rotting en bamboe.

Ik verbood ook het koppensnellen.

Ik reikte tabak, zout, korallen, eene halve gantang kapaszaad, eenig kopergeld en ringen tot geschenk uit.

15 april. — Ik verliet des morgens ten 7 ure kota Taran, bereikte ten 10 ure soengei Sirat, voer dezelve op, en kwam ten 1 ure aan de kota Mahiak, met deszelfs hoofd Mawong, die mij reeds ten 12 ure was te gemoet gekomen, en feestelijk met het noodige gamlanspel geleidde.

Van Maniak kan men de soengei Sirat nog twee dagen met rankangs opvaren, als wanneer men soengei Badjang ontmoet; deze soengei loopt dan nog 4 dagen N. N. W. waarts op, maar kan, door de vele watervallen, bestaande uit hooge en groote klippen en rolsteenen, die de geheele soengei bestrijken, niet meer bevaren worden.

Soengei Badjang met kleine djoekongs een halven dag opvarende, ontmoet men soengei Roehi; na deze soengei een halve dag opgevaren te hebben, kiest men 4 uren den landweg en ontmoet soengei Honop; een halven dag deze soengei op ontmoet men soengei Braoei, en deze een halven dag afvarende komt men aan soengei Hawaoen; deze een dag afvarende komt men in de boven-Kahajan aan de kota Hawaoen; zoodat men, dit traject volgende, van kota Mahiak (laatste kota der boven-Kapoeas) in $5\frac{1}{2}$ dagen reis naar kota Hawaoen in de boven-Kahajan kan komen.

De Kapoeasrivier boven soengei Sirat is nog zes dagen met rankangs bevaarbaar; haar oorsprong is nog twee dagen verder in de boekit Poerok Montej te vinden; dit laatste gedeelte is echter door de ontzaggelijke groote rolsteen, die als eilanden de geheele rivier bestrijken en het water in zijnen loop stuiten of liever woedende watervallen (riams) vormen, onbevaarbaar.

Alzoo is de oorsprong der Kapoeasrivier acht dagen boven de soengei Sirat monding; dit gedeelte is onbewoonbaar; alleen houden zich in de bosschen de zwervende Olo Oet op, die er steeds op uit zijn, om de komenden onverhoeds aan te vallen en af te maken.

Aan de andere of noordzijde der boekit Poerok Montej is de soengei Pana-an, welke men $5\frac{1}{2}$ dagen afvarende aan soengei Djo-roi komt; deze soengei $4\frac{1}{2}$ dag afgaande komt men in Moerong (de boven-Doesoen) ter hoogte van riam Hatas uit; deze waterval is drie dagen boven de kota Konjih en zes dagen boven toemenggong Soerapati's verblijf.

Van af de monding der soengei Sirat de Kapoeas rivier $5\frac{1}{2}$ dag opvarende ontmoet men soengei Toendan, welke men drie dagen kan opvaren; dan gaat men een dag over land tot aan soengei Danom Pari; deze soengei drie dagen opvarende ontmoet men soengei Mirih, en deze soengei drie dagen afvarende komt men in de boven-Kahajan uit.

Men heeft daar de kota's Nahongoe met p.m. 500 zielen,

Bahiroe met p.m. 1000 zielen en Bangohoe met p.m. 500 zielen. allen op een halven dag afstand van elkander gelegen, terwijl Bangohoe een dag van de soengei Mirih monding hare uitwatering heeft.

Kota Mahiak is voor een groot gedeelte sedert 1852 uit elkander geraakt; een groot deel der bevolking is verhuisd, doch ook thans heeft ze nog, met de hier en daar in de soengei Sirat verspreid levende doch onder het gezag van Mawong staande lieden, eene bevolking van p.m. 400 zielen.

De kota is 140 voeten lang en rust op ijzerhouten stijlen van 20 voeten boven den beganen grond aan den voet van den heuvel.

Rondom ziet men niets dan hooge heuvels van 200 tot 700 voeten hoog. Prachtig is het gezicht dezer landstreek. De grond bestaat uit roode, zachte klei, bedekt met lagen grijze tuinaarde en zand; alles groeit er welig; jammer maar dat de bevolking meer aan oorlogen dan aan planten haren tijd besteedt.

Er is hier een vrij gunstige oogst geweest en de rijst behoort tot de beste dezer afdeeling, doch kan even als de overige niet langer dan twee, hoogstens drie maanden bewaard blijven, waarom men ze als padi opschuurt en telkens voor het gebruik ontbolstert.

Uitgebreide suikerrietvelden ziet men als eilanden verrijzen, en het riet heeft bijzonder veel suikerhoudend sap, jammer dat de bevolking het suikerbereiden niet verstaat.

Bamboe en rottingbosschen ziet men in menigte, zoemedede ijzer-, lintang- bankirei- en lananhout, waarvan sommige boomen eene doorsnede aan den voet van 5 rijnl. voeten en de stam eene hoogte van 200 voeten bereiken.

Vruchten van het ijzerhout waren niet te verkrijgen, eensdeels omdat deze boomen niet in menigte op ééne hoogte zijn, maar hier en daar onder andere boomen een enkele zich verheft, anderdeels ook de vrees van de bevolking, dat haar doox

het verstrekken daarvan, te veel opdragen zullen gegeven worden.

Mawong heeft mij echter beloofd eenige jonge boompjes met de vrucht bij gelegenheid te zullen bezorgen; ik heb hem aangespoord om het ijzerhout voort te planten, opdat in later tijd daarvan bosschen komen.

Ook de getah njato boom bestaat hier even als in de geheele Kapoeas, doch schaars.

In het kort, prachtig is deze landstreek en men ziet met weemoed hoe ze door deze wilde stammen verwaarloosd wordt, als men bedenkt wat ze zouden kunnen zijn, zoo ze door kundige en ijverige landbouwers bewoond was.

Stofgoud is hier in massa te vinden; de vele wederzijdsche strooptogten van de bevolking zelve en van de Pari's en Olo Oets bemoeijelijken echter het graven van dit metaal; over de aanwezige mineralen kan ik geen oordeel vellen, daar het uitermate hooge water de soengeis en de Kapoeas zoodanig had doen overstroomen, dat alles onzichtbaar was.

De kota Mahiak verkeert in eenen verwaarloosden staat, doch zal door Mawong spoedig hersteld worden.

Ze is omgeven door eene omheining (kota) van zware, dertig rijnl. voeten lange ijzerhouten stijlen; ze heeft echter veel geleden door den door toemenggong Soerapati tegen haar gevoerden oorlog.

In het jaar 1850 n. l. is genoemde toemenggong met p.m. 600 man (Pari's) uit de boven-Doeson herwaarts gekomen, om de kota te nemen; drie maanden lang had hij den aanval volgehouden, maar moest eindelijk door het talrijk verlies zijner manschappen terugtrekken.

Hij en de zijnen waren gewapend met geweren, buksen, lela's en kleine kanonstukken van $3\frac{1}{2}$ R; hij had zelfs tot bijna vlak tegen deze benteng aan, zijne benteng opgericht, doch Mawong verlengde zijne palisaderingen zoodanig, dat de woningen binnen de benteng (kota) kogel- en brandvrij bleven.

Aan de beneden dwarszijde werd de benteng aangevallen, zoodat eene verdediging hoogst moeilijk viel; de ijzerhouten palen waren echter tegen Soerapati's kogels bestand, waarom deze er den brand in stak. Mawong en de zijnen moesten zich toen aan het blusschen zetten; de talawang (schild) werd gebezigd om zich tegen de vlammen te beschermen. Desniettenstaande wist Mawong, die op dat oogenblik slechts met dertig weerbare mannen in de kota aanwezig was, zich staande te houden.

Des nachts gingen eenige weinige lieden, meestentijds niet meer dan drie of vier, naar buiten en overvielen de Doessonners; dezen konden in den nacht vriend noch vijand onderscheiden en maakten daardoor dikwijls hunne eigene makkers af, waardoor er velen vielen, terwijl Mawong, na het eindigen van den strijd, slechts een of twee dooden had.

Ik heb de aangevallene zijde beschouwd; meest al de stijlen hebben kogelgaten, waaronder zeer belangrijke, die echter niet diep ingedrongen zijn; een bewijs van de hardheid van het ijzerhout. Meer dan de helft der stijlen zijn verband en Mawong heeft zich tot hiertoe er eene eer ingesteld, om ze niet te vernieuwen maar heeft ze gelaten, zoo als ze door den strijd geworden zijn, om ze aan een ieder te kunnen toonen; hij wil er nu een nieuwe palissadering om heen maken.

In dienst van het gouvernement kan Mawong nuttig zijn.

Mawong is naar aanzien 45 jaren oud; zijne gestalte is fraai, mannelijk, krijgshaftig en edel; hoewel dapper en wild, gebruikt hij zijne dapperheid thans slechts tot verdediging; zijne mandauw heeft echter reeds menig menschenleven gekost, en, naar men mij verzekerd heeft, zijn er niet minder dan honderd menschen door zijne hand gevallen.

Ten einde het gezag van het gouvernement te doen eerbiedigen heb ik getracht hem voor het gouvernement en zijne dienaren te winnen, hetwelk mij dan ook gelukt is, immers voor zoo ver men dit van een dajaksch hoofd aanvankelijk verwachten kan.

Zijne talawang, bij den oorlog tegen toemenggong Soerapati gebruikt, waarvan een gedeelte is verbrand, overigens een leelijk voorwerp, doch juist om die gelegenheid en van een man als hij voor mij van waarde, heeft hij mij geschonken, zoodat hij zijn tapo (zitmatje, dat de dajackers in de bovenlanden dragen, bevestigd door eene gestrengelde rotting om het midden, en versierd aan de buitenzijde met ronde witte vischbeenen).

Buiten andere kleinigheden heb ik hem één mijner pistolen (daar hij zijn wensch daarnaar van ter zijde geuit had) ten geschenke gegeven; hij was daarmede uitermate verheugd; van het begin mijner komst tot mijn afscheid was hij de voorkomenheid zelve; hij heeft mij beloofd om met alle andere hoofden te zullen afkomen.

Met hem is de geheele Kapoeas onderworpen; met zijne medewerking, zullen ook de overige hoofden medewerken, en hoop ik de bevolking dezer streek ijveriger zal worden, vooral ten opzichte van het inzamelen en afbrengen van producten, en de Kapoeas van lieverlede een ander aanzien zal krijgen, en daardoor voor het gouvernement winstgevender worden.

Om getrouw te zijn moest Mawong echter eene schriftelijke aanstelling als hoofd hebben en had hij den wensch daarna, aan de mij vergezellende hoofden te kennen gegeven, er bijvoegende, dat als een blijk van toegenegenheid te zullen beschouwen en alsdan met hart en ziel het gouvernement toegedaan te zullen zijn.

Ik verleende hem daarom eene voorloopige aanstelling als hoofd onder toemenggong Hondjoen en gaf hem den titel van Patih Singa Djaja, over de kota Hamiak en omstreken of soengei Sirat; ik gaf hem eenige geschenken, als koralen, zout, tabak, een baadje (katoen) en eene Hollandsche vlag van gewoon katoen, en bracht hem, in tegenwoordigheid zijner bevolking en van toemenggong Hondjoen, zijne verpligtingen omtrent het

gouvernement en gehoorzaamheid aan genoemden toemenggong onder het oog, en stelde bij de acte van aanstelling zoo wel als mondeling bekend, dat die acte later vervangen zou worden door eene van den resident, en dat hij deze zoude erlangen zoodra hij afkwam en zich aan den resident zoude vertoonen.

Hij beloofde mij op eene mannelijke wijze het gouvernement en zijne dienaren houw en getrouw en voor zijne onderhoorigen een goede voorganger te zullen zijn.

Daarop heb ik deze bevolking hetzelfde als tot hiertoe in de vorige gedeelten der Kapoeas opgedragen.

Inzonderheid spoorde ik hen aan, om niet alleen strooptogten, het afmaken van menschen bij hunne tiwa- (begrafenisfeesten) etc. daartelaten, maar ook om te trachten de omliggende stammen van de Doeson, Moerong, Siang en de Olo Oets door aanhuwelijking voor zich te winnen.

Ik gaf aan de vrouw van Mawong nog in het bijzonder een baadje en een zilveren ring, en strooide daarna onder de mij omringende menigte eenig kopergeld uit; mannen, vrouwen, meisjes en kinderen omringden mij om strijd, en even als te Kaharingan kusten zij die mijne hand niet konden bereiken, de panden van mijnen rok, om hunnen dank te toonen, en ook omdat zij denken dat de Olo bepoeti's (blanke menschen) eene soort van heiligheid bezitten.

Van mijne lieden die de Oet Danomsche taal verstonden, vernam ik later, dat Mawong en de zijnen niet opgehouden hadden het gouvernement en mij te prijzen.

16 april. Heden slagte het hoofd van Mahiak een varken (ter waarde van f 40 aldaar), waarvan hij de helft onder zijne bevolking verdeelde, en de andere helft aan mijne reisgezellen en mij gaf; ook verzorgde hij ons van de noodige rijst.

Nadat ik hem en hij mij nogmaals bezocht en wij de omstreken onderzocht hadden, scheidden wij onder de meeste vriendschapsbetuigingen en onder het gejuich zijner bevolking, des morgens ten 9 ure.

Wij zakten nu de soengei Sirat en de Kapoeas rivier af, werden met eene snelle vaart door het sterk afstroomend water voortgestuurd, en bereikten reeds ten 11 ure in den voormiddag kota soengei Taran.

Deszelfs oudste Djaga Ria, ook Riempak genaamd, was nu aanwezig, ik gaf hem een kort bezoek en vertrok ten 1 ure weder, terwijl gemelde Djaga Ria en zekere Lawak van kota Toembang Rongoi (welker bevolking reeds gedeeltelijk naar de kota Soengei Taran verhuisd is en zich geheel en al daar wil vestigen) mij volgden, en kwam des namiddags ten 3 ure te kota Samoehing terug.

Bij mijne komst ontmoette ik Peanje, hoofd van Toembang Koeron in de boven-Kahajan, die, om mij te verwelkomen, van daar over land herwaarts was gekomen.

Hij berigtte mij, dat Damang Soera, hoofd van kota Rawi (eerste kota in de midden-Kahajan), op mij wachtende was aan de monding der soengei Koeron in de Kahajan, en dat ook verscheidene andere hoofden der boven-Kahajan mij zouden te gemoet komen, doch dat Dambong Anoem van Poeloe Petak en de overige praauwen, die mij zouden ontvangen, weder naar de beneden-Kahajan waren teruggekeerd.

Van af de monding der soengei Sirat heeft men de volgende belangrijkste soengei's:

Soengei Sirat, aan den regteroever der Kapoeas rivier.

Soengei Pari, aan den linkeroever der Kapoeas rivier; deze soengei twee dagen opvarende, ontmoet men soengei Kraauw; deze soengei een dag afzakkende, komt men, een weinig beneden kota Baboewi, in de boven-Doeson uit; ze strekt den koppen-snellers, zooals de Pari's en de Doessoners tot weg herwaarts. Rotting, bamboe, stofgoud, ijzerhout en andere goede houtsoorten zijn de voortbrengselen, waarvan betrekkelijk weinig partij getrokken kan worden, door de onophoudelijke strooptogten.

Soengei Taran aan den regteroever der Kapoeas rivier; wan-

neer men deze soengei 12 uren met rankangs (platboomde vaartuigen of liever uitgeholde boomstammen) opvaart of langs dezelfde gedurende 6 uren loopt, komt men aan soengei Pandoejan, en van hier 8 uren verder loopende, ontmoet men soengei en kota Sakoi.

Van af de monding der soengei Pandoejan de soengei Taran N. W. waarts volgende, ontmoet men de 800 voeten hooge boekit Marimang; van hier een dag gaande ontmoet men soengei Tangirang; deze een dag opvarende, komt men aan boekit Tambong, aan welker tegenovergestelde zijde soengei Koeron is, die in de boven-Kahajan uitloopt.

Soengei Rongoi, eene kleine soengei aan welke kota Toembang Rongoi, gelegen is; ze is niet dan voor zeer kleine djoekongs bevaarbaar en ontmoet songei Sakoi.

Soengei Samoeking, eene kleine soengei beneden de kota van dien naam, die dicht bij hare monding een begaanbaar pad opneemt, dat naar de kota en soengei Sakoi leidt; ze loopt zelve ongeveer 5 uren roeijens het land in.

Beide laatstgenoemde soengei's zijn aan den regteroever der Kapoeas rivier gelegen.

17 april. — Ik gaf nu aan het hoofd en de bewoners dezer kota weder een bezoek en maakte van die gelegenheid gebruik, om hen aantesporen om kapas tot hun eigen voordeel aanteplanten, waartoe ik hun een halven gantang kapaszaad verstrekt had; ik reikte ook nog tabak, zout en eenige andere kleinigheden ten geschenke uit.

Zij bragten mij ook tegenbezoek in mijne praauw, waarin ik hen behoorlijk onthaalde.

Des avonds had er een klein feestje ten huize van Amai Pari plaats, het bégalfeest (dansfeest); meisjes, vrouwen, jonge en bejaarde mannen vormden een kring en maakten eene op en nedergaande beweging door het buigen hunner knieën, en maakten de rondte hand aan hand, door telkens eenige schreden zij-

waarts te doen; het is een stijf en eentoonig vermaak, waarbij zij echter de meeste vreugde aan den dag legden.

Alle feesten bij de dajakkers mishagen den vreemdeling, daar zij grootendeels bestaan in het drinken van toewak of arak; het eten alsdan een weinig ruimer en beter is dan op gewone dagen, voornamelijk door het daarzija van het vleesch en spek van de voor die gelegenheden geslagte karbouwen en varkens.

De Oet Danoms maken echter minder gebruik van sterken drank dan de dajakkers der overige streken in deze afdeeling, ze zijn echter algemeen zoo wel in de Kahajan, Bonkas en Kapoas de wildste stammen, doch worden in ruwheid nog overtroffen door de steeds in de bosschen rond zwervende Olo Oets.

Van zedelijkheid hebben zij weinig of geen begrip; raadpleegt men de volgens hunne hadat bestaande enorm hooge boeten, gesteld op ontrouw der echtgenooten en overspel, zoo zou men in de meening moeten komen, dat deze stammen oorspronkelijk in voorouderlijke tijden op dit punt zeer gestreng waren; misschien was zulks het geval, en is welligt van lieverlede van het opleggen dezer boeten misbruik gemaakt; bij de meesten is het thans eene speculatie geworden en van daar dan ook, dat de meeste en voornamelijk afgeleefde mannen twee tot zeven jonge vrouwen hebben, en zij zich meermalen beroemen op hunne schoone vrouwen, die door overspel hunne mannen verrijken.

Dikwijls gebeurt het, dat handelaren van elders door deze vrouwen verleid en daarop door deze bij hare mannen verklaagd worden, die dan de hoofden en voornaamsten hunner plaats verzamelen om uitspraak te doen, waarvan het gevolg is, dat de schuldige beboet wordt met een som van *f* 300 tot *f* 1000 of anders verkocht of afgemaakt wordt, tenzij hij zich door de vlugt weet te redden. Het is dus voor vreemdelingen zaak zich ten deze in acht te nemen.

Veelal knoopt de handelaren van elders eene vriendschap

aan met enkele bovenlanders, door het wederkeerig gebruiken van elkanders bloed (koeman dahn); zij geven zich een prik of klein sneedje in den schouder, doen het uitvloeiende bloed op een sirihblad, reiken elkander dit blad over en nuttigen hetzelfde, terwijl een derde dajakker hun de eed van vriendschap afneemt, daarbij het aanroepen hunner geesten niet te vergeten. Deze vriend- of broederschap verzekert hun meesten tijds de bescherming tegen onbillijke behandeling.

De kota's der boven-Kapoeas zijn de ondervolgende:

Kota Data	met	p.m.	100	zielen	waarvan	oudste	is	toemenggong
"	Moeroh	"	400	"	"	"	"	{Hondjoen.
"	Djangkang	"	600	"	"	"	"	Mangkoe Pati.
"	Batoe Sambong	"	180	"	"	"	"	Ngabé Rompos.
"	Kaharingan	"	250	"	"	"	"	Amad Poean.
"	Samoeling	"	300	"	"	"	"	Amad Pari.
"	Toembang Rongoi	"	100	"	"	"	"	Lawak.
"	Taren	"	300	"	"	"	"	Djakakia.
			<hr/>					
Totaal		2230		zielen.				

Langs de soengei Kowab:

Kota Taroepok	met	p.m.	250	zielen	waarvan	oudste	is	Djaga Anoem.
"	Toentong	"	250	"	"	"	"	{ Sinta.
"	Mawat	"	250	"	"	"	"	{
"	Harinting	"	100	"	"	"	"	{ Goeaar.
"	Tabaen	"	100	"	"	"	"	{
			<hr/>					
Totaal		950		zielen.				

Langs de soengei Sirat:

Kota Hamiak met p.m. 400 zielen, waarvan oudste is Pati Singa Djaja (alias Mawong).

Langs de soengei Sokoi en omtrek:

Kota Sakoi met 400 zielen, waarvan oudste is Djaga Mas.

Zoodat het geheele gebied der boven-Kapoeas heeft:
 eene bevolking van p.m. 3980 in 14 kota's of versterkte kampongs.
 die der midden-Kap. " 2855 " " " "
 die van Mentangi " 3000 " 1 kampong en omliggende songeis.
 die van Poeloe Teloe " 3200 " " " "

Totaal bevolking der geheele Kapoeas p.m. 12035 zielen;
 trekt men hiervan weder af de bevolking van Poeloe Teloe,
 daar deze onder den toemenggong Djaja Nagara staat, dan
 resteert eene bevolking van 9835 zielen.

Over Mentangi en de midden-Kapoeas is het 1^e hoofd toe-
 menggong Singa Nagara, die te Tangoehan verblijf houdt, ter-
 wijl over die streek raden Djaga Anoem 2^e hoofd is.

Over de boven-Kapoeas is toemenggong Hondjoen 1^e en
 Mangkoe Pati 2e hoofd.

Terwijl Pati Singa Djaja (Mawong) hoofd van Sirat is, on-
 der toemenggong Hondjoen.

En over de soengei Kowab Dambong Anoem, almede onder
 toemenggong Hondjoen.

De bevolking der midden- en boven- Kapoeas zoekt haar on-
 derhoud met het planten van padi, het zoeken van was, hars,
 drakenbloed (djerenang), stofgoud en het snijden van rotting,
 welke dan ook de artikelen van uitvoer dezer streek uitmaken.

De pikol hars kost	f 1.25 tot f 2.—
" 100 gantangs padi of 5 pikols kosten	" 4.— " " 8.—
" 100 bossen rotting (ieder bos van 200 stuks)	" 70.— " " 80.—
" pikol was	" 95. — " " 100.—
" tahil stofgoud	" 60.— " " 76.—
" kati djerenang	" 1.50 " " 2.—

Terwijl de artikelen van invoer en hunne prijzen zijn:

Rood Adrianopel of rood katoen per stuk	f 18.— tot f 24.—
Ongebleekt katoen (kajin bladjoë)	" " 7.— " " 10.—
Grof blaauw linnen	" " 2.— " " 5.—
" zwart "	" " 2.— " " 5.—
Javasche selendangs	" " 2.— " " 4.—
Sumanapsche en Nagarasche sarongs	" " —.50 " " 2.—
Boeginesche sarongs (grove)	" " 4.— " " 6.—
Bataviasche en Soerabajasche hoofddoeken	" " 1.50 " " 2.—
Tabak, de krاندjang	" " 16.— " " 25.—
Zout, " pikol	" " 5.83 " " 16.—
Gambier, " "	" " 40.— " " 50.—
Samarangsche gongs van diverse dimensiën	" " 10.— " " 60.—
Koperen kookpotten	" " 2.— " " 8.—
IJzeren braadpannen (rindjing)	stel " 6.— " " 10.—
Aardewerk (chineesch en europeesch)	stuk " 0.08 " " 0.50
Arak	de kelder " 12.— " " 15.—
Karbouwen	per stuk " 25.— " " 60.—

Pluimgedierte, sirih en klappers komen uit het sulthans gebied.

De winst van den binnenlandschen handelaar bedraagt 50 tot 100%.

In de verre bovenstreken worden de ingevoerde artikelen met stofgoud betaald, en wel een gelijke prijs in goud als men in de benedenstreken met geld betaald heeft of met eene winst van 50 à 80%.

Kost eene krاندjang tabak te Poeloe Petak f 14, dan verkrijgt men daarvoor in de boven-Kapoeas 7 realen goud of f 21 tot f 25 in geld, wanneer men de tabak tegen f 60 à f 72 rekent.

De grootste winst wordt behaald wanneer de handelaren hunne waren met de hiervoren gemelde artikelen van uitvoer ruilen en wel op credit, doch op eene niet te lang termijn. Alsdan verminderen de produkten van het land met minstens 10% en stijgt de waarde der aangebragte artikelen met 30% ja dikwijls met 50% boven de hierboven bedoelde gewone winst.

18 april. — Ik maakte alles gereed om op morgen te kunnen vertrekken, indien het heden droog weer blijft.

19 april. — Ten 6 ure in den morgen zakten wij in djoekongs de Kapoeas rivier af tot soengei Samoehing, die digt bij de kota hare monding heeft; wij voeren dezelve een kwart uur in en stapten toen aan wal.

Toemenggong Djaga Nagara, toemenggong Hondjoen, raden Djaga Anoem, het hoofd van Toembang Koeron (boven-Kahajan) Pandji, Djaga Ria, Lawak, Amai Pari, met hunne volgelingen zijn met mij.

Djoekongs, rangkangs, praauwen, in het kort alle vaartuigen of vervoermiddelen blijven in de Kapoeas achter en ik ga met de genoemde dajakkers naar de Kahajan, met de hoop aldaar werkelijk de praauw van Damang Soera te zullen aantreffen; in het tegenovergestelde geval kan mijne positie minder aangenaam worden.

Nu ging het over heuvels en dalen, en zoo veel mogelijk langs den voet dier heuvels, omdat zulks minder vermoeijend is; beurtelings ontmoetten wij de soengei Samoehing, welke soengei door de menigvuldige rotssteenen, die ze in hare bedding opneemt, het afloopende regenwater van de bergen in den loop hindert, dat zware stroomingen en rollingen veroorzaakt en dit vaarwater gevaarlijk maakt.

Onder deze heuvels is de voornaamste de boekit Riwoet (windberg) welke p.m. 1000 voet hoog is; zij heeft verscheidene heuvels in haren omtrek.

Het terrein wordt nu zeer vermoeijend, over hoogere heuvels dan tot hertoe het geval was; tusschen deze heuvels in de dalen en diepten zijn aanzienlijke waterplassen, die het land moerassig maken en die men oversteken moet door middel van drijvende en vastliggende boomstammen. Ook de heuvels moeten dikwijls over zulke boomstammen beklommen worden, terwijl men ontzaggelijke diepten op dezelyen aantreft. De steile ligging

der boomstammen maakt het gaan zeer moeilijk en gevaarlijk, daar men bij de minste zijwaartsche beweging in de diepten dreigt te vallen.

Even beneden kota Sakoi is de soengei van dien naam, welker loop men volgt; uiterst vermoeid kwamen wij des namiddags ten 4 ure aan de kampong Sakoi.

Van deze kota ziet men in 't N. $\frac{1}{2}$ W. den p.m. 800 voeten hoogen berg Marimang, langs welken de soengei Taran loopt.

Door het zooveel mogelijk volgen van begaanbare paden gaat men dikwijls het kompas rond; de regte strekking van soengei Samoehing naar kota Sagoi is Z. W. t. N.

Kota Sakoi binnenkomende stonden mannen, vrouwen en kinderen aan weerszijden van den door die plaats gaanden weg voor hunne woningen, en onder het salamat wenschen, werden mij inlandsche stroosigaren, sirih, etc. aangeboden; ik liet dezen en genen eenig klein geld en tabak uitdeelen.

Het hoofd dezer plaats, Djaga Mar, geleidde mij terstond naar zijne woning; na de behoorlijke pligtplegingen volvoerd te hebben, zonderde ik mij af, om van de ondergane vermoeyenissen te verademen.

20 april. — Kota Sakoi is eene versterkte kampong uit tien net gebouwde huizen bestaande; sommige dier huizen zijn van ijzerhouten planken, anderen wederom van boomschors, met sirappen gedekt. De kota heeft eene bevolking van p.m. 400 zielen.

Deze lieden behooren tot den stam der Oet Danoms en zijn zeer vredelievend van aard; zij maken eene uitzondering op de Oet Danoms van de Kahajan en de Kapoeas, en wel daarin, dat zij niet of ten minste zeer zelden koppen snellen en het slagten van slaven bij hen in geringer mate voorvalt, dan bij hunne overige stamgenooten; zij kiezen daartoe meestal oude afgeleefde personen uit.

Zij ernerer zich voornamelijk met het goudwasschen; slechts enkele kleine padihelden worden hier aangetroffen.

De geheele omstreek houdt goudmijnen in; ik heb die bezocht en bevonden dat dezelve bestaan uit gelijkzijdige of langwerpige vierkante ook wel uit langwerpige ronde, loodrechte putten van verschillende diepten, naarmate de goudhoudende laag meer of minder diep onder de oppervlakte gevonden wordt.

De putten zijn zeer dicht naast elkander aangelegd, en de aarde en het zand worden op eene zeer onregelmatige wijze er uitgehaald, waardoor deze putten ten laatste onderaardsche verbindingsen krijgen. Men neemt de moeite niet om zulke putten door hout te schragen of bij verlating weder met aarde dicht te maken, waardoor dikwijls ongelukken voorvallen.

De putten hebben eene diepte van 2 tot 8 voeten en bestaan uit geele en roodachtige klei vermengd met grof rood zand; daarna treft men eene laag van wit kleizand van $\frac{1}{2}$ tot 2 voeten dikte; in de benedenste laag vooral wordt het beste goud, het zoogenaamde *mas toewah boelan batoewé* aangetroffen; zoodra men dorre grijze potaarde aantreft, houdt het graven op.

Hoewel men overtuigd is, dat juist in bedoelde laag of diep in den grond het beste goud gevonden wordt, zoo worden toch zelden diepe putten aangelegd; de meeste putten, die ik hier gezien heb, waren niet dieper dan 2 tot 4 voeten, en leverden een zeer slecht goud op; het heeft eene witte kleur, nagenoeg gelijk aan die van zilver, en eene mindere waarde; de handelaren die zich hier bevinden geven voor de tahlil niet meer dan f 50 hoogstens f 55 waarde.

De door de maanen uitgegraven grond wordt naar eene naburige soengei gebragt, en in zich aldaar bevindende langwerpige vierkante djoekongs geladen, die men eenigzins laat zinken. Door voettrapping en spoeling van het steeds indringende water worden de grofste bestanddeelen of niet goud houdende aarde afgezonderd, en daarna het overige door de vrouwen herhaalde malen gewasschen op bijna platte ronde bakken, tot zoo lang alleen het zuivere goud overblijft.

Gewoonlijk kan men rekenen, dat ieder arbeider per dag $\frac{1}{2}$ tot 2 gulden aan waarde van dit metaal erlangt.

Van waterleidingen wordt geen gebruik gemaakt, zoodat de goudmijnen of putten meestal zeer dicht aan de soengeis worden gegraven, en daardoor belangrijke streken landwaarts in niet uitgonnen worden.

Zeer zeker is het, dat door deze gebrekkige wijze van ontginning veel te loor gaat, en het beste en meeste goud niet verkregen wordt, en dat, wanneer chinesche mijnwerkers hier waren, schatten zouden gevonden worden, zoo dan geene Californische schatten, dan toch de honderdvoudige hoeveelheid van de tegenwoordige.

Ik maakte de bevolking bekend met de wijze van goudgraven der chinezen, en wees haar op de zooveel voordeelige ontginning van oud goud, dat diep in den grond zit, en waarvan zij toch reeds door eigen ondervinding overtuigd zijn.

De kleeding dezer lieden is gelijk aan die der Kajahan en Kapocas; die der mannen bestaat uit een tjawat (ewa), een baadje van boomschors, doch ook wel bij gegoeden uit blaauw katoen met rood katoenen of witte valsch passementen rand, of ook wel uit rood adrianopel, en bij sommige hoofden uit een blaauw lakensch baadje, geborduurd of met boven omschreven rand afgezet.

De vrouwen dragen een naauwe saloi (dajaksche rok) vastgebonden door eenen roodgeverwden lintong of een buikband van geel koper, bij sommige van goud; ook dragen zij eene verzameling van die lintongs achteruitstekend onder de saloi, dat een soort van cul de Paris vormt. Gewoonlijk blijft het bovenlijf onbedekt; bij feesten of bijzondere gelegenheden worden korte aan het midden naauw sluitende baadjes van blaauw katoen met eenen rooden en geborduurd rand gedragen. Oor- en borstversierselen en wapenen zijn even als in de overige streken dezer afdeeling.

De mannen zijn meest allen over het geheele ligchaam geta-toëerd en de vrouwen aan het voorbeen.

Ik kan niet anders zeggen dan dat de bewoners dezer kota vriendelijke goede lieden zijn, die van het begin mijner komst tot mijn vertrek zeer welgezind waren. Verscheidenen bragten mij feestelijke bezoeken, waaronder de vrouwen zoowel van het hoofd als van de minderen; zij waren ook bijzonder spraakzaam. Ik gaf Djaga Mas en verscheidene andere voornamen tabak, zout, koralen, naaigaren, baadjes, etc. ten geschenke.

Prachtig zijn de omstreken dezer plaats en ruim van goudmijnen, ijzer-, lanang- en bangkireihout voorzien.

Des namiddags kwamen eenige lieden van de Kahajan aan, die mij berigttten, dat, buiten de prauw van Damang Soera, ook nog andere prauwen met hoofden der boven-Kahajan, zoo ook Dambong Anoem, die inmiddels van beneden teruggekeerd is, dicht aan de monding in de soengei Koeron mij wachtende waren.

21 april. — Heden verlieten wij kota Sakoi, nu en dan bij afwisseling langs de soengeis Sakoi en Pentajan gaande; laatst genoemde soengei loopt tot aan den voet der p.m. 600 voeten hooge boekit Tambon; deze berg is de grenslijn, en vormt met de heuvels en bergjes, die zich aan het Noorden en Zuiden aan hem verbinden, de waterscheiding tusschen de Kapoeas en de Kahajan. Zooveel mogelijk werd de voet van boekit Tambon gevolgd, dat den weg wel langer, doch daarentegen ook minder moeilijk maakte; het op- en afstijgen der heuvels, de waterplassen in de dalen, die niet te vermijden waren, en dus het bij afwisseling drooge en natte, hooge en lage terrein matte mij zeer af, waardoor ik dikwijls eene koortsachtige aandoening gevoelde; ik was dan ook zeer blijde, toen wij des namiddags ten 4 ure de kota Djakatan bereikten.

Aan deze zijde der boekit Tambon ontspringt de soengei Koeron, welker oevers bij afwisseling werden gevolgd. Djakatan ligt een weinig zijwaarts van de soengei Koeron.

Deze kota bestaat uit twee middelmatige huizen, wier bewo-

ners, p.m. 100 zielen, tot de kota Toembang Koeron in de boven-Kahajan behooren; zij hebben hier ladangs en verschillende aanplantingen, hoofdzakelijk van vrucht-en klapperboomen.

In één der huizen nam ik mijnen intrek, waar ik, na een weinig uitgerust te hebben, al spoedig van de hier wonenden beurtelings bezoek kreeg, die ik dan onthaalde; eene der vrouwelijke bezoeksters bragt mij bij haar tweede bezoek een tros pisang.

Deze woningen staan op een heuvel, waardoor men een ruim gezigt over de geheele schoone omstreek heeft; de grond is zeer vruchtbaar en voor padi, koffij, kapas, suikerriet, klapper- en andere vruchtboomen geschikt.

De strekking van kota Sakoi herwaarts is Z. W.

22 april. -- Ten 6 ure in den morgen verlieten wij Djakatan; na een goed half uur langs heuvels en dalen te zijn gegaan begaven wij ons in de in soengei Koeron aanwezige djoekongs, daar mij de waterweg verkieslijk boven den landweg voorkwam, en de ondervinding mij zulks ook bevestigd heeft.

Die mijner reisgezellen, welke uit gebrek aan djoekongs over land den weg namen, waren mij in den beginne telkens vooruit, doordien zij een korter weg te maken hadden dan de loop der Koeron door hare ontelbare kronkelingen heeft; op het laatst geraakten zij toch achterlijk, dewijl hun weg dikwijls over hangende boomstammen liep, waarvoor zij zich zeer in acht moesten nemen, om niet in de diepten te vallen.

Des namiddags ten 2½ ure bereikte ik de monding der Koeron, die (eene regte strekking nemende) Z. W. t. W. van de kampong Djakatan gelegen is; aldaar trof ik Damang Soera, hoofd van Rawi (de eerste of benedenste woonplaats in midden-Kahajan), Sandi, hoofd van Tewa Padjangan, en Awat, hoofd van Tampang, in hunne kleine prauwen aan, die salutschoten gaven en met gamelañspel mij inhaalden; ik begaf mij in een dier prauwtjes en nu ging het in triomf met muzijk en zang van balians

naar de een weinig van de Koeron-monding aan den regter-oever der Kahajan rivier gelegene kota Koeron, waarvan het hoofd, ngabé Anoem Pandji, bij mij was. Wij arriveerden aldaar ten 3 ure.

Met salutschoten werd ik ontvangen; genoemd hoofd had een eerepoort opgericht; ik nam mijnen intrek in zijne woning.

Awat en al de andere hoofden wenschten mij geluk met mijne behouden aankomst.

Ook Dambong Anoems prauw van Poeloe Petak was daar.

Na de vereischte pligtplegingen en onthalingen werd de zoo noodige rust genomen.

23 april. — Heden bezochten mij wederom de hoofden van den overigen dag met wien nu gesproken werd over het meer partij trekken van de producten van hun land.

Ook maakte ik eene wandeling door deze kota; zij bestaat thans uit twaalf tamelijk groote net gebouwde huizen van ijzerhouten planken of boomschors met sirappen gedekt, en bewoond door p.m. 300 zielen.

Toen ik in de maand december 1853 deze plaats voor het eerst bezocht, bestond zij slechts uit vier ellendige huisjes; de goestie's Djamal, Toepak en Arip, die ik toen daar aantrof, zijn ook nu hier woonachtig en erneren zich met den handel; zij waren nu reeds p.m. 17 jaren aldaar aanwezig.

Het hoofd dezer plaats, ngabé Anoem, is een net man en voert een belangrijken handel, waardoor hij bemiddeld is geworden en nog al bemind is door zijn onderhoorig kampougsvolk; zijn invloed strekt zich zelfs uit tot vele der hooger gelegene kota's; van daar dat er van tijd tot tijd lieden van daar zich te Toembang Koeron gaan vestigen en deze plaats nu driemaal vergroot is geworden.

Ik gaf dit hoofd zout, tabak, koralen en arak ten geschenke.

Sandi, hoofd te Tewa Padjangan en Troesan Petos, welke kota's in maart 1855 voor het herhaald koppensnellen in de be-

nedenlanden, zoo als in de kwala Lopok enz. en het plegen van openlijk verzet toen de resident van der Ven zich aldaar met de stoomer Tjipannas bevond, vernield zijn geworden, kwam bij mij, met verzoek hem ook in zijne kampong te bezoeken. Toen ik hem dit weigerde, op grond dat de schuldigen aan bovenvermelde feiten zich tot hiertoe niet verootmoedigd hadden, stelde hij mij bekend, dat, op enkelen na, de hoofdschuldigen zich in de verre bovenlanden der Kahajan bevonden, en dat die enkelen zoomede de geheele bevolking om vergiffenis wilden smeeken en getrouwheid aan het gouvernement belooven.

Daar hij mij dit nu zoo vertrouwelijk herhaaldelijk en blijkbaar met belangstelling verzocht, heb ik besloten, zijne kampong te bezoeken. Awat en de andere hoofden ondersteunden tevens zijn verzoek, en stonden voor de getrouwe en opregte bedoeling van Sandi in en verklaarden mij, dat alsdan de geheele Kahajan voor het gouvernement zoude gewonnen zijn.

24 april. — Heden bezocht ik de meer beneden gelegen en laatst bewoonde plaats der midden-Kahajan, kota Tampang, waarvan Awat hoofd is. Deze kota heeft sedert 1853 geene verandering ondergaan, maar is op denzelfden voet gebleven; zij bestaat uit een enkel, 360 voeten lang huis, rustende op ijzerhouten palen, 20 voeten boven den grond, omringd door eene palisadering van gelijke lengte; voor het front van het huis is een zeer ruim en net plein, mede besloten door eene palisadering, die met hare zijden in verbinding staat met die der palisadering rondom de woning, welke wordt bewoond door p.m. 250 zielen. Zoo stug als Awat in 1853 was, zoo vriendelijk betoonde hij zich nu; hij ontving mij onder salutschoten en balian-gezing en slagte een groot varken.

Hem en de aanwezige menigte spoorde ik nu aan, om steeds getrouw aan het gouvernement en deszelfs dienaren te zijn, kapas- en vruchtboomen te planten, en meer partij te trekken van de voortbrengselen der landstreck, door dikwijls naar beneden

te gaan, om zich de noodige handelsartikelen aan te schaffen. Zoo mede beval ik aan, het koppensnellen of het offeren van menschen na te laten.

Ik keerde des namiddags weder naar Toembang Koeron terug, na Awat en de zijnen tabak, zout, arak en kapaszaad ten geschenke gegeven te hebben.

25 april. — Heden kwamen af: Poesi, hoofd te Toembang Padjangi, en een afgevaardigde van de kota Tewa, waarover Raden Laut hoofd is, Pa Ringgit van Toejon, Pa Oetoei van Tangkahan, en toemenggong Tohon van Sepan, de drie laatsten in de midden-Kahajan.

De hoofden der boven-Kahajan klaagden allen over de handelingen van toemenggong Toendan, en bleek het mij, dat diens invloed bij hen weinig of niets meer te beteekenen heeft.

Ook verhaalden zij mij dat bedoelde toemenggong in openlijke vijandschap stond met zijn neef Tewek te Hampaoei, wiens balanga's (potten van waarde) hij ontvreemd had, tijdens Teweks afwezigheid; zij raadden mij af tot toemenggong Toendan te gaan, daar ik dan welligt in die twist zoude gewikkeld worden. Alle hoofden van de boven-Kahajan tot Toembang Manengé reeds met mij in aanraking geweest zijnde, had ik bovendien geene reden om de Kahajan rivier verder op te gaan, en was dit trouwens ook het primitieve idee bij den aanvang mijner reis niet, zoodat ik besloot de terugreis aan te nemen.

Na de hoofden der boven-Kahajan, hierboven vermeld, tot het zelfde aangespoord te hebben, als ik deed te Tampang, en aan ieder hunner tabak, zout, korallen, arak enz. uitgedeeld te hebben, gingen zij weder huiswaarts.

26 april. — Onder de hoera's der bevolking en gelukwenschen der hoofden, verliet ik ten 7 ure in den morgen Toembang Koeron.

De hoofden raden Djaga Anoen, toemenggong Hondjoen en

Amai Pari keerden allen vrolijk en welgemoed naar de Kapoeas terug, na beloofd te hebben mij te zamen, met de overige hoofden der Kapoeas, spoedig te Poeloe Petak te zullen komen opzoeken.

Wij passeerden nu de kota's Tampang, Tewang Kali, Tandjong Rio, Tewang Ngaro, Toembang Konjoe, Tewah Padjangan, en bereikten ten 9 ure troesan Petos, alwaar ik aan wal ging onder de hoera's der bewoners, die allen ongewapend waren en daardoor vooral hunne onderwerping toonden.

Een zekere Boengai, schuldig aan het snellen van eenige chinezen in de kwala Lopak, in de maand maart 1854, en aan verzet tegen het bestuur, kwam nu met zijne vrouw, insgelijks ongewapend, doch met bijzondere vrees; zij kusten mijne voeten en vroegen vergiffenis voor zijne misdrijven. Treffend was mij dit voorval; een ruwe dajakker, dien een moord of liever het snellen van koppen door de hadat is gewoon geworden, voelde zijne schuld en vroeg op dusdanige wijze om vergiffenis.

Getroffen stond ik op; stilte heerschte onder de ruwe menigte; ik liet hem opstaan, en sprak hem volgender wijze aan:

„Boengai, en gij allen die hier vergaderd zijt, is uw berouw „gemeend, dan neem ik zulks aan. Het gouvernement straft „schuldigen, maar weet ook berouw hebbenden vergiffenis te „verleenen, en daarom, in naam van 's gouvernements vertegen- „woordiger, den resident, wiens vertegenwoordiger ik hier ben, „schenk ik u, Boengai, en u allen die hier vergaderd zijt, „vergifenis voor het bedrevene, doch onder voorbehoud dat „het koppensnellen door u nagelaten worde, en in de eerste „plaats gijlieden immer het gouvernement getrouw blijft, etc”.

Nimmer zag ik tevredener en opgeruimder gezigten van dajakkers dan thans; daarbij mogt ik de zelfvoldoening smaken, dat drie ongelukkige vrouwen van kota Hampaoei, die sedert een jaar in het blok gezeten hadden en voor offers bij het aanstaande lijkfeest bestemd waren, nu ontslagen werden.

Ik spoorde hen ook aan om vreedzame landbouwers en handelaren te zijn, partij te trekken van de producten hunner landstreek, en alzoo op eene edele wijze hun bestaan te zoeken.

Zij willen hunne kampong weder op den vroegeren voet brengen, dat is planken huizen in stede van boomschors hutten met sirappen gedekt bouwen, daar zij tot hiertoe bevreesd waren, dat deze weder zouden vernield worden. Ik gaf Sandi ook wat tabak, zout en arak ten geschenke om onder de aanwezige menigte te verdeelen.

Ten 1 ure verliet ik deze plaats onder onophoudelijke hoera's en salutschoten.

Het land is tot hiertoe heuvelachtig. In de omliggende soengei van troesan Petos en aan de tandjong van dien naam wordt veel stofgoud gewonnen; ijzer-, bankirei- en lananhout en rotting worden hier aangetroffen.

Wij passeerden nu de kampongs en kotas Waras, Palentang, Petak Bahandang, Triak, Hoerong Boenot, Penda Siwaoeh, en bereikten des namiddags ten 3 ure de kampong Toembang Hakau, waarvan het hoofd, ngabé Hariwong, mij allerhoeffelijkst ontving, en verzocht minstens tot den volgenden dag te blijven. Deze kampong bestaat uit zes middelmatige woningen, gedeeltelijk uit planken en gedeeltelijk uit boomschors; ze wordt bewoond door p.m. 130 zielen.

Ook hier deelde ik een weinig tabak en zout uit, en spoorde ik de bevolking tot nijverheid aan.

Het terrein is tot hiertoe vrij hoog en levert lanan-, bankirei- en vele andere goede houtsoorten en hars op. Ook wordt stofgoud in de omliggende soengeis en aan de tandjongs gevonden.

Onder hoera's en gelukwenschen vervolgde ik des morgens ten 6 ure mijne terugreis; wij passeerden de kampongs Talokan, Boekit Poekon, Pilang Mondok, Penda Pajang, Danau Kamehangan, Tewang Kali, Toembang Laut, Kampoeri, Bereng Kampoeri,

Lowok Sonkai, en bereikten des namiddags ten 2 ure Toejon. Ook hier was alles op mijne komst bereid; het hoofd, Pa Ringgit, voldeed mij de hoofdgelden over 1858. Na de bevolking en het hoofd tot hetzelfde als in de vorige plaatsen aangespoord te hebben, vervolgde ik mijne reis ten 4 ure en passeerde de kampongs Penda Rangas, Rawaoeh, Takolok Tandjong, Danau Bahoeko, Toembang Petak, Hoeron Balimbing, Troesan Balimbing, Pajang Sepang, Toembang Simin, Sepang, Loenas Tangkahang, Toetop Rantau, en arriveerde des avonds ten 9 ure te Tangkahan Toembang Soengei, alwaar wij vernachtten.

Van af Toembang Koeron tot Tangkahan treft men de onder volgende soengei's en danau's aan:

Aan den linker oever:

Soengei Koeron, Krawang, Malat, Boenot, Ponding, Loekon, Peso, Ripi, Tembakon, Bakong Antasan, Balimbing en danau Bango.

Aan den rechter oever:

Soengei Konjoe, Rawi, Miwan, Pihan, Karau, danau Bahoeko, soengei Simin en danau Lonas.

In al deze soengeis wordt min of meer stofgoud, damar, en in hare omstreken, ijzer-, blangiran-, bangkirei-, lanan- en ander goed hout gevonden.

De voornaamste onder die soengei's zijn soengei Koeron, Miwan en Rawi, die uit het heuvelland ontspringen en een dagreis ver kunnen worden opgevaren.

Het land is nog altijd tamelijk hoog; de heuvels ziet men echter zelden aan de oevers der rivier.

Boekit Poekon, Mondak en Amba zijn slechts verhevenheden van 20 voeten boven den waterspiegel.

Na bovenbedoelde hoofden en de bevolking tot hetzelfde aangespoord te hebben als op de overige plaatsen, en een weinig zout en tabak te hebben uitgedeeld, verlieten wij deze plaats ten 9 ure, passeerden de kampongs Pasanagara, Paken, Boeto, en kwamen ten 11 ure te Bawan aan. Het hoofd aldaar, rangga Pa Irit, was overleden en in zijne plaats was zijn zoon Sajon gesteld. Het volk was verzameld, en na hen even als in de overige plaatsen aangespoord te hebben tot meerderen handel, ijver en landbouw, en om meer partij te trekken van de producten hunner landstreek verliet ik deze plaats wederom ten 2 ure, passeerde de kampongs Bawan Hoeron Tandjong, Danau Berajer, Pahawan, Lowah Lasat, kota Hanoea, Hiot, Pajang, Lawang Oeroe, Boenot, Manen Betang, en arriveerde des avonds ten 8 ure te Manen Kalekan, alwaar wij vernachtten.

De oevers zijn hier op dit traject overal laag, doch een 500 tot 1000 ellen landwaarts in rijst de grond; aan den regteroever worden de danau's Berajar en Tewoe aangetroffen; de monding der laatste heeft eene breedte gelijk aan die der Kahajan-rivier te dezer hoogte, en loopt een dag reizens het land in.

Hier zijn de hars- en wasboomen weder menigvuldiger, en lanan-, en blangiranhout worden in menigte aangetroffen.

29 april. — Wij vertrokken ten 5 ure in den morgen, passeerden de kampongs Bereng Rambang, Keho Balabangan, Tangkohi, Lowok Djawa, Baloeke Sentol, Bahoeplawa, Tilap, Boekit, Piling, Litih, Toembang Tehang, Danau Tehang, Bengkel, en kwamen des avonds ten 5 ure te Rawi aan.

Het terrein van af Pamiripir naar Rawi is aanmerkelijk lager dan het hooger gedeelte der Kahajan en gaat in de westmoeson grootendeels onder water, getuige hiervan het betrekkelijk aanzienlijk getal danau's. Hieronder zijn vermeld de soengei's en danau's:

Aan den regteroever:

Soengei Balabangan, die 1½ dag landwaarts ingaat, en op een dag reizens afstand van de rivier hare kampong van dien naam met 30 zielen.

Soengei Torak, danau Senamen Kranji, danau Rais, danau Tilap, danau Petak, Talaga.

Aan den linkeroever:

Danau Tangkohlis, danau Hoembang, Boekit, Tehang en danau Saboeha.

In de omstreken dezer danau's en soengei's zijn meermelde houtwerken, doch ijzerhout zeer schaars te vinden; daarentegen meerdere hars- en wasboomen.

Kota Rawi is aanmerkelijk vergroot en ziet er zeer welvarend uit; zij bestaat uit 12 net gebouwde huizen, waarin p.m. 180 zielen te huis behooren; de bewoners zijn meest allen handelaren, van daar dat men om ieder huis eene balei vindt, die tot berging dient der produkten of koopwaren en waar men tevens onder het dak slaappleatsen voor vreemdelingen vindt.

Rawi is de zetel van het 1^e hoofd der midden-Kahajan, damang Soera, die mij zeer feestelijk liet ontvangen en mij eene kamer in zijn net huis afstond.

30 april. — Hij slagte heden, ter gelegenheid van mijne komst, een varken, en noodigde daarbij ten eten uit de van boven Rawi tot Lowak Hasat gelegene 14 kampongs medegenomene lieden; ik gaf hem ook wat zout en tabak ten geschenke.

Des avonds werd feest gevierd.

Des namiddags vernam ik van een lid der familie van damang Soera, dat de kampongs in Poeloe Petak grootendeels verlaten waren, ingevolge eene order van den resident om 300 man te Bandjermasin te leveren, aan welke order geen gevolg was

gegeven en nu vrees bestond voor de gevolgen.

Damang Soera heet 1^e hoofd der midden-Kahajan te zijn, maar is dit slechts over de 14 hierboven bedoelde kampongs; hierover nader.

Hij is een net man en een ijverig handelaar.

Mijn plan was om hier langer te vertoeven, doch bovenstaand berigt noopte mij om zoo spoedig mogelijk te vertrekken.

1 mei.—Ik verliet Rawi ten 5 ure in den morgen en kwam des nachts ten 11 ure te Boentoei, hoofd- en standplaats van het 1^e hoofd der beneden-Kahajan. Ik trof aldaar den zendeling Hofmeister en gezin aan, die mij bovenvermeld berigt bevestigde en bovendien bekend stelde, dat ook te Boentoei, als een gevolg van dien, verloop van volk had plaats gevonden.

2 mei.—De hoofden der beneden-Kahajan verzameld zijnde; kreeg ik op mijne vraag, wat de oorzaak van het gedeeltelijk verlaten der kampongs was, ten antwoord, dat de bevolking bevreesd was geworden voor de te Poeloe Petak gegevene order om 300 gewapende dajakkers te Bandjermasin te leveren.

Ik bragt hun nu onder het oog, dat het zeker de bedoeling niet was, om hen tot levering dier gewapende dajakkers te dwingen, en zoo zij tot die levering ongenegen waren, zulks geene aanleiding moest geven om de kampongs te verlaten, en dat de hoofden moesten trachten de bevolking omtrent deze zaak gerust te stellen en alzoo tot terugkeer te nopen, en zij immer het gouvernement moeten getrouw blijven, wat er ook gebeurde; zij beloofden mij zulks.

De heer Hofmeister en familie wilden vooreerst nog den gang der zaken afwachten alvorens te vertrekken.

Ik laat hieronder volgen de verdeling van het gebied der Kahajan-rivier.

De Kahajan is verdeeld in drie hoofddistrikten, de beneden-, midden- en boven-Kahajan.

De beneden-Kahajan wordt beheerd door het 1^e hoofd, raden

Singa Pati, die daarin wordt bijgestaan door 14 kampong hoofden, hebbende dit distrikt eene bevolking van p.m. 2800 zielen.

Het distrikt midden-Kahajan heeft een 1e hoofd, wonende te kota Rawi, thans damang Soera, en nog zeven zelfstandige rekenpligtige hoofden, die afzonderlijk beheer over een zeker aantal kampongs voeren, en zich geheel onafhankelijk rekenen van het 1e hoofd te Rawi.

Deze is niet in staat zijn gezag verder te doen gelden, dan over de kampongs van af Rawi t/m Lowak Lasat. Hieronder volgt de verdeeling:

				zielen
Van Rawi	t/m. Lowak Lasat, 14 kamp.;	hoofd: damang Soera;	p.m. 1900	
" Pihalwan	" Batoe	5 "	" Sajon	500
" Paken	" Loenas	6 "	" Pa Octoci . . .	670
" Sepang	" {Hoeron	5 "	" toem. Tohon . .	440
	" {Balimbing			
" Toembang }	" Twang Kali	11 "	" Pa Ringgit. . .	1000
" Petak }				
" Danau Ka- }	" Petak Bahan-	10 "	" ngabé Hariwong .	600
" mehangan }	" dang			
" Palentang	" Tampang	9 "	" Awat	990
	Totaal	60 "		6100

De hoofden worden weder bijgestaan door een oudste in ieder der onder hun beheer staande kampongs.

Eveneens is het met het distrikt boven-Kahajan, dat toemeng-gong Toendan tot 1e hoofd heeft, doch wiens werkelijk gezag zich niet verder uitstrekt dan tot zijne eigene kota Open Batoe; zie de onderstaande verdeeling.

				zielen.
Van Djakatan	t/m. Takolok Batoe, 12 kp.;	hoofd: dam. Pa Hakam, p.m. 1310		
" Toembang }	" Tewah Korik	3 "	" Poesi	260
" Padjangi }				
" Tewa	" Toemb. Ma-	7 "	" Raden Laut . . .	610
	" nangé }			
" Open Batoe		1 "	" Toemengg. Toendan.	300
" Toembang Badirit		1 "	" Si Matan	150
" Batoe Njewoh		1 "	" Riboe	100
" Toembang Hampaoci en Sringan	2 "	"	" Saran	220
	transportere	27 "		2980

	per transport	27 kamp;	zielen.
Van Toembang Hawaoen	1	" hoofd Timang	p. m. 2980
" " Hawitoen t/m. Po-	} 3	" " Noesa	700
kan Noesa			
" Pasangon	1	" " Sindi	120
" Mihrih	1	" " Bahen	2000
	<hr/>		
	Totaal	33 "	5900

Het district beneden Rongan, westelijke zijtak der Kahajan, wordt beheerd door het 1^e hoofd patih Singa Anoem, bijge- staan door 9 kampongshoofden, en heeft eene bevolking van 1600 zielen.

Artikelen van in- en uitvoer, voortbrengselen van het land zijn in de Kahajan dezelfde, doch in grootere massa dan in de Kapoeas, te meer omdat ook daar de aan- en opvoer plaats vindt van hare westelijke zijtakken Rongan en Manohin; ook de prij- zen zijn dezelfde.

Zoo is het ook gelegen met de kleeding, feesten, hadat en wat dies meer zij.

Vooral beneden kota Rawi tot aan tandjong Boerang Boa zijn vele tangiran- (was-) en harsboomen en rottingbosschen

Ik laat hier volgen het geldelijke bedrag der in- en uit- voer over 1858.

De invoer te Poeloe Petak bedroeg f	37,164
" in de Kapoeas " "	25,499
" " " Kahajan " "	46,820
	<hr/>
Totaal invoer f	109,483
De uitvoer van Poeloe Petak bedroeg f	36,724
" " de Kapoeas " "	25,360
" " " Kahajan, Rongas en Man.	46,500
	<hr/>
Totaal uitvoer f	108,584
Alzoo meer in- dan uitgevoerd f	899

Door den te hoogen waterstand heb ik in de Kahajan evenmin als in de Kapoeas onderzoek naar steenkolen kunnen doen.

Uit dit reisverhaal blijkt, naar mijne bescheidene meening, dat de binnenlandsche handel reeds vrij belangrijk is, doch de welvaart zoude zeker beter toenemen, zoo de rivieren voor den buitenhandel werden opengesteld, al werd zulks vooreerst voor zeepraauwen gedaan.

Den 3den mei spoedde ik mij naar Poeloe Petak, alwaar ik des nachts ten 12 ure van den 4den dier maand aankwam.

De kampongs waren nagenoeg ledig geloopen, aanvankelijk ter oorzake van meerbedoelde vordering om 300 gewapende dajakkers naar Bandjermasin te zenden, en later bleven zij ledig, doordien die weggeloopen kamponghieden gedurende eene halve maand voor mijne terugkomst door een te Poeloe Petak gekomen Amoentaijer, zekeren pembekel Soelil, zwager van het oproerig hoofd van Amoentai Djalil, waren opgeruid; en wiens verblijfplaats men mij niet kon opgeven, daar hij dan te soengei Rongon tegenover de Kapoeas-rivier, dan weder in de afgelegen soengei's van de Kapoeas zelve of elders zich ophield.
